



ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№3 / 2016
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ



**Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА**

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА



Меншік иесі Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК
Собственник РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Бас редакторы - Главный редактор
Абжаппаров А.А., д-р тех. наук, профессор

Бас редактордың орынбасары - Зам.главного редактора
Анищенко О.А., д-р филол. наук, доцент

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук;
Баяндина С.Ж.	д-р филол. наук;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук;
Приёмышева М.Н.	д-р филол. наук;
Журавлёва Е.А.	д-р филол. наук;
Джусупов М.Д.	д-р филол. наук;
Дмитрюк Н.В.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Шапауов А.К.	канд. филол. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Фаткиева Г.Т.	ответственный секретарь.

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 72-11-12;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 3 / 2016

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Громова О.В.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издаётся с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 03.10.2016 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 17,9 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 156.

Подписано в печать 03.10.16 г.
Формат 60x84 1/12.
Бумага книжно-журнальная.
Объем 17,9 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 156.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КТУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Абнасырова Р.Ж., Абнасырова Ғ.Ж. Зоонимдердің балалар әдебиетіндегі көрінісі	6
Айтмұхаметова Қ.Ө. Мемлекеттік қызметшінің сөз мәдениеті: ресми-іскерлік қатынас	11
Aksholakova A.A., Kenzhekanova K.K., Kamzina A.A. Deonymization Process in English Language	16
Амренова Р.С. Батыр ұғымының концептуалдануы	21
Бисенбаева М.К. Аймақтық лексика - этномәдени деректер көзі	26
Герфанова Э.Ф. Понятие «мультилингвизм» в отечественной и зарубежной лингвистике	31
Дмитрюк Н.В. Ассоциативная модель анализа лингвистических проблем плюрицентризма	36
Жабаева С.С. К вопросу о концептуализации и категоризации мира в языке	42
Жұмағұлова Ө.А. Метафоралық атаудың экстралингвистикалық уәждері	48
Исмагулова А.Е. Коммуникативные удачи и неудачи в пространстве полилога	54
Исмагулова А.Е. Стратегии интенции в коммуникативной удаче и неудаче на примере полилогической речи	61
Кажигалиева Г.А., Бекдаулетова Б.Б. Эмотивность как одно из базовых свойств художественного текста	66
Кистаубаева Д.М. Этнокультурная маркированность языкового сознания этноса: рефлексивность соматологического портретирования	71
Konyrbekova T.O., Utemgalieva N.A., Aksholakova A.A. Borrowed proper names as the result of cultural and linguistic interaction	77
Оспанова Б.Р., Тлеумбетова Д.Б. Особенности метафорической мотивированности терминов (на материале медицинской терминосистемы)	82
Сағидолда Г., Қасымова С.К. Түркі тілдес паремиялар құрамындағы киелі сан	88

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Дмитрюк С.В. Ассоциативная модель времени в языковом сознании русских и казахов	93
Ibraeva A. Lexical-semantic peculiarities of the Turkic borrowings	98
Какжанова Ф.А., Бакен А.С. Қазақ тілінің септік категориясының ағылшын тіліне берілу ерекшеліктері	105
Печерских Т.Ф., Энгель Н.В. Ассоциативные характеристики концепта «профессионализм» в английском, русском и казахском лингвокультурных сообществах ..	110
Румянцева М.В. Культурные знаки волшебных сказок (на примере образов Бабы-Яги и Жалмауыз-кемпир)	117
Сүйеркүл Б.М., Айтмұхаметова Қ.Ө. «Дана хикар сөзіндегі» ғаламның тілдік бейнесі және оның қазақ паремиологиялық қорымен сабақтастығы	123

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Джакыпбекова М.Т. Тарихи тұлға және көркем бейне	128
Ердембеков Б.А. Абайдың ақындық мектебі және көркем аударма дәстүрі	134
Жанұзақова Қ.Т., Қожекеева Б.Ж., Жұмақасева Б.Д. Әдеби мәтінді герменевтикалық талдау	144
Жумасеитова Г.Т. Новое прочтение драматургии Мухтара Ауэзова	148
Исина А.О. Есмағамбет Ысмайылов ақындық тұлға танымгері	153
Қажыбаева Г.К. Қазақ балалар әдебиетіндегі романтикалық поэмалар	158
Қожағұлов С.Қ. Халық ақындары жырлаған «Евгений Онегиннің» жыр нұсқаларының текстологиясы	163
Локтионова Н.П. Писатель и время, писатель и власть (новое о М. Горьком в современном литературоведении)	170
Молдахметова С.С., Байгозинова Д.Е. Роль деталей как средство передачи информации в художественном произведении	175
Рахимбаева Б. О., Смаилова А.Ш. Әдеби сын жанрларын жүйелеудің теориялық мәселелері	178
Смағұлова Н.Қ., Қадыров Ж.Т. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі еркіндік көрінісі	186
Сұлтанғалиева Р.Б., Мұханбетова Ж.Ө. С. Елубай прозасындағы ұлт тарихының қилы кезең көріністері: тарихи шындық пен көркемдік шешім (тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген «Мінәжат», «Жалған дүние» романдары негізінде)	193
Таласпаева Ж.С., Қадыров Ж.Т., Оразбек М.С. Сал-серілер поэзиясының өрнектері	199
Темирболат А.Б. Особенности влияния произведений массовой литературы на сознание читателя	205

ТІЛДІН ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Ахметвалиева И.Н., Загоруйко А.С., Смағұл А.Қ. Текстотека как компонент содержания обучения русскому языку как неродному студентов экономического профиля	214
Большина К.И. Развитие коммуникативной компетенции студентов в процессе обучения русскому языку на неязыковых специальностях	219
Елеуова Л.Б., Сейтова Ж.А. Ағылшын тілі сабағында топтық жұмыс формаларын пайдаланудың тиімділігі	223
Жумадилова Г.А., Наревская Т.А., Мищенко И.С. Проектная технология как эффективный метод обучения профессиональному русскому языку в условиях формирующегося полиязычия	229
Локтионова Н.П., Забинякова Г.В. Использование проектной технологии в вузовской практике	234
Мухамеджанова Г.Т., Дуйсенбаева Г.Ж. Оқытудың қазіргі үлгілері	238
Мұратбекова А.М., Кукунова Г.А., Омарова Г.Т. Үздіксіз білім беру жүйесіндегі ересектерді оқыту (андрогика) ұстанымдары	243
Оспанова Б.Р., Нурпеисова С.К., Тимохина Т.В. Развитие полиязычного образования на основе использования инновационных технологий	248
Сманова Г.И., Сманова Б.И. Воспитательный потенциал уроков английского языка	253
Стычева О.А. Стилистическая дифференциация фразеологических оборотов	257

Таженова А.С., Койтасова Г.А. Ағылшын тілі оқыту үрдісінде экологиялық білім мен тәрбиенің ерекшелігі	262
Шужебаева А.И., Нурашева Г.К. Способы развития коммуникативных умений средствами невербального общения	268
Шукуманова Б.С. Модульдік технологияны ақпараттық жүйеде қолдану мәселесі	273

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Шаймерденова М.Д. Рецензия на монографию «Курды: история и современность» академика Международной академии наук Высшей школы Мирзоева К.И.	281
--	-----

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	284
----------------------------	-----

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

УДК 8.81

Р.Ж. Абнасырова, Ғ.Ж. Абнасырова
С. Демирель атындағы университеті
Ш. Сымаханұлы ат. № 62 лингвистикалық гимназия
Алматы, Қазақстан
abnasyrova@mail.ru

ЗООНИМДЕРДІҢ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Ономастика (жалқы есімдер туралы ілім) лексикологияның ең күрделі әрі бай саласының бірі бола отырып, тіліміздегі жалқы есімдерді теориялық және практикалық тұрғыдан жан-жақты қарастырады. Ал зоонимдер тілдің көне формаларын, сондай-ақ тілдің даму жолына байланысты тарихи процестерді зерттеудің материалы бола алады. Зоонимдерді зерттеу халықтардың қоныстану территориясын, этногенетикалық байланысын бақылауға мүмкіндік береді.

Берілген мақалада балаларға арналған бірнеше шығармалардағы зоонимдердің қолданылу жиілігі кесте түрінде берілген және аталған әңгімелердегі зоонимдердің ерекшелігі жөнінде сипаттама берілген.

Өртүрлі халықтарда жануарлар атауларына байланысты түрлі ұғым қалыптасқан. Мысалы, қазақ халқында аю деп ебедейсіз, икемсіз, үлкен денелі адамды атаса, қорқақ адамды қоянға, батыл адамды арыстанға, шыдамды адамды түйеге, итке теңеу үрдісі бар. Халқымызда қу, жылпос адамды түлкіге, залымды қасқырға балау кең тараған.

Балаларға арналған шығармалардағы жануарлар атаулары шынайы өмірде бар, халық арасына кеңінен тараған дәстүрлі атаулармен сәйкес келеді. Мысалы, *Бөрібасар*, *Мойнақ*, *Ақтөс* (ит), *Қарақасқа*, *Кербие*, *Ақ бота*, *Боз айғыр* (жылқы), *Көкшолақ*, *Көксерек*, *Қызылжон* (қасқыр), *Тарғыл* (мысық).

Зоонимдер көлемі жағынан антропонимдер мен топонимдерден кейінгі үшінші орынды алып, ономастикалық кеңістіктің өзегіне кіреді. Зоонимдер, әсіресе, жануарлар туралы шығармаларды негізгі кейіпкер ретінде қолданылады. Негізгі қаһармандары жануарлар болып табылатын шығармаларда зоонимдер көлемі мен қолданылу жиілігі жағынан бірінші орынға шығады [1; 2; 3].

Автор	Шығарманың атауы	ЖЕ-дің саны	3-дің саны	3-дің санын ың % көрсеткіші	Барлық ЖЕ-дің қолданылу жиілігі	3-дің қолданылу жиілігі	3-дің қолданылу жиілігінің % көрсеткіші
С. Елубай	Асау	19	8	42,1	245	123	50,2
	Ойсылқара	3	2	66,6	62	58	93,5
	Тарзан	8	5	62,5	174	142	81,6
С. Оспанов	Шыбын мен көбелек	2	2	100	11	11	100
	Қара мысық	15	6	40	313	179	57,1

Б. Тұрсынбаев	Жалпақтабан	1	1	100	28	14	50
	Кескен терек Шөгел	14	2	14,2	54	27	50
М. Дүйсенов	Менің атым – Питон	3	1	33,3	80	69	86,2
Т. Дәуренбеков	Төрткөз	2	1	50	40	27	67,5
	Қалтқысыз достық	2	1	50	50	13	26
Ө. Тұрманжанов	Соқыр қозы	3	1	33,3	17	15	88,2
	Боз айғыр	4	2	50	31	16	51,6

Ескертпе: ЖЕ – жалқы есімдер, 3 – зоонимдер

Берілген кестеде көрсетілгендей, балаларға арналған жануарлар жайлы шығармалардың ономастикалық қорының едәуір бөлігін зоонимдер, яғни жануарлар атаулары құрайды.

Жануарлар жайлы шығармадағы зоонимдерді қарастырып көрейік. М. Дүйсеновтың «Менің атым – Питон» әңгімесі бала күшіктің атынан баяндалған. Шығармада күшік өзінің Питон деген аты туралы былай ой қорытады: «*Өзімнің атым **Питон** екенін сол жолы бірінші рет білдім. Алғашында бұл ат маған ұнаған да еді. Кейін бақсам, питон деген жылан бар екен. Мен болсам, Оңтүстік Еуропа овчаркасы деп аталатын «қасқыр иттің» тұқымымын. Жылан мен иттің арасында қандай ұқсастық, жақындықтың барын маған әлі ешкім айтқан емес. **Питон** деген әрі ұзын, әрі жуан, күшті жылан көрінеді, мүмкін, мені де сондай күшті болсын деген шығар-ау деп ойлаймын*». Питон – адамша ойлай алатын саналы күшік. Питон өзі овчарка тұқымы бола тұра, неге «Питон» аталғанын түсінбейді. Питон деген жылан бар екендігін білген күшік өзінің атының қойылу мәнін өзінше түсінеді. Питон күшіктің сөздері арқылы жазушы оқырманға иттің атының қойылу мақсатын түсіндіріп отыр. Питон сегіз айға толып, есейгеннен кейін иесі Ерден есімді бала оны шекара күзету «қызметіне» жібереді. Шығарма соңында Питонның «питон секілді күшті болсын деген шығар-ау» деген ойы іске асқан секілді. Питон жай ғана ит емес, халықтың тыныштығын қорғайтын, елге тигізер пайдасы мол шекарашы итке айналады.

С. Оспановтың «Қара мысық» әңгімесінде қарт әже Ирина Фрольевна мен кішкентай бүлдіршін қыз Динараның ыстық ықыласына бөленген, Коля мен Петя сынды бұзақы баланың қолына түсіп, иесінен адасып қалып, тауқымет кешкен кішкентай қара мысықтың тағдыры баяндалады. Ирина Фрольевна мысықтың түсіне қарап, оны *Қараөрік* деп атайды. «*Ирина Фрольевна оған Қараөрік деп ат қойды. **Қараөрік** десе – қараөрік, әжсейге оның бар қылығы мен ісі тәтті еді*». Бұл атаудың бірінші сыңары мысықтың түсіне байланысты қойылса, екінші сыңары өрік секілді тәтті деген мағынада қойылған. Қарт әжейден көз жазып қалған *Қараөрік* енді жаңа иесі Динараның қолына түседі. Динара мысықтың атының *Қараөрік* екенінен хабары жоқ, бала мысықты *Мурка* деп атайды. Шығарма соңында мысық осы Мурка есімімен көз жұмады. *Мурка* - жалпыхалықтық қолданыста бар атау. Кішкентай қыз оның түр-түсіне қарап жатпай, өзіне жақсы таныс мысық атауын тандап алады. Аталмыш шығармада сыртқы түсіне байланысты атауға ие болған *Тарғыл*, тұмсығының түсіне байланысты қойылған *Қаратұмсық*, *Алатұмсық*, кірпінің баласы секілді жүні тіп-тік инедей болғандықтан *Кірпішек* деген атауға ие болған мысықтардың атаулары кездеседі. Мұндай «сөйлеп тұрған» зоонимдер шығармада өзінің жалпы есімдік семасын сақтайды. Табиғаттағы кез келген жануар лақап атауға ие бола бермейді. Лақап атау егер «жануарлар мен адам арасында ерекше өзара қарым-қатынас пайда болғанда» ғана қойылады [4].

Табиғатқа тамсана отырып, оны әңгімелеу, табиғаттың бір бөлшегі саналатын жануарлар мен құстар әлемін шеберлікпен, еш әсірелеусіз шынайы суреттеу, олардың тыныс-тіршілігімен таныстыру арқылы жазушы «болашақты» тәрбиелейді. Мәселен, Е. Смағұлдың жоғалып кетіп, қасқырлар тобына қосылып, жыртқышқа айналған ит туралы «Тарзан», адамның қолмен жасаған жауыздығының құрбаны болып, қасапхана торында оққа ұшқан *Қарақасқа* атты айғыр туралы «Асау», жекпе-жек айқаста жас буыршын қарсыласынан жеңіліс тапқан *Ата бура* жайлы «Ойсылқара» әңгімелеріндегі жануарлар әлемінің көрінісі оқырман баланың жүрегін селт еткізбей қоймасы даусыз.

Балалардың өмірі, тыныс-тіршілігі, үлкендермен қарым-қатынасы, жанұядағы орны жайлы баяндалатын шығармаларда жануарлар қосымша кейіпкер ретінде танылады. Мұндай туындыларда жануарлар атаулары сирек қолданылады, сондай-ақ олардың қолданылу жиілігі де төмен. Шығармадағы ономастикалық қордың едәуір көлемін антропонимдер мен топонимдер құрайды. Мысалы, «Менің атым Қожа» повесінде *Ақтөс* пен *Алыпсоқ* атты екі ит атауы кездессе, «Сәтжан» повесінде *Бөрібасар* деген бір зооним пайдаланылған. Ал «Жаңғалақ» повесіне зоонимдер мүлде қатыстырылмаған. Сондай-ақ бір иттің атауы бірнеше шығармада кездесіп отырады. *Майлыаяқ* атауы - М. Қабанбайдың «Бақбақ басы толған күн» және М. Қаназовтың «Арғы ауыл мен бергі ауылдың балалары» повестеріндегі иттердің ортақ атауы. Мысалы, «*Майлыаяқ үрмейді: тұмсығын бауырына тыға шарбақ қораның түбінде дөңгеленіп, үлкен о әрпін құрапты*». Бірақ біздің *Майлыаяқтың* нағыз жатып ішер қайын қаттал екені рас. *Алыпсоқ* кинонимі Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» және М.Қаназовтың әңгімелерінде, *Ақтөс* М.Қабанбайдың «Пысық болдым, мінеки» және Б.Соқпақбаев «Менің атым Қожа» повесінде пайдаланылған. *Бөрібасар* атауы С. Елубайдың «Тарзан» және М. Дүйсеновтың «Түнгі қонақтар» әңгімелеріндегі иттердің атауы болып келеді.

Қазақ халқында ит семасына байланысты екі түрлі көзқарас қалыптасқан. Оның бірінде ит «топас, қырсық», «надан» деген мағынамен астасып жатса, екіншісі істеген ісіне, сөзіне наразы болғанда «ит», «иттің баласы, иттен жаралған» деп балағаттап жатады. Ауыр бейнетті «ит өмір», «ит тіршілік», «итшілеп өмір кешу» сөздерімен байланыстырады. Адам аяғы баспайтын жерді «ит байласа тұрғысыз», «ит арқасы қиянда» деп атау бар. «Ит өліммен өлді», «ит пен құсқа жем болды» деген фраземалар да ит семасының жағымсыз мағынада қолданылғанын аңғартады. Осындай жағымсыз коннотациялармен бірге халықта «ит адамның досы», «ит – жеті қазынаның бірі», «адамның сенімді серігі» сынды ит семасына қатысты жағымды ұғымдар да қалыптасқан. Сахарадай сайын даланың төсін мекен етіп, «жаным малымның садағасы» деп мал шаруашылығымен айналысқан көшпенді халық үшін ит сенімді серігі, күзетшісі болған. Халық екі аяқтыға сенбесе де, есік алдындағы қарауылы итке сенген. Сондықтан әр отбасынан кем дегенде бір иттен кездестіруге болады. Осыған орай айта кететініміз, балалар әдебиетінде зоонимдердің ішінде ит атауы жиі кездеседі. Иттердің лақап атаулары шынайы өмірде бар, жалпыхалықтық қолданыста әбден қалыптасқан, кеңінен танымал ит атауларынан алынған. *Ақтабан* (Т. Дәуренбеков), *Мойнақ* (Ө. Тұрманжанов), *Саққұлақ* (М. Гумеров, С. Елубай), *Бөрібасар* (М. Дүйсенов, С. Елубай), *Дәуқара* (С. Елубай), *Ақтөс* (М. Қабанбай, Б. Соқпақбаев).

Итке ат қоюдың да өзіндік сыры бар. Атау беруге шебер халқымыз иттің сыртқы түр-тұрпатына, ептілігіне т.б. қасиеттеріне байланысты ат қойған. Тіпті, қожайыны қара түсті иттің өзін *Ақтөс*, *Ақтабан*, *Ақмойын* деп қоюы мүмкін. Өйткені, халықта ақ түс семасы киелі, қасиетті деген мағынада қолданылады. Мысалы, «*Бұл үйде Жанардың әжесінен бетер сескенетін тағы бір қорқынышым – осы үйдің антұрағн қабаған қара төбеті. Атты кісінің омырауына шапшитын жауыз төбет. Ол бос болса, үй маңынан тірі жанды қия бастырып өткізбейді*» > *Осы кезде үйден Жанар жүгіріп шығып:*

- *Ақтөс, жат. Бар орныңа! – деп, зеки бастады*». Осы келтірілген мысалда иесі төбеттің қара түсіне қарамастан оны *Ақтөс* деп атаған. Екінші иттің аты – *Алыпсоқ*. Яғни, ит өте алғыр, батыл болсын деген ниетпен иесі оны осылай атаған. «Сәтжан» повесіндегі иттің атауы – *Бөрібасар*. «*Бұзаудың алды қайда беттесе соның алдыңғы жағында болып қарауылдап*

отыратын **Бөрібасар** да бұзаулардың алдыңғы жағындағы қабақтан көрініс берді». Бөрібасар – Сәтжанның сенімді серігі ғана емес, бұзаулардың бақташысы, адал күзетшісі. Автор төбетті өте ақылды, иесіне адал, баланың жан қияр жолдасы ретінде суреттейді.

«Сәтжан» шығармасында бұзаулардың да жалқы есімдері кездеседі. Сәтжан колхоздың бұзауын бағып, анасына көмектеседі. Қиялы ұшқыр жасөспірім әр бұзауына сәйкестендіріп ат қояды. «*Бұзауларды туғаннан бастап күзететін Сәтжан әр үйдегі бұзауға арнап ат қойып алды. Сүт бергенде болсын, қайырып қамағанда болсын бұзаулар тобын өзі қойған атымен шақырып, сол ретпен бөледі*». Бала бұзаулардың түр-түсіне, сыртқы тұлғасына қарап, түрлі атаулар берген. Мысалы, Әсіресе, «**Қоянқұлақ**», «**Бөдене**», «**Майқарындар**» сонылағыш әдетін істеп жотаны қабақтай қаптап жөнелді... «**Кең қарын**», «**Үлкен қасқалар**» бастаған бұзауларды Сәтжан өзі өргізіп жіберді. Бұзау атаулары апеллатив лексиканың негізінде жасалған. Бұзаулардың түрлі қасиеттеріне байланысты қойылған онимдер жалпылық мағынасын сақтаған. Жануарларға атау беру шығарманың көркемдік мәнін аша түседі. Мал атауларын зерттеген ғалым Т.В. Линко үй жануарларына атау берудің маңызы жайлы былай деп пайымдайды: «Үй хайуандарының аттары айтыла келе олардың құлағына сіңіп, дағдыға айналып, кейде малдың «психикалық және физиологиялық» күй-жайына әсер етеді. Жылқы мен сиыр және басқа малдар үнемі қолда болғандықтан адамдарға үйір келеді. Олар үнемі мәпелеп, атын атап шақырғанға дағдыланады, бара-бара ұдайы көндігіп, адамға жақын боп, үйір болады. Егер сиырды сылап-сипап күтіп, жақсы жағдай жасаса сүтті көп береді. Міне, сол себептен де мал шаруашылығында, әсіресе қолда күтімде тұратын малға ат қойып, айдар тағудың маңызы ерекше зор».

С. Елубай «Асау» әңгімесінде жылқыларды бір-бірінен ажырату үшін оларға жеке-жеке атау берген. Мысалы, кебеже қарын *Кербие*, құйрық жалы төгілген, үйірді өз айбатымен шырк иіретін *Қарақасқа*, *Қаракер*, тоқ қарын, тобан аяқ *Торышолақ*, сұлу мүсінді *Ақбақай*. Жылқыларға берілген атаулар олардың түр-түсін, сыртқы тұрпатын сипаттайтын жалпы есім сөздерден жасалған.

Поэтозоонимдерді мәтіндегі қолданылуына байланысты екі топқа бөліп қарастыруға болады.

1. Шығармадағы негізгі іс-әрекет иелерінің атауы болып табылатын зоонимдер жатады. Мұндай зоонимдер тақырыптың атауы да болып келеді. Мысалы: «Сұлушұбар» (барыс), «Аймойнақ», «Көксерек» (М. Әуезов), «Ақ тайлағым-ай» , «Аққанат» (М. Қаназов), «Соқыр қозы» (Ө. Тұрманжанов), «Төрткөз» (М. Дүйсенов), т.б. шығармаларының тақырыбындағы негізгі кейіпкерлер зоонимдер және олар шығарманың тақырыбына айналған.

2. Екінші топқа негізгі кейіпкер қатарына қосылмайтын, бірақ шығармадағы оқиға желісінің дамуына көп ықпал ететін және негізгі оқиға желісін құруда қосымша қызмет атқаратын зоонимдерді жатқызуға болады.

Балалар әдебиетін жазушылар өз еңбектерінде, негізінен, халық арасына кеңінен тараған, балалардың таным-түсінігіне сәйкес, төл сөздеріміздің негізінде пайда болған атауларды пайдаланған. Сонымен қатар көркем шығарма желісіне зоонимдерді пайдалану балаларды жан-жануарларды сүюге, қамқорлық жасауға тәрбиелеуде маңызы зор.

Шығарма барысында автор жалпы есімнен пайда болған зоонимдердің қойылу уәжін түсіндіріп отырады. Мысалы, «*Ұзындығы есік пен төрдей бұл оқтаудай жұмыр қара бұқаның ауылға аңыз боп тараған шатақ мінезі бар: алдына көлденең келе көрме, келсең, бітті, мүйізіне ілігесің, ілікпесең, бас-көз демей, тапап жүре береді. Көлденең келмегенжанда шаруасы жоқ. Танк секілді қызық-ақ жануар. Сол мінезіне сай ауыл өзіне **Қара Бонбы** деп айдар таққан*». «*Бізге берген атанның бірі – **Қырықжырық**, біреуі – **Соқыр**. **Соқырдың** оң көзіне қамшы тиген, бармақтай ағы бар. Сонысынан қорынып үнемі сол жағына қырындап жүреді. **Қырықжырықтың** мұрнында сау жер жоқ, тілім-тілім. Мысық тартқылаған шүберектей шашақтанып, жалбырап тұрады. **Қырықжырық** атанғаны сонан*». Поэтозоонимдерді таңдаудағы мақсатты түсіндіретін мәнмәтін көлемі жағынан әртүрлі болып келеді. Олар бір сөзден бүтін бір мәтінге дейін ұласады. Мысалы, «-*Мама, атын кім қоямыз?*

- *Өзің кім деп қойғың келеді?*

- Мен бе?
- Иә, сен.
- Мен... **Ақшақар** деп қоямын!
- Жарайды, ендеше біз оны **Ақшақар** деп атаймыз.

Шынында да бала мысыққа ат дәл табылып қойылды. Үйдің ішінде құдды жып-жылы бір уыс ақша қар жүрген секілді».

«Бір енеден туып, бір ұяда өскен соң, аттарын **Ұялас** қойды».

Арнайы таңдап алынған немесе ойдан шығарылған зоонимдерге автор тарапынан берілген түсініктеме оқырманның шығарманы қабылдауын жеңілдетеді.

Балалар әдебиетіндегі танымал жалқы есімдер кездейсоқ алынған атаулар емес. Жазушы қалауымен мәтін құрамына енгізілген әрбір онимнің атқаратын қызметі бар. Сонымен қатар, жалқы есімдер, әсіресе, халық арасына кең танымал жалқы есімдер халықтың мәдени-тарихи өмірінен мол хабар береді. Балалар әдебиетінде нақты таңдалынған онимдер жас жеткіншектерді тамаша дүниенің шексіз әр алуан құбылыстарымен таныстыра отырып, олардың энциклопедиялық білімдерін, танымдық қабілеттерін байыта түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. — Алматы: Қазақ университеті, 2004. — 190 с.
- 2 Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. Алматы, 2005.- 240б.
- 3 Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері: филол. ғыл. док. ... автореф.: 10.02.02. - Алматы, 2006. - 46 б.
- 4 Леонович О.А. В мире английских имен. — М.: Астрель, 2002. — 160 б.

В культурном сознании двадцатого века имеет место устойчивое представление о самоценности детской культуры и составной ее части — детской литературы. Литература для детей проходит своеобразный путь развития, соотносящийся с общим литературным процессом. Создание адресно направленных художественных произведений, ориентированных на детское восприятие, потребовало отбора специфических форм, средств и приемов, благодаря которым достигается удачное соотношение прямо выраженного смысла и подтекста. Одним из таких средств является ономастическая лексика — важная составная часть словарного состава художественного произведения.

In the cultural consciousness of the twentieth century, there is a steady view of the intrinsic value of children's culture and an integral part of it - children's literature. Literature for Children held a peculiar way of development, correlated with the general literary process. Creating targeted towards works of art, focused on children's perception, it requires the selection of specific forms, tools and techniques that lead to a successful relationship express the meaning and implication. One such tool is Onomastic vocabulary - an important part of the vocabulary of the artistic work.

Қ.Ө. Айтмұхаметова
Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясы
Астана, Қазақстан
kuralai13kz@mail.ru

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІНІҢ СӨЗ МӘДЕНИЕТІ: РЕСМИ-ІСКЕРЛІК ҚАТЫНАС

Мемлекеттік қызмет сөз қолданысының жауапкершілігі жоғары саласы болғандықтан, мақалада мемлекеттік қызметшілердің сөз мәдениеті мәселелеріне қарастырылған. Атап айтқанда, автор көпшілік алдында сөйлеу үлгісіндегі іскери қарым-қатынастың негізгі принциптерінің бұзылуы және тілдік нормалардан ауытқу мәселелерін қарастырады, ресми сөйлеудің ерекшеліктері жөнінде қорытынды жасайды.

Кілт сөздер: сөз мәдениеті, тілдік норма, коммуникативтік қызмет, коммуникативтік құзыреттілік, кәсіби қарым-қатынас.

Қазіргі кезде қарым-қатынастың типтері мен түрлері, бұқаралық коммуникация, ресми қарым-қатынас барысындағы сөзжұмсам, бейресми қарым-қатынастағы сөзжұмсам, шаршысөз мәдениетін меңгеру қоғамдағы аса маңызды мәселелердің бірі болып отыр.

Сөз мәдениеті және оның әлеуметтік маңызы деген проблема тілдің өз қасиеттері мен қызметтері, қоғамдық рөлі және қолданылу ерекшеліктері арқылы анықталады. Тілдің даму деңгейі – қоғамның материалдық және рухани мәдениетінің де көрсеткіші. Осыдан келіп сөз мәдениетінің тілді қарым-қатынастың әр түрлі жағдайларына сай қолдана білуге қатысты маңыздылығы шығады. Тіл – мәні жағынан – әлеуметтік құбылыс, ал жұмсалы тәсілі бойынша – индивидуалдық құбылыс. Өйткені тілдің әлеуетті тетігін әрбір сөйлеуші жеке, өзінше қолданады. Тіл – қарым-қатынас құралы, сондықтан кез келген құрал-жабдықты пайдалана білу сияқты, оны да қолдана білу керек. Біз тілді өмір бойы үйренеміз.

Тілдік ұжымның әр мүшесі тілді жақсы білуге мүдделі. Өйткені, біріншіден, сөз мәдениеті дегеніміз – оқу мәдениеті, ойлау мәдениеті, қарым-қатынас жасау және мінез-құлық мәдениеті, көп жағдайларда бұл – адамның кәсіби қызметінің қасиеті. Екіншіден, тілдің күйі, хал-ахуалы, оның тазалығы қоғам дамуының әрбір кезеңіндегі сөз мәдениетінің деңгейімен анықталады. Сондықтан қоғамның сөз мәдениетін жетілдіру аса маңызды мемлекеттік іс болып саналады.

Елбасы Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында айтылғандай, бәсекелестікке қабілетті ел болу үшін, ең алдымен, оның әрбір мүшесі бәсекелестікке қабілетті болуы қажет [1]. Ал бәсекелестікке бейімділік адамның жинаған білім қорымен өлшенбейді, алған білімімен өзін-өзі дәлелдеп, өзгелермен тіл табыса білуінен көрінеді. Мемлекеттік қызмет сөз қолданысының жауапкершілігі жоғары саласы болғандықтан, мемлекеттік қызметшілерге қазіргі әдеби тіл нормаларын қатаң сақтауды міндеттейді, яғни инвективті/бейинвективті лексиканы қолдануда аса мұқият болуды талап етеді.

Қандай адам болмасын, ой-өрісінің, білімінің, мәдениеті мен рухани дүниесінің қаншалықты екені оның жазған жазуы мен сөйлеген сөзінен байқалады. «*Kisige қарап сөз алма, сөзіне қарап кісіні ал*», – деп ұлы Абай тегін айтпаған. Ана тілінің мол байлығын игерген, құдіретіне түсінген, күшіне тағзым етіп, бас иген адам өзіне де, өзгеге де талап қоя алады, сөзді қалай болса солай қолдануға жол бермейді. Әрбір азамат сөз мәдениеті мен өз мәдениетін қатар ұстаса, ана тіліне деген сүйіспеншілігі соғұрлым арта түседі.

«Мәдениет» дегеніміз «дұрыстық, тәртіпке бағыну, заңдылықты сақтау» дегенді білдіреді. Демек, сөз мәдениеті – норманы сақтау дегеннің баламасы [2, 18].

Сөйлеу мәдениеті адамның ойлау мәдениетінің жоғары болуына ықпал етеді. Ана тілін ардақтау, тілді құрметтеу, оны талғампаздықпен жұмсау, тілдік амал-тәсілдерді қарым-қатынас мақсатына сай қолдана білу – жалпы мәдениетке, оның ішінде сөз мәдениетіне қойылатын аса қажетті шарттар.

«Ана тілін жақсы білу – әркімнің азаматтық борышы. Егер әрбір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, дәл, орынды әрі тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда ғана сезіледі. Ал мұндай шеберлік тек тіл мәдениеті жоғары адамдардың ғана қолынан келер жайт» – деп тұжырымдайды М. Балақаев [3, 23].

Сөз мәдениетіне қатысты негізгі ой-тұжырымдарды бүгінгі заман талаптарымен үндестіріп және сөз мәдениетін арнайы сала ретінде тұжырымдап берген іргелі еңбектер Н. Уәлидің «Сөз мәдениеті» және «Сөз мәдениетінің ғылыми-теориялық негіздері» атты зерттеулері болды. Зерттеушінің пайымдауынша, сөз мәдениеті дегеніміз қарым-қатынас құралын қалай игеріп, өмірде қалай пайдаланып жүрміз, оның әр қилы амал-тәсілдерін дұрыс, дәл, тиімді қолданып, мазмұнды, әсерлі етіп жұмсай алдық па дегенмен байланыстырылады. Сонымен, сөз мәдениеті дегеніміз – алдымен әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық, орфографиялық нормаларын меңгеру, сонымен бірге бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдана білу [4, 47].

Қоғамдағы қарым-қатынас ауызша сөйлеу немесе жазбаша тілдесу арқылы жүзеге асады. Адам өз ортасымен күнделікті түрлі қарым-қатынаста болады. Сол арқылы тіршілік жасайды, білім, тәжірибе жинайды, жетіледі. Өзара қарым-қатынас жасау, пікір алысу кезінде адамның қимыл-қозғалысы, бет-әлпет өзгерісі сияқты көріністер оның жан дүниесін, ой-өрісін, сөйлесе білу мәдениеті мен әдебін де байқатып отырады. Сондай-ақ дауыс ырғағы, сөзді орынды қолдануы, екпін, кідіріс сияқты қосымша белгілер де сөйлеушінің мәдениеті мен тәрбиесінен хабардар етеді.

Мәдениетті, әдепті адам ойын еркін жеткізуді, тілдегі сөздік қорды барынша орнымен пайдаланып, ойды жүйелі, нақты, сабырмен айтуға тырысады. Ауызекі сөйлеудің негізгі міндеті – сөйлеушіні тыңдай біліп, пікірін, ойын дұрыс түсіну.

Сөздің коммуникативтік сапасы ойлау мәдениетімен де байланысты. Өзгенің сөзін немесе оқығаныңды есте сақтау арқылы ғана сөйлеу, мазмұнын қайталап айтып беру сөз «жұтандығын» білдіреді. Ал естіген, оқыған, көрген нәрсенді терең игеріп, терең сезіне отырып қорытқанда, «өз дүниеңе» айналады. Ойға ой қосылады, ой байлығы сөз байлығына айналады.

Сөз сапасына әсер ететін тілдік факторлар сөздің қарым-қатынастық сапасының жоғары болуы, сөзді әдеби тілдің нормасына сай қолдану, талғап, саралап қолдану, сөз арасын бөтен сөзбен шұбарламау және т.б. сөз сапасына тән тілдік шарттардың негізгілері. Мұндай талаптар сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы тілдік қарым-қатынастың үзілмеуін қамтамасыз етеді.

Сөйлеуші сөзі тыңдаушысын, сондай-ақ қағаз бетіне түскен сөз оқырманға ықпал етіп, сөз сапасының жоғары екенін көрсетеді. Кейде өзара әңгімеде сөзін «*селт етпей тыңдадық*», «*ұйып тыңдадық*», «*бас көтермей оқып шықтық*» деп мақтайды. Мұндай пікір – сөз сапасына берілген. Бұл субъективті баға, яғни сезім арқылы берілген баға. Қазіргі кезде сөз мәдениеті ғылымы сөз сапасын ғылыми негізде *дұрыстық, тазалық, байлық, дәлдік, логикалылық, түсініктілік, әсерлілік, орындылық* сөздің коммуникативті сапасын көрсететін белгілер болып табылады.

Сөз – жүйелі құбылыс, онда барлық сапалар өзара байланысты болады. Мысалы, дұрыс сөз тілдік бірліктерді жүйе мен нормаға сай етіп дұрыс құрастырып жеткізетіндіктен, дәл болады, ал дәл құрастырылған сөз адресат үшін түсінуге жеңіл болады. Бұған қарсы бағытта алсақ – сөз құрылымындағы ауытқулар, яғни дұрыс еместік *дәлсіздікке* себеп болады. Ал *сөз дәлсіздігі* адресат үшін *түсініксіз, анық емес* болады.

Қазіргі кезде күнделікті өмірде орынсыз айтылған сөздің әлеуметтік сипаттағы жамандыққа айналып отырған деректері көптеп кездеседі. Оқыс айтылған сөз, кесіп айтылған

орынсыз ескерту, ызғарлы интонация, тіпті аяқ астынан кесімді түрде жасалынған пайымдау – бәрі-бәрі адам жанына терең жарақат салуы мүмкін. Дөрекілік дегеніміз – сөз орынсыздығының анағұрлым типтік сипаттағы түрі. Өкінішке орай, оның әлеуметтік салдары туралы әрбір адам ойлана бермейді. Мысалы, белгілі хирург, профессор Ф. Г. Углов былай деп жазады: «Біз, дәрігерлер қауымы, өзге адамдардың әдепсіздігі, салақтығы салдарынан пайда болған ауруларды жиі кездестіреміз. Дөрекілік салдарынан үлкен қауіпке ұшыраған, қатты қиналып отырған адам күйін бақылау қандай қиын. Мемлекетімізде дөрекіліктің қандай да бір түрінің орын алуына қарсы күрестің жүргізілмеуі таң қалдырады. Дұшпан атқан оқ дененің бір бөлігін жарақаттаса, дөрекі айтылған сөз – адам жүрегіне тиіп, оны тіпті көп жағдайда қайтып оңалмастай етіп жаралайды» [5, 36].

Орындылықтың бұзылуы – ауызша сөзде де, жазбаша сөзде де айқын байқалып отырады. Бұл – адамға тумысынан берілетін нәрсе емес, сөзді қарым-қатынастың мазмұнына, шарт-жағдайларына сәйкес қолдана білу сипаты. Ол адам оның қажеттілігін сезінген жағдайда және соған қол жеткізу үшін тырысқан жағдайда қалыптасады да мықты дағдыға айналады. Сөйлеуші немесе тыңдаушы өз сөзінің аудиторияға, жағдайларға, ондағы ақпараттық, мақсаттық міндеттерге сай болуы үшін нені білуі керек? Біріншіден, тіл құрылымын жақсы білу, яғни ондағы сөз бірліктерді, фразеологиялық оралымдарды, синтаксистік конструкцияларды әрбір нақты жағдайда сөйленімді жеткізуге қажетті құралдар ретінде тандай білу. Екіншіден, тілді қолдана білу. Оның ресурстарын саналы түрде жұмсай білу дағдылары. Бұл дағдылар адамдардың сөйлеу және ойлау мәдениетімен тығыз байланысты. Үшіншіден, сөз еткелі отырған тақырыпты жақсы білу. Яғни тыңдаушыларға (оқырмандарға) хабарлануға тиісті ақпараттың көлемі, сипаты туралы нақты түсініктің болуы. Сондай-ақ адамгершіліктік-психологиялық факторлардың да рөлі зор. Ол факторларға сөйлеушінің (жазушының) мәдени деңгейі, кішіпейілділігі, қарапайымдылығы, өзге адамдарға деген көңілі, құрметпен қарауы, көзқарасы, оның идеялық позициясы, сенімі – бәрі-бәрі жатқызылады.

Адам баласы белгілі бір қоғамда бірлесіп өмір сүріп, бірлесіп еңбек етеді. Қандай да болмасын қоғамның көпшілік қабылдаған әдет-ғұрып, қарым-қатынас жасау дәстүрі болады. Адамдардың бір-бірімен араластығы сол ережеге негізделеді. Сондықтан әркім белгілі қоғамның бір мүшесі ретінде, көпшілікке белгілі ережелер мен әдет-ғұрыптарды құрметтеуге және орындауға тиіс.

Адамдардың өзара қарым-қатынасы алдымен тіл арқылы жүзеге асады. Тіл пікір алысу құралы ретінде адамның тек ойын ғана емес, сезімін де білдіреді. Сөйлеудегі құрмет, сыпайылық кісінің сезіміне әсер етеді. Өмірде жиі қолданылатын амандасу, қоштасу, ризалық білдіру, кешірім сұрау, құттықтау, көңіл айту және т.б. адамдар арасындағы қарым-қатынасқа негіз болады. Бұлар сөйлеу этикеті деген ұғымды білдіреді. Мысалы, сіз деген есімдік жасы үлкен адамға және жасы кіші болса да, бөтен адамға, ресми адамға қарата айтылады. Жасы үлкен адамның жасы кіші адамға сіз деп айтуы, біріншіден, сөйлеушілер бейтаныс болғанда, көбіне ресми жағдайда қолданылады.

Адамды, оның жан дүниесін тілінен тыс зерттеуге болмайтынына, сондай-ақ тілді де адам арқылы, адамның жан дүниесі арқылы зерттемей болмайтынына назар аудара отырып адам өз сөзінің иесі, өз сөзінің қожасы болса, тілдің иесі де, қожасы да халық деген ұстанымды негізге алады [4, 105].

Қазақ дәстүрінде бала ата-анасына сіз деп сөйлейді. Мұндайда үлкенге деген құрметтеуді білдіреді. Сіз есімдігінің мағынасының тілдік қолданыста осылайша өзгеріп отыруы сөйлеушілердің әлеуметтік белгілеріне, қарым-қатынастық сипаты мен дәрежесіне (бейтаныс, таныс, туыс және т.б.), сөздің қолданылу жағдайына (ресми, бейресми) байланысты. Тәрбиелі адамның сіз бен сен сөзінің орынды қолданылуы да этикет сақтауға жатады.

Сөйлеу этикетінің өзіне тән нормалары мен ерекшеліктері болады.

Әрине, адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынастың түрі мен сипаты әр алуан. Отбасында, жолдастар арасында, көпшілік мәдени орындарда, жұмыс немесе қызмет орындарында ой-пікірімізді, сезімімізді бір-бірімізге тіл арқылы жеткіземіз, сөз арқылы бір-бірімізбен қарым-қатынас жасаймыз. Бір-бірімізбен амандасу, қоштасу, қуанышқа ортақтасып

құттықтау, қайғысын бөлісіп, көңіл айту, байқаусызда жіберіп алған қатеміз үшін кешірім сұрау, сыпайылық білдіру, т.б. таныс-бейтаныс адамдар арасындағы қарым-қатынасқа жатады. Айналысатын кәсібіне, атқаратын қызметіне байланысты адамдардың бір-бірімен ой бөлісіп, пікір алысуы, бұйрық, өтініш, арыз жазуы, тапсырма беруі және т.б. күнделікті қарым-қатынастың түрлеріне жатады. Күнделікті өмірдегі тіл арқылы жүзеге асатын қарым-қатынастың түрі әр алуан.

Ресми-іскерлік қатынас деп адамдардың кәсібі, мамандығымен байланысты қызмет орындарында, мәдени-көпшілік мекемелерде жүзеге асатын қарым-қатынастың түрін айтамыз. Мұндай орындардағы қарым-қатынастың түрі ресми сипатта болады. Мемлекеттік қызметшілердің, оқытушы мен магистрантың арасындағы қарым-қатынас ресми-іскерлік қарым-қатынасқа жатады.

Ресми-іскерлік қатынастың жазбаша және ауызша түрлері болады.

Ресми-іскерлік қатынастың жазбаша үлгілеріне жеке адамдардың құжаттары, түрлі мекемелердің іс қағаздарынан бастап мемлекеттің маңызды заңнамалық актілері, ережелер, мемлекеттік бағдарламалар, мемлекеттік тұжырымдамалар, Конституция және т.б. қоғамдық-құқықтық мәні аса зор құжаттар жатады.

Бетпе-бет отырған бір адамға қарата айтылған сөзден бастап, сөйлеушінің көпшілік қауымға қарата айтқан сөзі ресми-іскерлік қатынас тілінің ауызша түріне жатады.

Жақсы сөз де жарық сәуле сияқты айналаға жылылық беріп, көңілді қуанышқа бөлейді. Адамдардың ынтымағын күшейтеді. Отбасында, ұжымда дәстүрге айналған құрметті сөз, сыпайы мінез адамның көңіл күйіне, тіпті жұмыс істеуіне де әсерін тигізеді.

Сөз арасында қолданылатын кешіріңіз, егер мүмкін болса, қажет деп тапсаңыз, рұқсат етсеңіз, лайық деп қарасаңыз, қалауыңыз білсін, т.б. осындай сөздер үлкенге де, кішіге де жарасымды болып, адамның кішіпейілділігін білдіреді.

Қазақ халқы да ежелден сөз құдіретіне, күші мен қуатына ерекше мән берген. Мұны тілімізде күні бүгінге дейін өзгеріссіз, актив түрде қолданылып жүрген «Жақсы сөз – жарым ырыс», «Көз жетпеген жерге сөз жетеді», «Бір тәуекел бұзады мың қайғының қаласын, бір жақсы сөз бітірер мың көңілдің жарасын», «Ойнап сөйлесең де ойлап сөйле» және т.б. мақал-мәтелдерден байқауымызға болады. Мұны Бөлтаірік шешен: *«Сөзден тәтті нәрсе жоқ, сөзден ащы нәрсе тағы жоқ. Сөзден жеңіл нәрсе жоқ, сөзден ауыр нәрсе де жоқ. Сөзіңді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылды сөзіңді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт. Не сөйлейтініңді біл, кімге сөйлейтініңді біл, қашан сөйлейтініңді біл, қайда сөйлейтініңді біл, қалай сөйлейтініңді біл. Оны білмесең, сара сөзің шала болады, арты жала болады»* [6], – деп бір ауыз сөзбен түйіндейді.

Жоғарыда аталғандарды негізге ала отырып, Ресми-іскерлік қазақ тілі курстарында қазақ тілінің күнделікті тілдесімде қажет болатын фонетика-интонациялық, лексика-грамматикалық заңдылықтарын қамтитын тілдік тұлғалармен қатар, іс қағаздарын қазақша жүргізу үлгілері, 1500-2500 сөз шамасында салалық терминдер ұсынылады. Халықаралық қатынастар, Мемлекеттік және жергілікті басқару саласындағы мамандықтарға мемлекеттік терминология комиссиясында бекітілген терминдерді, ресми құжаттар тілінде қолданылатын тұрақты сөз орамдарын дұрыс жұмсай алуына бағыт беріледі. Бұл деңгей аяқталғанда тіл үйренушінің білімі іс қағаздарын толық меңгеріп, сол үлгілерді өз бетімен сауатты түрде толтыра алатындай дәрежеде болады», яғни басымдық ресми стильдің жазбаша және ауызша түрін меңгеруге беріледі.

Кейінгі 10-15 жыл көлемінде ғылымда қанат жайған антропоэкетілік парадигмасына сай, еліміздегі білім беру жүйесінде орнығып үлгерген Жалпыеуропалық тілдерді меңгеру стандартында белгіленген тұжырымдарды негізге алудың тиімділігін уақыт көрсетіп отыр. Онда *тілдік біліктілік лингвистикалық, социолінгвистикалық және прагматикалық біліктілік* түрлеріне жіктелген. Мұндағы бірінші топ іштей *тілдің құрылымына* қатысты бөліктерге сәйкес, *фонологиялық, лексикалық, грамматикалық және семантикалық біліктілік* деп бөлінеді және тіл үйренуші оның бастапқы сатысын немесе қарапайым түсініктерді бастауыш және орта мектепте меңгеруі тиіс.

Біз *лингвистикалық біліктіліктің* аталған құрамдас бөліктерінің ішінде *лексикалық семантика біліктілігіне* көбірек көңіл бөлу керектігін байқап отырмыз. Себебі, *лексикалық семантика* аясына сөз мағынасына қатысты бүкіл ұғымдар мен құбылыстар жатады: сөздің тура және ауыспалы мағыналары, макросемантикалық және микросемантикалық құрылымы (затдеректік/денотаттық, ойдеректік/сигнификаттық, үстеме/коннотаттық мағыналар), сөздердің өзара тіркесімділігі (валенттілігі), синонимия және омонимия, аудармадағы дәлдік, универсалийлер және лакуналар, яғни аударуға келмейтін ұғымдар мен түсініктер жатады. Тікелей этникалық санамен байланысты қалыптасқан, яғни өзге тілдерде баламасы болмайтын атаулар мен ұғымдардың (*шаңырақ, нағашы, жиен, жиеншар, несібе, обал, сауап т.б.*) мазмұнын сипаттау тәсілі арқылы түсіндіру үшін қолданылатын сөздер мен тіркестердің мағыналарын меңгерту, олардың сөзжұмсамдық ерекшеліктерін білу семантикалық біліктіліктің басты мәселелері болып табылады.

Прагмалингвистикалық біліктілік дискурс ұғымымен тығыз байланысты. Тіл үйренуші әңгіменің ыңғайына қарай тез бейімделеді, қажетті тілдік құралдарды, соның ішінде фразеологизмдерді де тез арада тауып, орынды пайдаланады.

Социоллингвистикалық біліктілікке белгілі бір тілдік ұжымда қалыптасып орныққан заңдылықтарды біле отырып, тілді өз әлеуметтік рөлі мен міндеттеріне сай қолдана білу дағдысы жатады.

Тіл әлеуметтік мәдени феномен болғандықтан, мұнда *сөздің коммуникативтік сапаларын* меңгеру үлкен маңызға ие. Оларға сөз дұрыстығы, тазалығы, байлығы, сөз дәлдігі, түсініктілігі, мәнерлілігі, орындылығы, бедерлілігі, қисындылығы жатады.

Мемлекеттік қызметшілерге Ресми-іскерлік қазақ тілін оқыту барысында тілдік біліктілікті деңгейлер бойынша бөле отырып қалыптастырудың маңызы зор. Тілдік материалды да, олардың сөзжұмсамдық ерекшеліктерін де нақты межелеуіштерге жіктеп ұсыну тіл үйретудің тиімділігін арттыра түсетіні тәжірибеде нақтыланып келеді.

Пайдаланылған әдебиет

- 1 Назарбаев Н. Бәсекелестікке қабілетті Қазақстан үшін. Бәсекелестікке қабілетті экономика үшін. Бәсекелестікке қабілетті халық үшін. Қазақстан халқына жолдауы. – Алматы, 2004. – 31 б.
- 2 Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: «Мектеп», 1984. – 119 б.
- 3 Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: «Ғылым», 1984. – 184 б.
- 4 Уәли Н. Сөз мәдениетінің ғылыми-теориялық негіздері: фил. ғыл. докторы... дисс.: 10.02.02. – Алматы: Тіл білімі институты, 2007. – 398 б.
- 5 Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высш. шк., 1989. – 109 с.
- 6 Қазақтың шешендік сөздері. // Құрастырған Б. Адамбаев. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 2008. – 160 б.

В статье рассматривается культура деловой речи государственного служащего, поскольку государственная служба во многом связана с вербальным общением. В системе профессиональных характеристик государственного служащего важным являются такие его коммуникативные качества, как «умение ясно и точно излагать свои мысли», «умение вести переговоры» и т. д.

Because the State service largely associated with verbal communication, though business culture speech servant are discussed in this article. In the professional features of civil servant are very important communicative quality such as the ability to clearly and accurately present their thoughts, negotiating skills, and so on.

A.A. Aksholakova, K.K. Kenzhekanova, A.A. Kamzina
 Al-Farabi Kazakh National University
 Almaty, Kazakhstan

Askazhan.051@mail.ru, kura87.87@mail.ru, kamzina_aiman_67@mail.ru

DEONYMIZATION PROCESS IN ENGLISH LANGUAGE

The article deals with the problem of transferring of proper names into common nouns. Deonymization processes of different proper names are of great interest for a number of disciplines such as theoretical and practical translation, history of language development, cultural linguistics. Possessing national and cultural specific features the deonymization is widely reflected in many languages and world cultures at different stages of their development. The study of this process makes it possible to deepen into the features and specifics of cultural background of language bearers and widely use the language in applied purposes. When the proper name is transferred into a common noun it is filled with new meaning which corresponds to the typical activities of the named person, typical product and with any typical conditions of the area and etc. As a result of deonymization process a large number of new words appear, and these words could be significantly different from each other both in its structure and its field of use.

Key words: proper names, common names, transfer, metaphor, onym.

The lexis is clearly and directly reflects the changes taking place in public life. The potential of lexis penetration for extra-linguistic and social impacts caused by the nature of units filling it.

But we should not forget that any issue concerning language history can be solved only on the basis of written data. It seems possible in most cases when the studied linguistic phenomenon is widely represented in its meanings, forms and inherent connections. At the same time we have to consult the dictionaries where derivational work of many generations of language bearers are reflected thoroughly and where each entry is absorbed with centuries-old experience of language functioning and long-term of work of lexicographers who were eager to reflect this experience.

A word enters the dictionary with those meanings that are assigned in the speech; a word could change its content and its functional importance as a separate name and has its own history; a word has its main content, it could also receive an indirect meaning; lexical derivatives are formed from words – all it happens with a word due to alive speech and collective work of language speaking environment. Any dictionary unit entering the lexical-semantic group means an independent concept and therefore it requires a comprehensive characteristics of its content and form in all way of its long-term or relatively long-term functioning

Proper names and their corresponding deonyms are combined together as a word-name not separated from each other by a solid wall. Getting a common meaning, a proper name symbolizes in some respect the whole class of similar objects (people, devices, machineries, household items, products, etc.) and acquires the ability to have a common denotation. The names of some public figures, literary characters of works of art could be served as examples. For example:

Tartuffe – the name of a character of Moliere comedy later became a common name.

Max Factor, the real name is Maximilian Factorovich, an American businessman of Jewish origin, who came from the Russian Empire. Before the emigrating to America he lived in Odessa and Nikolaev.

Calvin Klein Inc is an American design studio, manufacturing clothes in unisex style. The company «Calvin Klein, Ltd» was founded in 1968 by Calvin Klein.

Gillette is a safe blade for shaving, the world's first item for single-use. The name of the blade was given after American inventor and businessman Kemp King Gillette.

In some cases, common words develop from proper names and then become “international deonyms” with slightly modified phonetic composition of borrowing. So from name of Roman

general and Emperor Julius Caesar (Caesar) appeared common words: German *kaiser* (emperor), Czech *cisar* with the same meaning, Old Russian *kesar*, *tssar* [1, 32].

Advantageously, according to researchers, the conditions for transferring of proper names into the category of general lexis occur within a small group of people. In terms of the popularity of denotations, Onyms are involved in speech situations, and different connotations are layered on them. Outside these people, they lose touch with the denotation, lose connotation and become the units of special lexis.

The lexical structure of each language is characterized by the possibility of mutual transfer of words of one category into the other, in this case, we mean general and special lexis of a language. Increasing of denotation popularity contributes to random transfer of special lexis into the common one. Unlike general words the special words do not have common destination, as to a person, object, phenomenon the name is given individually, exclusively for her/him [2].

Thus, the non-uniformity of named objects causes the specific character of names designed to call these objects. Various names served to name this or that objects form multilevel scale of transfer. Transferring of words of special lexis into common one is carried out in different ways for certain categories of words. Deonymization could proceed gradually and be incomplete. As examples we could illustrate the following deonyms:

Solomon – the name of a king with great wisdom; indirect meaning is a wiseman;

Apolla – in Greek mythology is the name of the God of beauty; indirect meaning is a handsome.

These words aren't fully deonymized, as they remained their original primary purpose, "to be a proper name". It is evidenced by the orthographic appearance of words – uppercase letter at the beginning of words.

Full transfer of proper names into common names are fulfilled by "artificial way", for example: Ohm, Herz – units of measurement. In this case, deonyms completely change their semantics and become homonyms of proper names Ohm, Herz. Here deonymization was deliberately aimed at changing the meanings. Full transition gives the possibility of expanding the scope of application:

Chuck Taylor All-Star (also Converse All-Star) - the famous shoes of the company «Converse», which was founded by Marcus Mills Converse in 1908. These sneakers first appeared in basketball stores in 1917. That time they were simply called All-Star. At first these shoes were not popular, until a basketball player Chuck Taylor saw them. He was fascinated by the design of sneakers and soon took an active part in their advertising campaign. Sneakers were modernized a little bit, the name was changed to Chuck Taylor All-Star, and on one side appeared a signature of a basketball player.

Wellingtons – rubber boots, named after Wesley Arthur, Duke of Wellington, British General and Statesman. Although Duke became famous for his victory in Waterloo, and the capital of New Zealand was named in his honor, in many countries his surname reminds the boots. Wellington offered to make cavalry boots made of leather with a long front boot top, which would better protect vulnerable riders' leg from bullets. Later boots were made of rubber.

Heinz is an American food company, a well-known manufacturer of ketchup. Founded in 1869 by Henry John Heinz together with Nobel Clarence (Clarence Noble) under the name Heinz & Noble.

Hewlett-Packard (HP) – a large American company in the field of Information Technology, a provider of hardware and software for organizations and individual consumers. HP was founded in January 1, 1939 by William Hewlett and David Packard, the graduates of Stanford University in 1934 as a company on the production of testing and measuring equipment.

Bentley is a brand of passenger class "luxury" car produced by the British firm, which is now part of the German company Volkswagen AG. The car is named after a British businessman, designer and inventor Walter Owen Bentley cars.

Oscar is an annual Award of the American Film Academy, the most prestigious cinema award; awarded since 1929. The giving ceremony "Oscar" is in a live television broadcast on dozens of countries. There are several versions of the appearance of this name. Actress Bette Davis has

repeatedly said that she was the first person who named this statuette as "Oscar" because it reminded her spouse Harmon Oscar Nelson. A librarian Margaret Herrick, who later became the executive secretary of the Academy, recognized her cousin Oscar Pierce in the statuette.

Teddy bear is a bear, named in honor of Theodore Roosevelt. Theodore Roosevelt was one of the most respected US presidents. He was a Nobel Prize winner, a powerful political figure. He was a man of powerful, decisive, and ... sentimental. Reporters could not ignore the case when a passionate hunter, Roosevelt saved a bear from death. Cartoons in newspapers depicting this event asked Rose Mich to make a rag toy-bear, and along with newspaper clippings to introduce it in his shop. The Americans immediately named it "Teddy" - short for "Theodore".

Winchester is the common name of shooters and shotguns, produced by Winchester Repeating Arms Company in the USA in the second half of the XIX century. The shooter was introduced at the end of the 1850s by an American inventor Henry on the basis of a pistol "Volcanic" of "Smith and Wesson" company. In 1864 Henry's company was bought by a businessman Oliver Winchester and began to produce it under his own name.

So, the ability of a linguistic sign to transformation of the semantic aspect leads to the appearance of secondary names.

To the study of the secondary derivative meanings are devoted various works: M.Ya. Beach, M.V. Bondarenko, T.A. Bulanovskaya, O.P. Ermakova, E.V. Ivantsova, O.E. Roroleva, E.S. Cubreacov, M.V. Nikitin, V.N. Prokhorova, R.A. Komarova, G.N. Sklyarevskaya, V.N. Telii, L.M. Shchetinia, J. Huford, F. Palmer, P. Ricoeur and others.

Currently many researchers talk about the importance of associations in the formation of the secondary indirect meanings. M.V. Nikitin claims that the secondary indirect meanings are motivated by different connections of primary meanings. The researcher also says about different semantic nature of the secondary name compared with direct primary names "in the vocabulary aspect the secondary indirect names have only potential semantics, i.e. don't fix certain content, but only vaguely outlines some semantic area with a probabilistic structure. In speech takes place a selection from this area, and the indirect meaning systematized by certain rules from interaction of direct meaning with contextual and situational conditions of speech" [3, 99-100].

V.N. Shahovsky considers the influence of associations on the formation of secondary meanings. He claims that on the basis of association "may appear related meanings, as they are accompanied by feelings, these meanings are colored with emotional assessment that could gradually turn into common usage from the occasional one, i.e., over time it could enter the structure of a word. Therefore, the association itself is not a connotation, and more over not meaning. But it is a possible basis for it" [4, 30].

L.A. Klimkova notes that the associative meaning is differently presented in various categories of words. In proper name, for instance, it is a part of the encyclopedic meaning, encyclopedic information contained in the memory of a language bearer determined by his social, objective and subjective experiences and come to life and actualized in the course of the use or the perception of the word [5].

Formation of secondary names occurs in the process of rethinking of "preceding" meaning of words. There are two basic ways of rethinking, between which there are significant differences.

The first of these types of (metaphorical), according to L.M. Schetin, is called as generalization and is defined by him as the formation of words in cause of quantitative change (extension) of subjective correlation of already existed lexical meanings of proper names. The second type (metonymic), he called as nomination and defined it as a formation of common words by means of creation of new lexical meanings with new subjective correlation based on the sound systems of names [6].

But, it should be noted that the terms of *generalization* and *nomination* are not the right ones, as they are ambiguous. Generalization could be as a type of transfer and generalization as a phenomenon leading to the transfer and causes the appearance of new words. By analogy nomination differs as the type of transfer and nomination as the nominative function of proper names.

According to T.A. Bulanovskaya, in the case of metaphor a new common word remains a close relationship with the proper name, from which it is formed. In metonymic transfer this relationship has an indirect character and it is not often notable [7].

We believe that the indirectness of relationship of a new word with the primary one in both cases is determined by an important factor such as the level of intelligence and common development of a language bearer, culture, outlook, and the character of interests. Considering the connection of deonym with the primary name we should also focus on controversial issues of processes themselves, i.e. the problem of differentiation of metaphorical and metonymic transitions. For example, O.K. Zhdanov [8] considers the process connected with the transfer of meaning to the typical representatives of a group of people as for a metonymy, L.M. Schetinin [6] considers such transition as a metaphorical.

Traditionally metaphors are divided into language and speech. In accordance with V.N. Teliya on the basis of language metaphor there are objective associative connections are reflected in connotative signs, that bear the information about either daily and practical experience of the given language team or his cultural and historical knowledge. From speech metaphor the language metaphor is different in that it is created on the basis of connotations accompanying the word in its "normal" use and, and somehow the language usage fixed in the semantic potential of a word, absorbs what constitutes a language experience, remaining outside the system of lexical meanings, formed by their identities and differences and rules of regular compatibility [9]. Among deonyms two types of metaphors are presented. Some deonyms lose touch with originated it proper names, that their onomastic background is no longer recognized by language bearers: *mentor*, *Herod*, *epicure*.

The technique of metaphor is a primary means of indirect nomination. To the full extent it could be related to the semantic transformation of proper name. There are many theories of metaphor, but the mechanisms of metaphorization are not well studied. The most interesting to us represent the views of M.V. Nikitin shared in the article "About the semantics of metaphor" [3]. In the meaning of a word the researcher highlights intensional and implicational. The sum of semes, necessarily presented in lexical meaning, and formed by them the structure of dependencies, constitute the intensional of meaning. Semes included in the intensional of the concept, implies some other semes that are not represented directly in it. The sum of such implied semes constitute the implicational of meaning. "The semantics of a metaphor is highly dependent on the context and speech situation, by entering as a part of number of logical implications and presuppositions of a whole text inscribed in a described situation and agreed with its relationships and dependencies, the metaphor clarifies its meaning, lose uncertainty, and could be semanticized" [3, 99].

As for typologies of metaphorical meanings, such works are of great interest to us as N.D. Arutyunova (1999), R.A. Komarova (1985), B.B. Khimik (2000) where researchers define two subtypes of metaphorical transformation: the metaphor-nomination and metaphor-characterization. R.A. Komarova considers the given subtypes inside the lexical-semantic type of transition as a whole. N.D. Arutyunova and V.V. Khimic refers these subtypes only to a metaphor. The process of nominative metaphorization, according to the authors, leads to a replacement of one of descriptive (of multiattribute) meanings with different one and serves as a source of homonyms: *Crane* - (*a bird*) and *crane* (*the well*), *the leaf* (*plants*) and *the sheet* (*paper*). These kinds of metaphors are lack of imagery and they are used to nominate of certain category of objects [10, 358]. In the case of proper names the examples of metaphorical nomination could serve the following words:

Nostradamus – *fortune-teller*;

Adam – *the first man*.

Metaphor-characterization is focused on the performance of evaluation and characterization function [11]. As the basis for the secondary nomination the specific peculiarities of objects are represented here:

Solomon – *wise man*;

Napoleon – *an ambitious man*.

Except metaphor, there is another way of semantic transformation, it is metonymy. According to, M.V. Nikitin, metonymy is "an expression of a concept by a word, under which the primary

distribution of nominations, an expression of another concept is fixed which is associated with the first implicational dependence" [3, 95]. Metonymy, according to M.V. Nikitin, it is that case when implicational combination of concepts in a word, when the expression of the given concept is recognized as a secondary onomasiological function of a word that is already occupied by other concept.

In metonymy, the researcher notes, the total seme is equal to the content of the original direct meaning. The derivative of secondary meaning has a complex structure: the total seme is a hyposeme here, and the rest part of implied concept represents here a hyperseme of derivative meaning. The author emphasizes the importance of implicational ties between the original concept and the concept of a derivative. The original meaning is connected with the concept of a derivative hyposeme. Its differentiating role as a specifier of hyperseme could have no sense. In this case, the secondary meaning is generalized and equated to the content of hyperseme. At the same time the connection of primary and secondary meaning could be lost, homonyms are formed [3]. To a large extent it is topical for meaning formed on the basis of proper names.

The area of metonymical relations is exceptionally wide. As the basis of metonymy may serve a space, event, conceptual and logical relations between different objects, people, actions, processes, phenomena, place, time and etc. Possessing high regularity and typability, the metonymic relations are actively expressed in semantic models of polysemic words.

There are several models of metonymic transition specific to proper names.

In ancient times the following types of metonymy were known (Cicero, Kventillian) from the shape of subject to its content; from the shape of material to a thing produced from it; from the period of time to an event happening at this time.

Linguistic Encyclopedic Dictionary gives the following classification of metonymic transition:

1) from the receptacle to the content; 2) from the material to the product made from it; 3) from the place, locality to: a) the sum of its inhabitants or b) an event associated with it; 4) from acts to: a) the result, b) or place or item involved in the action; 5) from the form of content expression to its actual content; 6) from the field of knowledge, science to science subject, and vice versa; 7) from social events activities to its members; 8) from social organizations and institutions to a) the sum of its employees and b) the premises; 9) from the whole to the part and vice-versa; 10) from the emotional state to its cause; 11) from the author's name to his work and a product model [12, 300].

The mentioned classification is open and can be supplemented by other types, such as the name of a ruler to the style of era of his reign or from place to the breed of animals and etc.

Reference (transliterated)

- 1 Konnova Z.I. Deonimy s inozazychnoj kornevoj osnovoj v russkom jazyke XYIII-XX vekov: Dis. kand. filol. nauk. – Tula, 1998. – 214 s.
- 2 Superanskaja A.V. Obshhaja: teorija imeni sobstvennogo. – M.: Nauka, 1973. – 365 s.
- 3 Nikitin M.V. O semantike metafory // Voprosy jazykoznanija. 1979. – № 1. – S. 91-102.
- 4 Shahovskoj V.N. K tipologii konnotacii // Aspekty leksicheskikh znachenij: Sb. statej / Nauch. red. Z.D. Popova i dr. – Voronezh: Izd-vo Voronezh. un-ta, 1982. – S. 29-34.
- 5 Klimkova L.A. Associativnoe znachenie slov v hudozhestvennom tekste // Filologicheskie nauki. – 1991. – № 1. – S. 45-54.
- 6 Shhetinin L.M. Perehod sobstvennyh imen v naricatel'nye kak sposob rasshirenija slovarnogo sostava jazyka. Diss. ... kand. filol. nauk. – M., 1961. – 272 s.
- 7 Bulanovskaja T.A. Osobennosti obrazovaniya naricatel'nyh imen ot geograficheskikh naimenovanij (na materiale, anglijskogo i russkogo jazykov): Dis. ...kand. filol. nauk. – M., 1999. – 142 s.
- 8 Zhdanov O.K. Metonimija kak sredstvo obogashhenija slovarnogo sostava sovremennogo francuzskogo jazyka: Avtoref. Dic. ...kand. filol. nauk. – M., 1989. – 16 s.
- 9 Telija V.N. Vtorichnaja nominacija i ee vidy // Jazykovaja nominacija. – M.: Nauka, 1977. – S. 129-222.

10 Arutjunova N.D. Jazyk i mir cheloveka. M.: Jazyki rus. Kul'tury, 1999. – 896 s.

11 Himik V.V. Pojetika nizkogo ili prostorechie kak kul'turnyj fenomen. - SPb.: Filol. fak. S.-Peterb. Gos. un-ta, 2000. - 269 s.

12 Arutjunova N.D. Metonimija // Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar' / Gl. red. V.N. Jarceva. – M.: Sov. Jenciklopedija, 1990. – S. 300-301.

Мақалада жалқы есімдердің жалпыға ауысу мәселелері қарастырылады. Әр түрлі жалқы есімдердің деонимизациясы үдерісі теориялық және практикалық аударма, тілдің даму тарихы, лингвомәдениеттану сияқты пәндер үшін аса қызығушылық танытады. Ұлттық-мәдени ерекшелігімен танылған деонимизация әртүрлі тілдер мен дүниежүзі мәдениетінде ерекше орны бар. Аталған үдерісті зерттеу сол, не басқа тілде сөйлейтін адамның мәдени ортасына тереңірек үңілуге және тілдің сөздік құрамын қолданбалы мақсатта қолдануға мүмкіндік береді. Жалқы есім жалпыға ауысқанда ол жаңа мағынаға ие болады, ол аталған адамның қызметіне, белгілі өнімге және сол жердің жағдайымен өзара қатынаста болады. Деонимизация үдерісі нәтижесінде жаңа сөздер тізбегі пайда болады, бұл сөздер құрылымы жағынан да, қолдану аясы жағынан да бір-бірінен ерекшеленуі мүмкін.

В статье рассматриваются вопросы перехода имен собственных в имена нарицательные. Процессы деонимизации имен собственных различных видов представляют большой интерес для ряда таких дисциплин, как теоретический и практический перевод, история развития языка, лингвокультурология. Обладая своими национально-культурными специфическими особенностями, деонимизация находит широкое отражение во многих языках и культурах мира на различных этапах их становления. Изучение данного процесса дает возможность глубже проникать в особенности и специфику культурного фона носителей того или иного языка, шире использовать лексику в прикладных целях. Когда имя собственное переходит в нарицательное, оно наполняется новым значением, которое соотносится с типичной деятельностью именуемого человека, с типичной продукцией, с какими-либо характерными условиями местности и т. п. В результате процесса деонимизации возникает большое количество новых слов, и слова эти могут существенно отличаться друг от друга, как по своей структуре, так и по сфере своего употребления.

ӘОЖ 82.09 (5к)

Р.С. Амренова

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Көкшетау, Қазақстан

amrenova07@mail.ru

БАТЫР ҰҒЫМЫНЫҢ КОНЦЕПТУАЛДАНУЫ

*Мақалада **Батыр** сөзінің тілдік мағынасы когнитивтік тұрғыдан сипатталып, аталған денотат жайлы білім жиынтығы ретінде бұл сөздің мағынасын кеңінен қарастыру көзделеді, өйткені мағына мен онтологиядағы білім бір-бірімен үздіксіз байланысты білдіретіндігі жайлы айтылады.*

Қазақ ертегілерінде Адам концепті-аясының бір тармағы болып табылатын Мергендік тілдік санада фрейм-сызба түрінде ұйымдасып, мергендіктің кейбір субъектілерге – ер, сондай-ақ әйел адамдарға тән қасиет, мергендік өнер, хас мергендіктің анықталған өлшемі бар, мергендік нысанасы мен объектілері, мергендік құралы, мергендіктің сыналатын нақты жағдаяттары, мергендіктің аңшылықпен байланысы, өмір сүру, халықты асырау тұрғысында қазақ халқының тұтас танымы мен білімінен ақпарат беретіндігі жайлы мәлімет беріледі.

Кілт сөздер: батыр, таным-тәжірибе, концепті-аясы, тілдік сана, фрейм-сызба, қазақ халқының танымы.

Концепт арқылы ұлттық мәдениетке тән ұлттық ойлау, ұлттық қабылдау, ұлттық этикет, ұлттық тілде сөйлеу, ұлттық ой қорыту, ұлттық діл, ұлт ұстанатын дін ерекшеліктерін айқындауға болады. Зерттеу нысаны концепт болып табылатын концептуалдық талдаудың басты мақсаты – әлем объектісіндегі таным мен білім, түсініктердің түрлі дәуірлерде немесе бір кезеңдердегі түзілу, құрылу жолдарын бақылау. Ал жалпы когнитивтік лингвистикада концептуалдық талдаудың әртүрлі формалары көрсетіледі. Мысалы, әдеттегі нақты лексика сыртында тұрған концептілер мен пайымдауларды қарастыру, сондай-ақ дәуірдің тірек сөздері мен ұғымдарын зерттеу арқылы да жүзеге асыруға болады. Концептуалдық талдаудың негізін салушы А. Вежбицкаяның айтуынша, фреймдік семантика әдісіне сүйене отырып, сол немесе басқа сөздер тобы сыртында қандай білім құрылымы тұрғанын да анықтауға болады [1].

Ал Е.В. Кларк нәрселер мен құбылыстарды категориялауда қолданылатын сөз-классификаторларға талдау жүргізуді ұсынады [2].

Осы орайда отандық ғалым Э.Д. Сүлейменованың пікірі өзгеше болып табылады: "Жекелеген сөздер немесе анықталған лексика-семантикалық топтар семантикасының әр алуандығына қарамастан, бұлардың барлығы әлем бейнесінің тек үзінділері, жұғындылары. Әлем бейнесі – бұл танымдық когнитивтік феномен, ол жекелеген сөздердің мағыналарынан, я олардың мағыналық жиынтығынан құралмайды. Әлем бейнесі, сондай-ақ бөлініп алынған ірі тілдік бірліктерде де тұтас көріне алмайды. Әлем бейнесі глобалды мәтіндерде, қоғам тарапынан туындайтын және қоғам тарапынан туған барлық мәтіндердің жиынтығында көрініс береді. Әлем бейнесі ұғымы өз мағынасында тұтастық, бүтіндік сипатты қамтиды, сондықтан ол тілде адамдардың ұзаққа созылған қарым-қатынасы актісі ретінде тек мәтіндер түрінде жүзеге асырылуы мүмкін" [3, 90].

Шындығында, бір-екі қазақ ертегісінің мазмұнында, я ондағы сөздер мен сөз тіркестері, я ондағы антропонимдер семантикасына талдау жасау арқылы халықтың көне дәуірлердегі әлем туралы таным-түсінігін сипаттау мүмкін емес, бір бүтін тұтастық ретіндегі әлемнің объектілерінің өзі түрлі сипаттар мен бөлшектерден тұратын бүтінді құрайды.

Ер-азамат бейнесін сомдау үшін қазақ халқы аңыз, ертегілерде батыр түсінігін шебер жұмсай білгендігі аңғарылады. Мысалы, *"Кендебай ай сайын емес, күн сайын өсіпті, алты күнде күліпті, алты күнде жүріпті, алты жылда жігіт болыпты. Сондай күшті болыпты, алысқанын алып ұра беріпті, күрескенін жыға беріпті, шыңырау құдыққа құлаған атандарды жалғыз тартып шығара беріпті. Аң аулап, әкесіне жәрдемдесіпті, бара-бара құлан алыпты, құралайдың көзіне тигізген мерген болыпты..."* ("Керкұла атты Кендебай" ертегісі).

Батыр сөзінің мағынасы барлық ұлттық таңбаланған білім жиынтығымен, яғни бірнеше мың жылдар бойы халық арасында қалыптасқан мәдени біліммен ассоцияланады.

Батыр (бәһадор, баһадур сөзі парсы тілінен енген сөз деп жорамал айтылады, алайда әлі де талас туғызатын мәселе, толық зерттеліп, түйіндеме жасалған жоқ. 1. *Ер, батыл, жүректі.* 2. *Батыр, алып балуан* [4, 50].

Батыр – жалпы түркі тілдеріне ортақ көне сөздердің бірі. Көне түркі жазуларында "батур", "баһадур" сөздері жалқы есім және әскери атақ мағыналарында қолданылған. Қазақтың қаһармандық эпостарында ұшырайтын батырлар: *Қара батыр, Қара берен батыр, Жеке батыр, Қамал бұзған батыр* болып бөлінеді. *Жеке батыр* – қауіп-қатерді елемей, ұрысқа жолдассыз, жалғыз өзі аттанатын батыр болса, *Қара батыр* алып, қара күш тән дегенді білдірсе керек.

"Батыр", "ер" секілді айқындауыштар ертегідегі адамның өзіне тән мінезін, ерекшелік қасиетін көрсетеді де, кейіпкердің шын атының алдынан не соңынан қолданылады. Қазақ танымына сәйкес түсіндірсек, "бай", "батыр", "сұлу", "ер" сөздерінің әлеуметтік орны ерекше. Нақты айтқанда, *бай* – "әт", дәулеті мол адам, әрі қазақ тұрмысындағы әлеуметтік жікті анықтайтын атау, ал *батыр* – әрі ержүрек, батыл адам, әрі әлеуметтік топ өкілінің атауы.

“Батыр” концептісі алуан түрлі есімдермен тіркесе жұмсалады, сөйтіп ұлттық ғалам бейнесінің когнитивтік санадағы үзігін, оның аялық білімдерінің қорын анықтауға, сол арқылы Тілдік Тұлғаның ішкі ментальдік лексиконына жол ашуға мүмкіндік туады.

Біздің байқағанымыз, халық танымында Батыр ел қамы үшін жаумен айқасып, жеңіп шыққан ержүрек адам. Ер Төстік, Жерден шыққан Желім батыр, т.б. ел қорғаған ерлердің есіміне *ер*, *батыр* секілді анықтауыштардың, айқындауыштардың қосылып айтылуы елін, жерін, халқын қорғау идеясының көрінісі деп білеміз.

Ер Төстік күрделі есіміндегі “ер” сөзі Жүсіп Баласағұнның “Құтты білік дастанында” *күшти*, Күлтегін ескерткішінде *жету*, *жетілу* мағынасында кездеседі. Демек, этномәдени мазмұнға ие “ер” сөзі ұлттық жадыда ел мен жерді қорғау, қорған болу ұғымдарымен сабақтас.

Когнитивтік аспектіде “батыр” сөзіне қатысты тілдік мағыналар онтологиялық және функционалды тұрғыдан батыр жайлы біліммен байланысты құрылымдар болып табылады. Батыр жайлы білімге, яғни ментальді тәжірибеге, көбінесе, энциклопедиялық сипаттағы экстралингвистикалық мәліметтер енеді, сондықтан батыр сөзінің семантикасын сипаттау барысында батыр феноменімен байланысты перцепция мен көрініс деңгейі қарастырылады. Барлық батырлар жыры, аңыз әңгімелер, фольклорда елдік, ерлік, батырлық құндылықтары ең басты тақырып болады.

А.Н. Барановтың пікірінше, сөз семантикасын когнитивтік тұрғыдан қарастыру лингвистикалық және экстралингвистикалық зерттеулердің ерекшеліктерін саналы түрде ескермеуге мүмкіндік береді. *Батыр* сөзінің тілдік мағынасын когнитивтік тұрғыдан сипаттау аталған денотат жайлы білім жиынтығы ретінде бұл сөздің мағынасын кеңінен қарастыруды көздейді, өйткені мағына мен онтологиядағы білім бір-бірімен үздіксіз байланысты білдіреді.

Қаласынан моласы көп қазақтың көне тарихы мен мәдениетінің туған жердің топырағында жатқандығының да себебін көшпелі өмір салтынан ғана емес, сонымен қатар сан ғасырлар бойы өз тәуелсіздігін қорғап қалу жолында арпалысқан бабаларымыздың асқан ерліктерінің аясынан іздеу керек болар. Қазақ халық ертегілерінде батырлар елін жаудан қорғауды мақсат тұтады. Мергендер мен ерлер жайындағы көне ертегілерде ертегінің кейіпкері кезетін дүние жердің үсті ғана емес, жердің асты да кездеседі. Кейде жеті қабат жер асты, кейде алып қара құс алып кететін аспан үсті. Ол арадан жер “тоқымдай, немесе теңгедей, не тіпті тебен иненің жасуындай” болып көрінеді. Кейде күн астында Күнсұлу, ай астында Айсұлудың, Айбарша сұлулардың мекені адам баспайтын, бармайтын жерлер болып келеді, кейде бұл мекендер от дариясының ар жағы, немесе, барса-келмес, сиқыр аралға айналып кетеді. Болмаса, адамзатқа жұмбақ жай жалмауыз мекені, немесе, су асты болады. Сол дүниелерден барып шығатын мерген мен ер ажалына не бағына жетеді. Бұл жерде адам өз күшіне, қуатына ерекше сенетіндігі байқалады. Осы сенім мақсатына жету жолында кездесетін барлық қиындықты жеңуге септігін тигізеді. Өйткені оның күші – өзіне сенуінде, ақылында. Қиял ертегілердің негізгі идеясы жақсылықтың зұлымдық пен жаманшылықты жеңуі болып табылады. Жанды, жансыз заттар арқылы халық өзінің арманын танытады (ертегі кейіпкерін алыс қиянға апаратын алып қара құс, тұлпар ат). Аяғына тас байлайтын желаяқ, Ер Төстікке серік болатын көреген батыр, естігіш батыр арқылы халық аспан мен жердің көзге көрініп тұрған бергі қабатынан өтіп, ішін шарласам, сырын ақтарсам деген өзінің арманын білдірген. Көрсем, білсем, танысам деген жалпы адамзаттық тілек, арман кейін білімге, өнерге, табысқа жеткізген ізденгіш ой қиял-ғажайып ертегілерден бастау алатынын байқауға болады. Адамды қияға құлаш сермер адам бол деп тілейді. Кейбір алып жалмауыздың жаны өз кеудесінде болмайды. Не судағы балықтың ішінде, не кең даланы кезген киіктің ішінде, сиқыр сандық ішінде жатады. Бір жан емес, он жаны, қырық жаны болады. Мұндай жаумен алысардан бұрын ертегінің кейіпкері алдымен бұның жаны жүрген қияндағы жәндікті бағады (“Ер Төстік” ертегісі). Жаны не жұмыртқа, не балапан түрінде болып, қолға түскен соң, жаудың оңайлықпен өлмейтіні, алысып барып қана қаза болатыны белгілі. Бұл жерде аса қатерлі, қуатты болып келетін жауды ер, батыр жеңіп шығады. Ертегі кейіпкері неше түрлі жауыздыққа, аярлыққа салынған қатерлі жауды алысу-арбасумен жеңеді.

"Әр заманға сай өзіндік мифонимиялық бейне болады. Және де сол заманға сай әлемнің тілдік бейнесін кескіндейтін мифтік ұғымдар, тілдік көріністер, тілдік бірліктер болады. Аңшылық замандағы тас ғасырда, тундралық шартараптың шегі қазақ даласына, Қара теңіз жағалауына дейін жетіп жатқан шақтағы аңшы қауымдардың, рулардың ең басты қорегі бұғы, арқар, марал сияқты мүйізді жануарлар болған еді. Бұғы және басқалары шоқжұлдыздарға айналды. Адамдар өздеріне танымал болған шоқжұлдыздарды жануар аттарымен атап, тас ғасырының аспан мифінің сахнасына басты кейіпкер болып Аңшының өзі мен оның аулайтын аңдары шыққан еді", – деп түйіндейді С. Қондыбай [5, 16].

Аңшылық адам баласының пайда болу сәтінен бастап дамып, тіршіліктің, күнкөрістің негізі ретінде адамға қызмет еткені белгілі. Қазақ халқының түсінігінде аңшылық тұзақ құру мен қақпаншылық, мергеншілік, ит жүгірту мен саятшылық сияқты салалардан тұрады. Аңшылықтың негізгі атрибуттарына құмай тазы мен қыран құс жатады.

Қазақ тілінің сөздік құрамында аңшылыққа байланысты сөздік қордың өзіндік орны бар. Академик Ә. Марғұланнның айтуынша, тек саятшылыққа (аңшылықтың бір саласы) байланысты туған мың жарымдай сөз (халықтық термин) бар екен.

"Көк аспанды шарлаған қыран мен жер басқан төрт аяқты хайуандардың тілін білу бір замандағы аңшылардың арманы болған. Бұл туралы қазақ аталатын елдің ескілігінен қалған талай әңгіме, жырлар бар. Құсбегілік, бүркітшілікпен байланысты елге кеңірек таралып, ел арасында түсінікті болған халықтық терминдер болсын, олардың өздеріне ғана түсінікті (жалпыхалықтық сипат алмаған) терминдер болсын, олар қазақ тілінің сөздік құрамынан өзгеше, бөлек терминдер ретінде қаралмай, ана тіліміздің лексикасын байытушы бір бұлағы ретінде зерттелуі тиіс", – деп түйіндейді Е. Қосбасаров [6, 142].

Бүркітті қазақ халқы ерекше қастерлейді. Бүркіт көшпенділер үшін көк тәңірісі ретінде танылып, қасиетті құс болып есептеледі. Қазақ бүркіттің тұяғына дейін қасиет тұтып, оны үйдің төріне не бесігіне іліп қойған. Бұл – әртүрлі қатерден, пәле-жәледен қорғайды деген сенімнің белгісі. Қыран құсы өлсе, иесі "арулап", таза жерге жерлейді. Сондай-ақ, бүркіт – еркіндік, тәуелсіздіктің белгісі. Бүркіт қазақ халқының "төл мақтанышы", құдайдан қазақ халқына "еншілеп берген құсы". Сондықтан қазақ оны қастерлеп, ән-жырына қосқан.

"Бұл дәу қара құс – самұрық екен. Самұрықтың үлкендігі сондай, жайып жібергенде, бір қанатының өзі бір айлық жерді алып кетеді екен. Самұрықтың екі басы бар екен: бір басы адамдікіндей, бір басы құстыкіндей екен. Самұрықтың адам басы Төстікке тіл қатады: – "Ей, адам, бұл жерге не жұмыспен келдің? Менің балапандарымды аулай келдің бе? Бұл жерді адам басқан емес, бұл менің мекенім, – дейді" ("Ер Төстік" ертегісі).

Қазақ халқында мергендіктің үлгісіне "құралайды көзден атқан" мерген алынады. Мергендіктің өлшеміне нақ осы құралайдың таңдалуы кездейсоқтық емес. Бұл көрсетілген тіркес мазмұнына қарағанда, қазақ халқының әлем объектілері ішінде табиғатты – жан-жануар әлемін танып-білуге баса назар аударғаны байқалады. Ғылыми әдебиеттерде берілген анықтамаларына сәйкес құралайдың қауіп-қатерге аса сезімтал әрі секемшіл, қимыл-қозғалысы шалт жануар екенін ескерсек, енді оның дене бітіміндегі көлемі ең кішкентай көзінен ату хас мергендікті сынау үшін басты шарт бола алса керек.

Алайда қазақ ертегілерінде мергендіктің сыналу сипаты жағдаятқа қарай әртүрлі болып келеді. Мысалы: *"Елімізде патша той қылып жатыр, теректің басына бір ділдә қояды. Соны атып түсірген кісіге қызымды беремін", – дейді ("Дудар қыз" ертегісі).*

Бұған қарағанда, құралайды көзден ататын мергендік аңшылық кезінде сыналып, сол кездерде пайда болып, аңшылық жағдаятына байланысты қолданылса керек.

Көпшілік ертегілерде хан, патша, бек, бай өз қыздарын әлеуметтік жағдайының жоғары, төмендігіне қарамастан, түрлі салалар бойынша өнері асқан, сөйтіп өнерімен көпшілікті сүйсіндірген ер жігітке ұзататын болған. Бұл қазақ халқының өз таным-тәжірибесі барысында көне дәуірлердің өзінде-ақ материалдық жайлылықтан гөрі рухани құндылықтардың жоғары екенін аңғарғанын, рухани байлыққа байланысты оң бағалау модусының орын алғанын білдіреді.

Қазақ ертегілерінде мергендік тек ер адамдарға ғана емес, сондай-ақ қыздарға да тән қабілет екені және қайсы бір жағдайларда қыздардың мергендігінің ер жігіттердікінен асып түсетіні сюжеттерде көрініс береді: *"Патшаға келді, келсе, қанша жамағат тұрған ділдәні атып жатыр екен, дәл тигізе алмайды. Келді де Төстік батыр атты, жақын жанына жетті. Сонан соң Дудар қыз атты, ділдә шылдырлап жерге түсті"* ("Дудар қыз" ертегісі).

Бұл келтірілген үзіндіде мергендіктің шарты *"құралайды көзден ату"* емес, *"терек басына ілінген ділдәні атып түсіру"* болып табылады. Бұл орайда, Дудар қыздың өнері ер жігіт Төстік батырдан асып түседі. Сондай-ақ, аңшылық кезінде де қыздың мергендігі ер жігіттен асып түсуі таңқаларлық құбылыс емес болғанын көреміз: *"Екеуі аң атты, қыз бір атқанда екеуін атты, анау жігіт, Төстік батыр, біреуін атты"* ("Дудар қыз" ертегісі). Яғни көне уақыттарда мергендікке гендерлік жіктелім тән емес екендігін байқауға болады.

Ал "Құламерген" ертегісінде бас кейіпкер – Құламерген батыр, ол өзі аңшы болады. Бұдан мергендіктің негізінен аңшылықпен байланысты пайда болған түсінік екенін көреміз. Бұған дәлел "Есекмерген" ертегісінен де табылады: *"Бала жас болса да, батыр, құралайды көзге ататын мерген екен. Өзіне-өзі сенімді, орманды емін-еркін аралап, құс атып алады, оларды пісіріп жейді"* ("Есекмерген" ертегісі).

Ал, жалпы, қазақ ертегілерінде, мысалы, "Батыр мен бала" ертегісінде бас кейіпкер әрі батыр, әрі балуан, әрі жүйрік, әрі мерген болып келе береді. Сондай бас кейіпкер синтезделген өнер иесі болып шығады.

"Құламерген" ертегісінде оның мергендігі аңшылық үстінде емес, соңына түскен жауы, мыстан кемпірден, құтылу үстінде көрініс береді: *"Бірінші кезекті мыстан алады да, Құламергенді атады. Бірақ оғы тигенмен, Құламергеннің сауытынан өте алмай қалады. Екінші кезекті Құламерген алады да, әкесінің айтқанындай, мыстанның сол көзінен атады. Мыстан кемпір жерге құлап, өліп кетеді"* ("Құламерген" ертегісі).

Бұл ертегіде де мергендіктің нысанасына мыстан кемпірдің көзі алынған. Мергендік қайсыбір ертегілерде бір-біріне жау, қарама-қарсы, я бәсеке тараптардың болуын қажет етсе, бір ертегілерде мұндай тараптардың болуы шарт емес.

Көпшілік ертегілерде батыр мергендердің қарсылас жаулары – жезтырнақтар. Мысалы, *"Бала оның өзін аңдып келіп кеткенін біліп, өзі төсегіне жатпай, төсегіне бір ағаш кесіп алып келіп, жатқызады да, өзі мылтығын алып, аңдып отырады. Ұйықтады-ау деген кезде әлгі қайта айналып келіп, ептеп басып баланың төсегінде жатқан ағашты кеуде тұсынан қарқылдап күліп бас салады. Сол уақытта бала көздеп атып, мылтықпен басып кеп қалады. Жезтырнақ мұрттай түсіп, қайта түрегеліп, жүріп кетеді"* ("Батыр мен бала" ертегісі).

"Батыр мен бала" ертегісінде мергеннің қаруы мылтық болса, "Есекмерген" ертегісінде мергеннің қаруы – садақ, саржа. Мысалы: *"Осы орманға барып моланы, тақырды бір көрейінші деген ойға келеді де, бір күні садағын асынып, орманға келеді"* ("Есекмерген" ертегісі).

Қазақ ертегілеріндегі мергендік концептісіне тән тірек сөздер мен сөз тіркестері – *көзден ату және көздеп ату, садақ, мылтық, қылыш, атып түсіру*.

Қазақ ертегілерінде мергендердің нысанасы – *құс, құлан, мыстан кемпірдің көзі, терек басындағы ділдә, ордалы айдаһар, жезтырнақ*, т.б..

Қазақ ертегілерінде Адам концепті-аясының бір тармағы болып табылатын *Мергендік* тілдік санада фрейм-сызба түрінде ұйымдасып, мергендіктің кейбір субъектілерге – ер, сондай-ақ әйел адамдарға тән қасиет, мергендік өнер, хас мергендіктің анықталған өлшемі бар, мергендік нысанасы мен объектілері, мергендік құралы, мергендіктің сыналатын нақты жағдаяттары, мергендіктің аңшылықпен байланысы, өмір сүру, халықты асырау тұрғысында қазақ халқының тұтас танымы мен білімінен көрініс береді.

Аңыз, ертегілерде жақсылыққа жақсылық жасау, бір-біріне көмек көрсету, отбасын, елін, жерін қорғау сияқты адамдар қатынастары арқылы моральдік қағидалар көрініс тапқан. Ғұрып, әдет, дағдылар басты адамгершілік стереотиптер және тәртіп эталондары болып табылады. Бұлар моральдік құндылықтар негізінде қалыптасады. Дәстүр мен тыйымдар – моральдік те, мәдени де құбылыс. Мораль адамдар арасындағы қатынастардың рухани

делдалы рөлін атқарады, ол рухани құндылықтарды өндіру арқылы дүниені жаңартып, адам космосындағы новацияларды ынталандырады. Адамның қоғамдық және жеке өмірін қамтитын рухани құндылықтардың бірі – әртүрлі дәстүрлі түсініктер, мінез-құлық, тәртіп, көргенділік пен иерархиялықтың, реттілік пен дұрыстықтың ережелері. Мысалы, қонақ қабылдаудың, үйдің ішінде өзін ұстай білудің, белгілі бір заттардың белгілі орындарда орналасуының көптеген дәстүрлі ережелері әлі күнге дейін сақталып келе жатыр. "Жаман болады" және "Ұят болады" гипотетикалық императивтер адамның мінез-құлқын реттеуде үлкен көзқарастық және рухани мазмұнға ие. Әдеп руханилықтың негізі болып табылады. Әдеп – ұлттық, халықтық сипат. Ұлттық мәдениетті ұлт тарихынан бөліп тастауға болмайды, өйткені халық тарихынан тысқары, оның өмір салтынан оқшау ұлттық мәдениеттің болуы мүмкін емес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – Москва. Русские словари, 1996. – 416 с.
- 2 Кларк Е.В. Универсальные категории: о семантике слов-классификаторов и значениях первых слов, усваиваемых детьми // Психолингвистика. – М., 1984.
- 3 Сулейменова Э.Д. Знание языка: "языковая картина мира" // Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – 2-е изд. – Алматы: "Демур", 1996. – 90 с.
- 4 Оңдасынов Н.Д. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы. – 2011, 350 б.
- 5 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 1 – 4 кітап. – Алматы: "Дайк-Пресс", 2004. – III.
- 6 Қосбасаров Е. Бүркітшілік терминдері жайында // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: "Ғылым", 1988. – 200 б.

В статье дается концептуальный анализ концепта Батыр как концепта концептосферы Человек. В языковом когнитивном пространстве с помощью языковых форм выражаются ментальные пояснения о человеке. С помощью языковых средств был выявлен факт динамического развития познавательной деятельности человека как части мира.

The conceptual analysis of the concept Batyr as the concept of the Man's kontseptosfer is given in the article. The mental explanation about the man by means of language forms are expressed in the language cognitive space. By means of language means the fact of dynamic development of cognitive activity as the part of the world has been elicited.

ӘОЖ. 811.512.122373

М.К. Бисенбаева

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты

Алматы, Қазақстан

Meruert_76@mail.ru

АЙМАҚТЫҚ ЛЕКСИКА – ЭТНОМӘДЕНИ ДЕРЕКТЕР КӨЗІ

Ұлттық тілді халықтың дүниетанымен, сол дүниетаным көрінісі мәдениетімен, өмір сүру кезеңдерінің тарихымен өзектестіре қарау мәселесіне қазіргі тіл біліміндегі антропоөзектік бағыт айрықша мән береді, сонымен қатар басты назар адамның тілге әсері, тілдегі әлем бейнесі және осы әлем бейнесін жасаудағы жеке ұлттық факторларға аударылады, өйткені тіл – халықтың ұлттық бейнесі, этнос болмысын танытудың аса маңызды құралы. Халықтың тіл байлығының құрамдас бөлігі - аймақтық лексикасы. Жергілікті ерекшеліктер – көнелік, ескілік көрінісі емес, халық тілінің этнолингвистикалық бояулы деректері мол сақталған саласы.

Мақалада халық тілінің жергілікті ерекшеліктеріндегі дәстүрлі мәдениет көрінісі болып табылатын этномәдени бірліктерінің қазіргі антропозекті бағыт арнасындағы мән-мазмұны жайында сөз болады.

Тірек сөздер: аймақтық лексика, диалект, сөйленіс, этномәдени бірлік, этнос, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, этнолингвистикалық арна, заттық мәдениет, рухани мәдениет.

Антропозектік парадигмаға енетін сыртқы лингвистиканың бір тармағы этнолингвистика деп аталады. Этнолингвистика – этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатынан туындаған лингвистиканың дербес саласы. Басқа да гуманитарлық пәндермен қатар, этнолингвистика тілді мәдениет контекстінде қарастыра отырып, тіл ғылымының көптеген мәселелерін шеше алады, өйткені тіл тарихы мен этнос тарихы, оның мәдениеті – бірімен-бірі тығыз байланысты, біртұтас әлем.

«Этнос болмысы» – мазмұны кең де терең, тарихи ұғым. Этнос болмысы оның өзі жасаған материалдық және рухани байлығы арқылы көрінеді, ал осы байлықты сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші күш – тіл. Сондықтан «тілсіз этнос болмайды» деген тұжырым берік қалыптасқан, тілін жоғалтқан халықтың өз тамырынан, тарихынан, ұлт ретіндегі табиғатынан айырылатыны да тарихи шындық [1, 3].

Тіл мен этностың арақатынасы мәселесі – тіл ғылымы сияқты байырғы дүние. Тіл – этностың ең айшықты, тұрақты белгісі, ал территориялық тұтастық, мәдениет, этнос ретінде өзін-өзі тануы, мемлекеттік құрылым, шаруашылық экономикалық ареал, әлеуметтік организм және антропологиялық тип – этностың азды-көпті өзгеріске бейім іргелес белгілері [2, 399].

Этнолингвистика – тіл ғылымы мен этнологияның жай қоспасы емес, халықтың ақыл-ой, сана-сезімінің жемісі – рухани және материалдық мәдениетін, әдет-ғұрып, салт-дәстүр сияқты этносқа тән белгілерін тіл деректері арқылы сөйлететін тіл ғылымының саласы, тіл ғылымындағы ерекше бағыт. Этнолингвистика – синкретті ғылым, дегенмен оның синкреттілігі бірден айқындала қойған жоқ, уақыт өте оның зерттеу шеңбері кеңейіп әрі анықталып келеді. Н.И.Толстой этнолингвистиканы кең және тар көлемде қарастыру мүмкіндігі туралы айтады. Кең көлемде этнолингвистика диалектология, фольклор тілі, тарихи диалектология сияқты салаларды қамтиды. Бұл мәселелер жөнінде таласты пікірлер болғаны белгілі, тек XX ғасырдың ортасынан бастап, фольклор өз іргесін бекітіп алған сияқты дейді, бірақ соңғы жылдары ауыз әдебиетінде салт-дәстүрлік шығармалардың шығу тарихына көңіл аудару тенденциясы байқалады. Мұның бәрі этностың өзін-өзі тануы, өз тарихына үңілуге деген қажеттіліктен туындайды.

Этнолингвистика тар көлемде тіл мен этнос, тіл мен мәдениет, тіл мен діл, тіл мен мифология т.б. мәселелерді қарастырады [2, 399], осының өзі этносты жан-жақты танып түсінуге мүмкіндік беретін этнопсихология, этносоциология, лингвомәдениеттану сияқты салаларды этнолингвистиканың айналасына топтастырады, сонда ғана этнос болмысы, оның тіл әлемі туралы толық сурет пайда болады. Бұл этнолингвистиканың синхрондылығы мен синкреттілігін байқатады.

Осыған орай этнолингвистика ғылымы «этнос», «этнос болмысы», «этнос тілі», не «тіләлемі» деген ұғым-түсініктерге ерекше мән береді. Жалпы тіл ғылымында этнолингвистиканың екі ғасыр мөлшерінде тарихы бар. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында жасалған И.Г. Гердер [3], В. Гумбольдт [4] т.б. ғалымдардың еңбектерінен этнолингвистикалық зерттеудің әдістері мен нәтижелерін көруге болады. Дегенмен де этнолингвистиканың тіл ғылымының жеке саласы ретінде қалыптасуы XX ғасырдың 20-30-жылдарынан бастау алса, қазақ тіл білімінде XX ғасырдың 70-жылдардан бастап, Ә.Қайдардың басшылығымен этнолингвистиканың іргесі қалана бастады.

Этнолингвистика өзінің бітім-болмысы, табиғаты жөнінен алғанда тарихи категория болып табылады. Себебі, ол халықтың қазіргі қалпын емес, көбінесе өткенін зерттейді. Ал

халықтың өткені – оның көне мәдени лексикасынан анық көрінеді. Ол үшін лексиканың бәріне емес, оның ішінде де қазіргі түрлі тіл материалдарының ішінен тарихи, мәдени мәні бар, осы негізде жүйелеуге келетіндеріне баса назар аударады.

Е. Жанпейісов: «Этнолингвистика этносқа қатысты культурологиялық, этнологиялық, мифологиялық, лингвистикалық зерттеулердің синтезі іспетті. Этнолингвистика бұл зерттеулерді өзара байланыстыра, сабақтастыра қатар алып жүруді, үйлестіре жүргізуді талап етеді» [5, 185], – дейді. Осы тұрғыдан алғанда этнолингвистиканы тіл ғылымының өзге ғылымдармен тоғысатын саласы деуге болады.

Зерттеушілердің көбі этнолингвистика мен этнографияны «мақсат-мүддесі ортақ, бағыт-бағдары бір, бір таяқтың екі басындай егіз ғылым» деп қарайды. Алайда ғалым Ә. Қайдар «тіл әлемін» тәптіштеп зерттеу барысында бұл пікірге де сын көзбен қарау керектігін, оның басты себебі: екеуіне ортақ объект – этнос тілі болғанымен, оның екеуінің зерттеу тәсілі бірдей еместігін айтады. Мәселен, «Киіз үй» деген объектіні алсақ, этнографтар да, этнолингвистер де оның құрамын (сүйегін, киізін, бау-шуын), бөлшек- бөліктерін (шаңырақ, уық, кереге, есік, туырлық, белдеу, түндік т.б.) , сондай-ақ оларды жасау технологиясын сөз етуге міндетті. Алайда киіз үйге қатысты тіліміздегі бұлардан басқа жүздеген атаулар мен мыңдаған қосымша ұғым-түсініктерді тәптіштей жинап, этнос тұрғысынан талдап, тарату этнолингвистердің ғана міндеті болады. Соным қатар этнос болмысына қатысты тіл фактілерін этнографияға қарағанда этнолингвистика әлдеқайда ауқымды да кең пайдаланып, олардың тілдік мән-мағынасын жан-жақты да терең түсіндіруге тырысады [5, 14-15],- деп есептейді.

Ғалымдардың бір қатары этнолингвистика ұлт тілінің жалпы сипатында танылады деп анықтайды. Мәселен, Н.И.Толстой: «Этнолингвистика – халықтың рухани байлығының, менталитетінің, шығармашылығының бір-бірімен байланысын, бір-біріне тәуелділігін, астарластығын зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Ол халықтың ұлттық мәдениетінің көрнекті позициясындағы негізгі формаларының бірі болып табылады» [6, 181-190],-деп тұжырымдайды.

Этнолингвистика о бастан-ақ екі ұдай объектінің – этнос және оның тілінің – ортасынан туындаған ғылым саласы. Демек, бұл - этноспен оның тілі арасындағы табиғи тұтастықты саналы түрде сарапқа салып мойындау, «этнос жоқ жерде тіл болмайды, тілсіз этнос болмайды» деген қағиданы нақтылы зерттеуге өзек ету деген сөз. Осы қағида бойынша, этнолингвистикалық зерттеулердің ұстанымдары айқындалады.

Қазақстандық этнолингвистикалық зерттеулер бағытының кеңестік кеңістіктегі өзге бағыттардан өзіндік айырмашылығы бар. Атап айтқанда, Вяч.Вс.Иванов пен В.Н.Топоров атымен байланысты зерттеулер славян мәдени, мифологиялық лексика материалдарын реконструкциялауға (жаңғыртуға) негізделген шарттылықты ұстанса, академик Н.И.Толстой және оның мектебінің зерттеу нысаны – славян онтологиясы, мифологиясы, салты, диалектологиялық материалдар.

Ал қазақстандық Ә.Т.Қайдар этнолингвистикалық мектебі тіл мен мәдениетті оның иесі этностың дамуындағы дивергенция, конвергенция үдерістері мен тілдің диалектілік бөліну мәселелері, этностың географиялық орналасу жағдайлары сияқты мәселелерді бірлікте, қатар қарастырады. М.М. Копыленко оны: "Это направление изучает этнос в зеркале языка. В нем нет симбиоза дисциплин, поскольку язык представляется главным и непосредственным предметом анализа: этнология, история, культурология и прочие нелингвистические дисциплины привлекаются как вспомогательные" [7, 17],-деп бағалайды. Сөйтіп, бұл бағыт ізденістері тілдің халық тарихының баға жетпес байлығын ұрпақтарға жеткізуші кумулятивтік қызметінің маңыздылығын баса көрсету мақсатына құрылады. Бағыттың басты мақсаты – этнос өмірінің өткені, тұрмыс-тіршілігі, дәстүр, дүниетанымы мәселелерін дөп басып дәл анықтау, оны тілдегі көрінісі тұрғысынан зерделеу. Аталған уақыттан бері қарай этнолингвистика саласындағы зерттеулер қазақ этнолингвистикасы мектебінің іргесі берік қаланғанын көрсетіп отыр.

Ә.Т. Қайдар этнолингвистиканың теориялық мәселелерін сөз ете келе, этнолингвистикалық зерттеулер этностың жеке мәселелері емес, оның тұтас бейнесін, барша

болмысын анықтайды, ал осы этнос туралы толық мағлұмат оның тіл қазынасында сақталады деп тұжырымдайды. "Этнос болмысы" – этностың ұлттық бейнесі, тарихи тұлғасы және ол туралы реальді шындық. "Этнос болмысы" – этностың сонау балаң кезінен бүгінгі есейген шағына дейінгі кешірген өмір тіршілігінің айнасы, оның тілі арқылы қалыптасып, жадында сақталып, ұрпақтан нәсілге мирас болып ауысып келе жатқан бай рухани – мәдени қазынасы" [5, 11]. Этнос тарихында археологиялық қазба деректері, көне ескерткіштер өте маңызды, бірақ олар этнос өмірінің бір бөлігі, бір елесі, "Этностың шынайы бейнесі, болмысы оның тілінде ғана, тілі арқылы ұрпақ жадында ғана сақталады екен", - деп, тілдің этнос өмір-тіршілігін бейнелеудегі ролін ерекше толғайды, этностың әр қырын танытатын деректердің басын біріктіріп этнос бітімі, табиғаты туралы тұтас бейне жасау, "тіл" атты құбылыстың үлесіне тиген құдірет, тіл – этностың өзі, өз суреті, сондықтан Ә. Қайдар "тіл әлемі" дегеніміз – этнос болмысына қатысты мыңдаған, тіпті, миллиондаған мағыналық бірліктердің жиынтығы, синтезі" [5, 11],- дейді. Бұл пайымдауға қарағанда, этностың тіл әлеміне тән лексикалық байлықты тұтас та түбегейлі меңгеру, мән жайын, мағына мазмұнын терең түсіну және түсіндіру арқылы этнос болмысын: рухын, бейнесін, өзіндік қасиетін - паш ету екені байқалады [5, 20]. Ә.Т. Қайдар бұны этномәдени деректерді зерттеудегі қазақ лингвистерінің аса маңызды ұстанымы санай отырып, тіл байлығын этнолингвистикалық тұрғыдан зерделеудің әдіс-тәсілдері мен ұстанымдарын анықтайды:

- этнос болмысын тілдік деректер арқылы танып-білу принципі, Ә.Қайдардың пікірі бойынша, этностың ұлттық болмысын тіл байлығы, "тіл әлемі" ғана толық таныта алады;

- басқа қоғамдық пәндермен сабақтас, бірақ өзге пәндерге "қолбала" емес, өзіндік үрдісін сақтауымен әмбебап ғылым;

- лексикалық байлықтың мазмұнын толық ашу ұстанымы, этнос болмысына қатысты деректерді (сөздіктер, сөздіктерге енбейтін бейнелі, көркем сөз өрнектері, әзіл-қалжың т.б.) түгел сөйлету, тілдің өзіне тән бояу нақышы, өрнектерімен суреттеу;

- жүйелілік ұстанымы, лексика - жүйелі құбылыс, этнос болмысындағы заттар мен құбылыс атаулары бірінен-бірі туындап, мағына-мазмұн жағынан, логикалық тақырыптық жағынан жүйе-жүйесімен тұрған объективті заңдылық бойынша реттелген дүние;

- жүйелілік ұстанымынан классификациялау ұстанымы туындайды

- «індете зерттеу» ұстанымы [5, 20-24], бұл аталған ұстанымдардың жиынтығы деп түсінуге болады, өйткені Ә.Т. Қайдардың пайымдауынша, лексикалық байлық тек тіл факторы, сөздердің жиынтығы ғана емес, «этностың тілдегі болмысы, бейнесі, көрінісі, негізі» ретінде қаралады, яғни этнолингвист – «тіл тамыршысы» деп түсіну қажет.

Зерттеу ұстанымдарымен қатар, Ә.Т. Қайдар қазақ этнолингвистикалық зерттеулерінің дереккөздерін-арналарын анықтады:

- баламалар;

- тұрақты теңеулер;

- фразеологизмдер;

- мақал-мәтелдер;

- жұмбақтар;

- ауыз әдебиеті үлгілері. Бұларға жанры мен тақырыбы, құрамы мен құрылымы, мазмұны мен мағынасы әр алуан болып келетін, халық жадында сақталып, рухани мұра болып, ұласып, ауысып келе жатқан: 1) авторы белгілі ақыл-нақыл сөздер; 2) салт-дәстүрге (әдет-ғұрып, наным-сенім, ырым-кәде, жөн жоралғы т.б.) қатысты деректер. 3) той-томалақ, мереке-мейрамдарға байланысты рәсім-салтанат үлгілері (шілдехана, құда түсу, қалың мал, қыз айттыру т.б.); 4) әзіл-оспақ, артында зіл жоқ бірқақпайлар мен күлдіргі сөздер т.б. осы тәрізді «тұрмыстық жеңіл жанр» үлгілері жатады [5, 20-24].

Этнолингвистиканың зерттеу аясы кең екендігі жоғарыда келтірілген тұжырымдардан көрінеді. Ә.Т. Қайдар оның мәдениеттану, этнография, этнология, өлкетану, фольклористика, мифология, астрология, дінтану т.б. сияқты қоғамдық пәндер саласы мен этимология,

диалектология, ономастика, фразеология, паремиология, терминология, лексикография, т. б. лингвистикалық пәндер атты екі тобын бөліп көрсетеді [5].

Осының өзі диалектілік лексиканы этнолингвистикалық тұрғыда зерттеу қажеттілігін танытып отыр, өйткені диалектілік лексика – көнелік, ескілік көрінісі емес, халық тілінің этнолингвистикалық бояулы деректері мол сақталған саласы, Ә. Т. Қайдар этнолингвистиканың диалектологиямен сабақтастығын оның зерттеу мақсатымен байланыстырады, ол – этносқа қатысты "тіл қорының қойнау-қойнауларын тінте қарап, тірнектеп жинап, түгел қамту". Ал диалектология әдеби тілдің "сыртында" жатқан, сонау тайпа тілінен бастау алып, жергілікті тұрғындар қолданысында сақталып келе жатқан көне де байырғы сөздерді, көрші халықтар тілінен әр кезде қабылдаған ауыс-түйістерді, жергілікті кәсіпшілікке байланысты ұғым-түсініктерді жинақтап, түсіндіру арқылы этнолингвистиканың бастау алар бұлақтарының бірі саналады, этномәдени бояулы дерек Ә.Т.Қайдар көрсеткен арналардың бәрінен де табылады [1, 11].

Сабан – соқа мағынасында қазақ сөйленістерінің үлкен бөлігін қамиды. *Сабанмен* жер айдаймыз (Ақт., Ырғ.). Ағаш *сабанның* түрені үлкен болады (Орын., Бөр.).

Сабан – омоним құрайды, шөптің мал жегеннен қалған қалдығы дегенді білдіреді. Мал қатты шөпті жегенде *сабан* көп қалады (Орал, Орда). *Сабан* – сөзінен синтетикалық тәсіл арқылы *сабан+шы* (соқашы, егінші) сөзі жасалып, тіркесу арқылы *сабан айдау*, *сабанға шығу* (жер жырту) күрделі сөздері құралады. *Сабан* сөзінің сөзжасамға негіз болып, өзге түркі тілдерінде де кездесуінің себебі – оның көне түркілік қабатқа тән екендігінде. *Сабан* – «ұшында темірі бар соқа» мағынасында М. Қашқарида бар (МҚ, 1,382-б.), *saban temir* – соқа, *saban* – егістік мағынасында Л. Будаговтың сөздігінде де тіркелген. Осы мағынада түрік, башқұрт, ноғай, құмық, бурят тілдерінде де қолданылады [8, 99].

Өтірікті жүндей сабау – өтірікті өсіріп айту (ҚХР). *Шыбыны торғайдай шырылдау-жаны шыркырау* (ҚХР).

Қу сөзден қуырдақ қуыру – сөзбен алдаусырату, құйқадан құлақ шығару, жауырыннан жамбас жону – пәле іздеу, орынсыз соқтығу (ҚХР).

Алжыған аю далаға түседі – қаңғып кету, адасу, шатасу (ҚХР) тұрақты тіркестер семантикасынан ұлттық бейне аңғарылады. Этнолингвистика осындай құбылыстың мән-жайын түсіндіруге тырысады.

Этнолингвистикалық зерттеулерге өзек болатын заттар мен құбылыс атаулары "Адам", "Қоғам", "Табиғат" атты макротоптарға, олар өз ішінде көптеген микротоптарға жіктеліп қарастырылуда. Диалектілік лексиканы зерттеу қолға алынғаннан бастап тақырыптық топтарға бөліп саралау сипаттама зерттеу тұрғысында жүргізіліп келеді.

Аймақтық лексика – қазақ этносының ежелгі көшпелі мәдениеті мен одан кейінгі ұлт болып құралу кезеңіндегі болмысынан ақпарат беретін тілдік материалдарды мол қамтиды, сондықтан этнолингвистикалық арнада тоғысатын ең құнарлы бұлақтардың бірі деп қараудың басты себебі, міне, осы. Аймақтық лексика осы этнос болмысын танытатын бағалы дерек, мағлұматтарды сақтауымен құнды [1, 11].

Әдебиеттер тізімі

1 Атабаева М.С. Қазақ тілі диалектілік лексикасының этнолингвистикалық негізі. – Алматы: Білім, 2006 ж. – 288 б.

2 Толстой Н.И. Некоторые проблемы и перспективы славянской и общей этнолингвистики // Известия АН СССР, серия лит. и языка. 1983 – Т. 41, - №5. – С. 393-405.

3 Гердер И.В. Где находится колыбель культуры. Писменность древних тюрков возникла еще в 4-6 веках нашей эры // Наш мир. – 2009. 8 июня. – С.15.

4 Гумбольдт В. Фон Избранные труды по языкознанию. Пер. с нем. – М.: ОАО НГ «Прогресс», 2000. – с. 400.

5 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 бет.

- 6 Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса //Ареальные исследования в языкознании и этике. – Л.: Наука, 1983. – С. 181-190.
- 7 Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. – С. 15.
- 8 Нұрмағамбетов Ә. Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні. – Алматы: Мектеп, 1985. – 160 б.

К проблеме совместного рассмотрения национального языка с мировоззрением народа, культурой проявления мировоззрения, этапами истории жизни, особое внимание уделяется антропоканальному направлению современного языкового знания.

Вместе с тем, главное внимание уделяется вниманию человека языку, образу мира в языке и индивидуальному национальному фактору в создании образа мира. Потому что, язык – национальной образ народа, важное средство популяризации самобытности этноса. Региональная лексика – составная часть языкового богатства народа. Местные особенности древности, не проявления старинности, а сфера в которой обильно сохранились данные с этнолингвистической краской языка народа. В статье отражены местные особенности языка народа, который является проявлением традиционной культуры. В статье говорится о значении и содержании современного антропоканального направления этнокультурных единиц, являющихся проявлением традиционной культуры местных особенностей языка народа.

Nowadays in linguistics the anthropocentric direction pays a peculiar attention to the actual problem of considering the national language as people's outlook, the same world view of culture and the history of the stages of life, as well as the effect of a person's attention to the language, the language creating the image of the picture of the world and the world paid to the individual national factors because the language is the most important tool to show the nature of the image of the national ethnic groups. Language is an integral part of the wealth of the regional lexicon of population. Local features is not an old image, it is a field of kept much more ethnolinguistic colorful details of people's language.

In this article the local feature of national language which is a reflection of local traditional culture of the ethnic and cultural units on the content of nowadays' anthropocentric direction are considered.

УДК 800.739

Э.Ф. Герфанова
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
usel2004@mail.ru

ПОНЯТИЕ «МУЛЬТИЛИНГВИЗМ» В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

В статье рассматривается, каким образом трактуется понятие «мультилингвизм» в отечественной и зарубежной лингвистике. В науке можно найти использование нескольких равнозначных терминов: многоязычие, полиязычие, полилингвизм, мультилингвизм и плюрилингвизм. Все они передают идею использования отдельным индивидом или общностью нескольких языков для взаимодействия с другими людьми. В казахстанской лингвистике вопросами мультилингвизма занимается ряд ученых, которые сходятся во мнении, что для Казахстана многоязычие является неоспоримой и существенной характеристикой языковой ситуации, сложившейся на территории республики. Многоязычие в стране создается активным участием в нем казахского, русского, английского и других языков.

Ключевые слова: мультилингвизм, трехязычие, языковая политика, языковая ситуация, мультилингв.

Согласно последним исследованиям, в мире наблюдается распространение полилингвизма. На сегодняшний день около 75% населения земного шара владеют, в той или иной степени, двумя или более языками. Около одной четверти стран на Земле признают официально два языка на своей территории, и только несколько стран - три и более языка, хотя фактическое количество сосуществующих языков во многих странах существенно больше [1].

Развитие мультилингвизма является вполне закономерным процессом, поскольку в сферах экономики, политики, культуры и образования происходят значительные изменения. Расширились международные контакты на всех уровнях; развиваются средства массовой коммуникации; открыт доступ к широкому информационному пространству; наблюдается межгосударственное взаимодействие в области образования. Процесс глобализации предполагает взаимопроникновение материальных и духовных элементов социальных культур. Познание чужой культуры связано с овладением ее формами, и прежде всего, языками. Поэтому способность общаться на нескольких языках является условием успешной жизнедеятельности человека в современном мире; знание нескольких иностранных языков повышает возможности в достижении социального и профессионального успеха.

В современной лингвистике можно найти использование нескольких равнозначных терминов: многоязычие, полиязычие, полилингвизм, мультилингвизм и плюрилингвизм. Все они передают идею использования отдельным индивидом или общностью нескольких языков для взаимодействия с другими людьми. Рассмотрим, каким образом трактуется понятие «мультилингвизм» в отечественной и зарубежной науке.

Согласно справочной литературе, мультилингвизмом называется употребление нескольких языков в пределах определенной социальной общности. Помимо этого определения, мультилингвизм рассматривается как «употребление индивидом (группой людей) нескольких языков, каждый из которых выбирается в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией» [2]. Из этих двух определений видно, что многоязычие является либо государственной языковой политикой, либо личным выбором конкретных людей независимо от языковой ситуации в обществе. Следует отметить, что это не только способность говорить на нескольких языках, это еще и особый тип мышления, которое способно впитывать в себя духовные ценности нескольких цивилизаций.

По мнению А.В. Щепиловой, многоязычие – это явление индивидуальной психики, умение одних и тех же лиц общаться средствами нескольких языков. Как отмечает автор, основной характеристикой многоязычия является психическое состояние, которое и отличает билингва/ полилингва от монолингва. Данное состояние формируется в процессе изучения иностранных языков и называется металингвистическим сознанием. «Это особая форма языкового сознания человека, которая характеризуется способностью к абстрактно-логическим операциям с несколькими языковыми системами» [3, 10-11]. Металингвистическое сознание формируется в результате обучения, в процессе которого развиваются многие психические свойства личности: мотивация, воля, чувства, внимание, память, мышление, воспитание и др. Насколько сформировано многоязычное состояние личности можно судить по уровню практического использования языка в ситуациях реальной коммуникации. Развивая идею о металингвистическом сознании, А.В. Щепилова отмечает, что у людей, изучающих несколько иностранных языков, может сформироваться сознание не аналогичное, но подобное тому, каким обладают естественные билингвы. Учащиеся, изучающие несколько иностранных языков, лучше развиваются с лингвистической точки зрения, поскольку они имеют возможность постоянно сравнивать и соотносить средства выражения мысли на разных языках, при этом процессы сравнения и сопоставления могут происходить как на сознательном, так и на бессознательном уровнях.

Рита Францесчини (Rita Franceschini) указывает на то, что термин «мультилингвизм» в современной науке применяется для обозначения различных форм социального,

институционального и индивидуального использования языков, а также для обозначения различных форм овладения языками и их применения в повседневной жизни, на работе и т.д. Термин охватывает исследования по двуязычию, трехязычию, а также по методике обучения иностранным языкам. Помимо этого, автор указывает на то, что мультилингвизм не является совершенным новым направлением исследования, он охватывает обширное поле деятельности для ряда эмпирических вопросов. Включение понятия мультилингвизма в область лингвистики, также как и в другие науки – главным образом, в социолингвистику, психолингвистику, теорию перевода – предполагает изменения в приоритетных направлениях исследования теории и практики преподавания иностранных языков. Главными движущими факторами, влияющих на расширение рамок мультилингвизма в лингвистике и педагогике, являются:

- растущее осознание социально-культурного разнообразия, что, как следствие, приводит к переосмыслению традиционного представления об однородности общества;
- огромное разнообразие социолингвистических проблем, которые возникли в результате миграционных процессов за последние пятьдесят лет [4, 32].

Лариса Аронин (Larissa Aronin) и Бритта Хуфейсен (Britta Hufeisen), также указывая на то, что мультилингвизм не является для человеческого общества новым явлением, выделяют ряд характеристик, которые определяют его современную форму. Во-первых, современный мультилингвизм как бы «пронизывает» мир с точки зрения существования многоязычных общностей, географических районов, делового мира и других сфер деятельности, где преобладает практика использования многоязычного общения. Во-вторых, это сложное явление, поскольку его нельзя объяснить через описание разрозненных компонентов. И в-третьих, современный мультилингвизм является едва различимым явлением. Как объясняют авторы, это последнее свойство мультилингвизма означает, что многие языковые процессы и явления за последнее время стали протекать незаметно вследствие значительных изменений, происходящих в обществе, с одной стороны, и в сфере употребления языка, с другой [5]. Схематично упомянутые качества мультилингвизма в его современной форме и дальнейшие пути его развития авторы представляют следующим образом (Схема 1):

Схема 1



Таким образом, из представленной схемы видно, что мультилингвизм развивается по нескольким направлениям. Во-первых, происходят изменения в нормах восприятия мультилингвов, то есть людей, способных общаться на трех и более языках. Если ранее подобная категория была малочисленной, то на данный момент способность общаться на двух,

трех и более языках присуща многим и представляется нормой. Во-вторых, появляется ряд вопросов в исследовании мультилингвального направления, причем среди них есть вопросы, которые уже рассматривались и обсуждались, но которые в свете изменений, происходящих в обществе, приобретают новое значение. В-третьих, в результате интеграционных процессов мультилингвизм охватывает все больше сфер человеческой деятельности.

В монографии «Контактная лингвистика. Взаимодействие языков и билингвизм» Жером Багана и Е.В. Хапилина рассматривают явление массового многоязычия [6]. Авторы утверждают, что существуют два подхода к проблеме коллективного (массового) мультилингвизма. Первый подход в качестве исходного объекта рассматривает стабильное языковое общество, все или большая часть членов которого являются мультилингвами. При втором подходе исходным объектом является сообщество, которое выделяется на основании неязыковых критериев – например, государство, историческая, географическая либо административная области. Индивидуальное многоязычие может существовать без коллективного, например, когда индивид находится в иноязычной среде. Коллективное многоязычие может быть классифицировано преимущественно на основе социолингвистических критериев, которые охватывают, к примеру, такие вопросы как: обладают ли языки одинаковой престижностью, каким образом распределены языки с функциональной точки зрения, является ли многоязычным весь языковой коллектив и т.п. В этой связи важным является понятие домена, введенное Дж.Фишманом (domain), которое употребляется для обозначения такого контекста речевой деятельности человека, при котором один языковой вариант является более предпочтительным и более соответствует ситуации, чем другой.

Российский лингвист Лыкова Н.Н. исследует понятие «мультилингвизм» в его противопоставлении плюрилингвизму [7]. Оба термина начинают употребляться с середины 50-х гг. XX века и во многих словарях они признаются синонимичными. Автор отмечает, что, несмотря на близость в значении в эти два термина вкладывается разное понятийное содержание, и с этим сталкиваются все, кто начинает интересоваться проблемами многоязычия. Различия между этими двумя терминами наиболее четко описано в статье Кристиана Трамбле «От мультилингвизма к плюрилингвизму» (2007). В начале статьи К.Трамбле определяет плюрилингвизм как употребление нескольких языков одним человеком, в то время как мультилингвизмом автор называет сосуществование нескольких языков внутри одной социальной группы. Общество плюрилингвизма состоит, в основном, из людей, способных высказываться на нескольких языках, то есть из многоязычных индивидов. Многоязычное общество отличается от плюрилингвистического тем, что в большинстве своем оно может состоять из одноязычных индивидов, не знающих язык другого.

В казахстанской лингвистике вопросами мультилингвизма занимается ряд ученых, которые сходятся во мнении, что для Казахстана многоязычие является неоспоримой и существенной характеристикой языковой ситуации, сложившейся на территории республики. По мнению Э.Д. Сулейменовой, многоязычие в стране создается активным участием в нем казахского, русского, английского и других языков. Казахская, русская и английская языковые компетенции являются естественным отражением потребности практического и профессионального владения несколькими языками для получения реальных шансов занять в обществе более престижное социальное и профессиональное положение.

Кубаева И. отмечает, что, если раньше функционировал один язык во всем СНГ, то теперь идет использование казахского как государственного, русского как официального, английского языка - востребованного глобализацией мировой экономики и повсеместной информатизации, которые диктует нам время. Теперь мы говорим о развитии трехязычия [4, 107]. И действительно, на трех языках мы наблюдаем наружную визуальную рекламу; обязательным является оформление на трех языках этикеток, упаковок при оформлении товаров; помимо этого, три языка одновременно используются в образовании, медицине, культуре, спортивных играх, транспорте, печати и т.д.

Рассуждая об обучении граждан Казахстана иностранным языкам, Бижкенова А.Е. в монографии «Иноязычная подготовка в системе профессионального образования государственных служащих», отмечает, что на данном этапе развития нашего общества оно представляется делом ответственным и приравняется к задачам государственной важности. В связи с расширением международных контактов Казахстана требования к его дипломатам и к специалистам других отраслей деятельности повышаются. Это связано, в первую очередь, с их языковой подготовленностью. Актуальными для использования наряду с английским остаются немецкий и французский языки, ставшие классическими среди иностранных языков не только на всем постсоветском пространстве, но и во всем мире. Таким образом, в преподавании иностранных языков в Казахстане должен соблюдаться принцип плюрализма [9].

По мнению Ербулатовой И.К., многоязычие - это конкретный и исторически обусловленный процесс, который в республике стал нормой жизни, потребностью людей в силу исторически сложившейся ситуации. Многоязычие отвечает главным закономерностям развития молодого многонационального государства, является всевозрастающей социальной потребностью.

Сегодня становится необходимым обеспечить возможность развития умений общения на языках, которые позволяют удовлетворять следующие коммуникативные потребности в условиях глобализации:

- решать повседневные вопросы проживания в другой стране; помогать иностранным гражданам, проживающим в чужой стране, в решении повседневных вопросов;
- обмениваться информацией с молодыми людьми и людьми старшего возраста, говорящими на иностранном языке, уметь передать в процессе коммуникации свои мысли и чувства;
- развивать более глубокое понимание культуры, образа жизни и мыслей других народов [10].

Таким образом, проблема мультилингвизма представляет интерес:

- как среда, в которой происходит овладение иностранными языками;
- как фактор, способствующий либо препятствующий овладению речевыми навыками третьего языка, изучаемого на базе второго;
- как особая методическая ситуация, в которой необходимой является разработка определенных действенных приемов и организационных форм в условиях полиязычного образования.

Список литературы

- 1 Хаскельберг М.Г. Билингвизм // [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.log-center.ru/hints/dvuyazichie/bilingvizm>
- 2 Ширин А. Г. Педагогические аспекты билингвизма: развитие новой научной школы// [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://edu.novgorod.ru>.
- 3 Щепилова А.В. Теория и методика обучения французскому языку как второму иностранному. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2005
- 4 R. Franceschini. The genesis and development of research in multilingualism. Perspectives for future research // The Exploration of Multilingualism Development of research on L3, multilingualism and multiple language acquisition. - Amsterdam / Philadelphia: Benjamins Publishing Company, 2009 - pp.27-63
- 5 L.Aronin, B. Hufeisen. Methods of research in multilingualism studies. Perspectives for future research // The Exploration of Multilingualism Development of Research on L3, multilingualism and multiple language acquisition. – Amsterdam/ Philadelphia: Benjamins Publishing Company, 2009 – pp.103-121
- 6 Багана Ж., Хапилина Е.В.. Контактная лингвистика. Взаимодействие языков и билингвизм. – Флинта:Наука, 2010

7 Лыкова Н.Н. Плюри-/ мультилингвизм и язык науки. // Плюрилингвизм и мультилингвизм: проблемы и стратегии развития. Материалы международного научного семинара. – Тюмень: Изд-во Тюменского государственного университета, 2012 – с. 7-16

8 Кубаева И. Учебники казахского языка как иностранного в США и РК / И. Кубаева // Казахский язык и литература в русской школе. -2004 - №1 - С. 98-108.

9 Бижкенова А.Е. Иноязычная подготовка в системе профессионального образования государственных служащих. Монография. - Астана, 2010. – с.3

10 Ербулатова И.К. Полилингвизм как мировоззрение современного человека в условиях глобализации // [Электронный ресурс]: library.wksu.kz

The article considers definitions of the notion “multilingualism” in domestic and foreign linguistics. There can be found synonymic terms describing the studied phenomenon such as: polylingualism, multilingualism, plurilingualism. All the terms render the idea of using several languages by a separate individual or community for communication with other people. The issues of multilingualism are studied by a number of Kazakhstani linguists, who all come to the opinion that for the Republic the phenomenon of multilingualism is an undeniable and essential characteristic of the language situation on its territory. Multilingualism in the country is accounted for by the active use of the Kazakh, Russian, English and other languages.

Мақалада отан және шетел лингвистикасында мультилингвизм түсінігі қалайша түсіндірілетіні қарастырылады. Ғылымда бірнеше баламалы терминдердің қолданылуын табуға болады: көптілділік, политілділік, полилингвизм, мультилингвизм және плюрилингвизм. Олардың барлығысы бөлек индивидтін немесе қоғамның басқа адамдармен қарым-қатынас жасау үшін бірнеше тілді қолдану идеясын жеткізеді. Қазақстан лингвистикасында мультилингвизм мәселесімен Қазақстан үшін көптілділік республиканың территориясында қалыптасқан тілдік ахуалдың даус және елеулі сипаттамасы болып табылатынына ой-пікірлері жарасқан, бірқатар ғалымдар айналысады.

УДК 81'23

Н.В. Дмитрюк
Южно-Казахстанский государственный педагогический институт
Шымкент, Казахстан
nvdmitr@yandex.ru

АССОЦИАТИВНАЯ МОДЕЛЬ АНАЛИЗА ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ПЛЮРИЦЕНТРИЗМА¹

В статье рассматриваются ассоциативные исследования в Казахстане в русле антропоцентрического и плюрицентрического аспектов изучения языковых явлений. Такие исследования являются надежным средством доступа к языковому сознанию этноса, способствуют выявлению особенностей менталитета этноса и определению его базовых ценностей, отраженных в иерархии ассоциативных связей в центральных и периферийных зонах его ментального лексикона.

¹ Работа выполнена при поддержке гранта МОН РК научного проекта 1930/ГФ4 «Применение метода моделирования для описания языковых ситуаций с плюрицентрическим языком (на примере Казахстана)»

Ключевые слова: этнопсихолингвистика, языковое сознание, ассоциативный эксперимент, ментальный лексикон, базовые ценности.

Общие сведения об ассоциативных методах в современной социо- и психолингвистике.

Интенсивное развитие естественных и общественно-гуманитарных наук в XX и XXI веке глубоко затронуло и современную лингвистику. Развитие лингвистики сопровождается, с одной стороны, ее дифференциацией на ряд отдельных, связанных между собой лингвистических дисциплин, а с другой стороны, – интеграцией смежных отраслей знаний, стимулирующих разные формы развития наук, на стыках которых осуществляются крупные изобретения, открытия, своеобразные «точки роста», появляются новые отрасли гуманитарных знаний: социолингвистика, психолингвистика, этнолингвистика, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, гендерная лингвистика и проч. Современная интегративная лингвистика в последнее время, признавая необходимость перехода к антропологической парадигме исследования, в центр внимания ставит комплекс проблем, связанных с активной ролью человека в формировании и функционировании языка.

В нашем Проекте лингвистические проблемы языкового плюрицентризма рассматриваются на материале функционирования русского языка в Казахстане, в частности, с позиций столь часто сейчас декларируемого требования в подходе к исследованию языка, каким является принцип антропоцентризма, и в русле современных психолингвистических теорий языкового сознания.

В соответствии с этим меняется и формируется новый методологический аппарат исследования, возникают и апробируются разнообразные новые и обновленные научные методы, совершенствуются и трансформируются приемы научных исследований. Построение описательной модели анализа лингвистических проблем языкового плюрицентризма в нашем Проекте осуществляется в соответствии с заявленными целями и задачами в русле социо- и психолингвистических исследований с использованием современных методов, успешно зарекомендовавших себя в зарубежных и отечественных исследованиях, в частности – ассоциативных методов.

Вслед за основоположниками классического языкознания и положения о детерминационной взаимообусловленности языка и мышления, языка и культуры (В.фон Гумбольдт, И.А.Бодуэн де Куртенэ, А.А.Потебня и др.), мы исходим из традиционного положения о том, что язык является основным признаком любого этноса и с помощью системы значений слов, ассоциаций, устойчивых сочетаний (денотативных, коннотативных, фоновых) создает этническую неповторимость каждого языка. Вместе с тем, язык хотя и основной, но не единственный компонент этнической культуры.

В содержании нашего Проекта ставились и решались задачи психолингвистического и этносоциологического характера, в частности, о том, как именно проявляется феномен этноса, заключающийся в поведении его членов, его психологии и ментальности, в поступках и взаимоотношениях, что «отражается и закрепляется в национальных традициях (устойчивых элементах культуры), обычаях (традициях в соционормативной сфере культуры), в быте и повседневном поведении (принятых в определенном социуме нормах общения), в национальном искусстве и проч. При этом, язык и культура не могут быть причиной этнической общности, они служат лишь ее «индикатором». Этнокультурную выраженность трансформируемая мысль приобретает в процессе вербализации.

В исследуемом нами языковом сознании (далее – ЯС) обнаруживаются категории, которые, с одной стороны, универсальны в плане их обязательной представленности в ЯС, с другой стороны – этноспецифичны по своему содержанию. Своеобразная конфигурация данных категорий определяет тип культуры, специфику национальных картин мира и менталитета этноса, что неизбежно находит своё выражение в языке. К подобным базовым категориям относится и оценка, которая «окрашивает» мир неповторимой многоцветной

палитрой и придает определенную значимость воспринимаемого человеком мира. Системное описание оценки и её элементов, а также проблем, связанных с этим аспектом взаимодействия языка и сознания как главных форм и способов отражения действительности, является объектом исследования науки аксиологии и представлено в работах зарубежных (Ю.С. Степанова, Н.Д. Аругюновой, Е.М. Вольф, Е.Ф. Тарасова, А.А. Ивина, Л.В. Васильева, В.Н. Телия, Ю.Д. Апресяна, Г.Ф. Гибатовой, Л.А. Сергеевой, Т.В. Маркеловой, М.В. Ляпон и др.) и отечественных ученых (М.М. Копыленко, А.Е.Карлинского, Л.К. Жаналиной, З.К. Ахметжановой, Д.Д. Шайбаковой, З.К. Темиргазин, З.К.Сабитовой, Н.В. Дмитриук, Ж.А. Жамбаевой, И.А. Мячиной, М.Ж. Ареновой, и др.).

Как показали современные исследования *языкового сознания* (далее – ЯС), в котором отражаются языковые картины мира и менталитет этноса, этнокультурная специфика функционирования языковых ситуаций, формирование языковой идеологии и пр., – наиболее эффективным и надежным методом изучения многих когнитивных и социокультурных проблем ЯС является *ассоциативный эксперимент*. Безусловно, исследование языкового сознания может осуществляться разными методами, но в силу своей специфики – недоступности прямого наблюдения, описания и воздействия на когнитивные, внутренние процессы ментального аппарата человека – ассоциативные методы становятся наиболее доступными и объективными в силу своей опосредованности и массовости (обычно в таких экспериментах принимают участие более 1000 информантов). Возникшие за рубежом и внедренные из психиатрических методик в современную интегративную лингвистику, ассоциативные методы в конце XX в. и в начале XXI породили несколько научных направлений в психолингвистике (J.Deese, Ch.Osgood, G.Kiss, C.Armstrong, R.Milroy, W.May, M.Miron, G.Kent, A.Rozanoff, M.R.Rosenzweig, W.A.Russel, J.J.Jenkins, Th.Sebeok и др.; А.А.Залевская, Е.Ф.Тарасов, Н.В.Уфимцева, Ю.А.Сорокин, Ю.Н.Караулов, Н.О.Золотова, И.А.Стернин, Л.А.Шкатова, И.А.Шапошникова, В.Н.Красных, Е.В.Харченко, Д.Гудков и др.; в казахстанской лингвистике Н.В.Дмитриук, Г.Г.Гиздатов, З.К.Ахметжанова, Б.Х.Исмагулова, В.Д.Нарожная, Ж.А.Жамбаева, Н.А.Сандыбаева, Д.А.Молдалиева, А.К.Жукенова, А.Рыспаева, М.В.Тавлуй, Ф.Т.Саметова, А.С. Базарбаева и др.) и способствовали возникновению разнообразных ассоциативных методов, среди которых основным является свободный ассоциативный эксперимент (далее – САЭ), позволяющий выявить скрытые для исследователя ментальные процессы, не выявляемые другими методами.

Так, заявленные в нашем Проекте аксиологический и гуманитарно-личностные аспекты и рефлексивы по поводу языковой ситуации в Казахстане и оценка/рефлексии по этому поводу самих носителей языка, специалистов, экспертов были исследованы и манифестированы с помощью использования САЭ, в материалах которого отразились и современные ценностные приоритеты разных поколений участников ассоциативных экспериментов, и архетипы языкового сознания титульного этноса Казахстана, репрезентирующие через посредство ассоциативных реакций неосознаваемые слои сознания – глубинные и устойчивые элементы культуры и менталитета этноса, не подверженные изменению времени, инвариантные константы сознания, на которых держится и функционирует титульный этнос Казахстана.

Длительное совместное проживание на одной территории двух самых крупных этносов Казахстана – казахского и русского, в рамках единого государства с единой идеологией должно было привести, с одной стороны, к некоторому нивелированию этнических различий и, с другой стороны, к приобретению общих аксиологических стереотипов – идеологически мотивированных ценностей; опровергнуть или подтвердить это положение возможно только через непосредственное обращение к носителям языка / культуры, в том числе на основе психолингвистических экспериментов.

Такие исследования проводились в зарубежной психолингвистике на материале английского, испанского, немецкого и др. языков, а также широко представлены в российской науке в Московской психолингвистической школе (А.А.Леонтьев, Е.Ф.Тарасов, Н.В.Уфимцева и др.), в Тверской (А.А.Залевская, Н.О.Золотова и др.) и в Воронежской (И.А.Стернин, З.Д.Попова и др.) школах, где разработана и создана теория языкового сознания

и ментального лексикона индивида и социума. В работах последних лет учеными данных направлений и школ успешно продемонстрированы аксиологические возможности объективации базовых ценностей этноса посредством выявления ядра языкового сознания (в терминологии Е.Ф.Тарасова и Н.В.Уфимцевой) или ядра ментального лексикона (в терминологии А.А.Залевской и Н.О.Золотовой), причем, российские ассоциативные исследования языкового сознания последних десятилетий представлены в диахроническом аспекте – в сравнении того, что было и что изменилось в центральной зоне ядра ментального лексикона русского этноса, как трансформировались в его языковом сознании базовые ценности в советский, пореформенный и современный периоды.

В казахстанской лингвистике также существует аналогичная уникальная возможность сравнения содержания ядерных зон ментального лексикона титульного этноса Казахстана в сопоставительном аспекте (на примере казахских ассоциативных словарей советского и современного периодов и наших экспериментальных исследований).

Ассоциативные исследования в казахстанской психолингвистике: манифестация русской лексики в языковом сознании казахов как плюрицентрический фактор

В нашем Проекте мы используем содержание первого ассоциативного Казахско-русского ассоциативного словаря Н.В.Дмитрюк, составленного по материалам проведенного в советский период САЗ и впервые опубликованного в 1978 г. [1]. Второй ассоциативный словарь казахского языка вышел в свет в 2014 г. под ред. Н.В.Дмитрюк [2], в материалах которого отразились представления о современной языковой картине мира казахов: ассоциативно-вербальная сеть (АВС) и ядро ментального лексикона манифестируют базовые ценности современного казахского этноса.

В рамках Проекта мы провели серию собственных ассоциативных экспериментов – свободных и направленных – с целью выявления степени функционирования русского языка в языковом сознании казахов по общепринятой в мировой практике методике проведения САЗ посредством письменного опроса (анкетирования) разных слоев населения (в возрастном, профессиональном и гендерном отношении) общим числом более 200 участников-информантов мужчин и женщин.

Еще одной целью наших экспериментов была проверка тезиса о плюрицентрическом характере русского языка: подтвердить или опровергнуть бытующее в узкоспециальной лингвистической литературе мнение о его моноцентричности.

Напомним основные понятия о плюрицентричности языковых систем, существующих в мировой практике функционирования языков в разных государствах и социальных слоях полиэтнических стран.

«Плюрицентрический язык» (также *плюрицентричный* или *полицентрический язык*) – язык, имеющий широкое распространение в нескольких относительно независимых друг от друга сообществах-государствах, каждое из которых вырабатывает свои нормы для данного языка, именуемые стандартными языковыми вариантами. При этом языковые варианты сохраняют единую общность в рамках единого языкового пространства и на более высоком литературном уровне стремятся выработать некую нейтрально-международную норму. Полицентрическим язык может быть де-факто, базируясь на фактическом речевом материале, и де-юре, когда языковые варианты имеют ещё и общемировое признание, то есть зафиксированы в словарях, грамматиках и т.д. Примерами полицентрических языков де-юре могут служить немецкий язык (свои варианты имеют Германия, Австрия и Швейцария); английский язык (свои варианты имеют Великобритания и США; при этом наблюдается постепенное приближение всех вариантов), испанский язык (свои варианты имеют Испания, Аргентина, Мексика и др.); португальский язык (свои варианты имеют Бразилия и Португалия; при этом наблюдается постепенное приближение всех вариантов, в особенности европейского, к бразильским стандартам, т.е. моноцентризация португальского языка). Примером полицентрических языков де-факто считается французский язык: свои варианты имеют Франция, Квебек, Бельгия. Однако Французская академия не признаёт их существования из-за опасения тем самым стимулировать дивергентные процессы в языке,

заметные де-факто (например, французский язык в Канаде). Русский язык, несмотря на очень широкое географическое распространение, отличается гомогенностью в большинстве своего ареала, а потому считается моноцентрическим (или уницентрическим) языком де-факто и де-юре, с опорой даже в ареалах СНГ, на языковую норму Москвы» [3].

Задачей и содержанием нашего ассоциативного эксперимента являлось исследование фрагмента казахского языкового сознания, испытывающего влияние русской языковой культуры в современном постсоветском пространстве суверенного Казахстана, увиденное нами сквозь призму ассоциативного эксперимента. Участниками нашего пилотажного эксперимента стали более 200 человек (примерно поровну 100 юношей и 100 девушек) Южно-Казахстанской области, преимущественно г. Шымкента. Посчитав общее количество ответов (более 2000 ассоциативных ответов) вполне репрезентативным материалом, мы выбрали из всего массива ассоциации русизмы и интернационализмы, попавшие в казахский язык через русский.

Таблица № 1 – Количественные данные русских ассоциативных ответов

Всего R - реакций- ассоциаций	Всего из 112 ² АП S – стимулов	Кол-во R-реакций по тематическим группам	Частота встречаемости		
			Всего употребл ено	муж.	жен.
2 113	в 107 (в 5 АП стимулов русизмов нет) ³	Русизмов и интер- национализмов – 405	527	403	124

Поясним, что в ходе САЭ мы объясняли участникам, что нужно реагировать *одним* словом, первым пришедшим на память, однако информанты часто отвечали двумя-тремя ассоциациями, а нередко – пословицами, фразеологизмами, клишированными изречениями и т.п. Занимаясь ассоциативными исследованиями с казахоязычной аудиторией много лет, мы давно обратили внимание на эту особенность ассоциативного реагирования информантов-казахов и не раз отмечали широту спектра ассоциативных полей казахских стимулов, особенно в сопоставлении с русскими или английскими данными [см.: 4; 5; 6 и др.].

Рассматривая русскоязычные вкрапления в ассоциативные ответы на казахские слова-стимулы, следует отметить, что нередко рядом с казахским словом-ассоциацией через запятую были вписаны слова на русском языке (напр., на специфически казахский стимул АҒА участник эксперимента мог написать сразу несколько ассоциативных реакций: *бауыр, братан, улкен, супер* и др.).

В таблице 1 красноречивой цифрой выглядит общая сумма русизмов – 527, что позволяет сделать вывод о достаточно высокой степени актуализированности русской лексики в речевой культуре, а значит, и в языковом сознании современных казахов. Причем, следует отметить, что ареал проведения САЭ – Южно-Казахстанская область РК, где наиболее высокая концентрация коренного населения во всем Казахстане.

Представим для примера статистику наиболее частых ассоциаций (10 и более словоупотреблений), отметив, в каких ассоциативных полях (в ответ на какие стимулы) они отмечены [см.: 7, 19]:

² В основу анкеты стимулов положен разработанный в ИЯ РАН и принятый в международной практике проведения САЭ список из 112 слов, переведенных на казахский язык.

³ Заметим, что ассоциации-русизмы зафиксированы практически на все заданные в эксперименте казахские слова-стимулы (за исключением 5), что свидетельствует о высокой актуализированности русской лексики в языковом сознании современной казахской молодежи.

Таблица 2 – Казахские стимулы, вызывающие русские ассоциации: количественные показатели

№№ п/п	S – стимулы, в АП которых наибольшее число русизмов и интернационализмов	Количество во лексем	Частота встречаемости		
			всего	муж.	жен.
1	МӘШИНЕ (машина)	28	75	32	43
2	ҚЫЗЫЛ (красный)	13	21	13	8
3	ЖОЛ (дорога)	5	20	17	3
4	АҚША (деньги)	9	13	10	3
5	АУРУ (болезнь, больной)	10	13	10	3
6	ӘЙЕЛ (женщина)	3	10	9	1
7	ЖАРЫҚ (свет, светлый)	5	10	6	4
8	ҚАРА (черный)	9	10	8	2
9	СУ (вода)	6	10	7	3

Неудивительно, что наибольшее количество иноязычной и русской лексики оказалось в ассоциативном поле стимула МӘШИНЕ, поскольку в современном мире автомобиль давно перестал быть роскошью и стал повседневным средством передвижения, о котором думают не только мужчины (32 ассоциации), но, оказывается, даже в большей степени женщины (43 ассоциации).

Как видим, даже фрагментарный анализ количественного соотношения ассоциативных данных в проведенном нами пилотажном эксперименте доказывает факт ощутимого влияния русского языка на языковое сознание казахов. Сошлемся на авторитетное мнение по данному вопросу профессора У.М.Бахтикиреевой, которая отмечает, что «преимущественно русско-инонациональный билингвизм вплоть до распада единой культурно-исторической общности – советского государства – способствовал изменению языкового сознания разных народов, повлиял на их филогенез, диахроническую ось других языков, на мышление в целом других народов» [8, 261]. «Филогенез казахского народа, собственно, как и всех других, сопряженных с русским народом, формировался под мощным влиянием русского языка и культуры» [9, 256]. Базовые ценности казахского этноса коррелируют с устойчивыми элементами русской языковой культуры и способствуют формированию общечеловеческих ценностей и идеалов.

Предварительные выводы. Изучение материалов проведенного нами свободного ассоциативного эксперимента с целью проверки тезиса о плюрицентрическом характере русского языка способно подтвердить мнение о его моноцентричности, но вместе с тем показало, что практически в каждой словарной ассоциативной статье в ответ на казахский стимул легко обнаруживаются реакции-ассоциации на русском языке (или интернационализмы, вошедшие в казахское языковое сознание через русский язык), что свидетельствует об устойчивых связях с русской языковой культурой.

Представленный на первом этапе исследования материал ассоциативных данных призван послужить основой для создания ассоциативной модели анализа лингвистических проблем плюрицентризма. Психолингвистические ассоциативные методы исследования языкового сознания вполне применимы для описания языковых ситуаций с плюрицентрическим языком.

Список литературы

- 1 Дмитриук Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь. – Шымкент-Москва, 1978. – 246 с. или <http://dmitryuk-nv.livejournal.com>
- 2 Дмитриук Н.В., Молдалиева Д.А., Нарожная В.Д., Молданова Ж.И., Мезенцева Е.С., Сандыбаева Н.А., Абрамова Г.И. Қазақша ассоциациялық сөздік. Казахский ассоциативный словарь. – Алматы-Москва: Медиа-ЛогоС, 2014. – 330 с.

3 Энциклопедический лингвистический словарь, http://partners.academic.ru/partner_proposal.php

4 Дмитриук Н.В., Молдалиева Д.А. Пословицы в материалах свободного ассоциативного эксперимента: внутриэтнические исследования. // Вопросы психолингвистики. – М., 2013. – № 2 (18). – С. 148-157.

5 Дмитриук Н.В., Байгутова Д.Н., Мезенцева Е.С. Отражение нравственных ценностей казахского этноса в призме свободного ассоциативного эксперимента // Вопросы психолингвистики. – М., 2015. – № 1 (23). – С. 159-171.

6 Дмитриук Н.В., Молдалиева Д.А. Изречения-назидания как фрагмент языкового сознания этноса: методология гендерных экспериментальных исследований // «Вестник КГУ им. Ш.Уалиханова, Серия филологическая». – Кокшетау, 2013. – №3. – С.53-60.

7 Дмитриук Н.В., Молдалиева Д.А. Функционирование русской лексики в языковом сознании казахов // «Общество – Язык – Культура: актуальные проблемы взаимодействия в XXI веке» - МНПК. – М., МИЛ, 2015. – С. 18-20.

8 Бахтикиреева У.М. О перспективах исследования русско-инонационального билингвизма // ММНК «Жизнь языка в культуре и социуме-5». – М.: ИЯ РАН и РУДН, изд-во «Канцлер», 2015. – С. 260-262.

9 Бахтикиреева У.М., Синячкин В.П. От стимула к реакции. Рецензия на казахский ассоциативный словарь: Н.В. Дмитриук, Д.А.Молдалиева, Ж.И.Молданова и др. Қазақша ассоциациялық сөздік. Казахский ассоциативный словарь. – Алматы-Москва: Медиа-ЛогоС, 2014// Вопросы психолингвистики. – М., 2015. – № 1 (23). – С. 254-258.

10 Дмитриук и др. Этноментальный феномен ядра языкового сознания: ассоциативные исследования в Казахстане // «Вопросы психолингвистики». – М., 2016. – № 2 (28). – С. 132-150.

Мақалада ассоциативті зерттеулер арнасында зерделеу тілдік құбылыстар антропоцентриялық және плюрицентриялық аспектілерін қарастырылған. Мұндай зерттеулер этнос тілдік сана құралына сенімді қол жеткізу болып табылады, менталитет этностың ерекшеліктерін анықтау және оның базалық құндылықтарың көрсетілген иерархия ассоциативті байланыстар орталық және перифериялық аймақтарда оның менталдық лексиконына ықпалетеді.

The article discusses associative research in Kazakhstan in line with the anthropocentric and pluricentric aspects of studying linguistic phenomena. Such studies are a reliable means of access to the linguistic consciousness of the ethnic group contribute to the identifying features of the mentality of the ethnic group and define its underlying values, reflected in a hierarchy of associative relationships in the Central and peripheral zones of the mental lexicon.

УДК 81'37

С.С. Жабаева

Костанайский государственный университет им. А. Байтурсынова
Костанай, Казахстан

К ВОПРОСУ О КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ И КАТЕГОРИЗАЦИИ МИРА В ЯЗЫКЕ

Статья посвящена проблеме отражения ментальных представлений о мире в лексических средствах языка. Проблемы этнокультурной параметризации лексической семантики представляют особый интерес для когнитивной семантики и активно разрабатываются на современном этапе. В данной статье предпринята попытка системного анализа взаимосвязи языка и ментальных представлений казахского этноса,

отраженных в народном творчестве. Представленные элементы языковой системы помогают раскрыть специфику категоризации мира и культурной коннотации как форм экспликации ментальных смыслов.

Ключевые слова: язык, культура, мировоззрение, ментальность, мифологизация.

Проблемы когнитивной семантики в рамках этнолингвистики остаются на современном этапе объектом пристального изучения филологов. Наиболее спорными являются лингвистические исследования, свидетельствующие о том, что языковые категории влияют на восприятие пространства, времени, самого себя, иных людей, а также отражают особенности национального характера, во многом определяя особенности социального поведения индивида. Этнические сознания отличаются друг от друга, но различия эти могут детерминироваться не языком, но социально-культурными условиями. Базовым кодом и основой семиотической системы любой культуры является этнический язык. В.Н. Телия считает, что в языковом знаке воплощена культура, а культурная коннотация выступает способом ее воплощения. Он определяет культурную коннотацию как интерпретацию денотативного или образно-мотивированного, квазиденотативного, аспектов значения в категориях культуры. В.Н. Телия утверждает, что если единицы языка обладают культурно-национальной спецификой, то последняя должна иметь способы ее отображения и средства соотнесения с ней, то есть служить своего рода «звеном», соединяющим в единую цепь «тело знака», с одной стороны, а с другой – концепты, стереотипы, эталоны, символы, мифологемы и т.п. знаки национальной и шире – общечеловеческой культуры, освоенной народом – носителем языка [1, 215].

Как заметил лингвист К.Леви-Стросс, язык есть одновременно продукт культуры и ее важная составная часть, а также условие существования культуры. Более того, язык – специфический способ существования культуры, фактор формирования культурных кодов. Поскольку любой носитель языка одновременно является и носителем культуры, то языковые знаки приобретают способность выполнять функцию знаков культуры и таким образом служат средством представления основных установок культуры. Именно поэтому язык способен отображать культурно – национальную ментальность его носителей. Язык (а вернее речь) как феномен культуры может фиксировать и отражать систему ценностей, настроения, оценки, т.е. в целом выявляет системность образа мира носителей той или иной культуры. Таким образом, выявляется система культурных стереотипов, которые отражают особенности национального характера.

Термин «национальное культурное пространство» понимается как «информационно-эмоциональное (этническое) поле, как совокупность всех индивидуальных и коллективных когнитивных пространств, как все многообразие реально существующих и потенциально возможных знаний и представлений носителей национального ментально-лингвального комплекса» [2, 23].

Этническое познание наряду с психическим складом этноса является статистическим компонентом этнической психологии. Оно возникает в процессе исторического развития этнической общности как осознание окружающего мира. Этническое сознание существует в форме этнического самосознания, т.е. осознания принадлежности к определенной этнической общности, сознательного отражения бытия.

Изучение этнических культур основывается на методах этнографического и исторического анализа, социологии, достижениях структурной лингвистики. Культура при этом рассматривается как система символов и значений, которая требует своей интерпретации и объяснения. Одна из важнейших функций современной культуры – познавательная, которая дает возможность человеку создать картину мира. Познавательная функция тесно связана с сигнификативной (знаковой).

То, что языковые категории отражают особенности национального характера и оценки явлений внешнего и внутреннего мира человека, во многом определяя особенности

социального поведения индивида, не вызывает сомнений. В своих исследованиях А. Вежбицкая пришла к выводу, что культуроспецифичные слова представляют собой понятийные орудия, отражающие прошлый опыт общества касательно действий и размышлений о различных вещах определенными способами, и они способствуют увековечиванию этих способов. По мере того как общество меняется, указанные орудия могут также постепенно видоизменяться и отбрасываться. В этом смысле инвентарь понятийных орудий общества никогда не «детерминирует» полностью его мировоззрение, но очевидным образом оказывает на него влияние [3].

Когнитивно-концептуальное пространство казахской литературы имеет глубокие национально-культурные корни, обусловленные своеобразием мировосприятия, специфичной языковой символикой, мифологизмом. Художественная картина мира казахского языка богато представлена своеобразными литературными жанрами. Национальное своеобразие жанров обусловлено также философскими особенностями представления о Тюркской Вселенной. Издревле основополаганием казахской традиционной культуры мироотношения была и остается сопричастность к Вселенной, Миру, бытию, которая выражается в особой духовной тональности. Глубокий концептуальный смысл отношений «человек» и «мир» казахи выразили в художественно-образной форме: «бұл дүние – бір тұтас», т.е. человек и мир изначально и безраздельно взаимосвязаны. Тихое, ровное, внутренне-непрерывное общение – взаимосвязь с миром лежит в основе жизнебытия кочевника. Человек живет в гармонии и в ладу с Миром и в мире с самим собой. Именно это является живительным воздухом всей жизни человека, и эти отношения нашли естественное выражение во всей его культуре как его осмысление жизни, бытия, Мира в художественно-образной форме. Глубинным смыслом этой взаимосвязи проникнута вся жизнь, она закреплена в обычаях, образах, запечатлена в орнаментальных узорах, в поэтических летописях – «шежире», «терме», сказках, мифах, легендах, поэмах, пословицах и т.д. [5].

Символика мира в казахской прозе ориентирует на ценности традиционного мировосприятия, прежде всего на созерцание как способ отношения к миру и с миром. Созерцание как исконная культурная традиция казахского этноса предполагает многоуровневое содержание. Это и способ освоения природы, и восприятие красоты Вселенной, ее бесконечности, и осознание движения. Идеалом представляется неотъединенность культуры от жизненного мира человека. Своеобразие эстетической сферы кочевнического казахского этноса стало архетипом его современного художественного мышления.

Историческое время соседствует с мифологическим и часто противопоставляется мифологическому как реальность — древней и нестареющей мечте человечества. Язык этноса, его краски, художественно-изобразительные нормы очень трудно поддаются трансформации. Остаются постоянными и образные средства, рожденные в недрах традиционного миропонимания. Весь строй образного мышления, эстетических представлений народа зависит от системы обычаев, от традиций, выработанных сообразно особенностям своей жизнедеятельности. Психический склад и национальный характер проявляются в национальном искусстве и литературе в виде своеобразных черт национальной культуры, которые часто облекаются в формы обычаев и традиций. Эпосы «Кыз-Жибек», «Козы-Корпеш и Баян-Сулу», например, — это история, быт, нравы казахского кочевья. Поэтому для казахской литературы, имеющей богатую устно-поэтическую традицию, было вполне естественно развитие поэзии, основывающейся на устном сложении, на импровизации. Художественная традиция фольклора, устного поэтического творчества богата и разнообразна.

Взгляды древних казахов на мир, своеобразие их мироощущения отражает мифология. Мифологическое мышление является ранней стадией эстетического отношения к миру. Для казахской литературы характерно художественно-философское содержание, где достоверное переплетается с мифом, где героическое сказание граничит с пристальным нравственно-психологическим исследованием. Пространственно-временная масштабность и универсализм

сродни космогоническим конструкциям, свойственным древнейшему мифопоэтическому мышлению. Всеобъемлющая духовность, связь космоса с человеческим микромиром, вечности с сиюминутной бренностью сближают эти произведения с мифопоэтическими представлениями, зафиксированными в древних памятниках словесного искусства. Метафоричность, аллегоричность, условность неизменно присутствуют при художественной обработке.

В казахском фольклоре воплощены мифологемы о миростроении (прекрасном, гармоничном или безобразном, возвышенном или обыденном), тесно связанные с условиями жизни обитателей степей. В небесный мир они переносили свою земную ориентацию в пространстве и времени, населяли его животными из своего реального окружения. Природный мир, чувственно воспринимаемый, — одно из оснований, на которых выросло национальное мироощущение кочевника. У каждого народа есть свой ландшафт, в восприятии которого преломляются его культурные традиции (степь и горы). «Мифологизирующее» направление стремится постичь законы мироздания. Оно окунается во мглу веков, перебирая тысячелетия, обожествляет природу. Духи, аруахи, демоны, боги и богини живут в разных объектах — камнях, деревьях, горах, птицах, рыбах, неся в себе идею перевоплощения, переходя из одного состояния в другое. В констатации незыблемости законов мироздания непреходящий, но и трагический смысл. Переход от жизни к смерти, от физики к метафизике неуловим, иррационален, неподвластен логике с точки зрения человеческого бытия. Изменчивый и многоликий мир вместе с тем остается вечным. [4].

В основе кочевой казахской культуры лежат освещенные мифологической символикой нормы и образцы поведения людей, определяющие собой уклад и строй народной жизни, своеобразие национальной картины мира.

Символическим содержанием общетюркского ареала является категория «күт», которая имела несколько уровней значения — душа, счастье, достоинство, блаженство и др. Согласно мифа, Кут — это зародыш, а также жизненная сила, поддерживающая жизнь человека. Миф гласит: «На девятом небесном слое у Тенгри Улкена и его сыновей растет священная береза, на ветвях которой, словно лист, висит кут — жизненная сила человека. Когда наступит время кому-либо родиться, по воле Тенгри кут падает со священной березы и попадает через дымоход в дом» [5, 19]. В современном казахском языке основное значение слова «күт» — счастье, богатство, благоденствие, доля. Не случайно парное словосочетание «күт-береке». Форма жилища, качество компонентов, составляющих юрту — все это связано с понятием «күт». Добрый гость приносил с собой его милость, а злой гость его благорасположение. В каждой юрте был хранитель благополучия, и всякий, входящий в юрту, произносил торжественные слова приветствия, обращенные к «куту», а покидая, уносил с собой напутствие: «Жолыңыз күтты болсын!».

Одним из главных концептов, символизирующих Тюркскую Вселенную, является концепт «киіз үй». Он наполнен семиотическим статусом, так как помимо прямого назначения быть жилищем, юрта символизировала социальный статус хозяина, женской и мужской части его семьи, круга родственников, гостей. В ней актуализировалась идея судьбы, доли или обездоленности, процветания или угасания, счастья или несчастья; продолжения его рода или его угасания, покровительства или проклятия предков — аруахов. Глубоко символичен для казахской культуры концепт «казан». Ассоциация «казан» — мифический сакральный центр — перешла и к реальному предмету — бытовому котлу (казану). Если в мифологической космографии кочевников юрта являлась моделью мироздания, то Казан-котел, расположенный в центре этой юрты являлся центром мира. Такая символика характерна не только для казахского общества, но и для древних скифов [6, 164].

Большим сакральным смыслом наполнен концепт «жан» (душа), душа человека, живого существа. На основе материалов языка и фольклора реконструируются представления о множественности душ человека. Обычно их три или семь (жеті жан), но названия конкретных душ и их списки различаются: душа — дыхание, душа жизненной силы, душа-призрак. Души различаются по месту размещения в теле человека и по состоянию после смерти человека.

Душа противопоставляется телесному, материальному человека. Существование тюркской праформы «Up»(in,an,on,en) - живое существо, душа (применяющееся в основном в качестве словообразующего форманта, суффикса, например, *құлын, қоян, бөкен* и корня «дене», «теңе» (*бір-дене, еш-теңе*)) позволяет говорить о пратюркском источнике не только самих тюркских, но и ирано-«авестийских» понятий о душе и теле [6, 116].

Глубокое семиотическое значение души в казахской культуре нашло отражение во фразеологии: *жан беру, жан далбаса қылу, жан дәрмен ету, жанды жегідей жеу, жанды жер, жанды суырып ала жаздау, жан кешу, жан тапсыру, жан талас, жан терге тұсу, жан ұшыр, жан шақыру, жаны бар сөз, жаны қалмау*. Душа олицетворяется, является источником жизненной силы,местилищем сакральных качеств.

Целостность восприятия мира, присущая мироощущению кочевника, явственно прослеживается в айтысе — песенном состязании акынов. Айтыс строится на процессах художественно-эстетического сопереживания акына и слушателей. Эстетическая способность сопереживания в айтысе порождается не только музыкальным сопровождением, но и поэтической импровизацией, силой поэтического слова, культура которого была очень высока в степи. В айтысе зафиксирован сам характер творчества как процесса. «Воображение, фантазия создают такое поэтическое бытие действительности, когда внутренняя свобода человека в неразрывной связи со свободой самого айтыса создают целостную картину мира со своеобразным экскурсом в прошлое, связи прошлого и будущего через момент настоящего. В условиях устной культуры художественно-поэтический дар был одной из возможностей становления человека» [4].

Своеобразие образа жизни этноса во многом определяет и своеобразие его художественного мышления. Зависимость казахского языка, точнее, зависимость образно-речевых средств от мировосприятия и мироощущения народа обнаруживается практически во всех сферах употребления образной речи. Это сказалось на звуковой природе речи, на пространственных обозначениях. Следы национального образа мышления, сугубо казахских понятий и представлений заметны в оборотах речи, метафорах, казахской поэзии о земле и водах, о степи и горах, о природе и кочевье.

Различные пространственно-временные преобразования, как и многообразные формы художественной условности, служат цели художественного освоения действительности. Представление о времени является одним из организующих факторов, устного творчества, в частности и художественного времени в целом. По мнению исследователей, произведение искусства – это особый тип реальности, существующий в отличие от других типов реальности в виде трех его слоев и сфер, каждая из которых локализована в пространстве и времени особого типа. В реальном пространстве и времени оно представляет собой обычный материальный объект, вещь наряду с другими вещами; в концептуальном – выступает в виде некоторой модели определенного класса реальных или мыслимых ситуаций и, наконец, в перцептуальном – в форме художественного образа.

В казахском фольклоре время выступает как неделимое целое, как синтез прошлого и настоящего. Прошлое в такой же мере является настоящим, как и само настоящее, оно влито в сегодняшний день как неотъемлемая его часть. Предки умершие много десятилетий и даже столетий назад, постоянно существуют в структуре сознания живых, помогая им или, наоборот, противодействуя им. В сказках, например, существуют лишь эмпирическое время и эмпирическое пространство: два действия не могут быть обрисованы одновременно, если они совершаются в двух местах двумя различными персонажами.

Поскольку в фольклоре время воспринимается в статике, герои, несмотря на то, что проходит много лет, остаются молодыми. Реликты нелинейного восприятия времени, с которым связано эмпирическое видение пространства, сохранились до сего времени в выражениях типа «жасы үш мушел» - «возраст его – три мушеля», то его 37 лет, «бие сауым уакыт» - «время, равное тому, что проходит при доении одной кабылицы», «сүт пісірім уакыт» - «время, равное тому, что проходит до кипения молока», «қозы көш жер» - «путь, равный промежутку, когда при перекочевке ягнят останавливаются на отдых», «бойы көтерілді күн

аркан» - «солнце поднялось на высоту аркана», «шақырым» - «верста»; букв. «расстояние, на котором слышен клич человека», и т.д. Ср. у русских: «до обеда», «после обеда», «до первых петухов», «мясоед», «ставальна пора» и пр. Со статическим восприятием времени связаны и этические и эстетические оценки и характеристики в фольклоре. Они всегда строго и четко определены: положительный герой остается положительным до самого конца точно так же, как отрицательный остается таковым от начала до конца. Особенно четко этот принцип недвусмысленной этической и эстетической характеристик проводится в архаических жанрах: заговорах, сказках, а также архаическом героическом эпосе. [7:11].

История казахской поэзии — наглядное свидетельство того, как традиционные понятия этноса отражают жизнь, поступки, чувства индивидов традиционными формами. В ней преобладают размышление, назидательные сентенции, вопросы нравственности (добро и зло), семья, быт, отношение к женщине и т. д. К социальной проблематике казахская поэзия обращалась значительно реже, лишь в особые исторические периоды, например в период крестьянского восстания под руководством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова и, конечно, в эпоху Абая. В такие периоды обостряются социальные интересы поэтов (Бухар, Шортанбай, Мурат, Шернияз, Махамбет, Суюнбай и др.). Тематическое богатство она приобретает лишь со времени Абая и Алтынсарина. Житейская философичность, дидактизм казахской поэзии предопределили ее функцию транслятора традиционных взглядов на человечность, благородство, зло, насилие и т. п.

Роды и жанры казахской литературы имеют свою фольклорную и мифологическую память. Фольклорные произведения стоят у истоков казахского романа, берущего начало от национального эпоса, ориентированного на целостный охват жизни, исторического события. Своеобразие его состоит в том, что формирование романа шло через фольклор, устную и письменную литературу, ведущую роль в которой играла поэзия. От эстетики фольклора, эстетики коллективного творчества, выражающей оценку традиционным сознанием прекрасного, трагического, вымышленного и т. п., казахская литература пришла к становлению и развитию индивидуального творчества.

Таким образом, уникальные черты менталитета народа берут начало в глубинных источниках мировосприятия и когнитивного переосмысления действительности, отражающей признаки национальной языковой картины мира. Менталитет этноса представляется как устойчивая цельная картина мира ценностных ориентаций народа, существующая столько, сколько и ее народ-носитель, основанная на его национальных представлениях, обычаях и традициях. Ментальность отражается в языке и речи каждого представителя народа в частности, и сообщества в целом. Сознание и мышление образуют единый ментально-лингвальный комплекс, в котором язык выступает как инструментальная ипостась определенного этнокультурного сообщества. Культурно-этнический компонент, отражающий языковую картину мира как факт обыденного сознания, воспринимается в лексических единицах языка, которые отражают способ концептуализации мира национальной языковой личностью.

Список литературы

- 1 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.
- 2 Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. - М.: Гнозис, 2002.
- 3 Вежицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. - М.: Языки славянской культуры, 2001.
- 4 Шелабаева Г.К. Эстетическое и художественное как реалии национального самосознания [Электронный ресурс] / Г.К. Шелабаева // Режим доступа: <http://neonomad.kz/>
- 5 Жанайдаров О. Мифы Древнего Казахстана. – Алматы: «Аруна», 2006.
- 6 Кондыбай Серикбол. Казахская мифология. Краткий словарь. – Алматы: «Нурлы Алем», 2005.

Мақала тілдің лексикалық құралдарындағы дүние туралы менталды түсініктердің бейнелеу мәселесіне арналған. Лексикалық семантиканың этномәдени параметрлеу мәселелері когнитивті семантика үшін ерекше қызығушылық танытады және қазіргі кезде белсенді түрде дамып келеді. Осы мақалада тіл мен халық шығармашылығындағы қазақ этносының менталды түсініктері арасындағы өзара байланысының жүйелі талдау талпынысы жасалады. Тілдік жүйенің ұсынылған элементтері менталды мағыналар экспликациясының формасы ретінде әлемнің категоризациясы мен мәдени коннотациясының ерекшелігін ашып көрсетуге көмектеседі.

The article is devoted to the problem of the reflection of mental representations of the world in the lexical means of the language. The problems of ethno cultural parameterization of the lexical semantics are of great interest for cognitive semantics and are being researched nowadays. In this article the author has made an attempt to present the complex analysis of the interrelation of the language and mental representations of the Kazakh nation, reflected in folklore. The analyzed elements of the language system help to reveal the specific features of the world categorization and cultural connotations as the form of the mental meanings explication.

ОӘЖ: 801.55 (5Қ)

Ө.А. Жұмағұлова

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Көкшетау, Қазақстан

J_Omirkul_A@mail.ru

МЕТАФОРАЛЫҚ АТАУДЫҢ ЭКСТРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ УӘЖДЕРІ

Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі метафоралық атаудың экстралингвистикалық уәждері зерделенеді. Метафоралану кез келген тілде әмбебап құрал ретінде танылатын құбылыс, сондықтан оның сөзжасамдық әлеуетін нақты тілдік деректер арқылы саралау мақсаты көзделген. Осы мақсатта құс және өсімдік атаулары негізіндегі метафоралық атаулардың экстралингвистикалық уәждері нақты тілдік деректер негізінде талданады. Аталған құс атаулары көбінесе деректі ұғымдарды таңбалап, заттық парадигманы түзейтіні анықталды. Тілдік деректерді саралай келе, қазақ тіліндегі құс және өсімдік атауларының метафоралануы арқылы жасалған бейнелі атаулардың қалыптасуындағы таным негізінде анықталатын экстралингвистикалық уәждердің маңыздылығы дәлелденді. Бұл қазақ халқының бейнелі ойлау ерекшелігінің басымдылығымен түсіндіріледі. Метафоралану барысында негіз сөздердің түрлі белгілері әр қырынан танылып, жаңа ұғым атауының жасалуына негіз болады. Туынды атауларда лингвистикалық және экстралингвистикалық деректердің негізінде қалыптасатын ақпараттық өрісінің семантикалық құрылымы айшықталды. Осы семантикалық құрылым уәждеменің ішкі семантикалық құрылымында көрініс табады. Негіз сөз бен негізді сөздің арасындағы семантикалық үйлесімділік метафоралануға негізделеді.

Кілт сөздер: метафора, метафоралану, ұқсастық, бейнелік, бейнелі мағына, сөзжасам, атау, уәждеме, экстралингвистикалық уәж.

Қазақ тіл білімінде сөз мағынасының кеңеюі нәтижесінде көпмағыналы сөздер пайда болатыны белгілі. Ол негізінен ұқсату яғни метафоралану құбылысы арқылы жүзеге асады. Метафоралану сөзжасамның семантикалық тәсілі ретінде танылады. Сөз мағынасының дамуы

сөздің ішкі формасындағы уәждер арқылы іске асады да олардың қолданыс аясын кеңейте түседі. Мағыналық даму адамның тілдік санасының, танымының қазақ халқының өмірлік бай тәжірибесінің негізінде жүретін процесс боп саналады. Сондықтан затқа атау берердің алдында оның бойындағы ерекше бір белгіні іздейді, сол ерекшеліктің келесі затпен ұқсастығының салдарын қарастырады, ой сүзгісінен өткізеді. Осыған орай, тіл мамандары метафораны адамның әлемді тануы және сол танылған білімді тілде бейнелеудің бірден-бір тәсілі деп қарастырады.

Осы ретте, тілші Ш. Құрманбайұлының ғылыми тұжырымы ойымызды сабақтай түседі: «Екі затты немесе құбылысты салыстыру барысында байқалған олардың қандай да бір ұқсастықтары сөздің бастапқы мағынасының метафоралануына негіз болады, ұқсастық негізінен бұрыннан бар ұғым мен жаңа ұғымның түр, түс, көлем, пішін қызметтеріне байланысты болуы мүмкін» [1, 53]. Ғалымның пікірін нақты тілдік деректер арқылы талдап көрелік. Мысалы, Сақиналы түркептер. Атаудың пайда болу уәжін анықтау үшін сөздің тілдік және ғылыми ұғымына жүгінеміз. Ол үшін түсіндірме сөздік пен орнитологиялық сөздіктегі анықтамаларын зерделенеді. Сақиналы түркептер **атауының лексикалық мағынасы** – «*Мойнында жартылай сақинасы бар сымбатты кептер*» [2]. Бұл терминге төмендегідей орнитологиялық анықтама беріледі: «**Сақиналы түркептер (лат. *Streptopelia decaocto*)** – аса үлкен емес (көк кептерден кіші әрі сымбатты) кептер. Реңі құм түстес, төсі қызғылттау. Мойнында жіңішке қара сақинасы болады, оның шеті ақ түспен жиектелген» [3]. Екі сөздікте де көрсетілген атауға негіз болған уәждік белгі – құстың мойнындағы сақина пішінді жолақ. Осы уәждің атау қалыптастыруға негізгі себеп ретінде танылуы психолингвистикалық эксперименттің бір түрі сауалнаманың нәтижесінде де көрініс табады. Сауалнамаға қатысқан 100 респонденттің жауабы: 1. «Кептердің бір жерінде сақинасы бар шығар» – 59 адам; Мұнда басымдық сақинаға беріліп тұр. 2. Түрі әдемі кептер – 28 адам. Бұл жерде кептер назарға алынған. 3. Білмеймін – 13 адам. Сонда атау уәжделген болып шығады. Уәжі – сақина. Нәтижесі: 87/13.

Демек, болмысты тану барысында адам заттың немесе құбылыстың ерекше белгілерін анықтап, оның басқа бір затпен ұқсастығына көңіл аударады екен. Бұрыннан таныс зат атауы жаңа танылған зат атауын жасауға негіз болатынын байқаймыз.

Қазақ тілінде атау жасауда метафора белсендік танытады, өйткені жаңа атаулар тілдегі дайын танбалардың ассоциациялары арқылы жасалады. Метафоралардың жасалуына адамның ұқсата білу және ассоциациялы ойлай білу қабілеті себепші болады. Бұл ретте, метафора – когнитивтік феномен, яғни адамның әлемді тануда жаңа ұғымдардың қалыптасуына жағдай жасаушы тілдік құбылыс ретінде сипатталады. Болмысты адам өз бақылауы, бағалауы, сезінуі, қабылдауы арқылы таниды, сондықтан да метафоралану антропоэекті парадигмада зерделенеді. Бұған Ғ.Қ.Резуанова зерттеулері дәлел болады: «Шындық болмыстағы белгілі бір сөзбен аталған зат немесе құбылыстың белгілерінің кейбіреулерінің көбінесе басқа бір заттың не құбылыстың не түр, не тұлға, я болмаса қимыл ерекшеліктерімен, тіпті кейде олардың ішкі мазмұнымен де ортақтығына, ұқсастығына қарай бір зат не құбылыстың атауымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы жасалады» [4, 43]. Метафора аталымда заттардың қасиеттерін өзге бір заттар арқылы ашады. Соның негізінде жаңа тілдік таңба пайда болады. Осы ретте кәрікыз атауын қарастырып көрелік. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде кәрікыз аталымы:

1. Дәнінің сыртында киімге т.б. жабысқыш қарамақ тәрізденген ілмешекті жемісі бар көпжылдық өсімдік.

2. Тұрмысқа шықпай, оң жақта көп отырып қалған бойжеткен деген сипаттама беріледі [2;371].

Б.Қалиевтің «Өсімдік атауларының түсіндірме сөздігі» атты еңбегінде кәрікыз атауына қатысты төрт түрлі мағына көрсетіледі:

КӘРІҚЫЗ¹ [липучка] – сабақтары жіңішке, көгілдір түсті уақ гүлдері бар шөп. Көктемде жасыл түсті болғанымен, жаз ортасы өтісімен сарғайып кетеді. Сабағының өн бойында бет жағының ілмешекті тікендері бар майда жемістері болады. Ол адамның киіміне, жануарлардың

жүніне жабысады (Арзымбетов – 1955, 122; ФК, 7, 209; Арыстанғалиев – 1977,185). Бұл кезде Сапар орнынан тұрып, үсті-басына жабысқан **кәріқызды** бір-бірлеп жұлатын (Қаз. пионері,29.11.72).

КӘРІҚЫЗ² сөйл. **Сарытікен** (Мұсақұлов – 1959,182; Курочкина – 1986,56).

КӘРІҚЫЗ³ жерг. **Шоңайна** (Қожабеков – 1975, 67; Экспед. матер.: Шымк.обл.). **Кәріқыз** деген құдайдың баласы. Өзі қозының құмалағы сияқты доп-домалақ болып келеді. Тұла бойы тұнған тікенек. Маңайына жуысаң болады – жабыса кетеді (Ө.Қанахин. Жер басып.,34).

КӘРІҚЫЗ⁴ – жол-жол сызықтары бар, сарғыш реңді күздік қауын. Кеш піседі. Қауынның аңгелегі, әміркені, басыналдысы, торламасы, **кәріқызы** – не керек, түр-түрі бар (Ш.Мұртазаев, Қара., 21) [5, 182].

Метафоралы атауларды зерделеу барысында байқағанымыз: олар жайнайды, қуарады, жабысады яғни екі атауда осы ұқсастықтарға негізделеді. Салыстырайық: Қыз дүниеге келеді – өсімдік өседі; қыз бойжетеді – өсімдік гүлдейді (екеуіне де әсемдік, сұлулық тән); Қыз жасы артқан сайын өзгере бастайды, яғни бойындағы сұлулық, қауқарынан айрыла бастайды, толысады – өсімдік те сола бастайды (екеуіне де күнінің өтуі, алғашқы қалпынан өзгеруі, қорқыныш сезімдері ортақ); Қыз өзгереді, жасы ұлғаяды, дегбірсізденеді, уайымға салынады – өсімдік кебеді, қуарады (екеуіне де ішкі, мазмұн өзгерісі тән); Соңында өсімдік жабысады, тырнайды, алғашқы жағымды эмоция тудыратын белгілері жойылып, жағымсыз эмоция тудыратын белгілері қалыптасады: өсімдік тәрізді қыз да тұрмысқа шығып, отбасын құруға тырмысады, отырып қалмау үшін барлық мүмкіндікті қолдануға тырысады. Ал кәріқыз атауы берілген қауын түрі де отырып қалған қыздай, үстелге кеш әкелінеді (өсімдіктің кеш пісетін түрі). Келтірілген мысалдарда отырып қалған қыз бен өсімдік арасындағы ұқсастық белгі жабысу, тырмысу үдерісі негіз болса, қыз бен қауын арасындағы атауға негіз болған уәж кешігу (пісу мерзімінің созылуы және тұрмысқа шығу мерзімінің ұзап кетуі) үдерісі болады. Міне, осы ішкі мазмұнындағы ұғым ұқсастықтары метафоралануға негіз болып, атаудың экстралингвистикалық уәжі ретінде танылатын қимыл әрекетіне негізделеді.

Түсіндірме сөздікте бірінші өсімдік атауына, екінші адамға қатысты түсінік берілген, дегенмен метафоралануға негіз болатын адамға қатысты атау деп ойлаймыз. Себебі – адам өзін-өзі таниды, өзіне етене танысты бағдарлайды да бұрыннан таныс зат, құбылыстағы ұқсастықтарды тани келе жаңа құбылыс пен затты таңбалайды. Бұған атаудың кәріқыз аталуында кәрі және қыз сындрларының болуы айғақ болады. Қыз – адамзаттың әйел жынысты ұрпағы,тұрмысқа шығып, өмірге ұрпақ әкелуші, болашақ ана, кәрі - биологиялық өзгеріске ұшыраған ағзаның сипаты. Уақытында тұрмысқа шықпай, сарғайып, отырып қалған қызды халқымыз кәріқыз деп атаған. Ал өсімдіктің бұлай аталу себебі көктемде жасыл түсті болғанымен, жаз ортасы өтісімен сарғаюы метафоралануға уәж болады. Ал метафоралардың жасалуында адамның көру, сезу, есту, иіскеу арқылы қоршаған ортаны тануы себеп болады.Соның нәтижесінде нысандар арасындағы ассоциациялық байланыстар да анықталады. Осы байланыстар метафораларға әкеледі.

Адамның ойлау қабілетінде метафоралану, яғни әр заттың сипатын өзге затпен салыстыру, сол арқылы жаңа ұғымның қалыптасуы ойлаудың негізгі үрдісі болып табылады. Сондықтан адам ойының бейнелі көрінісі ретінде атаулар, оның ішінде көптеген сөзқосым атауларының да метафоралы ойлаудың жемісі ретінде қабылдануы орынды. Мұндай атаулардың ішкі мағыналық құрылымында ұқсатудан бейне түзіледі. Метафора табиғатының құпия сырына үңілген ғалымдар олардың 1) заттардың көзге көрінетін ұқсас белгілеріне; 2) заттардың қарама-қайшылықты мүлде алшақ белгілерінен ассоциациялы ұқсастық белгілеріне байланысты туындайтынын атап көрсетеді. Зерттеулерде көрсетілгендей метафоралауда сыртқы пішін, әртүрлі қасиет, сыр-сипат, қимыл, іс- әрекет, бейне сияқты ұқсастықтар танылады және де жоғары ассоциациялы-бейнелі ойлауда жүргізілетін іс-әрекеттер негізінде атаулар жасалынады. Мысалы, мысықторғай атты құс атауының уәждемесін қарастырайық.

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде бұл атауға келесідей анықтама беріледі: «МЫСЫҚТОРҒАЙ – зор дауысты, кішірек келген әнші құс; сарғалдақ» [2, 609].

Бұл атаудың ғылыми сипаттамасы келесідей мазмұндалады: «**МЫСЫҚТОРҒАЙ** – торғай тәрізділер отрядына жататын сайрағыш құс. Оның ән салғандағы үні алыстан естіледі. Бір нәрседен сезіктенгенде мысықтың мияулағанындай дыбыс шығарады»[3].

1. Мысық сияқты торғай - 71 адам.
2. Мысықтай сақ құс – 26 адам.
3. Мысықтай мияулайтын құс– 3 адам.

100/0

Бұл құс атауының жасалуына негіз болатын сыңар «мысық» компоненті, себебі атаудағы «торғай» сыңары түрлік (гипоним) атау, ол да құс тегіне жатады. Сондықтан метафораланудың сырын, атаудың уәждік белгісін осы «мысық» сыңарынан іздестіреміз. Мысық – кеміргіштерді аулайтын үй жануары, ұйқышыл, жылыны ұнатады, ойынды жақсы көреді, мияулап дыбыс шығарады.

Мысықторғай атауын алған құс та бір нәрседен сезіктенгенде мысықтың мияулағанындай дыбыс шығарады. Демек, атау тууына себепші негіз – құстың мысықтың мияуына ұқсас шығаратын дыбысы. Мұны тілші ғалымдар фонетикалық уәж деп көрсетеді. Бұл, дыбыстық бейне, заттың ішкі мазмұнын құрайтын белгісін экстралингвистикалық уәж ретінде танимыз.

Алшақ та, тіпті кейде еш ұқсастығы жоқ нысандардан өзара ұқсастық тауып атау жасау тек метафораның ғана иелігінде. Семантикалық өзгерістерді тудырушы ассоциациялардың өзінің шексіздігі кейбір метафоралардың жасалу табиғатын түсінуде қиындық туғызады. Аталымдардың мағынасынан нақты ұқсастықты бірден аңғара алмау, олардың ішкі мағыналық құрылымына, уәждемесіне негіз болып тұрған бейнесіне назар аударуды талап етеді. Мысалы, мысыққұйрық атауы берілген өсімдік атауындағы уәждік белгіні зерделейік.

МЫСЫҚҚҰЙРЫҚ¹[многобородник] – құмды, сортаңды жерлерде, құрғақ аңғарларда өсетін, биіктігі 20-60 см-дей біржылдық шөп. Сабағы көп, жалаң; астық тұқымдасына жатады (ФК,1,174; Илл.опред., 1,78; Арыстанғалиев – 1961, 202; Мейрманов – 1984,72).

МЫСЫҚҚҰЙРЫҚ², **қарадән, жауторғай** [щетинник сизый, просянка] – итқонақтың бір түрі; көгілжім (көк) итқонақ. 20-60 см-дей біржылдық тары арамшөбі. Сабағы жіңішке, басы мысықтың құйрығы тәріздес (Павлов – 1947,35; ФК, 1,132; Илл.опред., 1,63) [5, 301].

МЫСЫҚҚҰЙРЫҚ бот. Далалы жерлерде өсетін, тары тәрізді дәні бар жабайы өсімдік.

Өсімдік атауының жасалуына пішін ұқсастығының (сабағы жіңішке, басы мысықтың құйрығы тәріздес) белгісі негіз болады. Ол атаудың құрылымында көрініс табады.

Аталымдар метафоралығында заттар мен құбылыстар ұқсастығы бейнелілік тудырады. Бейнелілік – метафораларға тән басты қасиет. Тіл бірліктерінің экстралингвистикалық сипаты ұқсастықтың заттар мен құбылыстардың категориялық ауысуы арқылы жүзеге асырылатын дәлелдейді. «Ұқсастық бір категориядағы нысандар арасында немесе әртүрлі категория өкілдері арасында белгіленеді. Алғашқысында ұқсастық образ жасамайды, ал екіншісінде образдылық міндетті түрде болады» [6, 5].

Метафораланудан туындаған тілдік бірліктердің бойына тән бейнелілік аталым жасаудың алғашқы кезеңдерінде айқын болады да бірте-бірте солғын тартады. Сөздің ішкі мағыналық құрылымында сақталатын тіл бірліктерінің бұл қасиеті метафоралануға міндетті түрде қатысады. Бұған түйеқұс атауы мысал бола алады.

ЛМ: «Ұшпайтын, бірақ өте жақсы жүгіретін, ең үлкен құс».

1. Түйедей үлкен құс болғандықтан – 77 адам.
2. Денесі бір өркешті түйеге ұқсайды – 23 адам.

100/0

«**Түйеқұс** (орыс. *Страус*) - ең ірі, ұшпайтын құстар тобына жатады. Бойы 2,5-3 метрге, салмағы 100-160 кг-ға дейін жетеді. Қанаттары қысқа болғандықтан ұша алмайды. Алайда, өте күшті аяқтарымен сағатына 70 шақырымға дейін жүгіре алады. Бұл оның өзіне төнген қауіптен қашып құтылуына әрі шөл ортасында азығын оп-оңай тауып жеуіне көмектеседі. Ұзын мойны мен өте қырағы көздері арқылы кішкене шылаушынды да іліп алып жей береді».

Құстың атауы екі сыңардан жасалған: түйе және құс. Мұндағы «құс» атауы жалпыдан жалқыға ауысқан. Негізгі мағыналық салмақ – «түйе» сыңарына ауысады. Атауға уәж болған метафоралық белгі пішін ұқсастығына негізделгені байқалады: түйе құс – ең үлкен құс; түйе – бір немесе екі өркешті күйіс қайтаратын ірі мал. Екі атаудың да лексикалық мағынасының құрамында «үлкен» мағыналық бөлшегі бар. Бұл белгіні сауалнамаға қатысқан 77 респондент те көрсетеді, ал түйеге ұқсастығын 23 адам атайды. Демек, атау құрамындағы «түйе» сыңары метафораланып, айырушы бір семасы өзектіленіп, басқа мағыналары күңгірттенеді де жаңа атаудың тууына негіз болады, яғни түйеге ұқсайтын үлкен құс. Атаудың уәждік белгісі – негіз сөздің лексикалық мағынасының құрамындағы «үлкен» айырушы семасы. Атауға метафоралану негіз болған. Ойымызды О.И.Блинованың пікірі қуаттай түседі: «Уәждемелік белгі – атауға негіз болған денотат белгісі»[7, 188]. Метафора арқылы туындаған атауларда заттар немесе құбылыстардың адам санасында сақталған қасиеттерін ұқсату арқылы өзге нысандарға телу әрекеті жүзеге асырылатындықтан, уәждемелік белгі деп уәждеме үдерісі нәтижесіндегі таңдалынған сол ұқсастық белгілерін аламыз.

Тілдік бірліктердің метафоралану арқылы жасалуы, атаудың уәждемесінде, яғни мағына негізділігінде көрініс табады. Тіл білімінің уәждеме саласының теориялық негіздері – жаңа қалыптасып келе жатқан ілім. Оның аталымжасам (номинация) үдерісіндегі табиғатын ашудың маңыздылығы қазіргі тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Уәждеме теориясында тілдік бірліктердің сөзжасам табиғатындағы өзіндік орнын, уәждемедегі ұлттық таным ерекшелігін анықтауға септігін тигізеді. Мұны сөзқосымдағы уәждеме үрдісіне зерттеу жүргізген тілші Б.Қасымның уәждеме құбылысына берген анықтамасы да қуаттайды: «Уәждеме – аталымның жасалуындағы алдын-ала жасалатын міндетті баспалдақ. Сөзжасамдық уәждеме – құрастырушы сыңарлардың арасындағы қатынастар мынандай белгілерге ие болады: екі сыңар да күрделі сөз жасауға қатысады; бір сыңардағы мағына толығымен екінші сыңардағы мағынамен мағыналық үйлесім жасап кірігеді, кіреді. Жүйесіз кез келген сөз тіркесе бермейді, тілдің барлық қабаттары белгілі бір тәртіпке, заңдылыққа бағынады» [8, 120].

Атау жасауда болмыс нысандарының түрлі ұқсастықтарына негізделген экстралингвистикалық белгілер туынды сөз семантикасының қалай қалыптасатынын түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл туралы ғалым А.Салқынбай: «Негіздеме (уәждеме) теориясы да номинация сияқты ономазиологиямен тығыз байланысты. Егер номинация теориясы объектінің қалай аталуын зерттесе, негіздеме туынды сөз семантикасының қалай қалыптасатынын негіздің туынды сөздің мағынасын негіздеудегі рөлі мен маңызын зерттейді», – деген анықтама береді [9, 69]. Метафоралы аталымдардың уәждемесіндегі негіз сөздің ұқсату заңдылығына байланысты таңдалуы, оның семантикасындағы экстралингвистикалық белгіге байланысты туған бейнеліліктің себебін түсіндіреді.

Метафоралану – сөзжасамдық үлгілер тәрізді тілдің лексикалық құрамын толықтыратын өнімді әдіс. Метафора – таныммен байланысты құбылыс. Тура мағыналы сөздерді бейнелі қолдану, олардың мағыналық, қолданыстық өрісіндегі бір белгілерді атау беруші нысан бейнесімен ұқсату, теңестіру арқылы атау жасауда адамның ассоциациялы ойлауы басты қызмет атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі. Фил. ғыл. Док. Дисс. – Алматы, 1998. – 250 б.
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакцияны басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс.2008. – 968 б.
- 3 Хроков В.В., Скляренко С.Л. Қазақстан құстарының қысқаша анықтамасы. – Алматы: Ассоциация сохранения биоразнообразия Казахстана, 2009. С- 38.
- 4 Резуанова Ғ.Қ. Қазақ тіліндегі көп мағыналы сөздерден жасалған синонимдік, омонимдік, антонимдік қатарлар. Фил. ғыл. Канд. Дисс. – Алматы, 1999.-251 б.
- 5 Қалиев Б. Өсімдік атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сардар.2012. – 504 бет.

- 6 Арутюнова Н.Д. Тождество и подобие //Проблемы структурной лингвистики. –М: Наука, 1983-4-22 б.
- 7 Блинова О.И. Явление мотивации слов (лексикологический аспект). – Томск: Из-во Том. Ун-та, 1984.С-191.
- 8 Қасым Б. Сөзжасам: семантика, уәждеме. – Алматы, 2003. –167 б.
- 9 Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект: Фил ғыл док дисс. – Алматы,1999. -284 б.

В статье рассматриваются экстралингвистические мотивы метофорических наименований современного казахского языка. Метофоризация признана в любом языке как универсальное средство, поэтому ее словообразовательный потенциал анализируется через конкретные языковые факты. С этой целью анализированы экстралингвистические мотивы метофорических наименований на основе названия птиц и растений. Определено, что название птиц в большинстве случаев символизирует конкретные факты, составляет объектную парадигму. При анализе языковых фактов определена значимость экстралингвистических мотивов, определенные на основе познания образных понятий через метофоризацию наименования птиц и растений казахского языка. Этим объясняется превосходство особенностей образного мышления казахского народа. При метафоризации основные признаки объектов действительности раскрываются с разных сторон, и служат основой для номинации нового понятия. Определены семантическая структура информационного поля образованного на основе экстралингвистических и лингвистических фактов образованных наименований. Это семантическая структура отражена во внутренней структуре мотивации. Семантическая гармония между основным и новообразованным словом является основой для метафоризации.

In this article studied metaphorical name extralinguistic of arguments in modern kazakh language. Metaforalation is recognized as a universal tool in any language and therefore provided for the purpose of the formation of linguistic analysis of the data through the real potential. To this end, poultry and vegetable metaphorical names based on the names of extralinguistic arguments are analyzed on the basis of the language. This bird names are often abstract concepts real paradigm correctional flagging. Analyzing the data in the language, the Kazakh language created by the bird and plant names metaforalation determined on the basis of the knowledge of the development of symbolic names proved the importance of extralinguistic arguments. This is explained by the majority of the characteristics of the population of the Kazakh imaginative thinking. During the metaforalation key words are different for each side will be the basis for the commission recognized the name of the new concept. Derivative father linguistic and extralinguistic data formed the basis of the information field of semantic structure were noted. This is reflected in the semantic structure of the internal structure of the semantic motivation. Between the keywords and keyword based on the semantic compatibility metaforalation.

А.Е. Исмагулова
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
ismainagul@mail.ru

КОММУНИКАТИВНЫЕ УДАЧИ И НЕУДАЧИ В ПРОСТРАНСТВЕ ПОЛИЛОГА

В статье рассматриваются основные аспекты успешного и неуспешного общения в полилоге. Коммуникативные успехи и неудачи обусловлены как лингвистическими факторами, такими как языковая компетенция, прагматическая направленность, лингвокультурологический фон и др., так и паралингвистическими средствами.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативная удача, коммуникативная неудача, полилог, общение.

Для науки 20 века осмысление диалогических отношений предстало актуальной проблемой. В предисловии к сборнику «Диалог: теоретические проблемы и методы исследования» диалогическая форма общения названа метафорой нашей цивилизации, потому что практически вся социальная сфера пронизана диалогическими отношениями. Это диалог культур, и диалог политический, и диалог межэтнический, и диалог духовный [1]. Однако в 21 веке мир вошел в принципиально новую фазу отношений: произошла переоценка ценностей и пересмотр политических, экономических, социальных, культурных, а, значит, и языковых позиций. В настоящее время актуальным представляется общение представителей разных культур, разных общественных групп с целью достижения взаимодействия и взаимопонимания. Современное общество вступило в межкультурный межъязыковой и межличностный полилог.

Начиная с античности исследователи разговорной речи различают такие ее формы, как диалог, полилог и монолог, признавая диалог “естественной” формой существования языка, а монолог — “искусственной” [2]. Проблемы полилога исследователи, как правило, проецируют на диалог, определяя полилог как разговор нескольких участников общения, в основном, устное межличностное вербальное взаимодействие.

Строение диалога, как известно, определяется не только правилами языкового поведения людей, но и канонами человеческого общения и индивидуальными особенностями мировосприятия говорящих, поэтому диалог изучается не только лингвистическими дисциплинами, но и другими науками, такими как философия, культурология, психология, нейропсихология. Так, если диалог являет собой язык в понимании Гегеля: “два голоса — минимум жизни, минимум бытия... слово стремится быть услышанным” [3], полилог можно представить как «максимум жизни», «максимум» общения.

Итак, речь всегда адресна. М.М. Бахтин ввел понятие “высшей инстанции ответного понимания”, “наадресата”, который поймет говорящего во всяком случае, поможет раскрытию авторского замысла [4]. Для понимания сущности разговорной речи важен следующий вывод: говорящий человек всегда заявляет о себе как о личности, и только в этом случае возможно установление контакта в общении с другими людьми. В каждом высказывании говорящий предстает как человек с определенными этническими, национальными, культурными характеристиками, обнаруживая свои особенности мировосприятия, этические и ценностные ориентиры.

Необходимым условием возникновения общения и успешного его завершения является потребность в общении, в явном виде не выраженная языковыми формами, «коммуникативная заинтересованность» (по определению М. М. Бахтина).

Впервые позиция слушающего стала объектом пристального изучения в прагматике. Как справедливо отмечает Е.Ф. Тарасов, «речевое общение коммуникантов по схеме субъект —

объект можно описать только в том случае, если оно анализируется сначала с позиции одного коммуниканта, а затем с позиции второго» [5]. Присутствие второго участника коммуникации, иногда незримое, но всегда ощущаемое говорящим, определяет специфику прагматического взгляда на языковые явления и намечает круг задач, подлежащих рассмотрению под углом зрения прагматики. Основной задачей для любого исследования в этой области является, по мнению Р.С. Столнейкера, «обнаружение необходимых и достаточных условий успешного осуществления речевого акта. Эти условия обычно связаны с наличием/отсутствием определенных свойств речевой ситуации, в которой осуществляется данный речевой акт, – скажем таких, как намерения говорящего, знания, мнения, ожидания и интересы говорящего и слушающего; других речевых актов, уже осуществленных в том же самом контексте» [6].

Определив успешность речевого общения как осуществление коммуникативной цели инициатора (инициаторов) общения и достижение собеседниками согласия, рассмотрим условия успешного речевого взаимодействия в пространстве полилога.

Важным условием успешного общения, правильного восприятия и понимания является настроенность на мир собеседника, близость мировосприятия говорящего и слушающего. Л.П. Якубинский определил это как близость апперцепционной базы говорящих [7]. М.М. Бахтин называл это явление апперцептивным фоном восприятия речи [4]. Прошлый жизненный опыт собеседников, сходные интересы и культурные планы рожают быстрое взаимопонимание, которое выражается стремительной сменой реплик, а также такими паралингвистическими средствами, как мимика, жесты, тон, тембр голоса. Это способствует возникновению у собеседника благожелательного внимания, а также активизирует все составляющие культурного понимания речи, коммуникативные ожидания и ассоциации; открытость к любой позиции говорящего, готовность принять все доводы, предвосхищение смысла каждой фразы и дальнейшего хода разговора.

Речевые формы правильной настроенности на мир слушающего самые различные: вид обращения, например, «Садись, дорогой» «Доченька моя, мы здесь не на пиру» «Ну, голубка, успокойся!», интонация, тембр голоса, темп речи, повторы, особые средства выражения отношения говорящего к предмету речи (эпитеты, оценочные наречия, вводные слова и предложения), к собеседнику, намеки, аллюзии, эллипсис; имплицитные (или, наоборот, эксплицитные) способы передачи информации, паузы, молчание и т. п., например, «Ой, милый, я ведь неграмотный, зачем мне газета?», «А он понимает, что ему говорят? – Понимает. – И по-русски понимает? – Понимает», «Хорошо, светик мой».

Главным условием успешного речевого общения является умение слушателя проникнуть в коммуникативный замысел (намерение, интенцию) говорящего. Поскольку коммуникативное намерение формируется на довербальном уровне речи-мысли, а постижение смысла сказанного происходит параллельно линейному развертыванию высказывания, слушатель проделывает огромную работу по интерпретации речевого потока и декодированию замысла говорящего, по переосмыслению ранее сказанного и понятого с реальными фактами и поведением собеседника. В 20-30-е гг. Л.В. Щерба подчеркивал, что процессы говорения и понимания не только психофизиологически обусловлены, но имеют и социальную природу, являются "социальным продуктом" [8]. При всех тонкостях индивидуального восприятия речи говорящий и слушающий исходят из следующих предполагаемых фактов (положений теории речевой деятельности): а) логические структуры и языковые конструкции не полностью соотносительны, т. е. равны друг другу; существуют законы невыражения структур мысли; б) существуют явные и неявные способы выражения смысла [9]. В полилогической речи невыражение смысловых фрагментов и выборочное отражение "картины мира" - типичное явление: именно в этой функциональной разновидности имеет место самое сложное взаимодействие между говорящими и слушающими, самое жесткое требование ситуативного речевого поведения, наиболее активный и творческий характер понимания речи в силу специфических характеристик полилога.

Понятие языковой (коммуникативной) компетенции - центральное понятие коммуникативного взаимодействия. По мнению Ю.Д. Апресяна: "владеть языком значит: (а) уметь выражать заданный смысл разными (в идеале - всеми возможными в данном языке) способами (способность к перефразированию); (б) уметь извлекать из сказанного на данном языке смысл, в частности - различать внешне сходные, но разные по смыслу высказывания (различение омонимии) и находить общий смысл у внешне различных высказываний (владение синонимией); (в) уметь отличать правильные в языковом отношении предложения от неправильных" [10]. Коммуникативная компетенция предполагает знание социокультурных норм и стереотипов речевого общения. Так, владеющий этими нормами знает не только значение единиц разного уровня и значение типов комбинаций этих элементов, но и значение текстовых социальных параметров; например, знает приемы речи при групповом общении (умеет употреблять обращения в различных формах, умеет искренне выразить свою оценку того или иного факта или события, что обычно вызывает отклик, ответное сопереживание), умеет прогнозировать реакции собеседников. Большую роль при этом играет знание говорящим известных адресату афоризмов, пословиц, поговорок, текстовых клише, прецедентных текстов, аллюзий, что свидетельствует о высокой степени владения социальными нормами языка; реакция на них собеседника однозначно предопределена национальными, культурными традициями, например, «Ах, отец, оставьте. Недаром говорят: «У бая скот в почете, а у бедняка душа». А если Аскар торопится, не задерживай его...».

Важно понять, что языковая (коммуникативная) компетенция, помогая слушающему соотнести уместность того или иного языкового факта (слова, выражения, синтаксической модели) с замыслом говорящего. Это можно назвать залогом адекватного понимания.

Успешность общения также зависит от способности говорящего варьировать способ языкового представления того или иного реального события. Говорящий формирует высказывание и текст в целом. Он формирует свой стиль, который отражает в речи события, явления, факты действительности. Говорящий языковыми средствами всегда передает свое отношение к предмету речи, а также (прямо или косвенно) к адресату. Так, уменьшительно-ласкательные суффиксы имен существительных встречаются в речи, если адресат близок или симпатичен говорящему или в каких-либо ситуациях говорящий хочет продемонстрировать это, например, *«Ой, бедняжка беззащитная! Сколько мук ты терпишь безвинно»*. Таким образом, в построении высказывания, в выборе слов, интонации говорящий всегда обнаруживает свой индивидуальный взгляд на мир, и успешность речевого общения зависит от того, насколько этот взгляд согласуется с особенностями мировосприятия адресата или его точкой зрения по какому-либо вопросу. В языке существует набор стереотипизированных конструкций, которые "подсказывают" реакцию собеседника; например: *«Страшно то, что...; Необходимо представить себе...; Важно то, что...; Естественно...; Как известно; Вообще» и т. д.*

Взаимопонимание, правильное истолкование позиции говорящего по какому-либо вопросу возможно только в том случае, если речь является воплощением чувства-мысли, если она образна, искренна, эмоциональна, находит отклик у собеседника. И если психологи и нейрофизиологи экспериментально доказывают совместную актуализацию при восприятии речи "зон знания", "памяти", "эмоций", то философы пришли к аналогичным выводам логическим путем: "Познание и ценностное отношение составляют две неразрывные и равные по своему значению стороны <...> к человеческому сознанию следует подходить не только как к знанию, но и как к отношению <...> Познание является основой переживания любого объекта, как и, наоборот, интерес, страсть по отношению к объекту повышают эффективность его познания" [11]. Н.Д. Арутюнова, объясняя широкое прагматическое значение глаголов полагать и видеть процессами "сферы рассудка", замечает: "Во внутреннем мире человека нет четких границ, разделяющих ментальную и эмоциональную сферы, волю и желания, перцепции и суждения, знания и веру" [12]. Напомним мысль Л.Н. Толстого: никогда никакими силами нельзя заставить человечество познать мир через скуку.

Таким образом, для успешного речевого общения говорящий должен стремиться сообщить собеседнику не только голые факты. Ирония, юмор, парадокс, символ, образ могут быть поиском согласия. В полилоге, несмотря на количество участников и различия фоновых знаний, ограниченность времени, употребление косвенных языковых средств может привести к успеху общения. Например, «А можно вылечить твои уши? Если попробовать? – Если мулла с молитвой подует, бывает, что начинают слышать. Это помогает. – Ну, что ж, внук твой уже мулла, пусть подует, раз это помогает! – Пусть подует ей в уши!... »

На успешность речевого общения влияют внешние обстоятельства: присутствие посторонних, канал общения (например, телефонный разговор, сообщение на пейджер, записка, письмо, беседа с глазу на глаз), настроение, эмоциональный настрой, физиологическое состояние - все это может предопределить судьбу разговора.

Важным компонентом успешного речевого общения является знание говорящим и норм этикетного речевого общения. Вне зависимости от формул вежливости, в языке есть определенный набор высказываний, закреплённый традицией использования языка. Существует стереотип ответа, речевое этикетное поведение в качестве реакции на подобные выражения в конкретных ситуациях общения, слушатель правильно понимает коммуникативную цель говорящего, даже если высказывание не шаблонно, и в соответствии с этим строит ответную реплику. Успех полилога зависит от соблюдения этикетного речевого поведения всеми участниками и от обстоятельств разговора, например, «Камка, голубушка, у нас, кажется, пятница сегодня? – Да, пятница. Надо пойти на могилу прочитать молитву...».

Таким образом, к успеху в полилоге ведет успешный прогноз восприятия слушателем реплик говорящего, умение говорящего предугадать общий замысел интерпретации слушателя и стратегию его восприятия. Успешность речевого общения зависит от желания участников в форме коллективного общения выразить свои мнения, желания, просьбы, сообщить что-либо и т. д.; от умения определить все личностные особенности коммуникантов, организовать в соответствии с этим свои реплики, содержащие информацию по определенному вопросу, выражающие мнение, побуждение к действию или вопрос в оптимальной при данных обстоятельствах форме на адекватном для собеседников интеллектуальном и культурном уровне.

Речевое общение во многом обусловлено неязыковыми факторами: отношения, действие, состояние, эмоции, знания, убеждения и т. д. Поэтому и успешность речевого общения, и неудачи далеко не всегда зависят от выбора говорящими языковых форм.

До сих пор в лингвистической литературе мало обсуждалась проблема неуспеха в речевом взаимодействии и возникающие в ходе неуспешной коммуникации неудачи общения. К тому же примеры неуспешной коммуникации рассматривались лишь в диалогических текстах. Исследование коммуникативных неудач (КН) в современной лингвистике началось недавно. Теория коммуникативных неудач активно разрабатывается (Ермакова, Земская, Потемкин, Падучева, Теплякова, Кынева, Мартынова, Славова). Материалом исследования являются, в основном, диалогические тексты, взятые из художественных произведений.

Так, в работе А.А. Потемкина обсуждается проблема КН при идентификации референта. Вслед за Б.Ю. Гак, в работе А.А. Потемкина обсуждается проблема КН при идентификации референта. Вслед за Б.Ю. Городецким, автор определяет явление КН как «такой сбой в общении, при котором определенные речевые произведения не выполняют своего предназначения» (Городецкий). Проводя классификацию неудачных актов референции, А.А. Потемкин опирается на классификации Б.Ю. Городецкого - выделяются глобальные и частные КН; Б.А. Гудман выделяет КН, обусловленные ошибочно выбранным уровнем конкретизации, ошибками в фокусе внимания, соотносением не с тем контекстом, несовместимостью дескрипций и неудачной аналогией; М. Рингл и Б. Брюс выделяют КН на уровне модели и уровне входа.

Б.Ю. Городецкий, И.М. Кобозева и И.Г. Сабурова предлагают классифицировать коммуникативные неудачи в диалогическом общении по следующим параметрам: 1) КН по их последствиям (явная-скрытая), 2) КН по источникам (в аспекте вербализации), 3) КН,

связанные с коммуникативной ситуацией, 4) КН, связанные со структурой коммуникативного текста, 5) КН, в которых не повинен говорящий [13].

Итак, коммуникативные неудачи - это недостижение инициатором общения коммуникативной цели и прагматических устремлений, а также отсутствие взаимодействия, взаимопонимания и согласия между участниками общения.

Поскольку развертывание полилога обусловлено лингвистическими и экстралингвистическими процессами, поиск причин коммуникативных неудач должен вестись в разных сферах: в социально-культурных планах коммуникантов, в их фоновых знаниях, в различиях коммуникативной компетенции, в психологии пола, возраста, личности. Кроме того, естественно, негативное влияние на исход речевого общения могут оказывать отношения участников. Большую роль играют все особенности развития речевой ситуации, вплоть до состояния коммуникантов и их настроения.

Слагаемые речевого общения позволяют выделить следующие неблагоприятные факторы, приводящие к коммуникативной неудаче.

1. Чуждая коммуникативная среда сводит усилия участников общения на нет, так как в такой среде царит дисгармония, отсутствует настроенность собеседников друг на друга. Число участников полилога может обуславливать малую степень знакомства собеседников. В общении при посторонних лицах собеседники, как правило, чувствуют дискомфорт, мешающий им осознать себя в данной ситуации и определить тональность своего речевого поведения. Как следствие имеют место вынужденные паузы, отвлечение от основной темы. При полилоге в чуждой коммуникативной среде невозможно добиться согласия в беседе на любые темы из-за социальных, психологических различий, разницы в образовании, понимании нравственных норм, из-за разных интересов, мнений, оценок, знаний собеседников, что выражается в низком темпе обмена репликами, высказываниях не попад, неуместных шутках и эмоциональных реакциях (например, в иронии вместо сочувствия), неправильной интерпретации. Например, «С радостью съеду из этого клоповника!... – А я выставлю вам здоровенный счет, мистер магнат!...», «Приехала племянница, а я не могу спросить как ее успеваемость? – Конечно, можешь, Агустин. У меня все хорошо! – Хоть одна довольна своей судьбой! – Это намек? – Нет, просто говорю, что моя дочь довольна и все».

2. Серьезным основанием для отчуждения участников разговора может быть нарушение паритетности общения. Это проявляется в доминировании одного из участников разговора: начиная с инициальной реплики один и тот же человек выбирает тему разговора, задает вопросы, перебивает собеседников, не дожидаясь сигналов восприятия и правильной интерпретации сказанного. При этом определяющую роль играют такие факторы, как психологические черты участников общения, социальный статус, эмоциональные отношения, культурные навыки, как, например, в следующем полилоге:

1: Орlando. Орlando. Орlando. Здесь есть Орlando?

2: Да, я здесь.

1: Он здесь.

3: Я здесь.

1: Сэм?

2: Я – Орlando. Занимай очередь.

3: Откуда все эти привидения? Ты их тоже слышишь?

1: Я все время слышу их, и каждым днем их все больше и больше. Ты что, каждому встречному призраку рассказал обо мне? Ко мне приезжают призраки даже из Джерси. Откуда они только не приезжают, это так удивительно.

3: У тебя действительно талант.

1: Я знаю.

4: Сколько можно ждать?

1: Остынь, подожди своей очереди.

3: Мне нужна твоя помощь. От тебя зависит будущее

1: *Сэм, я не хочу иметь с тобой никаких дел. Ты хватаешься за жизнь, которая отказывается принять тебя. Твое время прошло. Ты привидение.*

5: *Вы со мной разговариваете?*

1: *А что, похоже? Вас же просили сконцентрироваться. Сделайте одолжение. Огромное спасибо. Сэм, оставь меня в покое.*

3: *Не-ка.*

1: *Хорошо, можешь остаться. Извините, извините. Вы готовы, тогда начнем.*

3: *Мне нужно с тобой поговорить. У меня есть план. Все, что нам нужно сделать....*
Ода Мэй! Ода Мэй!

3. Коммуникативные замыслы собеседников не будут осуществлены, не возникнет согласие, если живое речевое общение будет ритуализовано. В ритуализованной реплике нарушается правило искреннего доброжелательного отношения к собеседнику, т. е. этические нормы, а также имеет место употребление "набора слов" к случаю. В ритуализованных высказываниях в полилогах нарушена живая нить разговора - связь говорящего и слушающего, адресат лишен возможности слышать открыто выраженную аргументацию, а говорящий скрывает за шаблонными выражениями, в которых нет динамики чувства-мысли, свое мнение. Например, «Сами понимаете, кому выгодно преступление! – Я не понимаю. – Кто получает наследство убитого, тот и убийца! Так во всех детективах! – Ты бы лучше учила географию!», «Ты устал, ты хочешь смотреть телевизор, уткнешься в него.... – Я расслабляюсь. Любой человек имеет право на отдых. Что тут такого?»

4. Причиной нарушения контакта с собеседником и прекращения разговора может быть неуместное замечание в адрес слушателя по поводу его действий, личностных качеств, которое может быть истолковано как недоброжелательное отношение говорящего. Известно широкое понимание неуместности у Цицерона: "Кто не считается с обстоятельствами, кто не в меру болтлив, кто хвастлив, кто не считается ни с достоинством, ни с интересами собеседников и вообще кто несуразен и назойлив, про того говорят, что он "неуместен" [14].

Неуместность может быть вызвана неспособностью говорящего уловить настроение собеседника, определить ход его мысли. Это характерно для разговоров между малознакомыми людьми. В инициальной реплике нередко случаи употребления личных и указательных местоимений в расчете на то, что слушатель знает, о чем идет речь, например: «Они всегда так после курсов (попутчик своему соседу в автобусе). - Кто? - Водители, говорю, неопытные. Дергает с места, поворот не отработан. - А...». Ясно, что ход мыслей слушателя был не такой, как у инициатора разговора. Отсюда - непонимание.

5. Непонимание и недостижение собеседниками согласия может быть вызвано целым рядом обстоятельств, когда коммуникативные ожидания слушателя не оправдываются. И если устранение причин неудачного общения, лежащих в сфере социокультурных стереотипов, фона знаний, психологических пристрастий (прятие / неприятие действий или черт характера собеседника), в принципе невозможно, то непонимание, вызванное низким уровнем языковой компетенции, преодолимо. Например, «Даже хорошо, что я не поступила в техникум в Москве, а то бы каждый день ездила туда-сюда. - А вечером приезжала бы «на бровях». - Почему «на бровях»? - Ну, уставала бы очень. - А почему «на бровях» - то? - Так говорят... (не знает значения выражения «на бровях» – о пьяном: «с трудом, еле-еле добраться»), поэтому употребляет выражение не к месту. Здесь налицо типичный случай невысокой степени владения языком: употребление устойчивых выражений не к месту, незнание точного значения слова. Другой тип неправильного понимания или непонимания связан с неясностью для слушателя слов с абстрактным значением или слов-терминов, соответствующих специальным областям знаний. Так, например, в ходе полилога (три участника разговора, коллеги, двое с университетским образованием) один из собеседников взглянул на часы и начал прощаться: "Мне с вами хорошо... Однако время не время, мне еще сегодня нужно заехать в одно место по делу... "Мы встретимся снова!. - Танюш, не исчезай. - Куда я денусь, мы софеноменальны - Чего, чего? Софеноменальны? Не понял..." Слово «софеноменальны» определило мир знаний третьего участника полилога.

Дискомфорт общения, неправильная интерпретация и отчуждение возникают в случае неправильной организации высказывания. Синтаксические ошибки в согласовании, неправильное употребление падежей, усеченные предложения, недоговоренность, перескакивание с одной темы на другую - все это вызывает напряженность внимания и неосуществление коммуникативных ожиданий слушающего. Ситуация усугубляется быстрым темпом речи, паузами обдумывания. Если при этом говорящий информирует слушателя по теме, известной ему, то слушателю приходится домысливать смысл сообщения, а если тема сообщения неизвестна адресату, то говорящий рискует оказаться непонятым. Иллюстрацией подобных коммуникативных неудач может служить следующий полилог: «Действительно, какая нелепость! – А... мм... не... - Кошмар! – Ну, может быть, мы урегулируем это недоразумение? ... - Очень правильная мысль, очень точная ...но я сегодня такой непредсказуемый. – А... *Щас... Так что, мы ее отпускаем?* – Может, ты ее еще до прокуратуры довезешь? ... - А, нет, в смысле, а ... ».

Подобная неполнота высказываний и их наложение декодируется с помощью интонации и сопутствующих обстоятельств. Однако не следует забывать, что языковое осмысление одних и тех же событий и фактов у разных людей различно, индивидуальна также и манера речевого сжатия, поэтому попытки слушателя извлечь смысл из услышанной фразы могут быть напрасными. Например, двое участников полилога уверены, что собеседники улавливают ход их мыслей и понимают их с полуслова, одна из участниц выражает свое негодование, когда ее не понимают: «А вдруг они что-нибудь задумали? – *Мэм, это для меня 15-ое похищение за 2 года!* – А если они заберут выкуп, я получу сына обратно? – Одри, хватит, не усложняй дело! – *Я тут совершенно не при чем! Все твоя работа!* – Да какая связь с моей работой?! – *Четкая и непосредственная! Это не ясно?!*»

Исходя из выше изложенного, основными источниками коммуникативных неудач при речевом взаимодействии в полилоге являются различия в языковой компетенции партнеров, такие как неодинаковый характер намерений и тактических приемов их реализации у говорящего и способности их адекватной интерпретации слушающим, различия во внеязыковой компетенции партнеров, несовпадения в системах этических и эстетических ценностей общающихся. К коммуникативной дисгармонии и непониманию может привести различие схем поведения участников полилога, что находит отражение в несвязности (фрагментарности) частей полилога, в нереализованной коммуникативной соотнесенности реплик, неоправданных паузах.

Список литературы

- 1 Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – Омск: Омский госуниверситет, 1999. – 285 с.
- 2 Макаров М. Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
- 3 Dijk T.A. Van \ Some aspects of Text Grammars. – The Hague; Paris; Mouton, 1972. – С. 317-323.
- 4 Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М., Художественная литература, 1979. – 412 с.
- 5 Тарасов Е.Ф. Деятельность, общение, речь (к формированию деятельностной концепции речи). //Всесоюзная конф. «Коммуникативные единицы языка.» – М., 1984, с. 23 – 41.
- 6 Столнейкер Р.С. Прагматика. //Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16, с. 419 – 438.
- 7 Якубинский Л. О диалогической речи. Русская речь. – М. - Л., - 1923. - № 1. – С. 13 – 15.
- 8 Сусов И.П. Интенциональная структура предложения // Основы общего синтаксиса. – М., 2000. – С. 270 – 282.
- 9 Орехова Н. В. Временное структурирование полилогического текста // Текст как единица коммуникации. – М., 1991. – С. 20-31.
- 10 Ю. Д. Апресян. Избранные труды. Т. I. М., «Языки русской культуры», 1995. – С. 36.

11 Б.Н. Головин. Основы культуры речи. - М., "Высшая школа", 1988. - С. 41-42.

12 Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. - М.: «Языки русской культуры», 1999. - с. 647

13 Темиргазина З.К. Интенциональная взаимообусловленность речевых актов // Вестник КазНУ, Филологическая серия. - № 3, - 2000. - С. 3 - 4.

14 Серль Дж., Вандевекен Д. Основные понятия исчисления речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 18. - М.: Прогресс, 1998. - С. 160 - 162.

The article deals with the main aspects of successful and unsuccessful interaction in a polilogue. Success and failure in communication are determined by linguistic factors such as language competence, pragmatic intention, linguocultural background etc. as well as extra linguistic means.

Мақалада полилогтағы сәтті және сәтсіз тілдесуінің негізгі аспектілері қарастырылады. Коммуникативтік сәт немесе сәтсіздік тілдік құзыреттілік, прагматикалық бағдар, лингвомәдениеттілік фон т.б., және де паралингвистикалық құралдары сияқты көрсетілген.

УДК 81'22-34

А.Е. Исмагулова

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Кокшетау, Казахстан

ismainagul@mail.ru

СТРАТЕГИИ ИНТЕНЦИИ В КОММУНИКАТИВНОЙ УДАЧЕ И НЕУДАЧЕ НА ПРИМЕРЕ ПОЛИЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

В статье рассматриваются речевые стратегии и тактики, применяемые участниками полилога, в соответствии с их коммуникативными намерениями и интенциями. Полилог нельзя рассматривать отдельно от речевых стратегий и тактик, так как именно они управляют речевым поведением собеседников. По ходу полилога говорящий оценивает меняющуюся ситуацию и с помощью речевых стратегий и тактик корректирует свои речевые действия, меняя одну тактику на другую для достижения успешной коммуникации.

Ключевые слова: коммуникация, полилог, стратегия, тактика, интенция, коммуникативная удача, коммуникативная неудача.

В естественной коммуникации трудно представить ситуацию, когда поставленную цель можно достичь с помощью одного единственного обращения к партнеру. Речевое поведение вариативно в том плане, что решение коммуникативной задачи допускает несколько способов (ходов). Участники полилога корректируют свои действия в зависимости от сложившейся ситуации, оставаясь в рамках общей задачи общения. Коммуникативные ходы и задача соотносятся с понятиями стратегии и тактики. О.С. Иссерс определила различные предпосылки планирования и использования названных понятий: коммуникативные, когнитивные, лингвистические, социологические и риторические предпосылки [1]. К коммуникативным предпосылкам О.С. Иссерс отнесла соблюдение или несоблюдение говорящими принципа кооперации (по П. Грайсу). В реальной коммуникации люди стремятся воздействовать на собеседника, навязать ему свое мнение, увернуться от ответа, скрыть нежелательные для них факты. К когнитивным предпосылкам ею отнесены специфические

категории, регулярно представленные в текстах персуазивной коммуникации. Лингвистические основания речевых стратегий лежат в области языкового выбора. Выбор одного из вариантов (лексического, грамматического и т.д.) в большей степени не бывает случайным и определяется стратегической либо тактической задачами. Социологические предпосылки О.С. Иссерс связывает с мотивами «непрямого» поведения, которые относятся к области социальных устоев и психологических особенностей личности. Эти особенности социальных интеракций описаны в терминах косвенных речевых актов, что является социальной предпосылкой для использования речевых стратегий и тактик. Речевые предпосылки находят отражение в существовании специальных тактических приемов (привлечение либо отвлечение), цель которых – оптимизация общения. О.С. Иссерс считает, что «говорить прямо человеку с высокой языковой компетенцией попросту скучно: теряются некоторые имплицитные смыслы, сигнализирующие об отношениях, чувствах, что порой не менее значимо, чем собственно информация». Это удовольствие говорить косвенно, непрямо она отнесла к эстетическим предпосылкам [2].

Полилог зависит еще от целого ряда факторов: от тематики общения, состава участников коммуникации, их социальных ролей, намерений, представлений партнеров друг о друге, знаний о мире, ценностных ориентаций. По аналогии с диалогом мы вслед за Л.Л. Федоровым, выделившим три вида стратегий интенций (стратегия содействия, стратегия противодействия, стратегия подчинения цели общения), определяем поведение собеседников в полилоге с нескольких позиций:

А) стратегия противодействия;

Б) стратегия содействия;

В) стратегия подчинения цели общения инициатора.

Г) стратегия отсрочки реакции на реплику

– с целью прервать общение (уйти от ответа)

– с целью избежать коммуникативной неудачи (взятие времени на обдумывание)

Д) косвенное обращение (через третье лицо)

Рассмотрим поведение собеседников в полилоге в соответствии с их коммуникативными намерениями и интенциями. Допустим, что коммуникативные намерения говорящего открыты. Нас будут интересовать интенция адресата или слушающего. В стратегии противодействия адресат не заинтересован в ведении и продолжении общения. Он старается выдать как можно меньше информации. При таком полилоге на открытые вопросы говорящий получает односложные, краткие или отрицательные ответы. Такие взаимоотношения характерны для полилога в связи с количеством участников, когда собеседник еще не заслужил доверия, так как трудно взаимодействовать одновременно с несколькими партнерами. В данном случае адресатом часто используются клишированные высказывания, предназначение которых – кодировать прагматический компонент, специализированно воздействовать на говорящего. Приведем примеры стратегии противодействия:

Я: Что ж, обойдемся без вранья. Я хотела бы получить бумаги моего отца.

Р: Вот как? С чего вы взяли, что они у меня?

Я: С того, что они были в архиве Ильина, а архив перешел к вам после его смерти.

Р: Допустим. Только у меня нет никаких бумаг. Моя жена считала, что хранить всякий хлам ни к чему, и все выбросила.

Я: Трудно поверить.

Р: Ну, так и не верьте.

Я: Вас очень интересовал кинжал, вы пытались его заполучить и даже наведывались в Карпов.

Р: Ну и что? Это уголовно наказуемо? Еще раз повторяю, у меня нет никаких бумаг. Извольте покинуть мой кабинет.

П: Не спешите. Допустим, ваш вояж в Карпов действительно пустяки. Естественно, если не учитывать того, что вскоре после этого кинжал исчез из музея.

Р: По-вашему, я его украл? Докажите, если сможете.

П: Не волнуйтесь, докажем. Так же, как и ваше участие в похищении старинного документа из музея, где вы работали.

Р: Беспочвенные обвинения.

.....
С: Мадам, вам не пристало до этого опускаться.

Т: А вы не лезьте не в свое дело!

М: О!

С: Да как вы смеете плевать в мадам!

Т: Она заслужила быть оплеванной! За свою ложь!

М: Бедная моя сестра, ты за это заплатишь!

Д: Да хватит, в самом деле! Вы прямо как дети! Папа убит!

М: Да, верно, ты права, Сюзон. Все, хватит! Я – за машиной!

С: Мадам, ваша сумочка, ключи.

Д: Как тебе не стыдно, тетя Агустин!

Стратегия противодействия отражается также в разговорных конструкциях с экспрессивно окрашенными интенциональными значениями опровержения, несогласия, упрека, отказа в сотрудничестве. В полилоге со стратегией противодействия каждая фраза адресата стремится к интонации, размыкающей контакт. В нем имеют место случаи, когда адресат своей ответной репликой вводит в полилог элемент конфликтности. Ее назначение либо совсем прекратить общение, либо изменить его ход, например:

К: Александр, будь же благоразумен! Разве покоренные народы равны нам? Делить с нами трофеи?! Вспомни, что говорил Аристотель. Азиатка! Возможно ли поверить той, кто принадлежит к расе, всегда нарушающей слово, данное...

А: Да будь проклят твой Аристотель! Я... Всем стоять! Ответь мне во имя Зевса и всех богов чем ты лучше них, Касандр? Что в тебе особенного, кроме высокомерия?

Г: Александр...

А: Но больше всего меня злит не отсутствие уважения к моим решениям, а ваше презрение к миру, который намного древнее нашего!

.....
Ю: Я ужинать не буду. Прогуляюсь.

Н: Одна?

Ю: Я что, должна отчитываться?

Н: Разумеется, нет. Просто я беспокоюсь.

Х: А где Лена?

Ю: Понятия не имею.

Х: Я думала, вы пойдете вместе.

Ю: Она считает, что я не подхожу их компании.

Х: Чепуха.

Ю: Не считайте меня душой. Ее друзья нарочно начинают болтать по-английски, чтобы показать, что я полнейшее ничтожество. Конечно, они закончили спецшколу, а я, по их мнению, явилась сюда из дикой глуши.

Н: Не преувеличивай. Уверена, ничего подобного им в голову не приходит.

Ю: Все равно я их терпеть не могу. Строят из себя не пойми что...золотая молодежь, блин.

Н: Кажется, я тебя просила.

В стратегии содействия интенции говорящего и адресата совпадают и взаимодополняют друг друга. Для этой стратегии характерны открытость иллокутивных целей и иллокутивных функций. Это благоприятное протекание общения. В стратегии содействия говорящий получает полные, подробные ответы. Говорящий также может стимулировать и подбадривать адресата для продолжения разговора. Фатическая сторона полилога не исчерпывается лексическими показателями. Так, Г.Е. Крейдлин и А.Н. Баранов считают, что употребление

различного рода восклицаний, выражающих интерес к сообщаемому *Во даёт!, Да?, Неужели?,* побуждения *Короче! Смелее!,* подводят адресата к выполнению иллокутивного самовынуждения [3]. При этом, если одни побуждения ориентированы на скорость реакции: *ну-ну, так-так, и что дальше,* то другие – на оценку сообщаемого, побуждая партнера не отклоняться от темы. А третьи провоцируют автора к пояснению своей мысли или экспликации некоторых следствий: *Ну и что из этого? То есть?*

В процессе реального общения необходим учет всех этих вышеназванных факторов, потому что понимание смысла высказывания – это еще связь с правильностью восприятия. Индикаторами правильности восприятия высказывания являются, например, подтверждающие или отрицающие жесты, мимика сомнения, удивления, нетерпения и т.д. В этой стратегии диалога не исключены речевые акты уточняющих вопросов и переспросы. Цель уточняющих вопросов можно определить как конкретизация, уточнение известной ранее информации или полученного ранее ответа в какой-либо части. Для переспроса характерна, во-первых, ситуация, когда спрашивающий что-либо недослышал, недопонял из речи собеседника и пытается понять недослышанное, во-вторых, ситуация, когда спрашивающий недоумевает, удивляется, поражается. При этом переспросы не получают негативной оценки и не отражаются на стратегии диалога. Говорящий и слушающий продолжают узнавать и поддерживать коммуникативные интенции друг друга. Доброжелательность, взаимная вежливость – главные условия для ведения диалога стратегии содействия.

К стратегии подчинения цели общения можно отнести вопросы и ответы. Инициатором может быть учитель, начальник, ведущий передачи. Инициатор общения знает материал, задает вопросы, чтобы удостовериться или проверить знания собеседников (учеников, подчиненных, участников шоу, дискуссии), чтобы получить информацию по данному вопросу, и не позволяет собеседникам уклоняться от темы.

В первой и второй стратегии говорящий и слушающий достаточно часто меняются инициативой ведения полилога. Инициативу может взять на себя слушающий, а говорящий может выполнять реактивную речевую деятельность. В этих стратегиях могут меняться участки говорения и участки молчания, моменты говорения и восприятия. В стратегии же подчинения ведущая роль всегда отдана говорящему, а собеседнику отведена роль слушателя, ответчика.

В стратегии отсрочки реакции на иницирующую реплику слушающий может взять время на обдумывание ответа с целью избежать коммуникативной неудачи. Например, в следующем полилоге с участием четырех участников главный герой просит разрешения у родителей девушки на прогулку с ней, обращаясь при этом к самой девушке в их присутствии. Главными участниками разговора являются молодой человек и родители девушки. Дочь вступает в разговор только в тот момент, когда понимает, что участники не придут к согласию. Ее последняя реплика «разряжает» обстановку, и коммуниканты добиваются цели общения:

W: *Good evening, sir.*

MrM: *Ah, young Wallace. Grand soft evening, huh?*

W: *Ay, is that. I was wondering if I might have a word with your daughter.*

MrM: *What do you want to have a word with her about?*

W: *Well, Murron, would you like to come and ride with me on this fine evening?*

MrsM: *Is this? You aer out of your mind.*

W: *Oh, it's good Scottish weather, madam. The rain is falling straight down, well slightly to the side like.*

MrsM: *She cannot go with you.*

W: *No?*

MrsM: *No the no, anyway.*

W: *No the no.*

MrM: *No the no. We'll see you later.*

M: *"O the weather" is just fine. It's hardly raining.*

MrM: *Did you hear what I said? Now get – Murron. It's you she takes after.*

Другая стратегия отсрочки реакции на реплику проявляется в нежелании ответчика поддерживать общение, отсутствии реакции. В следующем полилоге один из участников игнорирует вопросы, обращенные к нему, не желая давать никаких ответов: ни положительных, ни отрицательных. Его цель – не выдать информацию самому и не дать сделать это другим участникам общения:

К: Полковник, вы уехали из пресс-центра, не дав ответа!

П: Вы получили све ответы!

К: Нам нужно разрешение посетить место бомбардировки!...

С: Эй, мисс, послушайте! Нам нужно поговорить. У меня важные сведения!

П: Закрой рот!

К: Кто это?

С: Я видел вертолеты и взрывы. У меня есть для вас информация.

К: Полковник, кто это?... Полковник, он говорит, что вы от меня что-то скрываете. ... Полковник, почему этот человек здесь?

П: Закройте рот этому козлу!... Закройте ворота!

Согласно следующей стратегии следует отметить своеобразие ролевых связей в исследуемых нами текстах. В следующем примере мы наблюдаем, что в ситуации коммуникации выступают три человека вступают в полилог. Интересно, что в данном случае в силу характера коммуникативной ситуации выявлены случаи обращения к партнеру через третье лицо. Так мать и двое ее дочерей, богатый муж одной из которых убит, обвиняют друг друга в убийстве и спорят о завещании. Так как все они проживают вместе, каждую волнует ее дальнейшая судьба.

А: Теперь она богата и выставит нас отсюда.

В: Акции? Лгунья! Продала их тайком и не хочет отдавать мою долю!

С: Да кто б на нее позарился?!

Как известно, речевые стратегии реализуются не в изоляции, а в рамках более сложных ситуаций. Говорящий учитывает информацию о взаимосвязях между его будущими речевыми действиями и ситуацией. По мнению О.С. Иссерс, «еще до коммуникативного акта говорящий располагает двумя видами данных: (1) информацией о предстоящем речевом событии, (2) информацией о ситуации или контексте» [1]. Таким образом, говорящий эффективным способом объединяет все имеющиеся данные, чтобы как можно лучше, то есть осмысленно и целенаправленно, построить план взаимодействия. Прогноз должен включать представление о соответствующих социальных речевых актах, точнее, их прагматической интерпретации говорящим и слушающим.

Итак, мы рассмотрели полилог как систему обязательств его участников и пришли к выводу, что для осуществления полилога необходимы присутствие коммуникантов, их непосредственный контакт, единство места и времени, что предполагает совпадение момента произнесения и момента восприятия. Только при наличии этих условий полилог можно назвать полноценным.

Список литературы

- 1 Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – Омск: Омский госуниверситет, 1999. – 285 с.
- 2 Cushman D., Kovacic B. Human communication: A rules perspective // Building communication theories: A Socio Cultural Approach. – Hillsdale, 1994. – P. 269-295.
- 3 Баранов А.Н., Крейдлин Г.Е. Структура диалогического текста: лексические показатели минимальных диалогов // Вопросы языкознания. - 1992. – № 3. – С. 84 – 93.

Мақалада коммуникативтік ниеттері мен интенцияларына байланысты, полилогтың қатысушыларымен қолданылатын, сөйлеу стратегиялары мен тактикалары қарастырылған. Полилогты сөйлеу стратегиялары мен тактикаларынан бөлек қарастыру мүмкін емес, себебі тек олар әңгімелесушілердің сөйлеу тәртібін қадағалайды. Полилог

барысында сөйлеуші өзгертін жағдайды бағалайды және де сөйлеу стратегиялары мен тактикаларының көмегімен өзінің сөйлеуін сәтті коммуникация іске асу үшін бір тактиканы басқа тактикаға ауыстыру жолымен түзейді.

The article deals with speech strategies and tactics used by interlocutors in a polilogue in accordance with their communicative intentions. Speech strategies and tactics should be considered in a polilogue as they determine interlocutors' speech. In a polilogue interlocutors consider the changing situation and interact using different speech strategies in order to achieve successful interaction.

УДК 81'37; 003; 81'22

Г.А. Кажигалиева, Б.Б. Бекдаулетова
Казахский государственный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан
gulnaiman@mail.ru

ЭМОТИВНОСТЬ КАК ОДНО ИЗ БАЗОВЫХ СВОЙСТВ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

В статье рассматриваются различные научные подходы к анализу средств выражения эмоций, определяется место эмотивности в ряду близких понятий – «экспрессивность», «оценочность», «модальность». Анализируются различные подходы к пониманию и соотношению таких категорий, как «эмоциональность», «эмотивность», представленные в научной литературе. В работе описаны результаты исследования категории эмотивности в художественном тексте, которая достигается путем репрезентации эмоций в авторской и персонажной речи, путем эмотивных прагматических установок и средств их реализации в художественном тексте.

Ключевые слова: функция выражения эмоций, эмотивность, оценочность, образность, экспрессивность, эмоциогенность.

Интенсивное развитие новых лингвистических направлений в рамках антропоцентрической парадигмы актуализируют проблематику эмоциональной составляющей языка. Своеобразное отражение эмоции, эмоциональный мир человека находят в художественной литературе. Эмотивность художественного текста представляет языковую личность, своеобразие национально-культурного проявления эмоциональности мышления.

К настоящему моменту накоплен большой опыт изучения эмоций в языке. Что же понимается под словом «эмоция»? Это «особый класс психических процессов и состояний (человека и животных), связанных с инстинктами, потребностями, мотивами и отражающих в форме непосредственного переживания (удовлетворения, радости, страха и т.д.) значимость действующих на индивида явлений и ситуаций для осуществления его жизнедеятельности» [1, 440]. Следовательно, эмоции являются выражением субъективного отношения к окружающему миру и событиям, в нем происходящим. Жизнь без эмоций невозможна, так как любые действия человека сопровождаются эмоциональными переживаниями. Благодаря эмоциям мы лучше понимаем друг друга, можем, не пользуясь речью, судить о состояниях друг друга и лучше настраиваться на совместную деятельность и общение. В.И. Шаховский рассматривает эмотивность как коммуникативную категорию и называет ее «экспрессивной категорией речевого акта, обозначающей психическое состояние говорящего по отношению к чему-либо» [2, 208]. Понятие эмотивности соотносимо с понятием функционально-семантической категории, поскольку эмотивность обладает ее признаками, такими как

общность семантической функции – выражение эмоций; взаимодействие лексических и грамматических элементов.

Основные положения теории эмотивности приведены в работе В.И. Шаховского «Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка»:

- эмотивность всегда отражает субъективное отношение говорящих, но она базируется на понятийных признаках денотата, выступающих в качестве стимула для эмоциональности говорящего;

- эмоциональное отношение всегда неразрывно связано с оценкой, характером понимания реальной действительности и является важной составной частью языковой модальности;

- у человека не может быть эмоций, не связанных с мышлением, для него характерно эмоциональное мышление [2, 208].

Ведущим признаком при отнесении того или иного слова к разряду эмотивных оказывается функциональный признак: если слово выражает или может выражать эмоции, то оно эмотивно. При этом первичной функцией эмотивов является эмоциональное самовыражение: говорящий не стремится вызвать какую-либо эмоцию у слушающего. Эмотивная семантика языка, по мнению В.И.Шаховского, является нечетким семантическим множеством, так как практически все слова языка могут стать в определенных условиях общения эмотивными [3, 20-26].

Эмотивность – одна из наиболее неопределенных характеристик человека, несмотря на то, что проблема эмотивности привлекает сегодня все больше внимания лингвистов и является одним из наиболее актуальных объектов лингвистических исследований. Так, одним из проблемных является вопрос о семантической структуре эмотивных лексических средств. Проблема выделения и описания эмоциональной нагрузки семантической структуры языковых единиц освещалась в работах по общелингвистическим категориям модальности, экспрессивности, оценочности, а также стилистической дифференциации.

Эмотивность на уровне текста выражается с помощью раскрытия таких понятий, как оценочность, экспрессивность и интенсивность, которые проявляются на всех уровнях языка.

Оценочность – выражение оценки в речи, неразрывно связанное с системой личных и социальных ценностей. Оценка является неотъемлемой стороной эмоций. Эмоциональность всегда оценочна, тогда как оценочное может быть и неэмоциональным.

Е.М. Вольф считает, что в большинстве случаев эмотивность как аспект оценки неотделима от обозначения свойств объекта, отношения субъекта к объекту: «Эмотивность выступает на первый план в оценочных выражениях типа *Какая прелесть!*, в высказываниях, включающих аффективные слова вроде *прекрасный, отличный, скверный, дрянной*. Большинство слов-оскорблений также включает прежде всего эмотивный компонент оценки: *Так, болван!* – в первую очередь говорит об отношении говорящего к объекту оценку, а не о свойствах последнего. Важно, однако, подчеркнуть, что эмотивность имеется во всех оценочных выражениях, отражая присутствие в них субъекта...» [4, 280].

Н.А. Лукьянова полагает, что оценочность и эмоциональность не составляют двух разных компонентов значения, они едины, как неразрывны эмоция и оценка на внеязыковом уровне [5,160].

Аналогичного мнения придерживается И.И. Квасюк, отмечающий однако при этом, что «роль и место оценочного компонента в эмотивных единицах могут быть различными» [6, 16]. Так, например, в зависимости от местонахождения оценка бывает эмоционально-интеллектуальной (коннотативы) или чисто эмоциональной (аффективы); по характеру эмоции оценка может быть мелиоративной (положительной) или пейоративной (отрицательной); по закреплённости в структуре значения – узуальной (языковой) или окказиональной (речевой).

Л.М. Васильев [7, 159] приходит к выводу, что общность двух компонентов образует сложное целое. Подобную ситуацию слияния, единения эмоциональности и оценочности В.И.

Шаховский описал следующим образом: «Мы понимаем и чувствуем одновременно, так как оцениваем и переживаем одновременно с названием объекта оценки» [3, 20-26].

Противоположная точка зрения основывается на разграничении эмотивности и оценочности. В этом плане интересна работа Н.М. Разинкиной.

Анализируя научные тексты, которые принято считать неэмоциональными, исследователь приходит к выводу об обязательности оценочности в научной лексике [8, 182].

Особый интерес представляет также соотношение эмоциональности и экспрессивности.

Экспрессивность – способность языковых единиц оказывать впечатление на слушающего, она имеет непосредственное отношение к выбору и реализации единиц в речи и связана со сферой представлений (в отличие от эмоциональности, связанной с чувственной сферой человеческой психики). Экспрессивность речи определяется наличием в ней эмоционально окрашенной лексики (слов, за которыми устойчиво закрепились экспрессивно-оценочные или эмоциональные элементы), междометий, а также характерными грамматическими и фонетическими особенностями (дислоцированный синтаксис, усечение слов и т.п.).

По мнению Н.А. Лукьяновой, экспрессивность один из компонентов коннотации. Она полагает, что экспрессивность – это способность языковых средств осуществлять изобразительно-выразительную функцию при передаче денотативного значения [9, 237].

В.К. Харченко оценивает экспрессивность как стилистическую категорию, а эмоциональность как психолингвистическую [10, 38-40].

Большинство лингвистов под экспрессивностью понимают прежде всего усиленную выразительность (Е.М. Галкина-Федорук, Н.М. Разинкина и др.). «Эмоциональность в языке не следует отождествлять с экспрессивностью. Это разные явления. Имеется особая эмоциональная лексика, но экспрессивной лексики нет, а есть только особый прием выразительности и изобразительности», который нельзя поставить в один ряд с эмоциональностью [11, 199]. Мы согласны с подобным утверждением. Эмотивная лексика, в частности коннотативная, экспрессивна, но не всякое выразительное слово является эмотивом.

Рассмотрим более подробно, как соотносятся эмоциональность и экспрессивность. Как нам кажется, именно экспрессивность (выразительность) позволяет той или иной языковой единице становиться в ряд с другими эмотивами, то есть приобретать коннотативную семантику. Экспрессивность имеет широкий спектр средств своей реализации, например, аффиксация и семантизация. При этом следует заметить, что экспрессивна, как правило, периферийная лексика, лексика выражения эмоций.

Таким образом, эмотивность – это категория, выражающая и обозначающая эмоцию, а экспрессивность – это один из способов ее передачи.

Не менее тесную, чем оценочность и экспрессивность связь с эмоциональностью имеют и другие дифференциально-семантические признаки, такие, как образность и интенсивность, выделяемые некоторыми лингвистами как составные элементы коннотации.

Экспрессивность, оценочность и образность представляют собой взаимодополняемые части. Наличие образности предполагает ее выразительность (экспрессивность) и выступает как основание оценочности.

Эмотивность текста имеет две стороны: план содержания и план выражения. Основу плана содержания эмотивности составляет субъективная оценочность, являющаяся источником появления эмоционального состояния / отношения говорящего; план выражения представлен категорией экспрессивности, главная функция которой состоит в способности повышать воздействующую, прагматическую силу языковой единицы, обеспечивая ее эмоциогенность. В круг рассматриваемых вопросов включаются все проявления эмоционального в тексте: эмоциональный объект отражения, само эмоциональное отражение, способ выражения эмоционального.

Основываясь на коммуникативном подходе, В.А. Маслова считает, что важнейшим источником эмотивности текста является его содержание. По мнению исследователя,

«содержание текста является потенциально эмоциогенным, потому что всегда найдется реципиент, для которого оно окажется личностно значимым. Эмоциогенность содержания текста - это, в конечном счете, эмоциогенность фрагментов мира, отраженных в тексте» [12, 179-205].

Эмотивное пространство текста, по мысли Л.Г. Бабенко, представлено двумя уровнями - уровнем персонажа и уровнем его создателя-автора: «целостное эмотивное содержание предполагает обязательную интерпретацию мира человеческих эмоций (уровень персонажа) и оценку этого мира с позиции автора с целью воздействия на этот мир, его преобразования» [13, 685].

В структуре образов персонажей обнаруживается многообразие эмотивных смыслов. Совокупность эмоций в тексте (в образе персонажа) - своеобразное динамическое множество, изменяющееся по мере развития сюжета, отражающее внутренний мир персонажа в различных обстоятельствах, в отношениях с другими персонажами. При этом в эмоциональной сфере каждого персонажа выделяется «эмоциональная доминанта» - преобладание какого-то эмоционального состояния, свойства, направления над остальными. «Конфликтность эмоциональной сферы персонажа, с одной стороны, и наличие эмоциональной доминанты, с другой, не противоречат законам художественного текста и положению дел в мире вообще; напротив, первое отражает общие законы организации художественного текста, а последнее соответствует особенностям психологии человека: психологи давно отмечали в качестве основополагающих черт личности ее эмоциональную направленность, т.е. тяготение каждого человека к той или иной системе переживаний» [14, 166]. В целом, автор литературного произведения подбирает лексику таким образом, что это подсказывает читателю, в каком эмоциональном ключе ему следует воспринимать героя. В разных художественных текстах, в зависимости от замысла автора, возможно преобладание то одного, то другого эмоционального свойства персонажа. В этом смысле показательными являются, например, произведения Л.Н. Толстого, в которых эмоциональная характеристика персонажа, представленная эмоционально-оценочной лексикой, является маркировкой положительных («любимых») и отрицательных героев. Такую особенность изображения персонажей у Л.Н. Толстого исследователи заметили уже давно, но в лингвистическом аспекте это явление изучено мало. В целом, эмотивная лексика в художественном тексте выполняет несколько функций, основными из которых являются создание эмотивного содержания и эмотивной тональности текста [15, 224].

Эмотивному тексту присущи все функции обычного текста: актуализирующая, конкретизирующая, преобразующая, компенсирующая, нейтрализующая и др. В.И. Шаховский выделяет также следующие функции эмотивного текста: эксплицирующую, наводящую, лексикализирующую, варьирующую, диагностирующую, интерпретирующую эмотивную семантику и др [3, 20-26].

Одной из его специфических функций выступает эстетическая функция, которая является средством усиления других функций текста: экспрессивной, прагматической, эмотивной, образной и др [16, 705].

К частным текстовым функциям эмотивной лексики относятся:

- создание психологического портрета образа персонажей («описательно-характерологическая функция»);
- эмоциональная интерпретация мира, изображенного в тексте, и его оценка («интерпретационная и эмоционально-оценочная функции»); обнаружение внутреннего эмоционального мира образа автора («интенциональная функция»);
- воздействие на читателя («эмоционально-регулятивная функция») [17, 815].

Значимость эмоционально-оценочных лексем, реализующихся в произведении, в организации художественного текста определяется совокупностью обозначенных функций. При подобном описании невозможно избежать вопросов, связанных с особенностями мировосприятия писателя, его индивидуальной картины мира: художественный текст формируется образом автора и его точкой зрения на объект изображения.

Эмотивная семантика как компонент лексической семантики подвергается под воздействием контекста различным изменениям, что объясняется большой связанностью эмотивного значения с контекстом. Не будет преувеличением сказать, что эмотивное значение всегда связанное, в отличие от предметно-логического. Один и тот же эмотив в каждом ином тексте не равен самому себе по эмотивному смыслу, он варьирует словарную семантику, что обнаруживается прагматикой.

Спецификой эмотивного текста является и тот факт, что в его структуре каждый эмотив может стать эмотивно-оценочно-экспрессивным и в нем всегда можно найти знаки, функцией которых являются указания на этот факт.

Эмоциональность текста, таким образом, питается всеми эмотивными смыслами, эксплицитными и имплицитными, диктальными и модальными, выраженными в тексте, поэтому она зависит от всего содержания текста в целом и прежде всего от его эмотивного содержания.

Таким образом, можно сделать вывод, что реализация категории эмотивности в художественном тексте достигается путем репрезентации эмоций в авторской и персонажной речи, путем эмотивных прагматических установок и средств их реализации в художественном тексте, а также путем использования способов выражения категории эмотивности в художественных произведениях.

Список литературы

- 1 Психологический словарь. / Под ред. В.П. Зинченко, Б. Г Мещерякова. - 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педагогика-Пресс, 1999. – 440 с.
- 2 Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж., Изд-во Воронежского ун-та, 1987. – 208 с.
- 3 Шаховский В.И. Типы языковых значений эмотивной лексики // Вопросы языкознания. – 1994. – № 1. – С. 20–26
- 4 Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – М., 2006. 280 с.
- 5 Лукьянова Н.А. О соотношении понятий экспрессивность, эмоциональность, оценочность //Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1976. – Вып. 5. – 160 с.
- 6 Квасюк Т.В. Функциональные стили в аспекте тестовых категорий. – Свердловск, 1990.-16 с.
- 7 Васильев Р. Х. Коннотативный уровень описания грамматики. – Рига, 1979. – 159 с.
- 8 Разинкина Н.М. Функциональная стилистика. – М.: Высшая школа, 1989. – 182с.
- 9 Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления: Проблемы семантики. – Новосибирск: Наука, Сиб. отделение, 1986. – 237 с.
- 10 Харченко В.К. Экспрессивность, эмоциональность, оценочность и образность как категории лингвистилистики // Стили языка и стили речи как явление функционально-речевой дифференциации : материалы докл. – Орджоникидзе, 1983. – С. 38 – 40.
- 11 Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке: сборник статей по языкознанию. – М., 1958. – 199 с.
- 12 Маслова В.А. Параметры экспрессивности текста // Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991. – С. 179–205.
- 13 Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке.- Свердловск, 1990. - 685 с.
- 14 Русская грамматика. Том I. / Глав, ред Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1980. - 166с.
- 15 Русский ассоциативный словарь (ассоциативный тезаурус современного русского языка). Книга 1. – М.: "Помовский и партнеры", 1994. - 224с.
- 16 Русский язык. Энциклопедия. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1997. - 703 с.
- 17 Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989. –815 с.

Д.М. Кистаубаева
Университет Мирас
Шымкент, Казахстан
dilya_kistaubaeva@mail.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ МАРКИРОВАННОСТЬ ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ ЭТНОСА: РЕФЛЕКСИВНОСТЬ СОМАТОЛОГИЧЕСКОГО ПОРТРЕТИРОВАНИЯ

В статье обсуждаются вопросы теоретического обоснования рефлексивности ассоциативного портретирования как фрагмента лингвокультурологического антропологического исследования языковой личности этноса, осуществленного на материале ассоциативных экспериментов со стимулами-соматизмами.

Ключевые слова: языковое сознание, картина/образ мира, ассоциативный эксперимент, лингвокогнитивный, соматологический.

В казахстанских психолингвистических исследованиях последнего времени большое распространение получили ассоциативные исследования, которые направлены на изучение концепции значения слова (в русле когнитивной семантики), выявление базовых и общечеловеческих ценностей, определение ядра языкового сознания этноса и национально-культурной специфики его менталитета и мн. др.

Если исходить из того, что значение как когнитивный знак (в т.ч. значение слова) существует в двух формах – языковой (вербальной) и предметной, то вербальное значение лишь «отсылает» к предметному, которое базируется на перцептивном образе и существует либо как нечто «внешнее» (например, в языке, в действительности), либо как нечто «внутреннее» (в сознании). А поскольку основной задачей семантических исследований является «изучение сигнификативных значений», то оказывается, по утверждению Ю.А. Сорокина [1, 34], что «изучение *соматологического поля* (поля названий человеческого тела) предполагает совмещение и «внутреннего», и «внешнего», рассматриваемых как лингвокогнитивную, интеллектуально-психическую данность, этнически обусловленную и вербально маркированную [2; 3; 4 и др.].

Вопросы изучения взаимодействия между языковой и неязыковой семантикой, между языком и мышлением, языком и сознанием, то есть перехода «внешнего» во «внутреннее» и наоборот, рассматривались еще в философии языка В.фон Гумбольдта и его последователями, а в наше время эта тема наиболее отчетливо обозначилась в работах Н.И. Жинкина, Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева, А.А. Леонтьева, Ю.Н. Караулова и ведется до сих пор А.А.Залевской, Е.Ф.Тарасовым, Н.В.Уфимцевой, Э.Д.Сулейменовой, Н.Ж. Шаймерденовой, З.К. Ахметжановой, З.К. Сабитовой, А.Д. Жакуповой, Н.В. Дмитрюк, Ж.А. Жамбаевой, Ф.Т. Саметовой, М.В. Тавлуй, А.К. Жуковой и др.

В трактовке Ю.Н. Караулова язык мысли рассматривается как «промежуточный» язык, в котором могут отражаться образы, схемы, символы, формулы и слова, при этом выделяются три составляющих уровня языковой личности: вербально-семантический, тезаурусно-когнитивный и мотивационный, который управляет «субъективированной языковой семантикой, т.е. ассоциативной вербально-семантической сетью, где осуществляется переход из «внешнего» во «внутреннее» и наоборот, и которая позволяет дешифровать «субъективированные знания о мире» [5, 174]. В соответствии с этими тремя уровнями языковой личности ученый выделяет три типа психоглосс, понимая под ними «некоторый синхронный вариант языкового сознания» и считая, что они существуют в «лексикализованном, органически спаянном со словом факте грамматического строя...или же языковом факте, относящимся к потребностно-мотивационной, деятельностно-

коммуникативной сфере личности» [5, 160].

Развивая мысль Ю.Н. Караулова, Ю.А. Сорокин увязывает понятия уровней (структуры) языковой личности и выделение разноразмерных психоглосс с лингвокультурологическими антропологическими исследованиями человеческого тела как объекта культурного предмета. По мнению Ю.А. Сорокина, «лингвопсихоглоссы существуют в виде диффузной совокупности», которая воспринимается информантами как нечто целостное и универсально используемое в качестве оценок *соматологической карты* человеческого тела (своего собственного тела и представителей своего этноса) и имплицитно – чужого (представителя другого этноса). Иначе говоря, и лексикон, и грамматикон, и семантикон, и прагматикон языковой личности являются, по Караулову, расплывчатыми и пересекающимися множествами (см. [5, 91]), а их составной частью, добавляет Ю.А. Сорокин, является и «*соматикон* – совокупность соответствующих психоглосс, автообразов, позволяющих личности рассматривать себя, свой витальный и ментальный мир, как единое целое, <...>. Именно соматикон и представляет собой такое гиперобразование, на чьи установки «работают» и остальные уровни» [1, с. 36].

Постулируя наличие соматикона как специфического языкового уровня, Ю.А. Сорокин предлагает наряду и по аналогии с *семантической окрестностью* (см.: работы В.Ф. Петренко [6, 38-75], О.Л. Каменской [7, 102-105] и др.) признать существование и *соматологической окрестности*. Точнее говоря, «разумно предполагать, что соматологическая окрестность входит в семантическую как одно из ответвлений ассоциативной сети. В то же время нет оснований считать, что соматологические лингвопсихоглоссы не представлены и на других уровнях языковой личности (но преимущественно на мотивационном, предполагающем ситуационно-операционное использование критериев-оценок телесной сферы). Все три вида окрестностей: вербально-семантическая, тезаурусная и мотивационная, - а также соматологическая окрестность (при всей «условности» ее выделения) и когнитивны, и культурологичны, причем есть основания утверждать, что оба качества, присущие окрестностям двух сопоставляемых лингвокультурных областей, имеют различную мощность (находятся в разных измерениях) в силу различий между этническими/национальными средами» [1, 37].

В нашем проектном исследовании мы предприняли попытку доказать это утверждение в ходе анализа ассоциативных соматологических портретов и автопортретов носителей двух различных этнических сообществ (русских и казахов), которые на протяжении длительного времени проживают на одной территории и могли приобрести определенное количество черт общности/сходства, не исключая и присущей каждому этносу специфичности как внешнего облика, так и внутренних свойств характера и склада ума. Теоретически обоснованное положение о несовпадении разных, этнически обусловленных, «картин/образов мира», «образов сознания», на наш взгляд, может получить практическое подтверждение в иллюстрации *обобщенных этнических образов-портретов*, полученных нами экспериментальным путем в ходе направленных ассоциативных экспериментов в форме письменного анкетирования, где в качестве слов-стимулов заданы наименования частей тела человека.

Разумеется, мы не исключаем возможности использования других методик, способных оказаться перспективными в исследовании этно-, социо- и лингво- культурологического портретирования, но вслед за другими исследователями (А.А. Залевской, Ю.А. Сорокиным, Е.Ф. Тарасовым, Н.В. Дмитриук и др.) считаем бесспорным тот факт, что материалы ассоциативных экспериментов позволяют получать достаточно надежные и нетривиальные выводы о формах существования и функционирования языкового сознания в неоднородной лингвокультурной среде, а также наметить пути к решению ряда лингвистических, культурологических и психологических задач современной аксиологической и этнокультурологической парадигмы исследований, в частности, в рамках *соматологической окрестности* – этнических портретов контактирующих этносов и получить данные о приоритетных базовых ценностях этносов, особенностях их национального характера, а также

материал для описания личности как противоречивого, но целостного единства. Кроме того, такого рода исследования вписываются в актуализовавшиеся сейчас проблемы межличностной перцепции (вербальной и невербальной), поскольку вопрос о том, являются ли ассоциативные портреты этноса в целом и его отдельного представителя авторефлексивными, субъективно-диффузными, косвенно оказывается включенным и в круг наших интересов. Хотя в процессе межличностного общения «мы судим о других по аналогии с собой (что подтверждается многочисленными исследованиями, предпринятыми исходя из самых разных методологических установок), мы не утверждаем, что аналогия с собственной личностью является единственным механизмом познания другого человека» [8, 11].

Продолжая разрабатывать это направление антропологической лингвистики, мы, вслед за другими исследователями (Ю.А. Сорокин, У.М. Трофимова, М.Р. Курбангалиева, Н.В. Дмитрюк, Митамура Маки и др.), исходим из утверждения, что «образ мира» оказывается «размещенным» в соматическом автообразе: человек воспринимает «внешнее» (окружающий мир) через «внутреннее» (свое сознание), причем этнически маркированно, а границы двух этих образов (образ мира и образ себя в этом мире) достаточно подвижны, диффузны, полны взаимных противоречий и переходов, совпадений и различий. Тем не менее, осуществленные в этом русле исследования показали, что наиболее оправданным и достоверным на сегодняшний день, доказавшим свою эффективность инструментом изучения «проекций» внешнего мира и внутреннего самоощущения в языковом сознании индивида является использование свободных и направленных ассоциативных экспериментов, позволяющих получить сумму ассоциативных ответов-реакций, указывающих, хотя и в самом общем виде, на глубинные модели вербального поведения носителей языка.

Существует устойчивое мнение, что в ассоциативных экспериментах с соматическими стимулами исследователь получает набор характеристик, с помощью которых информант описывает тело представителя данной лингвокультурной общности. По этому поводу вопрос об авторефлексивности ассоциативных соматологических портретов ставился и другими исследователями (см. Дмитрюк [11], Трофимова 1999:17 [8, 17] и др.), однако материалы таких экспериментов показывают, что информанты описывают не только портрет типичного носителя родного языка, но и тип другой этнической личности (например, своего этнического соседа). Подобные перверсии отмечаются не только в свободных ассоциативных экспериментах, но и в направленных, перекрестных, требующих от информантов разграничения этнических портретов: «Русские глазами русских», «Казахи глазами казахов» (см. материалы Приложений к докторской диссертации Н.В.Дмитрюк [11]), а также перекрестное ассоциативное портретирование «Русские глазами казахов», «Казахи глазами русских» (см. материалы Приложений к нашей кандидатской диссертации [12]), то есть отмечаются факты, когда испытуемые приписывают себе черты (чаще всего, комплиментарные, на их взгляд) другой этнической группы; и наоборот, своими малопривлекательными характеристиками наделяют этнического «соседа». Примеры таких несоответствий были отмечены и в нашем исследовании, что в ходе анализа материалов эксперимента получало приемлемые, на наш взгляд, конкретные объяснения.

Вместе с тем, несмотря на начатые в разных регионах и странах сопоставительные ассоциативные исследования взаимосвязей и взаимоотношений между «образом мира» и «автообразом» (*сомаавтообразом*), как и изучение других факторов, предопределяющих этнокультурную специфику восприятия этносов «глазами друг друга», эти исследования находятся все еще на предварительной стадии изучения и требуют дальнейших теоретических обобщений и практических, в том числе экспериментальных подтверждений.

Уместным будет отметить, что мир и восприятие себя в этом мире, отношения этносов между собой стремительно меняются в нашем глобализирующемся, резко обострившемся геополитическом пространстве. Идеи мультикультурализма, толерантности и «привития» чуждых ценностей представителям миграционных потоков в Европе убеждают нас в том, что теоретические рассуждения о толерантности и общечеловеческих базовых ценностях порой далеко расходятся с наступающей тревожной действительностью передела мира отнюдь не по

правилам высокой морали. События недавнего времени на Украине показали, что даже близкородственные народы, имеющие семейно-родственные связи, могут быть разобщены и зомбированы мощной медийно-массовой системой подмены ложной и истинной информации о происходящих событиях. Поэтому так важны и необходимы научные исследования всех нюансов, происходящих сегодня в межличностных, межкультурных и межэтнических отношениях. Эти тонкие материи требуют бережного и всестороннего, глубоко научного исследования всеми возможными традиционными и новыми, нетривиальными методами.

Нам представляется, что перспективным и эвристическим в этом контексте может стать диахроническое сопоставление ассоциативного перекрестного портретирования тех же этносов, при условии, если повторить тот же эксперимент с другим поколением информантов. Как показала практика наших научных наблюдений – анкетирование и интервьюирование по разным вопросам лингвосемантики и этнолингвокультурологии (а также стремительно нарастающая напряженность межэтнических контактов в Европе и меняющиеся события на геополитической карте мира в целом) свидетельствуют о том, что даже изменения в восприятии, оценках, выборе приоритетных ценностей двух- и трехлетней давности заметно меняют взаимоотношения этносов в наше время.

И если целью своего предшествующего исследования мы выбрали описание одного из фрагментов обыденного сознания (восприятие и оценку человеческого тела, а через него и характера), которые свойственны представителям казахского и русского этносов, то в настоящее время наш эксперимент призван выявить сходства и различия не только межэтнического, но и диахронического характера: несомненный интерес представляет, на наш взгляд, то, что именно и как изменилось в оценках перекрестного портретирования двух этносов. С целью реализации поставленных задач нами были проведены несколько серий ассоциативного направленного эксперимента по общепринятой методике, уже ставшей традиционной в российской и казахстанской психолингвистике: выявление на первом этапе ассоциаций-определений к стимулам-соматизмам, и на втором этапе – получение сравнений к наиболее частотным вариантам первого этапа.

В качестве исходного материала нами были взяты 26 русских слов-стимулов – наименований частей человеческого тела (соматизмов) и их эквиваленты (переведенные соответствия) на казахском языке, которые были представлены в форме анкет и предложены испытуемым для их описания с помощью определений-прилагательных (**русские стимулы:** ГОЛОВА, ШЕЯ, ВОЛОСЫ, ГУБЫ, РУКИ, РОТ, БРОВИ, НОС, ЛОБ, ЗУБЫ, ГЛАЗА, ТЕЛО, УШИ, НОГИ, ЖИВОТ, ГРУДЬ, ФИГУРА, ПАЛЫЦЫ, ЩЕКИ, ПЛЕЧИ, ПОДБОРОДОК, СКУЛЫ, ЛИЦО, НОГТИ, КОЛЕНИ, СПИНА, ХАРАКТЕР; соотносительные им **казахские стимулы:** БАС, МОЙЫН, ШАШ, ЕРІН, ҚОЛ, АУЫЗ, ҚАС, МҰРЫН, МАНДАЙ, ТІС, КӨЗ, ДЕНЕ, ҚҰЛАҚ, АЯҚ, ҚАРЫН, КЕУДЕ, ДЕНЕ БЕЙНЕСІ, САУСАҚТАР, ЕКІ БЕТІ, ИЫҚ, ИЕГІ, ЖАҚ, БЕТ, ТЫРНАҚ, ТІЗЕ, АРҚА, МІНЕЗ).

При проведении первого этапа эксперимента было отмечено, что первоначально полученные материалы – определения-прилагательные, ассоциированные с частями тела человека – не обладали целостностью создаваемого «обобщенного» образа представителя этноса, но при этом были отчетливо маркированы по проявлению гендерных признаков феминности или маскулинности: **волосы** длинные, заплетенные, черные, русые; **грудь** соблазнительная, пышная, девичья; **ногти** покрашенные, маникюренные; **голос** высокий, тонкий, мелодичный; **фигура** изящная, хрупкая, сексуальная и подобные – явно характеризуют женщину; с другой стороны, реакции типа: **плечи** широкие, **руки** сильные, мозолистые, **грудь** волосатая, **ноги** мускулистые, **фигура** накаченная, **подбородок** волевой и др. – скорее всего, соотносятся с портретом мужчины. Учитывая этот фактор, в ходе проведения последующих серий эксперимента мы, вслед за уже опубликованными в тот период материалами [11], разграничили ассоциативные реакции по гендерному признаку и ввели дополнительную дифференцирующую графу, «разъединив» облик русского/русской и облик казаха/казашки. Для проведения последующих серий эксперимента нами были подготовлены анкеты, в которых был учтен принцип гендерного разделения ассоциативных реакций, а также

совмещены оба этапа направленного ассоциативного эксперимента: участнику эксперимента предлагалось сразу в одной анкете описывать человеческое тело с помощью ассоциаций-определений к стимулам–соматизмам и здесь же, во второй колонке, называть сравнения к приведенным самим же участником определениям. Таким образом, для каждой этнической группы – русской и казахской – были составлены по 4 образца анкет, и в соответствии с ними были определены по 4 группы в казахской части эксперимента: *Казахи-мужчины о русских мужчинах*; *Казахи-мужчины о русских женщинах*; *Казахи-женщины о русских мужчинах*; *Казахи-женщины о русских женщинах*. Такие же 4 группы реципиентов и для русских участников эксперимента: *Русские мужчины о казахских мужчинах*; *Русские мужчины о казахских женщинах*; *Русские женщины о казахских мужчинах*; *Русские женщины о казахских женщинах*.

Если все предыдущие исследования соматологической окрестности базировались на экспериментальном материале, описывающем только один этнос [1; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14], то в казахстанской психолингвистике появились сопоставительные исследования двух контактирующих этносов. Так, в диссертационном исследовании Н.В.Дмитрюк [11] описываются и сравниваются параллельные ассоциативные соматологические портреты «Русские глазами русских» и «Казахи глазами казахов»; наша же работа явилась продолжением данного исследования с перекрестным сопоставлением: «Русские глазами казахов» и «Казахи глазами русских», причем, что особенно важно – в диахроническом аспекте. В ответах участников эксперимента – ассоциативных реакциях на стимулы-соматизмы – были зафиксированы не только чисто физические/физиологические характеристики частей тела описываемого этнического образа, но и аксиологические, оценочные, социально обусловленные, симбиотические (в терминологии Ю.А.Сорокина) ассоциативные ответы. Это и было нашей косвенной целью, не поставленной в инструкции к эксперименту, но имплицитно присутствующей задачей: вскрыть не только очевидные, лежащие на поверхности свойства, но и обнаружить более глубокие, архетипические характеристики автообраза и образа этнического «соседа» в автохтонном и неавтохтонном языковом сознании респондентов.

Полученный таким образом рабочий материал для исследования и составил корпус анализируемых и сопоставляемых нами ассоциативных реакций, иллюстрирующий и широко представленный блок совпадений в оценках и стратегиях ассоциирования русских и казахов, и специфически-своеобразный материал отличий в восприятии себя и этнического соседа. Представляется, что эта своеобразная картина совпадений в основной части ассоциативных полей, построенных к каждому слову-стимулу, а также несовпадений на их периферии, может заинтересовать не только ученых-лингвистов, но и социологов, культурологов, историков и стать темой отдельного исследования.

Ограниченный объем публикации не позволяет представить громоздкие табличные сопоставительные варианты ассоциативных реакций, поэтому ограничимся выводом внутриязыкового анализа, который выявил (как в русской, так и в казахской части эксперимента) определенные характерные черты, свойственные, например, такой части человеческого тела, как **голова**: она различается у мужчин и женщин, прежде всего размером (*большая, маленькая* и др.), совпадает по форме (*круглая*), маркирована цветовыми обозначениями скорее как характеристика волос (*черная* у казахов и *русская, светлая* у русских); социально значимым является признак ума, причем, для мужчин в большей степени, чем для женщин, которые голове (своей и мужской) хоть и приписывают значимость интеллектуальных способностей, но видят ее также эстетически (*красивая, прелестная, горделивая*), чего практически не отмечают мужчины.

Русские мужчины более строги и категоричны в оценках себя, но терпимее к женщине; русская женщина одинаково комплиментарна к себе и к мужчине. Мужчина-казак характеризует себя скорее нейтрально и положительно, а женщину – нейтрально; женщина-казашка почтительна к умственным способностям мужчины, его социальному статусу, о себе предпочитает говорить положительно и нейтрально, чаще – характеристиками размера и

формы. Таким образом, межъязыковые сопоставления обнаруживают скорее больше общности, чем различий в характеристиках анализируемого слова-стимула **голова / бас**. При внутриязыковом анализе полученных определений различия гендерного характера проявляются, на наш взгляд, гораздо отчетливее, чем различия межэтнического плана. При этом перспективность нашего исследования обозначена в большей степени будущим сопоставительным анализом полученных материалов в диахроническом аспекте: изменились ли оценки в ассоциативном перекрестном портретировании этнических «соседей» и если да, то в чем именно. Совпадения тактик ассоциативного портретирования у русских и казахов можно приписать, на наш взгляд, общности перцептивных данных – восприятию сугубо физических (одинаковых) характеристик человеческого тела и образа; а несовпадения чаще всего обусловлены различиями глубинных этнопсихологических установок и спецификой разного коммуникативного опыта – влиянием культуры, традиций этноса и современных социальных преобразований.

Список литературы

- 1 Сорокин Ю.А. Антропоцентризм vs антропофилия: доводы в пользу второго понятия // Язык, сознание, коммуникация. – М., 1998. . – Вып.4. – 168 с.
- 2 Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М., 2007. – 384 с.
- 3 Караулов Ю.Н. и др. Русский ассоциативный словарь. – М., 2002. – 782 с.
- 4 Дмитриук Н.В. Свободный ассоциативный эксперимент как способ доступа к исследованию языкового сознания. // Вестник Кокшетауского госуниверситета им. Ш.Уалиханова. Серия филологическая. – Кокшетау, 2011. – № 3-4. – С. 81-86.
- 5 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987 – 264 с.
- 6 Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М., 1988. – 186 с.
- 7 Каменская О.Л. Текст и коммуникация. – М., 1990. – 212 с.
- 8 Трофимова У.М. Опыт когнитивного экспериментально-теоретического анализа тематической группы “Части человеческого тела” (на материале русского и китайского языков). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Барнаул, 1999. – 24 с.
- 9 Курбангалиева М.Р. Татарские и русские соматологические портреты // Язык. Сознание. Коммуникация. – М., 1998. – № 4. – С. 45-69.
- 10 Митамура Маки. Национально-культурные маркеры языкового сознания: японо-русские соматологические параллели. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1999. – 24 с.
- 11 Дмитриук Н.В. Формы существования и функционирования языкового сознания в негомогенной лингвокультурной среде / Автореф. дисс. . . . докт. филол. наук. – М.: ИЯ РАН, 2000. – 62 с.
- 12 Кистаубаева Д.М. Русские и казахи: соматологические портреты (теоретико-экспериментальное исследование). / Автореф. дисс. . . . канд. филол. наук. – М.: ИЯ РАН, 2001. – 28 с.
- 13 Уфимцева Н.В. Русские глазами русских // Язык – система. Язык – текст. Язык – способность. – М., 1995, с. 242-249.
- 14 Уфимцева Н.В. Этнический характер, образ себя и языковое сознание русских // Языковое сознание: формирование и функционирование. – М., 1998, с. 135-171.

Мақалада келесі мәселелер қарастырылады: ассоциативті рефлексивті портреттеу теориялық негізінде, жеке этностың тілін зерттеудегі антропологиялық лингвомәдени мазмұны, ассоциативті тәжірибе барысында жүзеге асыратын материалдың әсері.

The article discusses the issues in theory of reflexivity associative study portraiture as a fragment of lingvo-cultural, anthropological research of linguistic identity of ethnic, carried out on the material of associative experiments with incentives - somatisms.

T.O. Konyrbekova, N.A. Utemgalieva, A.A. Aksholakova
Al-Farabi Kazakh national University
Almaty, Kazakhstan
Askazhan.051@mail.ru, Nasikhatd@mail.ru, tolkyn.79@mail.ru

BORROWED PROPER NAMES AS THE RESULT OF CULTURAL AND LINGUISTIC INTERACTION

The article deals with the problems of borrowing of proper names in the English language. There is no language in the world where there would be no borrowings from other languages. The process of language contact is one of the main reasons for borrowing and changes in the modern lexis, as a living language is a phenomenon that is constantly developing and requires the study in its various aspects. The introduction of foreign words is determined by the contacts of the people that necessitate the naming of new objects and concepts. Such words may be the result of innovation of a nation in any field of science and technology. They can also occur as a result of fashion. There are some other linguistic reasons: for example, the need to express word-valued concept of the recipient language using the borrowings, to fill the expressive means of the language and others.

Key words: onym, appellative, language contact, extra-linguistic, intercultural communication.

The study of proper names presented in the works of a number of local and foreign linguists leaves many questions unsolved. Thus scientists note that the problem begins with the definition of the status of proper names in language.

A.V. Superanskaya in work “General theory of proper names” states that proper names are words that “are given to individual objects in order to name them, whereas appellatives are used to highlight objects of these classes” [1, 98]. According to the researcher this feature allows to oppose proper names to appellatives, which in its turn, connects referred object or group of objects with the class.

According to definition of D.E. Rosental and I.A. Telenkova, proper names are “nouns, serving as names of single objects extracted from a number of similar ones” [2, 90].

In the given interpretations of proper names, onyms are considered from positions of ways of representation of object and differentiation of the general and the individual ones.

Comparing proper names and appellatives O. Espersen claims that proper names name only one particular person and it limits with it [3, 72].

A.V. Superanskaya specifies that proper names correspond to an individual object or even several objects of the same name, each of which is perceived individually (1965). According to V.I. Bolotov, proper names are words or phrases which name one or several objects with common features (1993). Summarizing the above mentioned point of views, we consider that the main purpose of proper names is to individualize, differentiate homogeneous objects within one class whereas the task of appellatives is the designation of a class of objects.

The process of transferring of proper names into appellatives is connected with their reinterpretation or acquisition of a new meaning, distributing this meaning to the whole class of denotations. Therefore the problem of an essence of a lexical meaning of proper names is of paramount importance.

Under a lexical meaning of word, after V.G. Gak, we understand “the content of a word displaying in our consciousness and fixing the image of the object, property, processes, phenomena etc. in it” [4, 261].

Practically all researchers distinguish denotative and significative components in the structure of a meaning. A significative component correlates a word with the concept, denotative with a particular subject of reality and also contains the idea of it.

As semantics of a proper name consists of information connected with its speech, language and special functions, so a logical question arises about function of proper names in language and speech. Many researchers dealt with this problem (O. S. Akhmanova, A.L. Beletsky, A.A. Reformatsky, D.I. Rudenko, A.V. Superanskaya, etc.).

The main function, recognized by many scientists, is identification and individualization of object. According to A.O. Akhmanova, a proper name is used to refer to individual objects, regardless of their feature, i.e. without establishment of correspondence between the properties of an object designated by it and the meaning that has this/that word or phrase. In turn, the appellatives consist of a set of common features that combine it with other objects of this class [5].

At a lexical level nominative function is allocated both in proper names and appellatives [6].

At a grammatical level the functioning of a proper name is connected with their nature of part of speech. Proper names can only be a noun, and have almost all indicators of this part of speech, which, in its turn, determine the functioning of a proper name at a syntactic level, where it carries out the role of a subject, object and a nominal part of a predicate [7].

Based on the fact that the function of proper names and common nouns often coincide, A.V. Superanskaya makes a conclusion that the language of proper names has no specific functions. Proper names can acquire functions not peculiar to appellatives only in speech [1]. The researcher highlights the following functions:

1. communicative
2. appellative
3. expressive
4. deictic [1].

As it was already noted, the study of a peculiar status of proper names in language system demands the identification of features that characterizes their specific nature. Described originality is also reflected in the lexical, orthographic, morphological, structural and word-formation plans.

According to L.M. Kalakutskaya, in the lexical plan onyms are characterized by:

1. being non-translatable from one language into another
2. possibility of conscious control from the native speakers side [8].

According to A.V. Superanskaya [9] appellatives in phonological terms, have accurate and strict phonemic structure unlike proper names.

In the structural analysis it is possible to define words as “base morpheme” and “formants” in proper names. It is dictated by the fact that prefixes, roots and suffixes as parts of onyms make pre-nomastic formation. Base morphemes of proper names may come out from the sphere of influence of linguistic factors and be affected by the universals related to human thinking and perception. However, the base morpheme and the formants are often closely merged with each other.

The spelling differences are observed in the writing of the initial letters of proper names and appellatives. A.V. Superanskaya [9] emphasizes that the spelling of proper names does not follow the general linguistic norms and rules of words spelling.

Thus, the division of names into proper names and appellatives does not indicate the existence of a firm boundary between them. They are in a constant interaction in the language. Correlation of proper nouns with certain subjects or objects which they name is necessary which is not typical for appellatives. They are more undergone by extra-linguistic factors than appellatives.

Therefore, the language laws don't entirely operate onyms. Serving simultaneously with its norms and society with its tastes, proper names are included in the vocabulary of a language and at the same time they follow/don't follow the language law.

Sometimes the word gone so far away from its primary origin that the link of it becomes obvious only as a result of “etymological analysis”. It is about so-called etymological metonymy, where primary meaning becomes outdated or gone from the usage.

The word “Silhouette” is associated with a name of the French Minister of the XVIIIth century E. de Silhouette, on whom caricature in the form of a shadow profile was written which was published in a Paris magazine. Since then Parisians, having recognized the minister, began to call any shadow image as a silhouette [10, 133].

The history of the word “dollar” is very interesting, the etymological origin of which is not felt from the point of view of modernity. Initially, there was the word *ioahimstaler* (*Joachimsthal* – a city in Germany, where the coin was minted). The second half of the word – *taler* – used to call the coin in European countries. Having got to America, the “*taler*” under the influence of the Dutch, and then American pronunciation was changed into *dollar* [10].

There are languages that are more likely to collide with opposing linguistic trends; the impact of such languages on other languages is more visible and the opposite impact is relevant. The English language rightfully refers to such kind of languages.

English is recognized as an international language almost everywhere. As Z.G. Proshina fairly notes, English is also valid for such definitions as “world”, “global”, “universal”, “multi-ethnic”, which highlight the spread breadth of the language and the most important social functions’ base performed by them in the modern world i.e. to serve as a means of communication between the different people of the world [11, 8].

The researcher elaborates on the facts in the history that have become prerequisites for the release of English on a global level. Many reasons, according to the author, have extralinguistic character and are opposed to the linguistic complex [11, 12-14]. The language development depends on extralinguistic reality – from the social and cultural history of people, lifestyle, and worldview. The language changes reflecting the changing world and responding to the new communication types and forms. However, only as a whole all of these factors affect the magnitude of the English language spread and international status acquisition.

Thus, lexis change is determined by many factors that contribute to this change. Borrowing is one of these factors. Lexis borrowing can often be explained by examining those points, in which dictionary shows its inconsistency of cultural environment needs, in which the language contact happens. However, in the study of lexical borrowings one would have to find out the motives of the foreign words’ emergence in the dictionary medium.

Speaking about the interaction of linguistic and extra-linguistic reasons for the emergence of borrowings, E.V. Kuznetsova emphasizes that “the leading role in the formation of lexical meanings of words belongs, of course, to extra-linguistic factors, word connections with the thinking and the surrounding reality, but without semantic interoperability with other words in the language itself, the word as a unit of lexical system is unthinkable” [12, 88].

The extra-linguistic reasons that accompany vocabulary replenishment of language stock are regarded in the framework of socio-cultural trend. They rank as cultural weight, economic impact, the intervention of political forces, territorial delineation, social significance, and others. (U. Weinreich, M.G. Lebedko, V. Rosenzweig, E. Haugen).

Over the millennia, the people of diverse language communities were constantly in contact with each other. The language interaction is a long process, which is the result of specific traces of foreign language influence found in any modern language. The lexical borrowings are mostly connected with the cultural interaction of certain language speakers. Language is a powerful tool that generates a stream of people in the ethnic group that forms the nation through the storage and transmission of culture, traditions and social consciousness of the speech community.

The problem of language and cultural bonds is reflected in the works of many researchers (U. Weinreich, E.M. Vereshchagin, V.G. Kostomarov, M.G. Lebedko, Z.G. Proshina, S.G. Ter-Minasova, G.D. Tomakhin). Culture is included in the language, and the language is a great helper in the study of the cultural phenomenon. A certain ethnic group divides the world around them into different parts, highlighting the relevant category for this ethnic group. Consequently, each language reflects a certain way of perceiving and organizing the world. Ideally, it is believed by some researchers that contacts between representatives of different languages and cultures can be complete only if the communication participants are able to understand not only the direct and immediate content of what they hear from the source, but also to perceive the implied content. In fact, thanks to one of the fundamental properties of a language, its universality, cross-cultural communication can be realized.

Taking into consideration the close connection between language and culture, the reflection of culture in a language, it is essential that the penetration of foreign words into other languages is associated, respectively, with the promotion of culture. The onomastic lexis plays a special role in the presentation of culture, history and traditions of different ethnic group. As G.D. Tomakhin notes, proper names are the carriers of a specific national color [13, 197]. One of the consequences of the special situation of proper names in a language is that very easiness with which it is borrowed from one language to another.

According to the objective-scientific approach borrowing is determined, firstly, as the process of moving elements of one language to another as a result of cultural and linguistic contacts, and secondly, as a result of this process. At the lexical level such kind of result is a word that has a value that conveys the concept of foreign cultural realities, and sound shape close to a suitable form of the source language. Proper names keep their shape and encyclopedic value at the heart in the process of borrowing, acquire connotations and adapt in the language-receiver; thus, they become borrowings. In many cases, even onym meanings are unknown one can set the language according to the form from which they were – *Tartuffe*, *Aesculapius*, *Aesop*, *Messerschmitt*, *Pinzgau*, *Charolais*, *Shanghai*, *Flandre*.

There is a tendency in the world to call the new discoveries and developments after the names of researchers or include the place of discovery, creation of a new object or phenomenon in the name. Therefore, the majority of concepts, which are mostly related to the area of scientific and natural knowledge, contain proper names. O.S. Akhmanova treats borrowings as “an appeal to the lexical fund of other languages to express new concepts, further differentiation of existing designations and previously unknown objects”. The researcher emphasizes that these concepts and phenomena often become known to the language speakers only through contact with those peoples whose languages the appropriate words are borrowed from. This point of view on the borrowing problem is a backing for the fact that in our study we attribute the compound words to foreign proper names, the first component of which is an onym of foreign origin – *Markovprocess*, *Bohratom*, *Fechner’s law*, *Geigercounter*, which acts as a specifier, the second element qualifier of nominating complex.

When considering the possible ways and conditions of penetration of borrowed proper names, it is advisable to compare the obscure names primarily withonyms of alleged source language, taking into account the historical and cultural relations of these peoples to others.

When we talk about the contacts of languages and cultures, we also have in mind the fact that the contact is always a meeting of at least two partners. During the contact of cultures or cultural phenomena, one side gives and the other side takes cultural values, and this leads to mutual enrichment, improves and increases their standard of living. This may be commercial communications between the two countries, where, for example, the representatives of one culture produce a product, common, first of all, to “culture-producer” and sell this product to representatives of other cultures. As a result, the English language vocabulary enriched with several words derived from borrowed proper names associated with Chinese culture. For example:

china – *porcelain*, as *China* has been known for the quality of production of industrial goods;
china-tipper – *Chinese malt liquor* – named after the name of the beverage production site;
china-silk – *Chinese silk* – extremely thin fabric, produced in *China*;
china-stone – *Chinese stone* – a granite variety for the production of porcelain glaze, etc.

Intercultural language contacts that continue influencing the English language were broad in the past and the present. According to V.V. Kabakchi, the level of human civilization development and the level of language development play an important role in defining it as an international one, able to influence other cultures [14]. Thus, the Greek language has absorbed all communicatively significant elements of earth civilization of that time and laid the foundations for the future of the global language of communication. Subsequently, the baton of leadership in intercultural communication was given to Latin. In this regard, currently in the dictionaries of many languages including English, words comprise the substantial amount of Greco-Latin root base.

Culture contacts as U. Weinreich notes, of course, leads to the interpenetration of both material and spiritual culture [15]. The significant layer of borrowings in English consists of the mythonyms of Greek and Latin origin.

Ancient mythology was, to a certain extent, the life aspect of ancient people, and their gods were living concepts in living images, which they worshiped, communicated with, and expected help from. The fact was very important that over time, Latin was the language of Western Christianity. The significant role in attracting the lexicon of mythological content to a language, in this case, proper names, was played by the representatives of recipient language clergy. Catholic ministers included many words in the Bible in Latin, and in the same language for centuries worship was conducted.

Proper names perform the function of inter-cultural, inter-language bridge. In its original language environment, they have a complex language structure, uniqueness.

However, according to G.N. Melnikov, despite the secondary nature of the etymological analysis of proper names, for the members of a language community from a psychological point of view, the etymological meaning of the name is not indifferent. It contributes to the detail view of the world, expressed by words: the name not only refers to the object, but also characterizes it in a certain way. Man tries to "revive", to rethink the name, even if the proper name loses its motivation [16, 23].

E.S. Kubryakova draws attention to the fact that proper names that have kept the motivation, acquire a sort of "double reference: to the subject world, a fragment of which they denote, and to the word world, which served as their source". Therefore, as an optional component in the semantics of the proper name value, the etymology is a kind of background in the life of a name, which always accompanies it, changing in the process of historical development.

Thus, the linguistic science shows that the role of the environment is not so unimportant and insignificant that it can be neglected in the study of linguistic phenomena. Every world language is influenced by the external environment, which continuously affects it and leaves tangible traces at all levels of development in various areas of its operation. There are other forms of influence, for example, the relationship of languages, their interaction at the behest of their speakers or due to involuntary exposure. In these circumstances, the most receptive environment again turns to vocabulary. The borrowings are recorded in the distinct contacts of peoples i.e. friendly and hostile, random and deliberately organized.

On the basis of proper names, borrowed from other languages, a set of words is formed in English that characterizes the processes and changes in the life of world community: in science, art, and manufacture. Lexical items represent particular interest received as a result of non-affix transition of foreign onyms into common names.

References (transliterated)

- 1 Superanskaja A.V. Obshhaja: teorija imeni sobstvennogo. – M.: Nauka, 1973. - 365 s.
- 2 Rozental' D.Je., Telenkova M.A. Slovar' — spravocnik lingvisticheskikh terminov. – M.: Prosveshhenie, 1985. - 399 s.
- 3 Espersen O. Filosofija grammatiki. - M.: Izd-vo inostr. lit., 1958. - 405 s.
- 4 Gak V.G. Leksicheskoe znachenie slova // Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar' / Gl. red. V.N. Jarceva. – M.: Sov. jenciklopedija, 1990. – S. 261-263.
- 5 Ahmanova O.S. Nauchnoe opredelenie kak lingvisticheskaja i semanticheskaja problema // Problematika opredelenij terminov v slovarjah raznyh tipov. - L.: Nauka, 1976. – S. 57 - 63.
- 6 Reformatskij A.A. Vvedenie v jazykovedenie. – M.: Prosveshhenie, 1967. - 396 s.
- 7 Sherstjukova E.V. Paradigmaticheskaja i sintagmaticheskaja apelljativacija imen sobstvennyh (na materiale nemeckogo jazyka): Dis. ...kand. nauk. - Belgorod, 2002. - 179 s.
- 8 Kalakuckaja L.P. O specifichnosti onomastiki kak leksicheskikh kategorij // Vostochno-slavjanskaja onomastika / Otv. red. A.V. Superanskaja. – M.: Nauka, 1979. – S. 69- 84.
- 9 Superanskaja A.V. Propisnaja i strochnaja bukva v sobstvennyh. Imenah raznyh kategorij // Orfografija sobstvennyh imen. – M.: Nauka, 1965. - S. 25 – 43.
- 10 Vvedenskaja L.A., Kolesnikov N.P. Ot nazvanij k imenam. - Rostov n/D.: Fenik, 1995. - 544 s.

- 11 Proshina Z.G. Anglijskij jazyk i kul'tura narodov Vostochnoj Azii. Monografija. – Vladivostok: Izd-vo Dal'nevost, un-ta, 2001. - 474 s.
- 12 Kuznecova Je.V. Russkaja leksika kak sistema. - Sverdlovsk: UrGu, 1980. - 89 s.
- 13 Tomahin G.D. Realii – amerikanizmy. – M.: Vyssh. shk., 1988. - 239 s.
- 14 Kabakchi V.V. Osnovy anglojazychnoj mezhkul'turnoj kommunikacii. - SPb.: Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena, 1998. – 231 s.
- 15 Vajnrajh U. Jazykovye kontakty. - Blagoveshhensk: BGK im. I.A. Bodujena de Kurtenje, 2000. - 264 s.
- 16 Mel'nikov T.N. Toponimija Anglii v ee istoricheskom razvitii: Dis. ...d-ra filol. nauk. – Spb., 1992. - 488 s.

Мақалада ағылшын тіліндегі кірме-жалқы есімдер қарастырылған. Дүниежүзі тілдері қорында кірме сөздер кездеспейтін бірде-бір тіл жоқ. Тілдік қарым-қатынас үдерісі кірме сөздердің енуі мен қазіргі лексиканың өзгеруіне әкеледі, өйткені бұл үздіксіз дамып тұратын және әр түрлі аспектілері жағынан зерттеуді қажет ететін құбылыс. Шетел сөздерінің басқа тілге енуі әртүрлі халықтардың қарым-қатынасы нәтижесінде жүзеге асады, бұл жаңа ұғым мен заттарға атау беру қажеттілігінен туған. Бұл сөздер ғылым, не техника саласындағы халықтың жаңашылдығы болуы мүмкін. Кірме сөздер арқылы реципиент тілдегі көпмағыналы ұғымдарды, тілдің суреттеу құралдарын байыту сияқты қажеттіліктен туған лингвистикалық себептер де кірме сөздердің сол тілге енуіне әкеледі.

В статье рассматриваются проблемы заимствований имен собственных в английском языке. В мире не существует ни одного языка, среди которого не было бы заимствований из других языков. Процесс языкового контакта является одной из главных причин заимствований и изменений в современной лексике, поскольку живой язык – это явление, постоянно развивающееся и требующее изучения в его различных аспектах. Внедрение иноязычных слов определяется контактами народов, что вызывает необходимость называния новых предметов и понятий. Такие слова могут быть результатом новаторства той или иной нации в какой-либо области науки и техники. Существуют и собственно лингвистические причины: например, необходимость выразить при помощи заимствованного слова многозначные понятия языка-реципиента, пополнить выразительные средства языка и др.

УДК 81

Б.Р. Оспанова, Д.Б. Тлеумбетова
 Карагандинский государственный технический университет
 Караганда, Казахстан,
o.b.r@mail.ru, dana367@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ МЕТАФОРИЧЕСКОЙ МОТИВИРОВАННОСТИ ТЕРМИНОВ (НА МАТЕРИАЛЕ МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЫ)

В статье рассматривается вопрос об особенностях метафорической мотивированности терминов. Авторы описывают виды метафорических моделей образования в медицинской терминосистеме, источники метафоризации. Представлены продуктивные метафорические модели, построенные на принципах системности, антропоцентричности и подтверждающие метафоричность мышления специалистов. Особое внимание уделяется механизмам метафорической номинации медицинских терминов.

Ключевые слова: метафора, метафоризация, метафорическая номинация, медицинская терминология.

В настоящее время проблемы мотивированности специальной лексики являются актуальными и привлекают внимание многих ученых, поскольку понимание мотивированности отдельных терминов повышает эффективность их использования в процессах общения определенного профессионального сообщества. Однако, несмотря на то, что ученые посвятили значительное количество трудов изучению данной проблемы, некоторые важные вопросы еще полностью не решены и остаются спорными.

Исследование специальной лексики с точки зрения мотивированности имеет особое значение как в лингвистике, так и в терминоведении, поскольку мотивированность является важным системоорганизующим свойством и способствует верному и полному пониманию закономерностей образования терминов. О значимости исследования мотивированности терминосистем для понимания научной картины мира пишет О.А. Корнилов. Он утверждает, что термины – центральное звено научной картины мира, ее репрезентант в языке. [1, 13].

Под мотивированностью мы, вслед за О.И. Блиновой, понимаем особое свойство любого слова, позволяющее осознать взаимообусловленность его значения, звучания, соотносительность с однокоренными и структурными словами [2, 30]. Характеризуя виды мотивированности, О.И. Блинова выделяет метафорическую мотивированность, т.е. такую мотивированность, при которой значение производного слова основывается на переносном значении мотивирующего слова.

Мотивированность играет решающую роль в процессе терминообразования и включается в следующую цепочку: мотивированность научного обозначения→тип мотивированности научного обозначения→термины, образованные в результате семантического переноса→типология регулярных семантических переносов [1, 47]. Причем, именно последнее звено этой цепочки «типология регулярных семантических переносов» (метафорическая и метонимическая) при образовании научных терминов может рассматриваться даже как национальная специфика.

В данном исследовании мы вслед за О.А. Корниловым рассматриваем терминосистему как репрезентант фрагмента научной картины мира.

Многими исследователями картина мира понимается как особая модель мира в сознании отдельного человека. Схожие представления об окружающей действительности у представителей одной национальности образуют языковую картину мира, а универсальные знания для всех культур – научную картину мира [3, 87]. Данные понятия находятся в постоянном взаимодействии, так как каждая из картин репрезентируется посредством языка. Языковым ядром научной картины мира являются терминосистемы, то есть научное представление о мире репрезентируется в языке в терминах, образование которых проходит по определенным моделям.

Терминологическая номинация характеризуется в основном как вторичная, так как для наименования научных понятий применяют уже существующие средства национального языка, а именно метафору. Именно этот способ переноса значения при образовании терминов рассматривается как национальная специфика, поскольку является прямым отражением характера семантической деривации именно данного национального языкового сознания. Сама же метафора, в свою очередь, отражает национальный характер, так как у каждого народа доминирует свой тип получения информации из окружающего мира (визуальный, акустический, кинестетический). Соответственно, признак, лежащий в основе переноса в терминообразовании, будет различным.

Изучение метафоры в рамках когнитивной лингвистики, психолингвистики, культурологии показало, что в науке вообще и в языкознании, в частности, метафора нередко играет ключевую роль.

В настоящее время можно с полной уверенностью утверждать, что метафора в современной гуманитарной науке осмысливается как неотъемлемая часть научного мышления

и, соответственно, научного дискурса. Н.Д. Арутюнова пишет: «В метафоре стали видеть ключ к пониманию основ мышления и процессов создания не только национально-специфического видения мира, но и его универсального образа. Метафора тем самым укрепила связь с логикой, с одной стороны, и мифологией - с другой» [4, 14]. В научном дискурсе именно метафора способствует созданию новых гипотез и представлений о мире, позволяет иначе взглянуть на привычный объект.

Метафора служит сложным феноменом, заключающим в себе образный и когнитивный инструментальный потенциал для выражения знаний о мире при помощи языковых моделей. Сущность метафоры заключена в механизме ассоциативного отождествления, дающего возможность соотнести посредством номинативного акта явления разных предметных областей. Ключевым положением в вопросе понимания сущности метафоры является положение о том, что «понятийная система, в рамках которой человек думает и действует, метафорична по своей природе, метафоры пронизывают всю нашу жизнь и проявляются не только в языке, но и в мышлении и действии» [5, 238].

Метафоризация в языке науки – это семантический процесс выбора наименования на основе предметного, признакового или функционального сходства двух гетерогенных объектов.

Научная метафора имеет противоречивый характер, заключающийся в том, что в процессе терминологической метафоризации актуализируется как определенное сходство между референтами, поскольку метафора должна быть понята, так и одновременно несходство, поскольку порождается новый смысл, причем степень сходства и несходства определяет роль метафоры в создании термина. В метафоре сосуществуют универсальность и специфичность, так как, с одной стороны, она является орудием мышления и познания, с другой – основана на национально-культурном мировидении, отражающем как фундаментальные культурные ценности, так и согласованные с ними в пределах определенной субкультуры индивидуальные системы ценностей [6, 153].

Метафорические номинации сохраняют системность, заложенную в терминологию при её конструировании и основанную на сложившихся в данной области знания классификациях, а также привносят в терминосистему свою системность, основанную на метафорических моделях и концептуальной обусловленности метафор. Они способствуют приобретению терминами такого важного качества, как внедрённость, общепринятость, употребительность.

Известно, что система медицинской терминологии динамична: в ней сохраняются архаичные фрагменты, отражаются новейшие явления синхронного временного среза, происходит смена источников метафоризации. В связи с этим пристальное внимание уделяется изучению метафорической составляющей медицинской терминологии. Разделяя точку зрения многих учёных на то, что метафоризация представляет собой закономерное качество терминосистем в сфере медицины, мы полагаем, что антропоцентризм современной лингвистики, её направленность на человеческий интеллект позволяет по-новому взглянуть на некоторые аспекты метафоризации медицинской терминологии.

Существующие в медицине в большом количестве термины-метафоры передают механизм познания людей в прошлом, образ их мыслей и ассоциаций и образуют особый класс психолингвистических феноменов.

По мнению Б.М. Величковского, для них существенна необычность порождаемых конструкций, часто оставляющая впечатление неполной реалистичности. Суть такого рода метафор заключается в соотнесении абстрактного знания с телесными ощущениями. Основным источником сравнений и аналогий для лексической семантики служат онтологические категории и непосредственный телесно-чувственный опыт, а метафора в научном дискурсе выполняет важную роль фиксации новых научных результатов. В процессе употребления метафоры-термина происходит активизация значения, отражающего культурные, социальные связи в сознании и подсознании индивида в рамках профессионального знания [7, 169].

Медицинская терминология отличается разнообразием используемых метафорических моделей. В ней представлены как общечеловеческие закономерности восприятия окружающего мира, так его и национальные, социальные и профессиональные особенности. Представляется возможным говорить о существовании особой метафорической картины мира медицинской терминологии.

Высокая продуктивность метафоризации в медицинской терминологии обусловлена целым рядом свойств метафоры как языкового явления: присущей нестёртой метафоре наглядностью, что удобно в практическом отношении, в том числе и в процессе обучения; способностью формировать в сознании адресата ассоциативные пары, ряды и поля, обеспечивая надёжную, в том числе и подсознательную, фиксацию информации, что особенно необходимо в медицинской практике, где эффективность действий врача определяется сочетанием знаний, автоматических навыков и интуиции, т.е. как сознательных, так и бессознательных факторов; способностью кратко и ясно дублировать и пояснять иноязычные эквиваленты, делая их восприятие более доступным.

Следует отметить, что специфика метафорической картины мира медицинской терминологии в значительной степени обусловлена экстралингвистическими факторами. Каждая область медицинского знания отличается присущим ей набором индивидуализирующих признаков (объект изучения, методы лечения, возможность непосредственного чувственного восприятия объекта, история формирования отрасли медицинского знания), в соответствии с которым создаются узкоспециальные терминологические номинации.

Осмысливая особенности метафорического терминообразования, некоторые исследователи отмечают, что явления и предметы, с которыми соприкасается носитель профессионального языка, могут вызывать у него психологические ассоциации, обусловленные общностью ранее познанного и вновь познаваемого не только в сфере своей профессии.

Как справедливо отмечает А.А. Залевская, медицинская метафора выполняет роль, сравнимую с «ролью лазерного луча при считывании голограммы»: она «выполняет определённый условно-дискретный фрагмент континуальной и многомерной индивидуальной картины мира» [8, 434]. Использование языковых форм для наименования новых предметов и ситуаций соответствует фундаментальной черте человеческой психики, состоящей в том, что человек способен воспринимать новую информацию на основе уже имеющейся некоторой информации. Прежнее наименование, ассоциирующееся с уже известными представлениями, оказывается тем мостиком, который перебрасывает человеческое сознание от известного к неизвестному. Следовательно, метафора – это, прежде всего, способ уловить индивидуальность конкретного предмета или явления.

Метафоры классифицируются, прежде всего, на основе того, что сходство между предметами и явлениями, на основании которого становится возможным «именем» одного предмета назвать другой, т.е. создать метафору, бывает самым разнообразным. Предметы или явления могут быть похожи формой, расположением, функцией, ролью, характером проявления, характером производимого на наши чувства впечатления, степенью проявления какого-либо одного свойства или качества и т.д. В качестве источников метафоризации в медицинской терминологии наиболее активно функционируют предметная сфера (артефакты, объекты неживой природы), биоморфная сфера (антропонимы, зоонимы, флористическая метафора), социальная сфера.

Целью данного исследования явилось установление особенностей функционирования термина-метафоры в медицинской терминологии.

Для достижения данной цели были поставлены следующие задачи:

- 1) установление состава терминов-метафор в анатомической терминологии;
- 2) выявление основных категорий метафор, участвующих в формировании анатомических терминов.

В данном исследовании использовались следующие методы: метод сплошной выборки, семантический анализ, структурный анализ. Материалом исследования явились 67 анатомических терминов, отобранных из Международной анатомической номенклатуры [9].

В целом, для анатомической терминологии характерно доминирование натуралистической подсистемы, что является закономерным следствием тесной связи медицины с естественно научными (прежде всего, биологическими) представлениями, антропоцентричности медицинской терминологии, поскольку в центре внимания медицины находится человек как физическое и психическое существо.

Семантический анализ отобранных анатомических терминов позволил выделить следующие пять общих категорий метафор:

- 1) артефактная,
- 2) антропоморфная,
- 3) флористическая,
- 4) ландшафтная,
- 5) зооморфная.

Наиболее продуктивным источником метафоризации, на наш взгляд, является артефактная метафора. Семантическое поле артефактов представлено следующими рядами:

- а) орудия труда и предметы быта (*кровеносный сосуд, малый вертел, грудная клетка*);
- б) одежда, обувь и их детали (*подкожная сумка, суставной карман, сальниковая лента*);
- в) оружие и снаряжение (*стременной нерв, турецкое седло*);
- г) строения и элементы строений (*сосцевидная стенка, слуховая труба; водопровод канальца улитки*);
- д) музыкальные инструменты (*барабанный звук, вокальная губа*).

Активность номинаций артефактов в образовании терминов-метафор также вписывается в русло антропоцентричной парадигмы современного научного знания. Это обусловлено сущностью артефактов как объектов, созданных человеком в рамках целенаправленной деятельности и применяемых им в быту, повседневной жизни.

Антропоморфные метафоры образуются на основе аналогий с частями организма человека, его физическими и интеллектуальными способностями. Главной причиной существования этого типа метафор является тот факт, что ничего в исследовании природы мы не получаем без изначальной антропологизации предмета исследования. Антропоморфная метафора представлена незначительным количеством примеров, как правило, по внешнему сходству: *спинка седла шейка бедра, ножка мозга и др.*

Среди зооморфных метафор часто встречаются номинации частей тел животных, птиц, насекомых (*хвост поджелудочной железы, петушиный гребень, заячья губа*). Следует отметить, что в данной группе доминируют лексемы, обозначающие специфические выступы, которые значительно изменяют силуэт объекта и не характерны для внешнего строения человеческого тела: *рог спинного мозга, петушиный гребень, крыло сошника*.

Флористическая метафора представлена отдельными номинациями растений и их органов и широко распространёнными номинациями основных частей растений (*корень языка, кора мозга, ветвь аорты*). Подобный «комплексный» перенос позволяет говорить о концептуализации человеческого организма как части природы, биосистемы.

Социальная сфера представлена в метафорических номинациях, образованных на основе общественных реалий различных эпох – от античности до наших дней (*клетки-киллеры, кесарево сечение, поза гладиатора, болезнь легионеров*).

Следует отметить, что метафорическая система медицинской терминологии динамична, что проявляется в метафоризации вновь появляющихся артефактов и развивающихся социальных отношений, во включении в метафорическое поле результатов развития науки (как медицинской, так и других отраслей знания). О традиционности метафорической системы медицинской терминологии свидетельствует метафоризация атрибутов различных эпох, архаичность многих объектов: *сошник, саблевидная голень, турецкое седло, щитовидная железа, арбалетный разрез, кинжальные боли в животе*.

В ходе исследования мы пришли к выводу, что анатомическая терминология во многом ориентирована на общенациональный русский язык: в ней последовательно представлены, номинации артефактов, объекты неживой природы и ландшафта, зооморфизмы, в меньшей степени – антропоморфная метафора. В исследуемой нами подсистеме используются традиционные для русского языка модели метафорического переноса. В качестве символа сравнения выступают преимущественно визуальные характеристики объектов (форма, размер, цвет).

Проведенный нами анализ 67 анатомических терминов-метафор выявил доминантность артефактной метафоры, с помощью которой образовано 59,4% терминов-метафор. К основным источникам метафоризации также относятся флористические метафоры (11,9%), номинации частей тел животных, т.н. зооморфные метафоры (10,4%); номинации элементов ландшафта (10,4%). Артефактная и зооморфная метафоры функционируют преимущественно для профессиональной номинации с элементами характеристики объекта, в то время как антропоморфная метафора в терминологических словосочетаниях используется для характеристики профессионального объекта.

Высокая степень детализации при номинации и характеристике объектов подязыка медицины детерминирует количественное преобладание двухкомпонентных единиц-метафор. Преобладание метафорической модели для обозначения формы денотата в анатомической терминологии объясняется, во-первых, стремлением наиболее точно описать строение и формы человеческого тела, его органов и систем, т. к. метафора является оптимальным способом описания сложнейших по внешней и внутренней форме анатомических объектов; во-вторых, тем, что анатомическая терминология относится к ранней стадии формирования медицинского знания, связанного с предметно-чувственным мышлением.

Медицинская терминология во многом ориентирована на общенациональный русский язык: в ней последовательно представлены антропоморфная метафора, зооморфизмы, номинации артефактов, флористическая метафора, в меньшей степени – объекты неживой природы и ландшафта. В медицинской терминологии используются традиционные для русского языка модели метафорического переноса.

Метафора как языковое явление относится к числу универсалий естественных языков и принципиально не может быть изъята из терминологии, которая, несмотря на тенденцию к упорядоченности и однозначности отдельных элементов терминосистемы, остаётся продуктом развития естественного языка. Являясь продуктивным способом образования медицинских терминов, она выступает в качестве связующего звена между научной и обиходно-бытовой речью, поскольку в терминах-метафорах используются оба речевых пласта. Противоречие между тенденцией к образности и экспрессивности, свойственной метафорам, и требованием полного отсутствия экспрессивности, предъявляемым к терминам, снимается в процессе терминологизации.

Таким образом, в семантическом пространстве медицинской терминологии существует особая метафорическая картина мира. В ней получили широкое распространение термины-метафоры, которые формируют единую систему метафорического терминообразования, представленную целым метафорическим корпусом со своими закономерностями, типологическими характеристиками и моделями. Как показал анализ основных моделей метафоризации, характерной особенностью медицинской терминологии является обширный антропометрический фонд терминов-метафор. Сам выбор основания для метафоры связан со способностью метафоры соизмерять новые для человека явления и понятия по его образу и подобию.

Список литературы

- 1 Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
- 2 Блинова О.И. Мотивология и ее аспекты. – Томск, 2007. – 394 с.

- 3 Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
- 4 Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. –С. 5-51.
- 5 Лакофф Дж., Джонсон М.. Метафоры, которыми мы живем. / Под ред. А.Н. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. –256 с.
- 6 Гак В.Г. Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – 289 с.
- 7 Величковский Б. Н. Когнитивная наука: основы психологии познания: в 2 т. – Т. 2. – М.: Смысл: Издательский центр «Академия», 2006. – 432 с.
- 8 Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст. Избр. труды. – М.: Гнозис, 2005. – 543 с.
- 9 Международная анатомическая номенклатура. /Под ред. Михайлова С.С. – М.: Медицина, 1980. – 240 с.

Мақалада метафоралық мотивациялық терминдердің ерекшелігі жайында сұрақтар қарастырылған. Авторлар медицина терминологиясындағы білімнің метафоралық үлгі түрлерін сипаттайды. Жүйелік, антропоцентристік және мамандардың метафоралық ойлауын растау принциптеріне құрылған өнімді метафоралық үлгілер ұсынылды. Медициналық терминдер номинациясындағы метафоралық механизмдерге баса назар аударылады.

This article presents the issue of peculiarities of metaphorical term motivation. The authors study principles of creating term-metaphors in medical terminology and sources of metaphorisation. Productive metaphorical models based on principles of consistency and anthropocentricity, proving metaphoricity of specialists' thinking, are presented in this article. A particular emphasis is given to mechanisms of metaphorical nomination of medical terms.

ӘОЖ 811. 512. 122: 801.7

Г. Сағидолда¹, С.К. Қасымова²
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті¹
ҚР ТЖМ Көкшетау техникалық институты²
Астана¹, Көкшетау², Қазақстан
merei_72@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕС ПАРЕМИЯЛАР ҚҰРАМЫНДАҒЫ КИЕЛІ САН

Мақалада сан компонентті түркі тілдес паремиялар дүниенің паремиологиялық бейнесінің сандық фрагментін түзетін тілдік модельдер ретінде тіл иесінің табиғи және қоғамдық ортаны игеру барысындағы өмірлік тәжірибесін білім қоры түрінде жинақтауға қатысатыны туралы айтылған.

Тірек сөздер: паремиялар, киелілік, әдебиет, ұлттық таным, тіл білімі, фразелогизм, тұрақты тіркес, этнолингвистика, социоллингвистика, этника, этногенетика, экстралингвистика

Әлемдегі алты миллиардтай халықтың әрқайсысының сонау ерте заманда дүниеге келіп, тілі шыққалы, әсіресе, адам баласы қоғамы, жекеменшіктік «менікі, сенікі, онікі» сөздері пайда бола бастағаннан бері жан баласын, ал басын, табысын, шығынын есептеп, санай білген.

Сандар елдің, халықтың тек экономикалық, шаруашылық хал-жағдайы емес, олардың саяси, мәдени, рухани, ғылыми тіл байлығының да өсу, даму процесін білдіреді.

Данышпан атамыз Төле би бірде шешен-билерге бұрылып: «Мырзалар, сендерге қоятын сауалым бар, - дейді де: - бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он. Бұл не?»-дейді.

- Төке, түсінбедік. Бұл не жұмбақ? - дейді. Сонда Қазбек би көп ойланбастан:

- Бір дегенім - бірлігі кеткен ел жаман, екі дегенім - егесіп өскен ер жаман... Он дегенім - оңа алмас кәрілікке дауа болмас, - депті.

Бұл жауапқа дән риза болған Төле би Қазбекке: «ойлы да, тілді де жүйрік, тұлпарым», - деген екен.

Көне танымдық – ұғым бойынша сандар – тіршіліктің алдын ала болжайтын хабаршысы. Көне жазбаларда әріптерді құрастыру арқылы оларға иелік етуші сандардың жұмбағына үңіліп, келешекті болжап отыру секілді деректер ұшырайды. Осылайша санмен сәуегейлік жасаудың бірі – қырық бір құмалақтың тарихы біздің заманымызға дейінгі ғасырлардан басталатындығын ескерсек, сандарды сөйлете білу, белгілі бір сандарға Киелілік, Қасиеттілік ұғым қалыптастыру ежелден орнағандығын аңғарамыз. Соңғы жылдары сандардың магиялық билігі жайлы жиі жазыла бастады. Бұл еңбектерде сан туралы, оның жасырын, құпия сыры, адамдар арасындағы байланыс, сандық ұғыммен түсіндіру құпиялары, сандардың киелілік сипатқа ие болуы, сандардың тарихи дамуы жайлы пікірлер қамтылады. Осы арада әдебиет дүниесіне енген кейбір сандардың этимологиясы мен қызметі жайлы қалам тартып, оған ғылыми тұрғыдан баға берген Р.Сыздықованың батырлық жырларда жиі ұшырайтын «сан» ұғымы туралы [1, 134-152], Е.Жанпейісовтың тұрмыста жиі ұшырайтын «тоғыз» туралы [2, 76-79], Н.Уәлиевтің үш, төрт, бес, тоғыз, он екі сияқты сандардың әдебиет әлеміндегі қызметі жайлы пікірлерінің ұлттық құндылықтарды таразылау мәселесіндегі маңызы зор [3, 108; 4, 185].

Сонымен қатар Қ.Тәжиевтің «Киелі сандардың генезисі және эпикалық жырлар мен жыраулар поэзиясындағы әсер ықпалы» атты кандидаттық диссертациясында атап өтуге болады. Бұл зерттеуде эпикалық жырлар мен ақын-жыраулар поэзиясындағы киелі және дәстүрлі сандардың жалпы және даралық ерекшеліктері анықталды, олардың орны мен қызметі айқындалды [5].

Г. Шаһарман «Қазақ тіліндегі сан есім сөздерден жасалған туындылардың мағыналық ерекшеліктері» атты кандидаттық диссертациясында, сан есім сөздерден жасалған туынды тілдік бірліктердің мағыналық ерекшеліктеріне жан-жақты талдау жасайды [6].

Қ.С.Дүсіпбаеваның «Қазақ ескіліктерінің сандар жүйесіндегі тілдік көріністері» атты кандидаттық диссертациясында сандардың тақырыптық топтарын, әдет-ғұрыпқа байланысты санның қатысуымен сөз тіркестері, сандар жүйесіндегі ұлағатты ұлттық ұғымдар, санның қатысуымен жасалған жалқы есімдер сөз болады [7].

Сан компонентті мақал-мәтелдер адамның объективті шындық болмысын қабылдаудағы сезімдік және рациональдық таным әрекетінен туындай келе, тіл иесінің табиғи және қоғамдық ортаны игеру барысындағы өмірлік тәжірибесін лингводидактикалық сарындағы білім қоры түрінде жинақтайтыны анықталды.

Сандар төңірегіне шоғырланған сөздер мен фразеологизмдер қазақ әдебиетіндегі сөздік қолданыстың қыр-сырын танып білу үлкен ғылыми міндет жүктейді. Олардың ішінде әсіресе 3,7,9 сандары қасиетті саналады. Киелі ұғымдардың дені белгілі бір сан төңірегінен туындап жатады. Бұны халқымыздың көптеген фразалық сөздері мен мақал-мәтелдерінен де байқаймыз.

Түркі тілдес халықтарында киелі қасиетке ие болған сандардың бірі үш саны.

Үш көне түркі тілдерінде туыс, қандас және рулас мәнін берген. Түркі тілдерінде үштің сырт тұлғасы йс. Бұны А.М.Щербак, Я.В.Севортян, Б.А. Серебренниковтың еңбектерінен көруге болады.

Г.Фаустеут еңбектерінен түркі үш йсті моңғолдың кішкентай, біраз сөздерімен салыстыруы кездеседі. Әрине, бұған көптеген ғалымдар келіспейді. Т.А.Бертагаев үш түркі йс-ұс моңғолдың үш «шөбере» сөздерімен байланыстырады. Бұны алғаш ұсынған

А.Бобровников бұл үш түбірінен шыққан жұрнақ деп қарастырады. Н.Н. Поппе мынандай түсінік береді. «Первоначально, сын правнука и дочь правнука означали, следовательно «третьевик и четверик» т.е. «человек третьего поколения» и «человек четвертого поколения»

Сонымен, монғолдың туыс мәнін береді деп Бертагаев көне түркілік «үш» туыстас терминінен шыққан деп түсіндіреді.

Қырғыз балаларының асық ойынын бақылаған У.К.Юдахин «үштің» санау мағынасынан гөрі аяқталғандықтық, бір нәрсенің соңы екенін байқайды. Егер І.Кеңесбаевтың түркі халқында «үштік» санау жүйесі болуы мүмкіндігін ескерсек «үш» санның аяғы болуы мүмкін. Кейін адам миының жетілуіне байланысты «бестік» санау жүйесі пайда болған кезінде «үш» реттік есеп алған.

«Үш» түркі тілдерінде тілінде де өзге тілдердегі «жеті», «қырық» тәрізді өте киелі айтылмағанмен, біраз фразеологизмдерге ұйытқы бола алады. «Үш» сан есімімен байланысты ойын аты, ырым, салт-дәстүр, сенім, жыл маусымы, ай аттары, жер-су аттары кездеседі.

Байырғы түркі халықтарының мифологиялық түсінік - түйсігіне жүгінсек, ертеде адамдардың түсінуінше әлем үш қабаттан тұрады. Аспан, жер, жер асты. Бұлар өзара орталық ось арқылы бірігеді. Осы ось арқылы құдайлар жерге, ал өлгендер жер асты әлеміне түсіп отырған. Жаратылыстың мифологиялық моделінің тігінен алынған бөлігін дүние жүзі халықтары «Әлем ағашы», «Мировое дерево» десе, көне қазақтар «Бәйтерек» (өмір деген бір бәйтерек) «Төр» деп таныған. Өмір ағашы – бәйтерек жер кіндігі – көктөбеде өседі деген аңыз бар.

Монғолдың мифологиясында «Бәйтерек» әлем тауының басында өседі. Хакастарда таудың басында өсіп тұрған жеті бұтақты ақ қайың, ал нанайларда үш бірдей «Бәйтерек» бар. Біреуі – аспанда, екіншісі – жерде, үшіншісі - жер астында. Якуттар бәйтеректің көлеңкесінде жұмақ бар, онда бірінші адам туған деп есептейді. Түріктердің көне ескіліктерінде өмір бәйтерегінің жапырақтарында әрбір адамның тағдыры жазылған, егер адам өлетін болса, жапырақ жерге түскен. Әлем ағашы әр түрлі халықтарда әр түрлі атаумен аталған. Бірақ түпкі негіз, түсінік біреу.

«Әлем ағашын» мифтердің негізінде этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеуші В.Н.Топоровтың айтуынша, «бұл космосты жасаудың құралы». Әлем ағашы тігінен алғанда үш бөліктен тұрады. Төменгі (тамыр), ортаңғы (бойы, діңгек), және жоғарғы (бұтақтары). Әлем ағашының құрылысының негізінде үштік элементтер пайда болды: өткен шақ, осы шақ, келер шақ; ата-баба-осы кез ұрпағы және оның ұрпағы; дененің үш бөлігі: бас, дене, аяқ. Міне, осылай үштер өмірде әр тұсынан көрінеді. Осыған орай жаратылыс болмысы тігінен алғанда Жоғарғы әлем-Тәңірлер әлемі, Ортаңғы әлем – Адамзат әлемі, Төменгі әлем-Аруақтар әлемі болып үшке бөлінеді. Құран – Кәрімде де Алла тағала бірінші-жер астын, екінші-жерді, үшінші-аспанды жаратты делінген.

Бұл мезгілде мал төлеп, жабағы жүн қырқып, бие бау тартылады. 2.Орта бунақта «түяқ күрлеп, қой күрлеп» шөп қуаты басына шығады. Шамамен маусымның тоғызына дейінгі аралық. Бұл уақыт ішінде ел жайлауға көшеді, «күйек байланады», күзем жүні қырқылады. 3.Аяқ бунақ қазанның тоғызынан ақпанның тоғызына дейінгі уақыт. Жалпы «тоқты тоймас, шөміш кеппес» деп аталған. Малшылар бұл мерзімде «күйек шешіп», жылқыны тебінге түсіреді.

Түркі халықтарындағы «Ер кезегі үш дейін» деген қанатты сөз бар. Ертеде батырлар күш сынасқанда үш рет күресіп айқасады екен. Бірінші кезекте жеңілген жігітті жеңілдің деп шығарып тастамайтын болған. Барлық күш-қуатын жинауына мүмкіндік беріп, үшке дейін күш сынастырғанда нағыз батыр, мықты адам анықталған. Біріншіде жеңілсе, екіншіде жеңеді, үшіншіде екеуінің қайсысы жеңімпаз екені белгіленеді. Бұдан біз халқымыздың өзіндік тәрбиедегі ұлттық нышанын көреміз. Осы негізде үш сан атауымен тіркеске түскен көптеген сөз этнофразеологизмге айналып, тұрақтылық қасиетке ие болып, өзге сандармен өзгертуге келмей, даяр күйінде қолданылып жүр.

ІІІ.Уәлихановтың таңдамалы шығармаларында «Аспанда да адамдар тұрады, белбеуді тамағынан буынады, біз әлемнің ортасында тұрамыз, белбеуді белімізден буынамыз, ал жер

астында тұратындар белбеуді аяқтарынан буынады» деген аңыз беріледі [8]. Бұл дегеніміз әлемді үшке бөлу жүйесі қазақтарға да тән. Қазіргі бақсы-балгерлердің түсіндірулерінше: «Адамның жаны, рухы, ақыл, ой, санасы жоғарғы қабаттан беріледі. Адамның тәні ортаңғы қабаттан о дүниеге беріледі» десе, Б.Қанарбаева үш санының сакральді семантикасын былай етіп түсіндіреді: “Ата-бабаларымыздың “Күнің құдайы жердің құдайын өзіне әйел етіп алған, адам мен жер бетіндегі тіршілік содан жаратылған, Жер-Ана жер бетіндегі табиғат жаратылыстарының бәрінің анасы” – деген ұғымды аналық қауымдық құрылыстың бастамасы. Күн – әке, Жер – ана, адам – олардың балалары. Мұның өзі үш санын бейнелейді, үш санындағы киелі құдірет осыдан басталады” [9]. Үш – уәде саны, уәде бергендегі бөлген уақыт сол себептен “ер кезегі үшке дейін” сөз тіркесінде әр нәрсенің толу, жетілу уақытын, осы уақыт аралығында бір нәрсенің болу, болмау нәтижесі көрсетіледі. Яғни түркі тілдеріндегі *«Ер кезегі үшке дейін»* деген мақал салт-сана, ырым, ем жалпы әдет-ғұрып және көшпелі мемлекеттердің құрылым мүшесіне тән үштік одақ жоғарыдағы түсінікке орай қалыптасқан. Сонымен бірге осы мағыналас, *«Ер көрмеймін деген жерін, үш көреді. Ат баспаймын деген жерін, үш басады»* деген мақалындағы ер жігітке берілетін мүмкіндік саны халқымыздың санасында қалыптасқан құрылым мүшесіне тән, салт-сана, ырым-емге байланысты қолданылып, мақалдың мағынасының кодын үш саны ашып тұр.

Қазақ ұғымында осы күні басталған істің бәрі де сәтті болады деп сенген. Аптаның үшінші күні, яғни сәрсенбінің сәтті күні деп сапарға шығатын болған. Қазақ халқынан өзге де ұлттарда үш саны қасиетті болып саналған. Бір мен екінің қосындысы ретінде қандай да бір істің бастамасын да, жалғасын да білдіреді. Қытайларда үш саны біраз құбылыстың символикасы болып табылады. Жарықтың үш көзі – Жұлдыз, Күн, Ай. Үш бастау – Аспан, Жер, Адам. Отбасының үш элементі – еркек, әйел, ұрпақ. Үш саны қытайлардың түсінігінде Марс арқылы басқарылады және жалынға теңеледі.

Бала тәрбиесіне байланысты салт-дәстүрдің бірі – 3-4 жасқа келген ұл баланы атқа мінгізу. Алдымен ағаштан ашамай - ер жасалған. Осыны жуас құнанға ерттеп, баланы мінгізіп байлап қойған. Тізгінді балаға ұстатып, бір адам құнанды жетектеп, ауылды айналдыра жүргізіп, жиналып тұрған үлкендерге сәлем бергізетін. Әйелдер баланың атқа міну құрметіне шашу шашқан. Ересек балалар таймен жарысып, бірімен-бірі күресіп, түрлі ойындар ойнаған. Балаға ат қою бала дүниеге келгеннен кейін атасы мен әжесі немесе ауыл ақсақалы балаға ат қояды. Ат қоюшы адам баланың құлағына: «Сенің атың...» деп үш рет қайталайды.

Түркі тілдес халықтар ерте заманнан-ақ түрлі құбылыстарға баға беріп, олардың кейбір қасиеттеріне ерекше көңіл бөліп, оларға бақылау жасаған. Олардың ортақ қасиеттерін саралап, оларға бақылау жасаған. Олардың ортақ қасиеттерін саралап, санамен түйіп, оның ізін өз тілінде сақтаған. Олардың дені мақал-мәтелдерде кездеседі. Мәселен, *«Үшеудің бірі шарана, төртеудің бірі қаймана, Үш тағанның бірі қисайса, қалғандары құлайды, Үш нәрсе тұрақтамайды: бірі – саудаға түспеген мал (дүние), екіншісі – таласқа түспеген ғалым, үшіншісі – саясаты жоқ патша, Үш болмайтын екілік жоқ, Түйе мінген адам үш бүктетіле алмайды, Жаман мерген теке атқан жеріне үш барады, Жыланды үш кессе де, кесірткелік әлі бар»*.

Қорыта келе «үш» сан атауымен келетін фразеологизмдердің ала бөтен қолданылуына байланысты, оны да «жеті», «тоғыз», «қырық» сандарымен қатар қарастыру керек. Себебі, «үш» сан, атауының әр жағында өзіндік бір киесінің бар екені анық. «Үш» сөзі де сандық мәннен айрылып жұмбаққа айналып барады. Олардың түп төркінін әр жағдайда біле бермейміз. Сондықтан «үш» санының ерекшелігі өмір ағашы – Бәйтеректі мүшелеумен байланыстыра қарау керек деп есептейміз. Сонымен қатар сан есімнен жасалған тұрақты тіркестердің шығуы мен дамуына, қалыптасуына әсер етуші факторлар: астрономиялық, жағрафиялық, лингвистикалық, социолингвистикалық, этникалық, этногенетикалық, экстралингвистикалық факторлар және т.б.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы, 1994. – 272 б.
- 2 Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы, 1989. – 288 с.
- 3 Уәлиев Н. Жұмбақ жетілер. // Жалын журналы, 1988. – №3. – 110 б.
- 4 Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1985. – 185б.
- 5 Тәжиев Қ.Т. Киелі сандардың генезисі және эпикалық жыраулар поэзиясындағы әсер ықпалы: фил.ғыл.канд.дис. автореф. – Түркістан, 2004. – 24б.
- 6 Шаһарман Г.П. Қазақ тіліндегі сан есім сөздерден жасалған туындылардың мағыналық ерекшеліктері: фил.ғыл.канд.дис. автореф. – Алматы, 1998. – 25б.
- 7 Дүсіпбаева Қ.С. Қазақ ескіліктерінің сандар жүйесіндегі тілдік көріністері: Фил.ғыл.канд.дис. – Алматы, 2002. – 130б.
- 8 Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1985. – 185б.
- 9 Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдері. – Алматы: Қағанат – ҚС, 1999. – 120 бет.

В статье говорится о том, что тюркоязычные паремии с компонентом-числительным в качестве языковых моделей участвуют в формировании фонда знаний носителя языка, а также при освоении природной и общественной среды могут служить инструментом, отражающим числовой фрагмент паремиологической картины мира.

The article states that the Turkic-speaking paremias with component-numeral as language models are involved in the formation of the fund of knowledge of a native speaker, as well as the development of the natural and social environment can serve as a tool for reflecting numeric fragment paremiological picture of the world.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК 81'23

С.В. Дмитрюк
Московская Международная академия
Москва, Россия
dmitrserg@yandex.ru

**АССОЦИАТИВНАЯ МОДЕЛЬ ВРЕМЕНИ В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ
РУССКИХ И КАЗАХОВ**

В статье рассматриваются ассоциативные исследования восприятия времени представителями русского и казахского этносов с элементами сравнения образа времени у англичан. На основе проведенных в Казахстане ассоциативных экспериментов и сравнения полученных материалов с данными русского и английского ассоциативных словарей, делаются выводы о цикличности представлений о времени у русских и казахов, и линейности его восприятия англичанами.

Ключевые слова: языковое сознание, ассоциативный эксперимент, образ времени, цикличное и линейное представление.

Понятия времени и пространства, являясь всепроникающей чертой жизни социума, пронизывают все социальные процессы и находят свое отражение на субъективном уровне сознания. Восприятие и понимание этих концептов является всеобщим человеческим опытом и вместе с тем может происходить сугубо индивидуально. Люди поразительно отличаются друг от друга своим индивидуальным «чувством времени» и умением ориентироваться в пространстве. Общеизвестно, что разные люди отличаются разными способностями оценивать длительность событий, определять и соотносить отдельные моменты времени без часов, прогнозировать длительность процесса, затрачиваемую для выполнения определенной работы, планировать время на краткосрочную и долгосрочную деятельность. Одни люди пунктуальны, требовательны к четкости выполнения работы. Обязательств в срок, другие почти склонны опаздывать даже без видимых причин и не придают этому значения. Психология восприятия времени – это поле, которое фокусируется на таких и подобных явлениях, основывается на ощущении «внутреннего времени» индивидов.

В настоящее время проблемам изучения феномена времени и пространства в индивидуальном сознании человека посвящено много научных исследований ученых философов, физиков, астрономов, а также культурологов, психологов и лингвистов. Установлена зависимость временной перцепции от эмоциональной сферы воспринимающего субъекта. Так, по мнению психологов, повышение уровня личностной и ситуативной тревожности сдвигает значение ошибок восприятия в сторону переоценки временных интервалов. При уменьшении же уровня тревожности прослеживается тенденция к недооценке временных протяженностей. Обнаружено также, что время, заполненное событиями с положительной эмоциональной окраской, как бы сокращается в переживании, а время, заполненное событиями с отрицательным эмоциональным знаком в переживании удлиняется, что формулируется как «закон эмоционально детерминированной оценки времени» [1, 28]. Уместно отметить исследования ученых-психиатров в этом же направлении: аналогичная тенденция прослеживается на клиническом материале больных с маниакальным синдромом, которые обнаруживают резко выраженную недооценку временных интервалов, а депрессивные больные дают их значительную переоценку [1, 147].

В исследованиях культурологов и этнологов отмечается этническая маркированность восприятия категории времени (и пространства): общеизвестна пунктуальность немцев, чопорная медлительность англичан, рассеянное невнимание к временной ориентации русских, укоренившаяся в национальных традициях степенная неторопливость восточных народов – все это не случайные элементы национально-специфического, этнически ориентированного восприятия времени представителями разных лингвокультурных сообществ (этносов).

Исследуя социопсихологический и этнокультурный аспекты восприятия реального времени и его отражение в языковом сознании разных этносов, мы также имеем в виду относящиеся к тому или иному конкретному времени типичные артефакты, символы, ценности, правила и ориентации, которых придерживаются различные социальные группы, этнические сообщества, функциональные классы и т.д. Они фиксируются в определенных кодексах и включаются в социальное сознание или культуру, приобретая характер норм и правил межличностного общения, придавая различным сообществам отчетливый «временной профиль», «временной статус». Отпечаток таких распространенных культурных образцов может ощущаться в различных сферах социальной жизни, проявляясь в специфических стилях поведения. К примеру, если сравнивать современную американскую культуру с мексиканской или немецкую с итальянской, либо в историческом аспекте – более ранние, традиционные сообщества с современными индустриальными, то можно легко обнаружить фундаментально различные временные ориентации. Некоторые занятия и профессии жестко требуют пунктуальности, «экономии времени» и т.д., в то время как для других это не столь важно (сравните бизнесменов с артистами или пилотов на авиалиниях с фермерами). Не только занятия и профессии, но и социальные классы, гендерные и возрастные группы различаются между собой в их временных предпочтениях и ориентациях.

В этой связи, говоря о временной ориентации, или временной перспективе, мы, вслед за другими исследователями [2; 3; 4; 5 и др.], станем различать несколько ее аспектов, или уровней.

1. *Уровень осознания времени.* Это наиболее важная черта, на одном полюсе которой оказывается одержимая озабоченность течением, прохождением, недостатком времени и т.п. (синдром «время – деньги» и вечный цейтнот), а на противоположном – безразличие, пренебрежение временем, вседозволенная необязательность обращения с ним (синдром «отложим на завтра»).

2. *Глубина осознания времени.* Иногда такими характеристиками, как значение и важность, наделяется лишь непосредственное ближайшее время, а иногда и отдаленное. Говорить о краткосрочной и долгосрочной перспективе можно независимо от того, смотрим мы вперед, в будущее, или назад, в прошлое. Крайний случай краткосрочной ориентации иногда называют «презентизмом» («сиюминутностью»).

3. *Форма или вид времени: циклическое или линейное.* Считается, что «древний» человек воспринимал время в виде цикла, в рамках которого события раскрывались в повторяющемся ритме природы. Линейное видение времени начинается с христианства, с идеи будущего воздаяния и спасения, к которому неуклонно приближается все человечество. Но хотя в современном индустриальном мире линейные представления о времени преобладают, тем не менее, существуют важные области, в которых господствует циклическое видение. Микаэль Юнг [2] подчеркивает, что циклические ритмы социальной жизни самым тесным образом связаны с ритмической сущностью социальных процессов. В качестве иллюстраций он ссылается на ежедневные циклы сна и бодрствования, работы и отдыха, солнечного и религиозного года, недели и даже академического и спортивного календаря. Другие исследователи, такие, как Дж. Дэвис Льюис и Эндрю Дж. Вейгарт [3, с. 77-104] рассматривают три цикла времени, базирующихся на трех естественных последовательностях, которые можно определить как единицы времени, – дневной круг, недельный оборот и времена года.

4. *Инструментарий будущего времени,* к которому можно подходить либо как к чему-то, что нужно принимать пассивно, либо к чему-то, что надо активно конструировать. Если первое предполагает согласие и адаптацию, то второе – планирование и формирование.

Соответственно можно говорить о пассивном, или фаталистическом отношении к категории времени (например, в религиозных учениях), и активном, или волюнтаристском (например, в революционных социальных движениях). Сочетание активного отношения к будущему с широким временным воображением, которое охватывает и повседневную жизнь, и исторические процессы, называется «*историчностью*».

5. *Предпочтение* временных ценностей. Ориентацию на изменения, новизну и прогресс можно квалифицировать как *прогрессивную*. Если же предпочтение отдается повторяемости, сходству и порядку, то такую ориентацию правомерно считать *консервативной*. Эта идеологическая модель относится, безусловно, к гораздо более широкой области, нежели просто осознание времени, но в данном случае она тоже играет немаловажную роль.

Фактор времени входит в культуру общества, общности или социальной группы не только в качестве способности к той или иной временной ориентации, но и в гораздо более специфической форме.

Ю.А.Сорокин [6] отмечает, что этнос и его «лингвокультурологический субстрат» существуют в определенных пространственных границах, а лингвокультурная энергия сохраняется и после умирания органической части этноса, опредмечиваясь в тех или иных семиотических продуктах и существуя как ряд «остановившихся моментов» развития лингвокультурной общности.

Лингвистические данные по истории формирования лексики со значением времени и психолингвистический анализ этих данных позволяют выявить ряд факторов, способствующих формированию категории перцептуального времени как категории мышления. В ходе наших этнопсихолингвистических исследований на основе анализа материала свободных ассоциативных экспериментов (САЭ) рассматривалась этнокультурная обусловленность единиц измерения времени [см.: 7].

Понятия времени, пространства и единицы их измерения в культуре разных народов имеют свои издавна сложившиеся национально-специфические черты, обусловленные историческими, религиозными, природно-географическими и социально-бытовыми особенностями. В нашей работе исследовались национально-специфические, этнографически обусловленные представления о времени русских, казахов и англичан, а также единицы отсчета времени и его измерения, закрепленные в языке и сознании представителей разных этносов.

Результаты анализа экспериментальных данных были представлены избирательно, по принципу новизны содержания и этнопсихолингвистического интереса. В эксперименте (САЭ) информанты-казахи (500 человек) отвечали ассоциативными реакциями на 118 слов-стимулов (на родном языке), входящих в семантическое поле «Время». Двадцать из 118 стимулов были отобраны для сопоставительного анализа по трем языкам: ВРЕМЯ, ДЕНЬ, НОЧЬ, ВЕЧНОСТЬ, УТРО, МИНУТА, БУДУЩЕЕ, СЕГОДНЯ, ЗАВТРА, ВЕСНА, МЕСЯЦ, ВЧЕРА, ЧАС, ГОД, НЕДЕЛЯ, ДОЛГИЙ, ВЕК, СЕЙЧАС, ВОСКРЕСЕНЬЕ, ПРОШЛОЕ⁴.

По результатам ассоциативного эксперимента с испытуемыми-казахами был проведен сопоставительный анализ содержания образов сознания русских, казахов и англичан, который включал описание слов-реакций на основе предложенного нами классификационного распределения внутри семантического гештальта (ассоциативное поле мы, вслед за Ю.Н.Карауловым, рассматриваем как семантический гештальт). Ассоциативные данные по двум другим сопоставляемым языкам – русскому и английскому – были взяты из ассоциативных словарей русского языка (см.: РАС [8]) и английского языка (см.: Kiss [9; 10]).

В качестве примера приведем описание и сопоставительный анализ ассоциативных полей коррелирующих слов-стимулов ВРЕМЯ / УАҚЫТ.

В языковом сознании русских наиболее частотная реакция на стимул ВРЕМЯ – это ассоциация *деньги* 14, и времени у русского человека, как правило, *нет* 39, *мало* 13, *в обрез*,

⁴ В психолингвистических исследованиях с использованием ассоциативных методик слова-стимулы принято писать заглавными буквами, а ответные реакции-ассоциации – строчными и курсивом.

не хватает 8. На основе Обратного словаря (см.: РАС, кн.2, От реакции к стимулу, М.1994) можно отчетливо проследить связь времени с деньгами, так как самое распространенное действие, с которым связано время – это *тратить* 27, а также *потерять* 16, *отнять* 13, *дать*, *кончиться* 7. Эти данные говорят о том, что существенную роль в представлении о времени у русских играет определение его ценности. Обращает на себя внимание большое количество реакций глаголов (*не ждет* 5, *бежит*, *пришло* 4, *идет* 3, *летит*, *течет*, *уходит* 2 и т.д.) Этот факт говорит о том, что время для русских скорее активная категория, чем пассивная.

В казахском языковом сознании УАҚЫТ (время) представлено в большей степени как нечто прошлое, прошедшее, преходящее, нечто растяжимое, долгое, постоянное, хотя отмечается и его быстротечность, нехватка, недостаточность, отсутствие времени. Наиболее частыми ассоциациями являются глагольно-предикативные реакции *өту*, *өтті* (прошло) 37, *өткізу* (провести) 11 и *болу*, *болды* (есть, было) 12, а также парадигматическая ассоциация *сағат* (часы) 23, отмеченная как типичная и в русском, и в английском вариантах ассоциативного эксперимента. Деривационный характер (с тем же значением прошедшего, преходящего) носят достаточно частые ассоциации – производные от глагола *өту*: *өткен* (прошедшее) 4, *өтсін* (пусть пройдет) 3, *өтпейді* 2, *өтеді* 2 и др.; в этой же глагольно-предикативной группе ассоциации *кетті* (ушло) 14, *бітті* (кончилось) 8, *келді* (пришло) 4, *күту* (ждать) 4, *зұлау* (мчаться) 3, *бар* (есть) 4, *зымырау* (лететь) 2. Растяжимость и длительность времени в представлении казахов, на наш взгляд, отражают такие ассоциации, как *созылған* (растяжимое) 3, *ұзақ* (долгое) 17, *көп* (много) 10, *үздіксіз* 4, *тұрақты* 3, *үзбей* 2 (непрерывное, постоянное, непрекращающееся); *ағып жатқан зат* (нечто вечно текущее) 2, *жылжып өтіп туратын* (непрерывно движущееся) 2, *өмірдің өлшемі* (измерение жизни (временем) 2, *жетті* (достаточно) 6, *үнемі* (все время, всегда, постоянно) 6, *үнемі қайталана* (постоянно повторяющееся) 3, *сабырлық* (терпение) 2, *ағысы* (поток) 2. Кроме того, особую группу парадигматических реакций составляют слова, называющие те или иные отрезки времени: *мезгіл* (период) 7, *мерзім* (время) 6, *жыл* (год) 5, *өмір* (жизнь) 5, *секунда* 4, *көктем* (весна) 3, *ай* (месяц) 3, *минута* 3, *күн* (день) 2, *мөлшер* (предел) 2, *өлшем* (мера) 2, *бес сағат* (5 часов) и др.

Ассоциации, указывающие на быстротечность времени в представлении казахов, как уже говорилось, составляют меньшую часть ассоциативного поля на стимул УАҚЫТ: *аз* (мало) 12, *тез* (быстро) 10, *жылдам* (быстро (-е), скоро (-е) 6, *қысқа* (короткое) 5, *тар* (мало, в обрез) 3, *жоқ* (нет) 2, *үнемдеу* (экономить) 1, *жетпейді* (не хватает) 1, замырайды (летит) 1 и др.

Итак, обобщая содержание сопоставляемых ассоциативных полей (АП) в русском и казахском языках (с учетом первых трех наиболее частых ассоциаций), следует отметить существенную разницу в восприятии времени русскими и казахскими информантами. В сознании современного русского время, в силу устойчивости распространенного выражения, измеряется *деньгами*, его *нет* или *мало*. У казахов понятие времени связано, прежде всего, с его «протяженностью», «течением»: все три наиболее частые ассоциации – глагольно-предикативные, указывающие на основное его «действие», «состояние» – время *прошло*, *пройдет*, *провести*.

На этом основании можно предположить, что по сравнению с восприятием времени у русских, в сознании которых зафиксировано больше ассоциаций, отражающих быстроту, стремительность течения времени, его дефицит и отсутствие, – в представлении, в языковом сознании казахов время, судя по ассоциациям, более стабильно, растяжимо, длительно.

Вместе с тем, при сопоставлении с корпусом английских темпоральных ассоциаций нами обнаружено больше сходства между русским и казахским ассоциативным мышлением: то и другое отчетливо противопоставляется западным стандартам ментальности.

В «культурной парадигме» носителей казахского и русского языков с понятием циклического времени связываются идеи природных циклов, бесконечных возвратов и повторов одних и тех же событий, общности человеческих судеб на всех кругах бытия. У англичан восприятие времени, скорее, связано с пониманием его линейного характера, ассоциируется с такими характеристиками, как «неповторимость», «уникальность»,

«единичность» событий, необратимость самого жизненного процесса. Естественно поэтому, что более «циклическое сознание» русских и казахов настроено, скорее, на типизацию (отождествление того, что есть, с тем, что уже не однажды было), чем на индивидуализацию, присущую «линейному» осознанию времени у англичан.

Итак, в заключение можно отметить, что в языковом сознании русских, казахов и англичан и в стратегиях их ассоциативного поведения представление о времени существенно различается: образ времени имеет больше различий, чем сходства в содержательном наполнении ассоциативных полей, что обусловлено различиями образов сознания, менталитета и культур. Образ времени в картине мира современного русского и казаха соединил в естественном синтезе большую часть характеристик циклического времени, чем линейного, и, наоборот, в английском языковом сознании линейность времени преобладает над циклическим его представлением.

Список литературы

- 1 Дж. Дэвис Льюис и Эндрю Дж. Вейгарт (Levis J.David and Weigart Andrew J. The structures and meanings of social-time, in Hassard, 1990, pp. 77-104).
- 2 Дмитриук С.В. Этнокультурная специфика образа времени в языковом сознании русских, казахов и англичан. – Автореф. ...канд.фил.наук. – М., 2001.
- 3 Караулов Ю.Н., Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф., Уфимцева Н.В., Черкасова Г.А. Русский ассоциативный словарь. – М.: Помовский и партнеры, 1994. - 224 с.
- 4 Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – М., 1959.
- 5 Сорокин Ю.А. Этническая конфликтология (Теоретические и экспериментальные фрагменты). – Самара: Русский лицей, 1994. – 94 с.
- 6 Юнг Микаэль (Young, Michael. The Metronomic Society: Natural Rhythms and Human Timetables. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988).
- 7 Coser Lewis A. and Coser Rose. Time perspective and social structure, in Hassard, 1990, pp. 191-202).
- 8 Kiss G., Armstrong C., Milroy R. An associative thesaurus of English. – Edinburg, 1972.
- 9 Kiss G. An associative thesaurus of English: Structural analysis of a large relevance network: Paper presented at the Conference on current research on long-term memory. Dundee. 1973.
- 10 Levis J.David and Weigart Andrew J. The structures and meanings of social-time, in Hassard, 1990, p. 82).

Мақалада ассоциативті зерттеу қабылдау уақыты өкілдері орыс және қазақ этностарының элементтерімен салыстыру салауатты уақыты ағылыындар. Негізінде Қазақстанда жүргізілген ассоциативных эксперимент және салыстыру алынған материалдарды деректермен орыс және ағылыын ассоциативных сөздіктер, туралы қорытынды жасалады, кезеңділігі туралы түсініктерін уақыт орыстар мен қазақтардың, линейности, оның қабылдау англичанами.

The article discusses associative studies of time perception by representatives of Russian and Kazakh ethnic groups with elements of comparison of the image of the time in English. On the basis of the Kazakhstan Association experiments and comparison of the materials obtained with the data of Russian and English associative dictionaries, draws conclusions about the cyclical nature of ideas about time in Russian and Kazakh, and the linearity of its perception by the British.

A. Ibrayeva
KAZGUU UNIVERSITY
Astana, Kazakhstan
a_ibrayeva@kazguu.kz

LEXICAL-SEMANTIC PECULIARITIES OF THE TURKIC BORROWINGS

This article is devoted to the lexical-semantic peculiarities of the Turkic borrowings. Analysis of etymological dictionaries showed that works of Polish writers have a solid number of Turkic loans. This article reflects the subdivision of Turkisms and Turkic expressions. The idiosyncrasy of Polish writers has emotional perception of environment, the ways and transfer receptions of the "Kazakh reality" was perfectly shown by lexical means.

Key words: borrowings, Turkism, Polish language, etymology.

In Old Russian literature the narrative works were widespread that the real historical events stated exactly and expressively for the informative and educational purposes. These are various traveling notes called as "peregrinations" (hozheniye), "travelers", "wanderers", "pilgrims", "proskynetarions".

"A characteristic peculiarity of the traveling notes is the use of foreign vocabulary and phraseology. The attention of the authors of traveling notes is drawn by public life, economy, culture, life and customs of foreign country. The authors refer to foreign words and expressions to designate these phenomena. Further there is a task for it to clarify these phenomena. Its decision demands the presence of the glosses in the text and defines a character of the process for giving glosses" - notes N.Zh.Shaymerdenova [1, 117-118].

So, in the "Diaries and Letters from Travel to the Kyrgyz steppes" A.Yanushkevich applies the following receptions of giving glosses to an explanation of exotic names of national dishes and kitchen:

I drugi również ważny błąd: poważyłem się, zgłodniały jak pies, i jak to zwieczę, ogryzywać gnat **barani**, kiedy człowiek dobrze wychowany powinien obrzynać go **psiakiem** (nożykiem wiecynie dla tej potrzeby wiszącym u każdego przy pasie). Pomimo tej reprimandy, dziwnie się smaczemu wydały: i **tiustiuk** (opiekana pierś barania na węglach), i **kunardyk** (rodzaj zrazików podsmażonych w baraniej tłustoście) i **biszburonak** (siekaninka z baraniego mięsa, gotowana w szurpie to jest w zupie z baraniny), i **kazy** (końskie kiełbasy), i tym podobne delikatesy **kirgizskiej** kuchni.

And the second similar mistake is I was like a hungry dog, having snatched on food, I began to gnaw **mutton** mosol, while a well-mannered person has to cut off it by **pshak** - a knife specially for this purpose always hanging on a belt of every Kyrgyz. Despite this reprimand, I found extremely delicious both **tostik** (mutton brisket baked on the coal), and **kuyirdak** (type of zrazy roasted on mutton fat), and **bishbarmak** (chipped mutton meat boiled in shurpa, that is a soup of mutton), **kazy** (horse sausages), and other similar delicacies of the **Kyrgyz** cuisine.

Thus, the author includes into the original text the following words *mutton*, *pshak*, *tostik*, *kuyirdak*, *bishbarmak*, *kazy*, *Kyrgyz* (cuisine) with explanations and comments. S.G.Ter-Minasova truly notes that a sociocultural comment to the literary work carries out a bridge role over an abyss dividing time, the present and the past. The sociocultural comment is intended to provide the fullest understanding of the text to compensate a deficiency of background knowledge of a reader, to resolve the conflict of cultures and to transfer it to dialogue [2, 89-90]. N.Zh.Shaymerdenova in the monograph "Explication of Semantics of Lexical Units" writes the following on the language of works of the Russian travelers to other countries: "The use of vocabulary of those people spoken in

these notes is justifiably for a number of reasons. First, the authors did not find the corresponding dictionary designations in Russian due to the lack of subjects in the Russian life. Secondly, the authors include into the description the foreign words and expressions in the art purposes – to give a local color to the picture. In those and other cases there is a need for interpretation of unclear words that is carried out: the author gives explanations in the text or on marginal” [3, 22]. Precisely it is possible to characterize the existing explanations and interpretation to foreign words in the analyzed Polish texts.

Investigating the issues on chronology of the Turkic borrowings in the Slavic languages, I.G.Dobrodomov notes that “along with the all-Slavic Turkisms presented almost in all Slavic languages, there are the Turkisms uniting the East and West Slavic languages, and also East and South Slavic, but there are no Turkisms uniting by its distribution the West and South Slavic languages ...” [4, 24]. Further he proves that words *home brew*, *yandola* (*yandova*), *shlyk*, *chobots*, *gang*, *takher*, *stockings* penetrated into the Western Slavs from the East and usually these words, first of all, entered the Polish language.

Let's address to the history of an origin of some Turkisms in Polish. In the works of the Polish writers on life of the Kazakh people the Turkism “ram” can be often met.

The word *ram* in the “Dictionary of Turkisms in Russian” by E.N.Shipova has the following etymological description: “ram (a sheep male). Old Russian *boran* and *baran*. Shansky refers *ram* to the all-Slavic words that have arisen “under the influence of the corresponding onomatopoeic words for calling *ber* and *bar*”. He considers obviously wrong the reference of *ram* to Old Turkic *baran* (barghan) going and in general rejects a word interpretation *ram* as a borrowing from the Turkic language at Mikloshich and Dmitriev. We consider correct a statement by Dmitriev

that “the Russian borrowing goes back to the Turkic languages of the Volga region... In the Tatar and Bashkir languages *ram* means “lamb”, Kaz. *beren* – “sheep”. <...> It is possible that the word *boran*/*ram* penetrated into the ancient period in Russian from the Turkic languages was so mastered by Russians in this form that later was acquired by the Turkic peoples only as a ram” [5, 60].

In the historical and etymological dictionary of modern Russian by P.Ya.Chernykh the word *ram* is specified in all West Slavic languages: in Czech, Slovak, Polish, Upper-Luzhitsky, Lower-Luzhitsky [6], however there is no data on its Turkic origin.

In the Dahl's Explanatory Dictionary of the Great Russian language we meet the word *ram* in the meaning “sheep male, aries”. Dahl notes that the word *ram* in the Arkhangelsk, Irkutsk dialects is called *sheep*, *kutsan*, *valukh*. Probably *ram* is the same as in Altai, Kamchatka, - a steppe stone ram and “mouflon, arkhar on Ustyurt” [7, 47].

This Turkism attracts attention that it is met in the “Etymological Dictionary of Polish” by A.Bruckner [8, 15], however here we do not observe any “hint” on its Turkic origin. Here is how a lexical entry to etymology of *ram* is presented:

“*Baran, baranek, baraszkować* (Od: *baraszki*, 'żarty', *baraniec, baraszek, zdrobniale do baran*); jest i w postaci *beran* (u Czechów) i *boran* (?) na Rusi; "wziąć na *barana*"; częste w nazwach. Prasłowo nieznanego początku; podobne, ale bez – *an*, po narzeczach starogreckich (*barion, barichoi*, 'owce', albańskich I północnowłoskich (*bera, bar*), i uznano je dlatego za prasłowo (tubylców przedślówiańskich) alpejskie, ależ właśnie u alpejskich Słowian go niema wcale, a i u bałkańskich ono bardzo rzadkie; głównie ruskie i zachodnie; *barani, baranina, baraniec*. Może w związku z prasłow. **borw*, serb., czes. *braw*, 'bydło (nierogate)', rusk. *borow*, 'wieprz'?”

In this article it is said that „*Baran, baranek, baraszkować* (derived from *baraszki*, 'żarty', *baraniec, baraszek, zdrobniale do baran*); acts in the form *beran* (Czech) and *boran*(?) in Russia; „wziąć na *barana*”; is often met in the names and expressions. An exact origin is not known; it can be met without – *ap*, in Classical Greek (*barion, barichoi*, 'owce', Albanian and North Italian dialects (*bera, bar*), and it is also known that it can be met and in the Alpine adverb, i.e. at the Alpine Slavs, in turn, at the Balkan Slavs it can be met less often; generally in Russian; *barani, baranina, baraniec*. The connection with Pro-Slavic is possible **borw*, Serbian and Czech *braw*, 'bydło (hornless)', Russian *borow*, hog, boar.

As I.G.Dobrodomov marks out “etymological studying of the vocabulary of the Slavic languages by all means encounters a weak study of lexical communications of the Slavic languages with Turkic, and very big proximity of the latter among itself still excluded a possibility of the differentiated consideration of a contribution of the different people within the general Turkic lexical contribution to the Slavic dictionary” [9, 3].

In the etymological dictionary of Polish we will not find the word *beshmarmak*, *kazy* and some other lexemes very often meeting in the analyzed works and being exotic for the Polish writers. Meanwhile *beshmarmak* and *bishmarmak* – “among Bashkirs and Kyrgyzs, in translation five-digitated (dish), boiled and crumbed meat, usually mutton with addition of flour and grain to the soup; it is eaten by handful. “The food from mutton with flour sauce is borrowed from the Tatar language in the XIX century. The Tatar *basbarmak* – composition of the words *bas* five and *barmak* fingers that literally means “five fingers”. Compare with Kazakh *besmarmak*. This dish in Kazakh is called *et* (i.e. meat) [8, 79]; *kazy* – “horse sausage filled with meat and belly fat. See Radlov *kazy* (Alt., Shor., Leb., Sag., Kaz., Kyrg., Tat.) 1. Horse belly fat; 2. A sausage filled with meat and fat around the ribs” [7, 151].

Having analyzed the contemporary “Etymological Dictionary of Polish” by A.Bruckner we found in it the following Turkisms: *alkohol* (Arab. “alcohol”, probably penetrated into Polish from Russian by means of the Turkic languages), *altembas* (literally “golden-topped” from Turkic “altyn” – gold, “bas” - head), *arak* (from Turkic “arak” - Russian “vodka”), *arkan* (Turkic “arkan”), *ataman* (Turkic “ataman”), *atlan* (literally “saddle up!”, Turkic “attan”), *atlas* (Turkic “atlas”), *bachmat*, *baczмага*, *bałta* (Turkic “bałta” – Russian “axe”), *bałyk* (Turkic “balyk” – Russian “fish”), *baraban* (Turkic “drum”), *baran* (Turkic “ram”), *barchans*, *baszłyk* (Turkic “bashlyk”), *berkut* (Turkic «*burkut*, golden eagle”), *bisurman* (Turkic “Muslim”, in the Slavic languages “mussulman”), *bohayer*, *borsuk* (Turkic “borsyk”, Russian “badger”), *bujurdun*, *bułany*, *bułat* (Turkic “bolat”), *buńczuk*, *burka*, *dziengi* (Turkic “tenge”), *horda* (Turkic “horde”), etc.

Thus, it is possible to note that in modern Polish there is a solid number of Turkic loans, also there are some Arab words, which we also give as in linguistics there are many proofs on that the Arabisms penetrated into Russian, Polish, and even German and English languages by means of the Turkic languages.

We found the following number of the Turkic lexemes in the works of the Polish writers, which we refer to the category of exotic vocabulary. So, we meet the following words in the works of A.Yanushkevich:

Step, *kumys*, *kurakumys*, *kutas*, *aul*, *jurta*, *psiak*, *kunardyk*, *biszburonak*, *szurpa*, *kazy*, *kirgiz*, *mulla*, *murder*, *jesak*, *sauklę*, *kurdasze*, *dzygun*, *kystawy*, *arba*, *buksy*, *kafyrowi*, *bajbicze*, *Allach akber*, *ilbilancy*, *ajhyr*, *chałup*, *Jusun*, *kenes*, *manłyk*, *czurczut*, *aldaj*, *sultan*, *baje*, *ulanczi*, *ber*, *Ala kule*, *dengis*, *kokpok*, *sasyk* *Dzite su*, *dzołbars*, *ajbałty*, *tiulengut*, *kobyznik*, *najman*, *urgyk*, *kamcza*, *sujunczi*, *kop aju*, *baszczi*, *Czeharak*, *tursuk*, *bitegi*, *bursak*, *aib*, *kurszcz*, *chodź*, *kamcza*, *kierkej*, *archo*, *temir*, *kura kumys*, *dżurt*, *burma*, *tezek*, *dżigit*, *Ajran*, *czygertki*, *kosza*, *krut*, *tupałan*, *kaltur*, *karagajnik*, *kulduk*, *kijar*, *urus*, *irten*, *topte ohok*, *aksujek*, *tajfa*, *kasker*, *ala atas*, *ojran*, *kem blede*, *tarchanstwo*, *aram*, etc.

In the works of G.Zelinski – *Step*, *kumys*, *aul*, *jurta* *biszbarmak*, *kirgiz*, *mulla*, *kamcza*, *dżigit*, *ajran*, *szurpa*, *bij*, *sultan*, etc., of B.Zalesski – *Step*, *aul*, *jurta*, *kirgiz*, *mulla*, *kumys*, *dżigit*, *ajran*, *bij*, etc.

The difficulty while describing the Kazakh reality in Polish is presented by realities (Turkism-Kazakhism) on the one hand, as in Polish there are no equivalents of designated realities, on the other hand, the simple transliteration and its interpretation in the works are explained by aspiration of the authors to transfer more precisely the connotation and national and historical coloring of a described situation.

A.Yanushkevich by means of interpretation and explaining words includes a huge number of exoticisms into the Polish text of the “Diaries...” Let's give some illustrations:

Przywożono ich na koniach, krowach, wielbłędach, a najsłabszych na dwukołowych taradajkach, **arbami** zwanych.

They were brought on the horses, cows, camels, and the weakest – on a light two-wheeled carriage called **araba**.

Arba, araba – is a “big four-wheeled cart, (Caucasian, Astrakhan) the same two-wheeled cart. Mid-Russian (XVII c.) *arba*. Turkic *araba* carriage. Ogienko refers the word *arba* to the borrowings of the XIX c. From the Turkic languages of Caucasus. Radlov *arba* (Kazakh, Kazan, Krym) cart, carriage; *araba* (Krym, Kom., Tur., Az., Chag.) cart (genera name); *abra* (Alt., Shor., Leb., Kyz., Chul.) = *arba* cart, wagon; Bashk., Nog.. *arba*, Urdu *araba*” [5, 35].

The word *arba* is absent in the “Etymological Dictionary of Polish” by Alexander Bruckner.

O klasie bogatrzej na ten raz nie powiem, gdyż nie miałem zreczności zajrzeć pod jej białe **jurty**: raz, że ich tu kilka zaledwie błyszczy wśród mnóstwa czarnych; powtóre, iż etykieta nie pozwala nie tylko **kafyrowi** (niewiernemu), jak ja, lecz nawet rodakowi wejść do jurty Kirgiza grającego rolę dżentelmana, nie będą wprzód zaproszonym od niego **Dżataki** (to jest biedaki)...

This time I will tell nothing about the rich, as I did not have an opportunity to glance in white **yurtas**, first, because it only here and there sparkles among a set of the black; secondly, the etiquette does not allow not only to come in to the **kaffir** (unfaithful), as I, but even for a compatriot to enter a yurt of the Kyrgyz playing a role of the gentleman, without being invited in advance. **Jataks** (poor people).

Jak na dobitkę tej atmosferycznej wrzawy, dostał mi się **ajhyr** (ogier) z pokąsaną mordą i pokaleczonym nosem, świadczącymi wymownie o jego dzielności i częstych walkach z towarzyszami swemi.

In addition to this atmospheric commotion I got **aigyr** (stallion) with the scared muzzle and the crippled nose, an expressive testimony of its energy and frequent fights with companions.

We also did not find the allocated words – *yurtas*, *kaffirs*, *jataks*, *aigyr* – in the etymological dictionary of Polish. In respect of these words L.P. Krysin does not raise any doubts. So, in the monograph he writes: “The exotic words not only name the realities unknown to the speakers of borrowing language, - it can bear in the meanings the instruction on a certain specifics of culture of these people, feature of its customs, its mentality. Being used in other language, such word designating a corresponding concept, as though broadcasts a part of other culture addressing translation to the people, who are not the carriers of this culture.

Such instruction on cultural specificity of the concept and the word corresponding to it takes a certain place in the word interpretation – along with purely nominative (assertive) semantic component calling this object. From primordial or early loan words of language-recipient such exoticisms differ namely in this cultural component coinciding in a nominative (assertive) component” [10, 37].

All records made by A.Yanushkevich are full of emotionality, admiration of beauty of the Kazakh steppe, simplicity of its people and hospitality:

Nie sądźcie wszakże, ażeby celem mojej wyprawy była tylko chęć pobujana po **stepie**!

W kwadrans postawiono nam **jurte**, w której pierwszy raz w tym roku piliśmy **kumys**, ów szampan kirgizski, i pod osłoną jej ruchomego sklepienia, pierwszą noc spędziliśmy w **stepie**.

Don't think that the purpose of my travel is only my desire to take a walk on the **steppe**.

For a quarter of an hour we were given a **yurta**, where we drank **koumiss** for the first time this year that is a Kyrgyz champagne, and we spent our first night to the **steppe** under cover of its lambent domes.

Skoro Kirgizy napelnili naszą **jurte**, Wiktor zagal posiedzenie stosowną przemową, i opowiedziawszy im treść prośby podanej pogranicznemu naczelnikowi, zapytał: „kto ją układał i pisał?”. Wszyscy jednogodnie zawołali, że autorem jej jest przybosny sekretarz Kojczubaja, młody **mulla**.....

As our **yurta** had just filled with Kyrgyzs, Victor opened a meeting with the corresponding speech and, having retold the maintenance of the request given to the boundary chief, asked: “Who did compose and write it? At the same time everybody cried that its author is the secretary attached to Koychubay, a young **mullah**.

Here are some examples from the poem “Steppe”:

Stepy - światoburców droga,
Tam przechadzał się gniew Boga;
Głos grzmi dotąd: niech posłucha!
Niech na żywot wzmoże ducha!...
O! po leciech, po przygodach,
Kiedy gwiazda owa zmierzchnie,
Wniknie jako duch w powierzchnię,
Rozpościele się po wodach;
Będzie późnych moich synów,
Grzał do pieśni - i do czynów!
Krew Bojana - obok przodka,
Nowa tu mogiła wstanie..."

Steppe – the road of rebels,
There is walking God’s wrath;
The voice rattles until then, listen!
While in life you can strengthen the spirit! ...
Oh! in years, through time
When the star in the sky will be gone
Will pass as if spirit on a surface;
Will creep away on water;
And there one of my younger sons
Will blow the songs,
The blood of Boyan – near the ancestor,
There will be a new grave

(Lineal translation by
A.B.Ibraeva)

In the text under study there are found the names of clothes and jewelry (*fur cap, saukele, sholbars* and others that used only once). It should be noted that the names of picturesque clothes and jewelry of the Turkic peoples are used for art expressiveness not as actively as it was possible to expect.

Osądzcież teraz, kto większą robi przysięgę Padszy: czy ja, który mu płacę z tysiąca koni 350 rub. as. Jesaku; czy ja, co karmię Kirgizów, którzy są jego poddanymi i dzięki mojej pomocy, płacą mu także **jesak**: czy Kojczubaj swoim młynem i sianem? Zamikł i tylko kilka: „o inne siegeim!...” coraz słabiej rzuconych swemu przeciwnikowi, doleciało do naszych uszu....

You judge now, who does a big service to Pasha: whether I, who pay to him a **yasak** of 350 rubles in bank notes from one thousand horses, feed the Kyrgyzs, who are his citizens and thanks to my help also pay **yasak**, or Koychubay with his mill and hay?

Myślałem, że już koniec sprawie, gdy w tem z płaczem, jękiem i rozczochranemi włosami, wpadła do jurty stara Kirgizska, straszna jak Megera, zynosząc skargę na Bijseke, iż robotnik jego Bajżan, z natchnienia swego pana, porwał jej, wśród dnia białego, **saukle** i fanyową koszulę.

I thought that it was the end of this business, as suddenly the old Kyrgyz woman, terrible as a shrew with wild hair rushed in the yurta crying and groaning, complaining on Beysek, as if his worker Bayzhan by order of his mister took away from her a **saukele** and shirt in broad daylight.

Kirgizy tutejszego okręgu od miesiąca już zgórą rzucili swoje **kystawy**, to jest koczowiska zimowe.

More than a month the Kyrgyzs of this district threw their **kystau** that is winter encampment.

During the analysis we also revealed the names of instruments of labor and the weapon (*lasso*, *kamcha*, *multik*, etc.). For instance,

Ow **Talleyrand stepowe**, ambasador o miedzianej twarzy i wypukłych policzkach, dyplomata sans gene w podróżnym **chalacie**, czambajach ze skóry **marala** i z **kamczą** za pasem, na danem sobie posłuchaniu uroczyście w imieniu wszystkich rodów oświadczył, iż najgorętszym i niezmiennym jest życzeniem jego współziomków wstąpić w poddanstwo Rossyj i otrzymać od niej instytucje jakimi cieszy się Sriednia **Ilorda**.

This steppe Taleyran, an ambassador with a copper face and sticking-out cheekbones, a diplomat, in a road **dressing gown**, chambars made of maral skin with kamcha behind a belt, on the audience given to it solemnly, on behalf of all generations, notified that the most ardent and invariable desire of his fellow countrymen is the citizenship of Russia and obtaining from it the privileges, which the Central **horde** has.

In work we distinguish the *illegitimate* Turkisms, i.e. not reached a stylistic sufficiency, remained, passive in a creative context, and *used* (expressed), i.e. reached a stylistic sufficiency in the creative context, the speeches that turned into stylistic units.

The analysis of lexemes in the works of the Polish writers allows to allocate the following theme groups of the Turkisms and Turkic expressions.

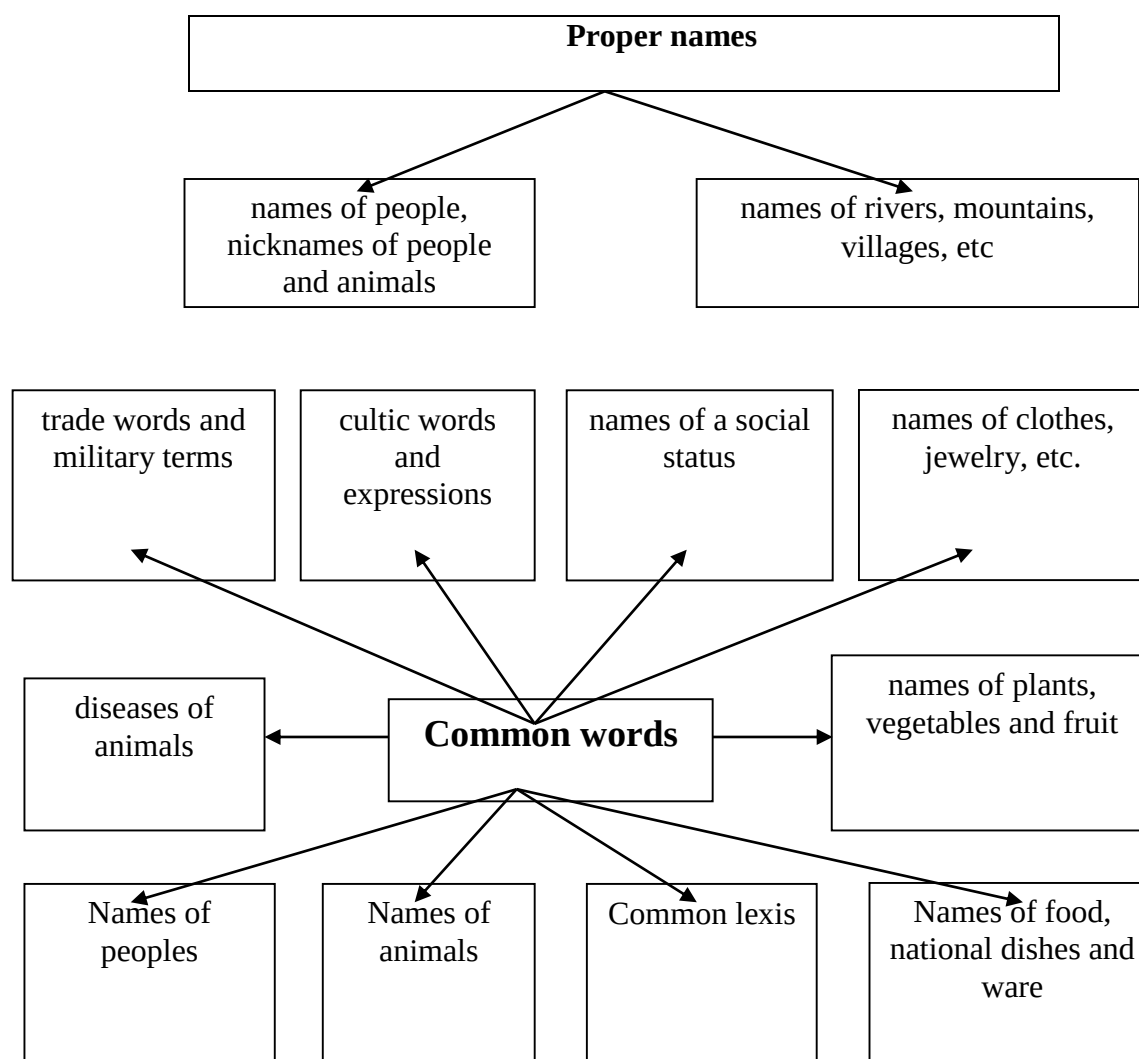
1. Proper names:

- a) names of people, nicknames of people and animals: *Aktaylak*.
- b) names of rivers, mountains, villages, etc.: *Ay-Tobe*, *Ala-Kul*, *Jetysu*.

2. Common words:

- a) trade words and military terms: *yasak*, *baranta*, *attan*, *horde*, *bashs*, *bayga*.
- b) cultic words and expressions: *mullah*, *baksy*, *kafir*, *Allah Akbar*, *churchuta*, *minaret*, *kulduk*, *Kuday biledi*.
- c) names of a social status: *murdar*, *baibishe*, *el byileushi*, *sultan*, *khan*, *janjun*, *ulenshi*, *alday*, *bay*, *aga-sultan*, *tulengut*, *biyi*, *aksyuyek*, *tarkhanstvo*.
- d) names of clothes, jewelry and other common words: *yurta*, *saukele*, *chambars*, *kamcha*, *manlyk*, *chanyrak*.
- e) names of peoples: *Kyrgyz*, *Uysun*, *Urus*.
- f) names of animals: *aygyr*, *maral*, *korsar*, *julbars*, *kop ayyu*, *chigertke*, *koshkar*, *kaskyr*, *kerkey*, *biuiyu* (*tarantula*).
- g) common lexis: *steppe*, *aul*, *kursak*, *ram*, *pshak*, *jugun*, *kystau*, *araba*, *kenes*, *bayga*, *bir*, *tengiz*, *jut*, *karanayza*, *erten-erte*, *tipti zhok*, *ala – alash*, *kim biledy*, *ak-mal*, *kara-mal*, *aib*, *jurt*.
- h) names of food, national dishes and ware: *ayran*, *koumiss*, *tostik*, *kuyrdak*, *bishbarmak*, *kazy*, *tursuk*, *kurt*, *utyuk*, *kishmish*, *baursak*, *kurush*.
- i) diseases of animals: *topalan*, *burma*.
- j) names of plants, vegetables and fruit: *karagaynik*, *kokpek*, *sasyk-kuray*, *kiyyar*, *bitege*.

The theme groups of the Turkisms in the works of A.Yanushkevich and G. Zelinski can be visually presented on the following picture 1:



Picture 1. – The theme groups of the Turkisms found in the works of A. Yanushkevich and G. Zelinski

There is a few general denominators between the Polish and Kazakh languages, nevertheless, in A.Yanushkevich's letters it is possible to feel a respectful attitude to the Kazakh language, which is inherent in the representatives of the intellectuals of the non-Kazakh language environment of that time.

It is impossible to tell that the diaries and letters are deprived of subjectivity. But respect for people, for its original civilization, aspiration to teach the person, warmth to it makes the book socially significant. Thus, it is necessary to consider an idiostyle of A.Yanushkevich, his emotional perception of environment, the ways and transfer receptions of the “Kazakh reality” and expressive skills by lexical means: “New speakers acted, and some of these steppe Demostheneses captured me by expressive speech full of energy. Foreman Tokumbay and Beyseke himself would be bent under weight of laurels, if they lived in the Ancient Greece or Rome” [11, 2]. Thus, A.Yanushkevich “left valuable data on the well-known people of those years such as Mauke bi, senior sultan Kunanbay (the father of Abay), batyr Barack, composer Tattimbet, poet-improvisators Tubek, Zhanak, Orynbay, poetess Zhazyk, rebellious Kenesary Kasymov” [11, 2].

References

- 1 Шаймерденова Н.Ж. Глоссы как феномен текста. – Алматы: БОРКИ, 1997.-117-118 б.
- 2 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 б.

- 3 Шаймерденова Н.Ж. Экспликация семантики лексических единиц. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – Б. 22.
- 4 Добродомов И.Г. Добродомов И.Г. Проблемы изучения болгарских лексических элементов в славянских языках: автореф. дис. ... д.филол.н. – М., 1974. – Б. 24.77.
- 5 Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата: Наука, 1976. – Б. 60.
- 6 Черных П.Я. Историко-этимологический словарь русского языка. – М.: Рус.яз., 1994. – Т.2. – Б. 108.
- 7 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Рус.яз. – Медиа, 2006. Т. 1. – Б. 47.
- 8 Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1985. 15 p.
- 9 Добродомов И.Г. Проблемы изучения болгарских лексических элементов в славянских языках: автореф. дис. ... д.филол.н. – М., 1974. – С. 3.
10. Джапарова Б.Б. Лексикографическая трактовка этнографической и региональной лексики тюркского происхождения: дис. ... канд. филол. наук. – М., 1986. – Б. 5-6.
- 11 Об Адольфе Янушкевиче – польском друге // Вечерняя Астана, 15.09.2001. - №107(1016). – Б. 2.

Статья посвящена лексико-семантическим особенностям тюркских заимствований. Анализ этимологических словарей показал, что в произведениях польских писателей прослеживается существенное количество тюркских заимствований. В статье также отражено деление тюркизмов и тюркских выражений. Идиостиль польских писателей имеет свою специфическую особенность, а пути передачи казахских реалий были хорошо переданы при помощи лексических приемов.

Мақала түрік қарыз лексика-семантикалық ерекшеліктеріне арналған. Поляк жазушыларының шығармаларында түркі қарыз саны айқын екенін этимологиялық сөздіктер талдауы көрсетті. Сондай-ақ, мақалада түркмендік және түркі өрнектерінің бөлінуі көрсетілген. Поляк жазушылар идиостилінің өз ерекшелігі бар, және қазақ болмысының беру жолы лексикалық рәсімдер әдістері арқылы берілген.

ӨОЖ 81'1

Ф.А. Какжанова, А.С. Бакен
Карагандинский государственный университет им.Е.А. Букетова
Қарағанды, Қазақстан
fazira11@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СЕПТІК КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақала қазақ тілінің септіктерін ағылшын тіліне аудару мәселесіне арналған. Қазақ ағылшын септіктері саны жағынан және берілу жағынан үлкен айырмашылығы бар. Ағылшын тілінде ресми түрде екі септіктер бар десе, қазақ тілінде жеті септік бар. Екі септік бар деу себебі ағылшын тілі синтетикалық болмысын жоғалтқаннан кейін, тек Ілік септігі ғана –s флекциясы арқылы жасалатын болды да, қалған септіктер синтетикалық көрсеткіштерін жоғалтты. Бірақ синтетикалық формасын жоғалтқанмен, ол аналитикалық жолмен беріледі.

Кілт сөздер: септік категориясы, синхрония, диахрония, шектеулі септіктер, позициялық септіктер.

Қазақ тілі түркі тектес тілдерге, соның ішінде алтай тобына жатады. Ал ағылшын тілі үнді-еуропа тілдерінің батыс герман тобына жататын ежелгі тілдердің бірі. Синхрониядағы грамматикалық құрылысының қалыптасуына байланысты, ағылшын тілі аналитикалық тілдерге, қазақ тілі агглютинативті тілдер қатарына кіреді. Аналитикалық тіл негізінен көмекші сөздерге сүйенеді. Дегенмен диахрониядағы синтетикалық тұлғасынан қалған кейбір көріністерді ағылшын тілінде де әлі күнге дейін байқауға болады. Диахронияда болған бірнеше септіктен қазіргі таңда тек екі септік бар деп есептелінеді. Өйткені септік категориясы диахронияда болған септік жалғауларын ағылшын тілінің орта даму дәуірінде «теңелу» кезеңінде жоғалтып алған. Жалғамалы, яғни агглютиативті тілдерде жұрнақтар мен жалғаулар кеңінен таралған және олар түбірден кейін бірінен соң бірі кезектесіп жалғана береді, сөз түбірі қанша жалғау жалғанса да өз тәуелсіздігін сақтап, өзгермейді. Бұл ерекшелік Орхон-Енисей ескерткіштер жазбаларынан осы заманға дейін жалғасуда. Сондықтан да бұл тілдер арасында ұқсастықтан гөрі айырмашылықтары басым. Алайда осы айырмашылықтарды көру үшін, ағылшын және қазақ тілдерінің септік категориясын салғастырмалы түрде зерттеу жасап көрейік.

Септік категориясы қазақ тіл білімінде жеке категория ретінде танылған. Зат есімнің септік жалғаулары арқылы өзгеруін зат есімнің септелуі дейді. Қазақ тілінде жеті септік бар: атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс және көмектес. Сөйлемдегі зат есімдерді басқа сөздермен байланыстыру үшін жалғанатын жалғауларды септік жалғаулары деп атайды.

А. Байтұрсынов септік категориясы туралы мынадай пікір айтқан: «Қазақ тіліндегі септік жалғаулары сөздердің үйлесуіне сеп болады да алты септікке бөлінеді және бес жалғауы бар: атау, ілік (-дың), барыс (-ға), табыс (-ды), жатыс (-да), шығыс (-дан)», бірақ көмектес септікті атамаған [1, 203].

К. Ахановтың айтуынша, «Әр септіктің өзіне тән мағынасы мен формасы болады, бірақ олардың бірде-бірі өздігінен грамматикалық категорияны, атап айтқанда, септік категориясын жасай алмайды және дербес грамматикалық категория ретінде таныла алмайды да септік категориясы күллі септіктердің мағыналары мен формаларының жиынтығынан, қалыптасқан жүйесінен құралады» [2, 120].

Зат есімнің барлық септіктегі парадигмасы ғана септік категориясын құрайды. Қазақ тіліндегі септік категориясын құрайтын жеті септіктің әрқайсысының өзіне тән мағыналары бар. С. Исаевтың пікірі бойынша, «Септік жалғау түрлерінің басын біріктіріп, зат есімнің түрлену парадигмасының бір категориялық түрі етіп отырған – септік жалғауларының мағыналық ортақтығынан гөрі қызметтік (сөз бен сөзді байланыстыру сипаты), мағыналық қызметтік тек зат есім сөздерге жалғануы немесе басқа сөз табына жалғанса оның заттандырып тұру қасиеті» [3, 75].

Ағылшын тілінде септік категориясына байланысты бірнеше теориялар бар. Олар – шектеулі септік теориясы, предлогты септік теориясы және позициялық септік теориясы. Шектеулі септік теориясы бойынша ағылшын тілінде флексияның жоқтығынан екі ғана септеу бар деген қағидаға негізделеді. Ал предлогты септік теориясы болса ағылшын тілінде септік предлогтармен беріледі деген шешімге сүйенеді. Позициялық септеу теориясы септік сөйлем мүшелерінің позициясы арқылы берілетініне тоқталады. Ағылшын лингвистерінің пікіріне назар аударатын болсақ, септік категориясы: «Case is a grammatical category which shows relation of the noun with other words in a sentence. It is expressed by the form of the noun. English has two cases: Common case and Genitive case. However, not all English nouns possess the category of case; there are certain nouns, mainly nouns denoting inanimate objects, which cannot be used in the genitive case. [4, 144] немесе «Case in some varieties of generative grammar, the thematic or semantic role of a noun phrase as represented abstractly but not necessarily indicated overtly in surface structure. In such frameworks, nouns in English have case even in the absence of inflectional case endings [5]. Бұл айтылған ойлардан ағылшын тілінде септік жалғауы болмағанмен де, септік категориясының бар екенін көреміз.

Егер екі тілдегі септік категориясын салғастырып қарайтын болсақ, онда төмендегі сипатты көреміз:

• **Атау септігі (nominative case)** қазақ тілінде *кім? не? кімдер? нелер?* деген сұрақтарға жауап беріп, затты атап көрсетеді. Мысалы: ана, ата, қалам, бала, қыз, оқушы, жануар және т.б.

М.Томанов пен Т. Қордабаевтың (1975) айтуы бойынша, атау септік тұлғасы көне дәуірде өзінің тұра мағынасында, V-VI ғасырларда құралдық септік қызметінде қолданылған. Бірақ бұл қолданыс XI-XV ғасырлар ескерткіштері тілінде байқалмайды. Кейбір кезде атау септігі барыс септігінің орнына, тіпті шығыс септік орнына қолданылғанды да байқауға болады.

• **Nominative case** - Ағылшын тілінде бұл септік *Who? What?* сұрақтарына жауап беріп, затты атап көрсетеді, бірақ өзгермейді. Мысалы: *a father, a book, a table*.

Атау септік екі тілде де бірдей мағына алып, бірдей сұрақтарға жауап береді.

• **Ілік септігі (possessive case)** *кімнің? ненің?* деген сұрақтарға жауап беріп, заттың белгілі біреуге тән екендігін, яғни затты меншіктеу немесе тәуелдендіру мағынасын көрсету үшін қолданылып, адамдар, заттар арасындағы байланысты білдіреді. Тұлғалық көрсеткіштері: *-ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің*.

Мысалы: әкенің (әкемнің кітабы), кітаптың (кітаптың беті) және т.б.

• Ағылшын тілінде ілік септікті **Possessive case** арқылы береді. Ол тәуелдік «-s» жалғауын жалғау арқылы немесе «of» предлогінің көмегімен қалыптасады. Мысалы: *The father's book. The book of the father*. Егер де зат есім жекеше түрде болса «-s» жалғауы жалғанады, көпше түрде болса, егер зат есімнің көпше түрі -s (sisters') арқылы берілмесе көптік жалғауынан кейін «'» (апостроф) қойылады. Және де Possessive case «of» предлогінің көмегімен беріледі. Мысалы: *My brother's wife* немесе *the wife of my brother; my brothers' wives* немесе *wives of my brothers*.

• **Барыс септік** *кімге? неге? қайда?* сұрақтарына жауап беріп, заттың бағытын білдіреді, жалғаулары: *-ға, -ге, -қа, -ке*. Мысалы: Әкеге, кітапқа.

«Көне түркі жазбаларында барыс септігінің жалғауы бірнеше түрлі болып келеді: -ғару, (-геру, -қару, -керу), -ру (ру), -қа (-ке, -ға, -ге), -йа, (-йе), -а (-е). Бұл жалғаулардың осы түрлері көпшілігінде бір-бірімен жарыса қолданылған да, кейбір түрлерінің өзіне тән қолданылу мәні, сипаты болған. Өзіндік мәні бар жалғаулар сөздердің белгілі бір тобына ғана жалғанған. Орхон жазбаларында істің бағытын, мекенін білдіруге барыс септіктің -ғару, -геру (кейде -нару) тұлғасы қолданылады: ілгеру (шығысқа), біргеру (оңға), күн ортусынару (түстікке), йырғару (алға) т.б. -ғару аффиксі кісіні, халықты білдіретін сөздерге де жалғанып, ол сөздер істің бағытын білдіретін болады: «Апа тарқанғару ічре саб ыдмыс. Апа тарқанға ішке қарай хабар жіберді» [6].

Ағылшын тілінде Барыс септігі Dative case (қазіргі ағылшын септік кестесінде жоқ) арқылы беріледі. Ағылшын тілінде бұл септік «TO» предлогінің көмегімен беріледі, қазақ тіліндегідей арнайы жалғауы жоқ, өйткені ол аналитикалық тіл. Мысалы: *I gave the book to the father*.

• **Табыс септік** *кімді? нені?* сұрақтарына жауап беріп, зат есімді етістікпен байланыстыратын септік болып табылады, сондықтан оны толықтауыштың грамматикалық көрсеткіші деп есептейді. Жалғаулары: *-ды, -ді, -ты, -ті*. Мысалы: әкені, кітапты, домбыраны және т.б. Мен домбыраны әкелдім (нені?).

Көне түркі ескерткіштері тілінде табыс септік жалғаулары мына төмендегідей тұлғаларда кездеседі: 1. -ғ, -г, -ығ, -іг, -ұғ, -үг; 2. -ы, -и; 3. -н, -ні, -ны [6].

• **Accusative case** (қазіргі ағылшын септік кестесінде жоқ). Ағылшын тілінің табыс септігі сөйлем мүшелерінің сөйлемдегі орын тәртібі бойынша беріледі. Мысалы: *My father gave the book them* (subject, predicate, objects).

• **Жатыс септік** *кімде? неде? қайда?* сұрақтарына жауап беріліп, зат есімнің мекенін, мезгілін, орнын білдіретін септік, жалғаулары: *-да, -де, -та, -те*. Мысалы: әкеде, кітапта.

Бұл септіктің даму жолын зерттегенде, бұл септік ертеде тек зат есімнің мекенін көрсетсе, қазіргі таңда мезгіл мағынасын да көрсетеді.

• **Locative case** (қазіргі ағылшын септік кестесінде жоқ). Жатыс септігінің жалғауларын «**on, in, under, by, near, at, behind, over**» предлогтарының көмегімен аударамыз. Бұл предлогтар заттың кеңістікте орналасуын көрсетеді. Мысалы: The newspaper is *on the table*. His pencil is *in my bag*.

• **Шығыс септік** *кімнен? неден?* деген сұрақтарға жауап беріп, іс-амал, қимыл-әрекеттердің шыққан орнын, себебін, мезгілін, мөлшерін білдіретін білдіреді, тұлғалық көрсеткіштері: **-дан, -ден, -тан, -тен, -нан, -нен**. Мысалы: әкеден, кітаптан.

• **Elative case** (қазіргі ағылшын септік кестесінде жоқ). Шығыс септігінің мағынасын «**FROM**» предлогінің көмегімен аударамыз. Мысалы: I am *from Kazakhstan*. He received a letter *from his friend*.

• **Көмектес септік** *кіммен? немен?* сұрақтарына жауап беріп, іс-амалдың құралы мен тәсілін, мекені мен мезгілін, ортақтасу, бірлесу сияқты жағдайын білдіретін септік, жалғаулары: **-мен, -бен, -пен**. Мысалы: әкемен, кітаппен.

«Қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде жоқ септік жалғауы – көмектес септік. Зерттеушілер көмектес септіктің мәніне жақын септік жалғауының якут, чуваш тілінде барлығын айтады. Дегенмен, арнаулы грамматикалық тұлғасы бар көмектес септік қазақ тілінің ғана ерекшелігі. Көне түркі тілінде қазақ тіліндегі – мен септік жалғауы мен басқа түркі тілдеріндегі біле шылауының мәнін беретін арнайы жалғау –ын, -ін, -н тұлғасы айтылған»[6]

• **Instrumental case** (қазіргі ағылшын септік кестесінде жоқ). Бұл септік «**WITH**» және «**BY**» предлогтары арқылы көмектес септігінің мағынасын білдіреді. Мысалы: The book was written *by Abai Kunanbayev*. I live *with my parents*.

Қазіргі қазақ тілімен ағылшын тілінің септік категориясының мағынасы жағынан ұқсастығы болғанымен, берілу жолдары аталмыш тілдердің грамматикалық құрылымының ерекшелігіне байланысты оларды бір-бірінен алшақтанады. Ал ежелгі ағылшын тілінде болған төрт және бес септік категориясы орта ғасырда қысқарып, жалпы септікпен (Common case), тәуелдік септік (Possessive case) қана қалды деп есептеледі. Бірақ, ағылшын септік категориясы септік жалғауларын жоғалтқанымен, септік мағыналарын жоғалтқан жоқ және бұл мағыналар предлогтар арқылы көрініс тауып, ілік септікте –s' жалғауымен беріледі.

Ал қазақ тілінің септік диахрониясына қарасақ жалғаулар тарихи өзгерістерге ұшырағанымен септік санын, мағынасын өзгерткен жоқ. Көне дәуірден біздің заманымызға дейін септіктер айтарлықтай өзгеріске ұшырамағаны байқалады.

Қазақ тілінің септік жалғауларының ағылшын тілінде берілу ерекшеліктерінің кестесі

№	Қазақ тілінің септік жалғаулары			Ағылшын тілінің септік жалғаулары		
	С ептікте атауы	Сұр ақтары	Жалғаулары мен мысалдар	Септік жалғау атауы	Сұрақтары	Жалғаулар, демеуліктер мен мысалдар
1.	Атау септік	Кім? Не?	Атау септігінде сөздер жекеше де, көпше де және тәулді түрде қолданылады, өзіне тән жалғау болмайды. Мысалы: Әке, кітап	Nominative case	Who? What?	Nominative case has no any ending and preposition. For example: <i>a father, a book</i>

2.	Ілік септік	Кімнің? Ненің?	Заттың, қимылдың белгілі біреуге тән екенін білдіретін септік. Жалғаулары: -ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің Әкенің, кітаптің.	Possessive case	Whose? What?	Possessive case is expressed with the help of the ending –`s and the preposition <b>OF</b> . For example: The father`s book. The book of the father.
3.	Барыс септік	Кімге? Неге? Қайда?	Қимылдың бағыты мен мақсатын білдіретін септік. Жалғаулары: -ға, -ге, -қа, -ке Мысалы: әкеге, кітапқа.	Dative case	Whom? What?	Dative case is expressed with the preposition TO . For example: I gave the book to father.
4.	Табыс септік	Кімді? Нені?	Сөзді етістікпен байланыстыратын септік. Жалғаулары: -ды, -ді, -ты, -ті Мысалы: әкеге, кітапқа.	Accusative case	Whom? What?	Accusative case is expressed with the help of word order. For example: My father gave <i>the book</i> them.
5.	Жатыс септік	Кімде? Неде? Қайда?	Сөздер мекенін, мезгілін, орнын білдіретін септік. Жалғаулары: -да, -де, -та, -те Мысалы: Әкеде, кітапта	Locative case	Whom? What? Where?	Prepositions of place and direction: on, in, under, by, near, at, behind, over . For example: The newspaper is <i>on the table</i> . His pencil is <i>in my bag</i> .
6.	Шығыс септік	Кімнен? Неден?	Іс-амал, қимыл-әрекеттердің шыққан орнын, себебін, мезгілін, мөлшерін білдіретін септік. Жалғаулары: -дан, -ден, -тан, -тен, -нан, -нен Мысалы: әкеден, кітаптан	Elative case	From whom? From what? Where?	Preposition of movement and direction: from . For example: I am <i>from Kazakhstan</i> . He received a letter <i>from his friend</i> .
7.	Көмектес септік	Кіммен? Немен?	Іс-амалдың құралы мен тәсілін, мекені мен мезгілін, ортақтасу, бірлесу сияқты жағдайын білдіретін септік.	Instrumental case	With whom? With what?	Instrumental case is expressed with the prepositions with and by . For example: The book was written by Abai

			Жалғаулары: -мен, -бен, -пен Мысалы:әкемен, кітаппен			Kunanbayev. I live with my parents.
--	--	--	---	--	--	---

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынов. А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 2 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы.1978. – 496 б.
- 3 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 303 б.
- 4 Кобрин Н.А., Корнеева Е.А., Осовская М.И., Гузеева К.А. Грамматика английского языка: Морфология. Синтаксис. – С-Петербург: Союз, 1999. – 496 с.
- 5 <https://www.freedictionary.com>
- 6 Томанов М., Қордабаев Т. Тарихи грамматика мәселелері. –А, 1975.
- 7 Какжанова Ф. А. Ағылшын тілінің функциональды грамматикасы. – Алматы., 2015. – 25 б.
- 8 Kakzhanova F.A. Views on Grammar Theory. 2013. USA. – P. 169-200.

В статье рассматривается категория падежа в казахском и английском языках в компаративном аспекте, а также существующие теории об английской категории падежа. Представлена техника перевода падежей агглютинативного казахского языка на аналитический английский язык.

The article is dedicated to the Kazakh and English language case category and to the technics of their translation from agglutinative Kazakh language to analytical English. Some theories about the English case were given.

УДК 81-139

Т.Ф. Печерских, Н.В. Энгель
 Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова
 Караганда, Казахстан
 thaliia@mail.ru, nata6eka@list.ru

АССОЦИАТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНЦЕПТА «ПРОФЕССИОНАЛИЗМ» В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ СООБЩЕСТВАХ

В статье на основе ассоциативного эксперимента сделана попытка рассмотреть характеристики концепта «профессионализм» в английском, русском и казахском лингвокультурах, а именно, каким образом традиционные модели поведения оказывают влияние на включение слова-стимула в определенную систему связей, свойственную данному обществу. Здесь рассматривается этнокультурная специфика концепта «профессионализм».

Ключевые слова: концепт, лингвокультура, языковое сознание, свободный ассоциативный эксперимент, ассоциативное поле, слово-стимул, монохронная культура, полихронная культура.

Языковое сознание, рассматриваемое как часть национального общественного сознания, исследуется как основа учета взаимосвязанности и взаимообусловленности «языка», «сознания», «речи», «мышления» в сопоставительном плане. Наиболее оправданным и эффективным на сегодняшний день инструментом исследования «проекций» внешнего мира и внутреннего самоощущения в языковом сознании индивида является использование свободных и направленных ассоциативных экспериментов, позволяющих получить сумму ассоциативных ответов-реакций, указывающих, хотя и в самом общем виде, на глубинные модели вербального поведения носителей языка [1, 56].

Материалы и методы. По словам Н.В.Уфимцевой, ассоциативный метод можно рассматривать как «специфичный для данной культуры и языка «ассоциативный профиль» образов сознания, интегрирующий в себе умственные и чувственные знания, которыми обладает конкретный этнос» [2, 67]. Добавим и мнение А.П. Бабушкина, который считает, что концептуальную природу слов можно выявить не только путем обращения к словарям, но и с помощью ассоциативных экспериментов [3, 125].

Свободный ассоциативный эксперимент (САЭ) имеет долгую историю. Базовыми терминами являются «слово-стимул», «слово-реакция», «ассоциативное поле слова», «ассоциативная норма». Стимул – это слово (словосочетание или предложение), которое предлагается испытуемому, а реакция – это слово (несколько слов, словосочетание или соответственно предложение), которые появляются как ассоциаты в памяти человека. Свободный ассоциативный эксперимент может служить: а) классификационной основой, описывающей способы качественного анализа результатов, получаемых с помощью САЭ; б) методологической, обеспечивающей в целом надежность и достоверность выводов, получаемых на основе САЭ, а также повышающей информативную значимость САЭ как психодиагностической проективной методики [4, 35]. Именно ассоциативный эксперимент позволяет вскрыть те традиционные модели поведения, которые оказывают свое влияние на включение слова-стимула в определенную систему связей, свойственную данному социуму.

Обсуждение. Ассоциативным полем слова является совокупность ассоциатов на слово-стимул. «Ассоциативное поле имеет ядро (наиболее частотные реакции) и периферию (единичные реакции). Различают индивидуальное ассоциативное поле и коллективное. Согласно Е.И. Горошко коллективное ассоциативное поле, выявленное в свободном ассоциативном эксперименте, называют ассоциативной нормой [4, 56]. Перечень ассоциативных норм составляет ассоциативный словарь того или иного языка.

Таким образом, нами был проведен ассоциативный эксперимент, основанный на вербальных ассоциациях опрашиваемых. Данный метод лингвистического исследования был выбран нами потому, что он позволяет собрать сведения об отношении респондентов к исследуемому явлению, выраженному словами их родных языков, и понять, каким образом коммуникативная среда формирует ассоциативную базу человека, влияет на его мировосприятие, а также, в конечном итоге, способствует выявлению этнокультурной специфики восприятия изучаемого концепта.

Данный эксперимент является, в основном, по классификации, приводимой Л.А. Городецкой, множественным свободным, т.е. таким, когда респондент может не ограничиваться лишь одним словом в ответ на стимул, а давать столько ответов, сколько придет ему на ум [5]. Обобщение материала, полученного от разных испытуемых, позволяет выявить ассоциативную группировку, то есть множество ассоциатов, данных испытуемыми на слово-стимул. Анализ ассоциатов на тот или иной стимул позволяет выявить ценностные компоненты концепта, стоящего за стимулом – оценочное отношение к нему национального сознания, определенные концептуальные и когнитивные признаки. Среди множества ассоциатов можно выделить главные признаки, которые и будут отражать ценностную составляющую концепта «профессионализм» в трёх языковых культурах.

При обработке данных, мы объединяли слова с синонимичными значениями и слова, подразумевающие одинаковое значение, с целью получения более лаконичных результатов, например: профессионал своего дела, специалист, образованность, знания и т.д. Анкеты были

предложены 100 участникам, которые приняли участие в эксперименте: 40 казахов, 37 русских и 23 англоговорящих.

В эксперименте приняли участие студенты разных факультетов Карагандинского Государственного университета имени Е.А. Букетова в возрасте от 18 до 20 лет, говорящие на казахском или на русском языках, а также жители Сизтла, США и Великобритании без возрастных ограничений. Представители казахской и русской лингвокультур были опрошены методом прямого анкетирования. Жители Великобритании и США были опрошены при помощи сети Интернет. Ввиду удаленности данной категории респондентов и трудностей доступа к общению с ними, мы проводили опрос в виде беседы, в процессе которой задавали те же вопросы, которые были предложены казахским и русским респондентам. Беседа проводилась на английском языке. Респонденты были выбраны произвольно, независимо от социальной, возрастной, половой принадлежности. Респондентам предлагалось привести вербальные ассоциации к слову «профессионализм». В результате обработки данных мы получили следующие результаты.

Русскими респондентами было предложено 65 ассоциаций. Мастерство в ассоциативном ряду русских имеет значительное преимущество перед другими ассоциациями (73%). Кроме того, групповыми компонентами в структуре концепта «профессионализм» являются знания (54%), труд (41%) и опыт (30%). Далее в порядке убывания следуют: целеустремлённость (23%), компетентность (19%), ответственность (16%), коммуникабельность (14%), индивидуальность (11%), успех, квалификация (по 8%). Среди индивидуальных ассоциаций были приведены следующие: идти в ногу со временем, вундеркинд, интеллигентность, амбициозность, строгость, креативность, честность, дисциплинированность, зарплата (деньги), конкурентноспособность, инновации, смекалка, уникальность, перспектива (будущее) (по 1-2%) (рис. 1).

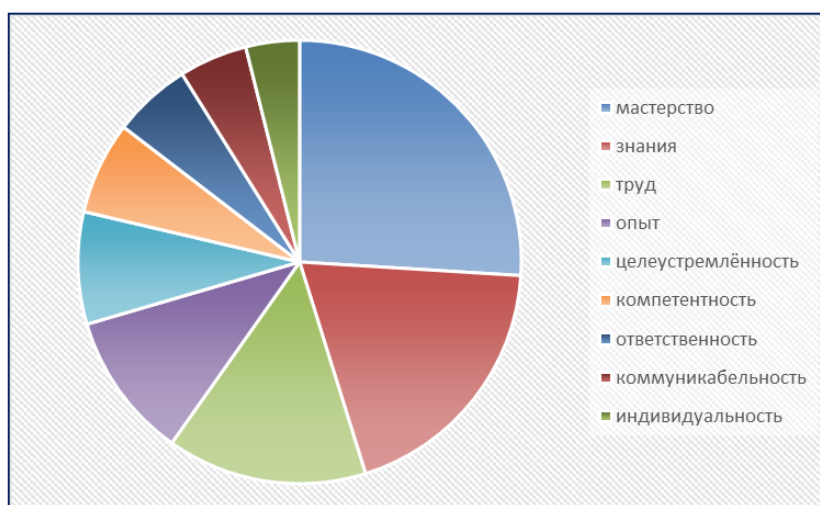


Рисунок 1 – Процентное соотношение ассоциативного ряда среди русскоговорящих респондентов.

Любое ассоциативное поле имеет определенную структуру: ядро, ближнюю, дальнюю и крайнюю периферию. На основе полученных данных, ядро ассоциативного поля концепта «профессионализм» в русском языке формируют следующие слова-реакции: мастерство (73%), знания (54%); остальные ассоциаты представляют собой его периферию, условно подразделяемую на ближнюю (труд, опыт, целеустремлённость) и дальнюю (компетентность, ответственность, коммуникабельность, индивидуальность, успех, квалификация).

В эксперименте респондентами-казахами приведена 61 ассоциация (слово или словосочетание), из которых наиболее часто встречаемые: ірімаман, өзісінің жебері (крупный специалист, профессионал своего дела) (58%); біліктілік, білімділік (знания, квалификация,

образованность) (53%); шеберлік (мастерство) (50%); еңбекқорлық, бейнетқорлық (трудолюбие) (38%), құзыреттілік (компетентность) (33%). Далее в порядке убывания следуют: құзыреттілік (ответственность) (28%), тәжірибе (опыт) (25%), қабілеттілік (способность, талант) (18%), мансап (карьера) (14%), нақтылық, тиянақты (точность, конкретность) (13%), жетістік (успех) (13%), өздігіненбілімалу (самообразование) (10%), жетекшініңқадыр-қасиеті (качества лидера) (10%), бастық (начальник) (8%). Перечисленные ассоциации мы отнесем к групповым признакам концепта "профессионализм", поскольку они названы несколькими респондентами. Кроме того, отдельными респондентами были упомянуты такие индивидуальные ассоциации как: бәсекелестік (конкуренция, соперничество), шыдамдылық (выдержка, терпеливость), белсенділік (активность), шығармашылық (творчество), ұқыптылық (внимательность), адалдық (честность), жігерлілік (энергичность), жанасқыштық (коммуникабельность), сенімділік (надёжность), тиімділік (эффективность), сәйкестік (соответствие), өнер (искусство), әмбебап (разносторонний), мамандық (квалификация).

Полученные и представленные результаты свободного ассоциативного эксперимента среди казахов-респондентов можно представить в виде следующей диаграммы (рис.2).

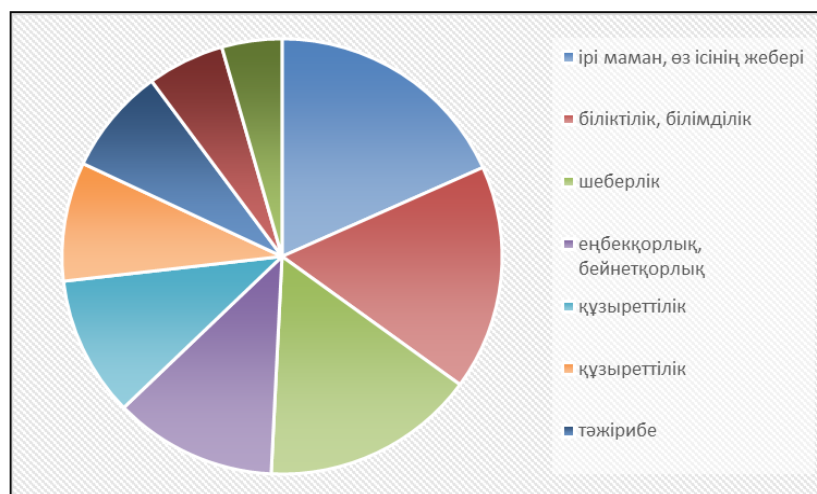


Рисунок 2 – Процентное соотношение ассоциативного ряда среди казахоговорящих респондентов.

Исходя из результатов эксперимента установлено, что ядро ассоциативного поля казахского языка формируют следующие реакции: ірімаман,өзісініңжебері (крупный специалист, профессионал своего дела), біліктілік, білімділік (знания, квалификация, образованность), шеберлік (мастерство); а в приядерной зоне (а именно, ближней периферии) находятся ассоциации: еңбекқорлық, бейнетқорлық (трудолюбие), құзыреттілік (компетентность) жауапкершілік (ответственность), тәжірибе (опыт); в дальней периферии: қабілеттілік (способность, талант), мансап (карьера), нақтылық, тиянақты (точность, конкретность), жетістік (успех), өздігіненбілімалу (самообразование), жетекшініңқадыр-қасиеті (качества лидера), бастық (начальник).

Что касается англичан, то, в отличие от русских и казахских респондентов, их ответы большим разнообразием не отличались, большинство жителей Великобритании и США были удивительно единообразны, ассоциируя в основном концепт «профессионализм» с необходимыми человеческими качествами для достижения определённых профессиональных высот в какой-либо сфере деятельности. Англоговорящими респондентами было предложено 40 реакций.

Наиболее часто встречаемой ассоциацией были слова knowledge, intelligent, educated (знания, умный, образованный) (71%), затем в порядке убывания следовали responsibility

(ответственность) (57%), creativity, smart (креативность, сообразительность) (43%), politeness (вежливость) (29%), sociability, communicative; leadership (коммуникабельность; лидерство, руководящие способности) (по 24%), punctuality; reliability (пунктуальность; надёжность) (по 19%), goal (target)-oriented (целенаправленность, целеустремлённость) (14%).

Удивительным явился тот факт, что ассоциация, касающаяся diligence, hardworking (труда и трудоспособности) среди англоговорящих респондентов, составила всего 10%, тогда как у казахоговорящих и русскоговорящих участников эксперимента, данная ассоциация имеет значительное преимущество перед другими ассоциациями. Перечисленные ассоциации мы отнесли к групповым компонентам концепта «профессионализм» в английской лингвокультуре.

Помимо этого, были приведены следующие индивидуальные ассоциации: maturity (зрелость), well-dressed (внешний вид), tidiness (опрятность), humilityatwork, withoutemotions (сдержанность), respectfulness (уважение), integralpieceoflife (неотъемлемая часть жизни), passionate (страстность), honest (честный), transparency (ясность) (по 2-3 %).

Ниже приведённая диаграмма является отличной иллюстрацией полученных результатов выше перечисленных англоязычных ассоциаций (рис. 3).

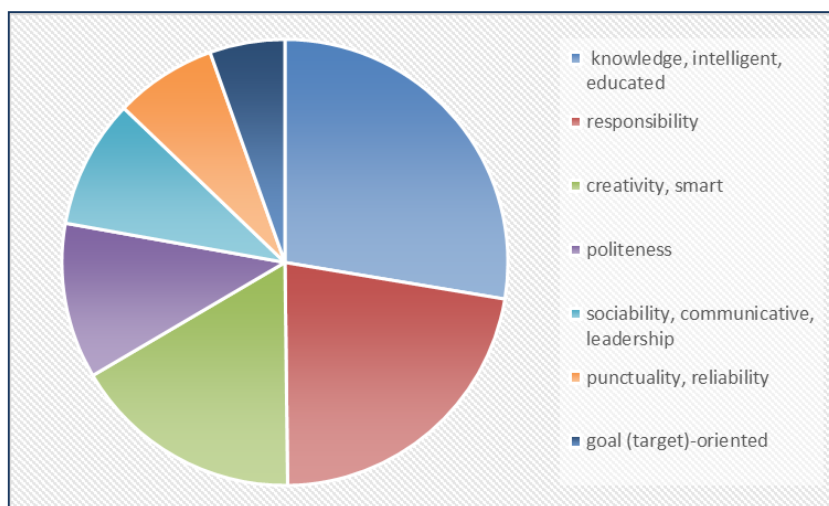


Рисунок 3 – Процентное соотношение ассоциативного ряда среди англоговорящих респондентов

Следовательно, английское ассоциативное поле структурируется таким образом: в ядро входят реакции knowledge, intelligent, educated (знания, умный, образованный), responsibility (ответственность), creativity, smart (креативность, сообразительность); а в приядерной зоне находятся ассоциации politeess (вежливость), sociability, communicative; leadership (коммуникабельность; лидерство, руководящие способности), punctuality; reliability (пунктуальность; надёжность), goal (target)-oriented (целенаправленность, целеустремлённость).

Полученные данные позволяют нам выделить схожие и различные элементы ассоциативных рядов концепта «профессионализм». Ниже представлена сводная таблица, полученных данных ассоциаций в трех языках в процентном соотношении (табл. 1).

Таблица 1 – Процентное соотношение ассоциаций в английском, русском и казахском языках

Ассоциация	Английский язык	Русский язык	Казахский язык
Мастерство	-	73%	50%
Знание	71%	54%	53%
Труд (трудолюбие)	10%	41%	38%
Опыт	-	30%	25%
Квалификация	-	8%	-
Специалисты	-	-	58%
Компетентность	-	19%	33%
Целеустремлённость	14%	23%	-
Ответственность	57%	16%	28%
Самообразование	-	-	10%
Коммуникабельность	24%	14%	-
Успех (успешность)	-	8%	13%
Индивидуальность	-	11%	-
Креативность	43%	-	-
Вежливость	29%	-	-
Лидерство	24%	-	-
Пунктуальность	19%	-	-
Надёжность	19%	-	-
Карьера	-	-	14%
Способность	-	-	18%
Качества	-	-	10%
Начальник	-	-	8%

Опираясь на данные в выше приведённой таблице, следует отметить, что, безусловно, большее количество общих точек соприкосновения и общих ассоциаций наблюдается в двух языковых лингвокультурах (русской и казахской) по сравнению с английской. Возможно, это обусловлено тем историческим и территориальным фактором «тесного и долгого сосуществования» данных лингвокультур. Несмотря на это заключение, можно выделить основные признаки лингвокультурного концепта в трёх языках.

Ядро ассоциатов, полученное на стимул «профессионализм» в русском языке в нашем эксперименте, практически совпадает с ядром в казахском языке. Однако центром ядра ассоциативного поля русского языка является слово мастерство, в то время как центром ядра ассоциативного поля казахского языка – ірімаман, өзісінін жебері (специалист, профессионал своего дела). Этот факт может быть объяснен традиционным уважительным и почтительным отношением к старшему поколению, уважением к мудрости, почитанием начальства.

Как мы видим, основным признаком изучаемого концепта в трёх лингвокультурах является знание (54% – русский, 53% – казахский, 71% – английский). Следующий установленный признак «труд/трудолюбие» также необходимо отнести к разряду основного, но при этом, обозначив выявленную особенность. В русской и казахской лингвокультурах данная ассоциация представлена практически в равных процентных отношениях (54%, 53% соответственно), тогда как в английской языке она занимает позицию дальней периферии и составляет незначительные 10%.

Очевидно, такая особенность может быть объяснена тем, что для английской лингвокультуры знания являются основополагающим критерием профессионализма, тогда как для русской и казахской культур достижение профессионализма невозможно без сочетания таких ценностей как знание и труд. Также немаловажным является тот факт, что в казахской и русской лингвокультурах необходимо выделить ещё один основной признак изучаемого концепта, мастерство, который входит в ядро ассоциативного поля концепта.

Далее необходимо отметить, что представители обеих лингвокультур (русская, казахская) включают в структуру концепта такие его элементы (в различных процентных отношениях) как опыт, компетентность, ответственность, успех. Эти ассоциации мы выделим в группу дополнительных признаков концепта «профессионализм». В то же время, в процессе анализа нами обнаружены такие не совпадающие элементы как: квалификация, индивидуальность, идти в ногу со временем, вундеркинд, интеллигентность, амбициозность, строгость, дисциплинированность, зарплата (деньги), инновации, смекалка, уникальность, перспектива (будущее) (не названы респондентами-казахами, англоговорящими); специалисты, карьера, способность, качества, начальник, энергичность, эффективность, соперничество (не названы респондентами-русскими, англоговорящими), креативность, лидерство, пунктуальность, надёжность (не названы респондентами-казахами и русскими). Данные ассоциации мы также отнесем к дополнительным признакам исследуемого концепта, учитывая при этом, что некоторые из них являются индивидуальными и, следовательно, не могут восприниматься как ценностные составляющие лингвокультурного концепта.

Таким образом, полученные данные дают нам возможность прийти к следующим выводам. Наличие значительного количества сходств относительно ассоциаций, а, следовательно, и признаков в русской и казахской лингвокультурах логично (как было упомянуто выше). Для этих лингвокультур обобщёнными ценностными компонентами ассоциативных рядов концепта «профессионализм» являются труд, знания и итогом всему – мастерство. Тогда как, для английского языка ценностные компоненты концепта несколько отличны. В ассоциативных рядах в основном преобладает наличие человеческих качеств, таких как ответственность и креативность, хотя имеется и общий ценностный компонент – знания. Это заключение может быть обусловлено ещё одним интересным фактом относительно временной ориентации, которая хранится в системе мышления представителей исследуемых культур. Культурология традиционно разделяет монохронные и полихронные культуры, и в основе такого разделения лежит наблюдение за тем, как жители разных стран относятся ко времени. В нашем случае представителями монохромной культуры являются представители англоговорящих респондентов, а представителями полихронных культур – русские и казахоговорящие респонденты.

Представители монохронных культур (Западная Европы и США) склонны планировать время заранее, располагая дела одно за другим. Истоки пунктуальности швейцарцев, немцев, шведов, американцев и других народов, «озабоченных временем», нужно искать в религиозной трудовой этике. Было распространено представление о том, что время - это капитал, предоставленный Богом человеку для того, чтобы тот правильно его «вложил». Эта подоплека западного отношения ко времени чувствуется до сих пор.

Данную особенность мы можем наблюдать и в полученных результатах свободного ассоциативного анализа в сводной таблице, представленной выше, а именно, наличие ассоциативной реакции «punctuality» (пунктуальность 19%) входит в состав дополнительных ассоциативных признаков только в английской лингвокультуре, тогда как в русской и казахской данная реакция отсутствует в составе дополнительных. Причиной этому может являться то обстоятельство, что представителями полихронных культур (страны Южной Европы, Латинской Америки, Африки и арабского востока), в нашем случае (Россия, Казахстан), дела планируются как набор определенных возможностей и никогда не выполняются в строгой последовательности.

Также монохронные культуры ориентированы на задачу, работу с формальными данными, на индивидуальные достижения. Этот факт может быть подтверждён наличием англоязычного ассоциата «leadership» (лидерство 24%), входящего в дополнительные ценностные признаки концепта и являющейся составляющей приядерной зоны и его отсутствие в русской и казахской лингвокультурах.

Результаты проведённого эксперимента и выше упомянутые особенности изучаемых культур, дают основание сделать следующий вывод:

- обнаружено наличие единого ценностного компонента ассоциативного ряда «знание» для трёх исследуемых лингвокультур, однако в разном процентном соотношении;
- наличие большего количества сходств в ассоциативных рядах в русской и казахской лингвокультурах в отличие от английской, с точки зрения выявленных обобщённых ценностных компонентов ассоциативных рядов концепта «профессионализм» и относительно временной ориентации, а именно разделение культуры на монохромную и полихромную.

Список литературы

- 1 Дмитриук Н. В. Казахско-русский ассоциативный словарь [Электронный ресурс] // Изд-во Ин-та языкознания РАН, 1998. — URL: <http://www.dmitryuk-nv.livejournal.com> (дата обращения 4.02.2015)
- 2 Ушакова Е. А. Лексические и фразеологические репрезентанты речевой сферы в русской и немецкой языковых картинах мира: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.20.- Новосибирск, 2008.- 23 с.
- 3 Бабушкин С. М. Формирование и развитие бурятско-русского двуязычия (на материалах речи молодежи): автореф. дисс... докт. филол. наук. - Улан-Удэ, 1998.- 45 с.
- 4 Горошко Е. И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. - Харьков, 2001.- 360 с.
- 5 Городецкая Л.А. Ассоциативный эксперимент в коммуникативных исследованиях. - Ростов н/Д, 2002.- С.28-37.

Мақалада ассоциативті тәжірибе негізіндегі “кәсіпқойлық” концептінің ағылшын, орыс және қазақ лингвомәдениеттеріндегі сипаттамалары, нақты айтқанда берілген қоғамға тиесілі нақты байланыстар жүйесіне стимул-сөздердің жатқызылуына дәстүрлі жүріс-тұрыс нормалары қалай әсер ететіні қарастырылады. Сонымен қатар, “кәсіпқойлық” концептінің этномәдени ерекшеліктері анықталады.

The article, basing on associative experiment attempts to examine characteristics of the concept of “professionalism” in English, Russian and Kazakh linguocultures, namely how traditional patterns of behavior have an impact on the inclusion of the word-stimulus in a certain system of relations inherent in this society. There is examined the ethnic and cultural specificity of the “professionalism” concept.

УДК 81.23

М.В. Румянцева

Костанайский государственный университет имени А. Байтурсынова,

Костанай, Казахстан

m.rumjanzewa@rambler.ru

КУЛЬТУРНЫЕ ЗНАКИ ВОЛШЕБНЫХ СКАЗОК (НА ПРИМЕРЕ ОБРАЗОВ БАБЫ- ЯГИ И ЖАЛМАУЫЗ-КЕМПИР)

Исследование посвящено изучению отрицательных женских образов, выявлению их специфичных черт в русских и казахских волшебных сказках. Эти образы рассматриваются как знаки биоморфного кода культуры. Актуальность исследования обусловлена тем, что изучение народных сказок позволяет лучше понять ценности, традиции, обычаи народа, именно через сказку перед нами раскрываются самобытная тысячелетняя культура и мировоззрение этноса.

Ключевые слова: язык, культура, культурный код, биоморфный код, бестиарии.

Последнее время в лингвистике большой интерес проявляется к изучению кодов культуры. Этой проблеме посвящены труды В.В. Красных, М.Л. Ковшовой, Д.Б. Гудкова, В.И. Шаховского, Л.В. Савченко, Г.В. Токарева и других ученых. Согласно одному из фундаментальных теоретических положений Тартуской школы семиотики, культура представляет собой знаковый феномен, который складывается из определенного количества кодов. Эти коды пребывают в постоянном взаимодействии, и перешифровка с одних кодов на другие приводит к созданию новой информации. Их называют культурными кодами, или языками культур.

По мнению В.В. Красных, код культуры есть «сетка, которую культура набрасывает на окружающий мир, членит, категоризирует и оценивает его» [1, 232]. В.И. Шаховский полагает, что «в культурный код входят: этническая картина мира, лингвально-национальное мировоззрение, основанное на истории общества, его стереотипах, традициях, нравах, шкале оценок, культурных ценностях. Единицы культурного кода детерминируются ментальными, языковыми или предметными знаками, поскольку культурный код – это и конгломерат систем знаний о народе, данном языке и правилах пользования им» [2, 118]. Таким образом, коды культуры связаны с системой символических образов, которые через вербальный и невербальный план выражения маркируют народный язык, относятся к различным концептуальным мотивационным сферам. Вслед за Л.В. Савченко считаем, что «код культуры – это семиотическая система, в которой концентрируется набор этнокультурной информации, кодируется в форме, способной идентифицировать культуру через совокупность вторичных знаков и символов» [3, 171]. М.Л. Ковшова указывает, что культурный код «означает соответствие между планом выражения и планом содержания знака; кодом задается значимость знака, а интерпретатор эту значимость определяет, расшифровывает, то есть понимает знак» [4, 30].

Как отмечает В.В. Красных, количество базовых культурных кодов невелико, их набор для человечества универсален. «Однако их проявления, удельный вес каждого из них в определенной культуре, а также метафоры, в которых они реализуются, всегда национально детерминированы и обуславливаются конкретной культурой» [1, 232]. В современной лингвокультурологии нет единых принципов классификации культурных кодов. Так, М.Л. Ковшова предлагает тематический принцип, что позволяет ей выделить такие коды как пищевой, соматический, космический и другие [4, 48]. Г.А. Багаутдинова, утверждая, что фразеологические единицы являются способом отражения мира и что их можно описывать в пределах кодов, выделяет антропоморфный, биоморфный, объектный, анимичный, мифологический, темпоральный коды [5, 45]. В.В. Красных называет такие базовые коды русской культуры, как соматический, пространственный, временной, предметный, биоморфный и духовный [1, 233].

Как видим, существование биоморфного кода культуры признается многими лингвистами. Биоморфный код культуры – это совокупность наименований флоры (фитоморфный код) и фауны (зооморфный код). Эти наименования выполняют функцию знаков «языка» культуры. В них отражены представления лингвокультурного сообщества о мире растений и животных, представители которого или их элементы являются эталонами. Этот код тесно связан со стереотипами культуры, восприятием и оценкой в пределах всего живого. Некоторые лингвисты (например, В.В.Красных) к биоморфному коду относят и мир бестиариев, принадлежащих «вторичной реальности» и входящих в действительность, являясь неотъемлемым элементом культурного пространства [1, 253]. Другие ученые, такие как Л.В. Савченко, придерживаются мнения, что бестиарии в культурной традиции духовного мировоззрения должны занимать отдельное звено и принадлежать демонологическому антропоморфному этнокоду [3, 171]. Вопрос остается спорным.

Бестиарии не только бытуют в культуре как персонажи или элементы фольклора, но и, являясь культурными знаками, обладают стереотипами, что делает возможным апеллирование к их образам в дискурсе. В данной статье мы рассмотрим это явление на примере негативных женских персонажей Бабы-Яги и Жалмауыз-кемпир в русских и казахских лингвокультурах.

Анализ теорий происхождения данных мифологических образов показал, что они оба имеют одно общее качество: они мыслятся как стражи на границе двух миров – мира мертвых и мира живых. Жалмауыз-кемпир, прежде чем предстать в образе старухи, имеет явные признаки животного, которые относят её больше к демоническому существу.

Баба-Яга (Ягинишна, чертова теща) – это фольклорный персонаж у славян, старуха, умеющая колдовать, оборотень, ведунья, ведьма. Образ Бабы-Яги восходит к матриархату, где старейшиной общества была женщина умная и физически сильная. Составная часть имени Яга привязывает её к сосновому бору, т.е. делает из неё лесную женщину. Живет она в страшном лесу или на болоте. Дом Бабы-Яги – это подвижная избушка на курьих ножках, подчиняющаяся определенным заклинаниям. Избушка находится в постоянном движении: в большинстве случаев она поворачивается вокруг своей оси, но в некоторых сказках (например, в сказке «Царь-девица») она на своих курьих ножках переминается, подпрыгивает, подскакивает: *Стоит избушка на курьих ножках, кругом себя поворачивается (Царевна-лягушка). И вот выходит Марьюшка на поляну и видит: стоит избушка на курьих ножках, кругом себя вертится (Финист – ясный сокол). В лесу том избушка на курьих ножках от ветра шатается, сама перевертывается. По старому присловью, по мамкину сказанью (Сказка о Василисе, золотой косе, непокрытой красе, и об Иване Горохе).*

В большинстве русских сказок при первой встрече героя с Бабой-Ягой она выглядит следующим образом: это старуха с костяной ногой, которая на лавке сидит или на печи лежит: *Вошел царевич Иван в избу, а там на лавке сидит Баба-Яга костяная нога (Царь-девица).* В других же сказках Яга такая древняя, что стала вращать или в избушку, или в землю: *Царевич взошел в избушку, видит: на печи, на девятом кирпичи, лежит Баба Яга костяная нога, нос в потолок врос, сама зубы точит (Царевна-лягушка). Зашла Марьюшка в избушку и видит: сидит там Баба-Яга – костяная нога, ноги из угла в угол, губы на грядке, а нос к потолку прирос. Сама черная, во рту один клык торчит (Финист – ясный сокол).*

Баба-Яга встречает непрошеного гостя неизменным и зловещим ворчанием и пофыркиванием. Это ворчание – недовольство Яги приходом живого человека. Ей не по себе от «живого» запаха: *- Фу, фу, - говорит, - русского духу слыхом не слыхано, видом не видано, а нынче русский дух сам пришел (Сказка о молодильных яблоках и живой воде). - Фу, фу, - говорит, - русского духу слыхом не слыхано, видом не видано, а нынче русский дух сам пришел. Вот изжарю тебя в печи да съем и на косточках покатаюсь (Поди туда – не знаю куда, принеси то – не знаю что).*

Несмотря на свою старость, Баба-Яга очень мобильная: летает на метле или на своем неизменном атрибуте – ступе: *Бросилась тут Баба Яга в погоню. Верхом на ступе едет, пестом погоняет, помелом след замечает.*

Баба-Яга обладает хорошим здоровьем, острыми зубами и крепким сном: *Принялась Баба Яга грызть деревья зубами, выворачивать с корнями. Грызла, грызла, да только даром все зубы себе изломала (Василиса прекрасная). Баба Яга улеглась на лавку, носом к стенке повернулась и захрапела-засвистела на всю избу (Василиса прекрасная).*

В «Сказке о Василисе, золотой косе, непокрытой красе, и об Иване Горохе» Баба Яга называет свой возраст. Ей ни больше, ни меньше, как сто двадцать лет. Но она ещё не прочь омолодиться, и просит Ивана Гороха, если он вернется живым, принести ей воды из змеиных палат, «*которую всплеснёшься – помолодеешь*».

В.Я. Пропп, анализируя образ Бабы-Яги, выявил его двойственность. Наряду с привычной для нас злобной сказочной колдуньей существовал в сказках и образ благожелательной Бабы-Яги, помогающей основному герою советом и делом. Эта вторая ипостась лесной колдуньи представляется исследователю как «мать и хозяйка зверей». «Яга представляет стадии, когда плодородие мыслилось через женщину, без участия мужчин» [6, 62]. Эту Бабу-Ягу, повелительницу зверей, автор сопоставляет с первоначальным образом Кибелы, образом, уводящим в охотничью эпоху [6, 65].

В сказках «Марья-Моревна» и «Василиса прекрасная» Баба-Яга очень коварная личность. Обещая героям за службу необходимые им предметы (волшебного коня или огонь для очага),

она не собирается выполнять данное обещание, а намеревается жестоко расправиться с героями. И если бы не помощь зверей, не сносить бы им головы, как и многим их предшественникам, черепа и кости которых изобилуют вокруг избушки.

В сказках «Гуси-лебеди» и «Терешечка» Баба-Яга выступает в роли похитительницы детей, которых она собирается зажарить в печи и съесть. Иванушку спасает сестрица Аленушка, опять же, не без помощи объектов природы и предметов быта – речки, яблони и печи с пирогами. Терешечка выбирается сам, благодаря своей смекалке, нерасторопности дочери Бабы-Яги Аленки и помощи гуся, который принес его к матушке и батюшке.

Но чаще в сказках, несмотря на свой свирепый вид и угрозу зажарить героя и съесть, Баба Яга оказывается весьма заботливой и внимательной: поит, кормит героя, в бане моет, парит, потом расспрашивает. Она способна посочувствовать и помочь герою, так как обычно ведает о мире больше других, т.е. является хранительницей сакральных знаний.

В сказке «Царевна-лягушка» она рассказала Ивану-царевичу, что жена его находится у Кощея Бессмертного, а также поведала, как с ним справиться:

- А, знаю! – сказала Баба Яга. – Она теперь у Кощея Бессмертного; трудно её достать, нелегко с Кошеем сладить: смерть его на конце иглы, та игла в яйце, то яйцо в утке, та утка в зайце, тот заяц в сундуке, а сундук стоит на высоком дубу, и то дерево Кощей как свой глаз бережёт.

В «Сказке о Василисе, золотой косе, непокрытой красе, и об Иване Горохе» Баба-Яга указывает герою путь в змеиное царство: *- Иди же ты прямо, куда солнце катится; через год дойдешь до Лисьей горы, там спроси, где дорога в змеиное царство.*

Итак, двойственность образа Бабы Яги свидетельствует о его глубокой древности, происходит он ещё из времен матриархата. Баба-Яга не всемогущая, но могучая, не всезнающая, но мудрая, поэтому попавшие в беду обращаются к ней за помощью, и она помогает.

Сознание современного русского человека в образе Бабы-Яги видит больше злую, коварную личность. В художественной литературе находим пример сравнения корявой елки с Бабой-Ягой, которая именуется не иначе, как чертова теща, а её неотъемлемым атрибутом является метла: *Черная речка берет начало в темной раде, где по болоту растет корявая елка, похожая на какую-то злую чертову тещу на метле, хотя, бывает, и на добрую бабушку с подарками. Идешь по такой темной раде к той доброй бабушке, а земля под ногой ходуном ходит, и сам начинаешь понимать – не добрая бабушка впереди ожидает, а все та же чертова теща претворяется доброй бабушкой (М. Пришвин. Корабельная чаща).*

При виде маленького, ветхого, покосившегося дома в сознании русского человека возникает ассоциация с избушкой Бабы-Яги: *А у этого изба, как у той Бабы-Яги, что на болоте живет, – свинья рылом разворотит (Б. Можжев. Живой). ...им бы добраться до своей лесной избушки... Это как раз такая же избушка, как в сказках. Правда, она не на курьих ножках и не повертывается в разные стороны, но в остальном она ничуть не уступает избе Ягинишны. В ней нет трубы, и дым выходит прямо из двери, почему вход кажется черной дырой; у самого входа обожженные камни и горшки, оставшиеся с весны, когда здесь полесовалина мошников с ружьями и варили пищу (М. Пришвин. Календарь природы).*

Вид женщины, орудующей возле печи кухонной утварью, тоже вызывает в памяти образ Бабы-Яги: *...весной в предраассветный час на морозных узорах окна протеплю себе дырочку и смотрю почему-то в восторге на соседку бабу-ягу, отправляющую ухватом в печь чугуны (М. Пришвин. Кощеева цепь).*

Жалмауыз-кемпир – мифический персонаж казахских сказок. О Жалмауыз-кемпир известно только то, что живет она в безлюдной степи в одинокой юрте: *После многодневного перехода по безлюдной степи впереди показалась одинокая юрта ... Из неё вышла страшная старуха – Жалмауыз-кемпир. (Батыр Тотан)*

Жалмауыз-кемпир – это старая, сгорбленная, чуть ли не до самой земли, женщина. В некоторых сказках у неё семь голов («Еркем-Айдар»), в некоторых – у неё всего один глаз («Кара-Уйрек»), который пламенем горит во лбу. В сказке «Ер Тостик» она описана так: *Стоит в степи саксаул, рядом с ним куст. Сидит под деревом дряхлая старуха. Просит её Ерназар:*

- Бабушка, подай повод!

- Светик мой, - отвечает старуха жалобным голосом, - если я встану, то не смогу сесть, а если сяду, то не смогу встать. Нет у меня сил подать тебе повод. (Ер Тостик)

Но на самом деле эта старуха имеет недюжинную силу: *Попытался Ерназар вырваться из её рук, да куда там! Пальцы старухи – словно тиски. Почувствовал Ерназар – пришла к нему смерть.* (Ер Тостик)

К тому же Жалмауыз-кемпир отличается умением очень быстро бегать. В сказке «Батыр Тотан» она соревнуется в беге с Ветроногом: *Быстрее птицы летит Ветроног, но и ведьма не отстает от него, наступает на пятки, вот-вот схватит. Джигит чувствует её огненное дыхание, да ему помогает случайность: старуха впопыхах не подоткнула свой длинный подол и, наступив на него, растянулась в пыли. Жалмауыз-кемпир, разозленная, рвет в клочья свое платье, бросает его на дороге и снова пускается в погоню.* (Батыр Тотан)

В сказке «Золотая бита» Жалмауыз-кемпир пытается гнаться за тулпаром, но понимает, что это ей не под силу: *Мальчик, не вынимая ног из стремени, схватил биту. Конь вскочил на ноги и понесся прочь. Жалмауыз-кемпир погналась за ними, но скоро убедилась старуха, что не угнаться ей за тулпаром.* (Золотая бита)

Жалмауыз-кемпир имеет огромный рот с редкими пожелтевшими зубами, которые при необходимости может превращать в различные предметы. Так, в сказке «Золотая бита» она использует свои зубы в качестве метательного оружия и в качестве заступа: *Вырвала она один из своих огромных зубов и метнула его. Зуб отсек скакуну одну ногу, но он продолжал скакать также быстро на трех ногах. Тогда старуха метнула ещё один зуб и отсекла коню вторую ногу. ... Старуха вырвала третий зуб и стала им, как заступом, подкапывать тополь.* (Золотая бита)

Как мифологическому существу с семью головами ей характерен крепкий сон: спит она по семь дней и семь ночей. Сказка «Еркем-Айдар» рассказывает, как герой пошел в далекое странствие с целью добыть сердце семиголовой Жалмауыз-кемпир: *Приехал Еркем-Айдар к чудищу, а оно спит, семь голов на семь сторон разметало. Выхватил он саблю и отрубил одну голову. Проснулась Жалмауыз-кемпир от боли, заревела, вскочила и бросилась на батыра.* (Еркем-Айдар)

Даже ее запах выдает ее противное создание. Ее приближение первым чувствуют кони главных героев. В сказке «Дотан-батыр» конь разбудил героя, который почувствовал запах Жалмауыз-кемпир. А в «Алпамыс-батыре» конь Байчубар не захотел, чтоб на него села Жалмауыз-кемпир и лягнул её ногами так, что она распласталась во всю длину.

Питается эта злобная старуха исключительно мясом, часто людьми, изловив которых, варит в огромном котле с сорока ушками. Иногда входит в доверие к какой-нибудь девушке и ежедневно, втайне или в обмен на огонь посасывает из ее колена или из пальца на ноге кровь, пока не доводит несчастную до полного истощения: *Пока девушка искала в её голове, старуха, положив её голову на колени, вдоволь насосалась её крови. Так старуха повадилась ходить каждый день. А девушка стала чахнуть день ото дня.* (Батыр Асан) *Вошла Жалмауыз, схватила ногу девушки, припала к пальцу. Вмиг стала девушка белой и бледной, как молоко.* (Кара-Уйрек)

Существует мнение, что образ Жалмауыз-кемпир как и образ Бабы-Яги, восходит к культу матери-покровительницы. На это указывают присущие ей иногда функции шаманки-волшебницы, хозяйки родового огня, владычицы и стража «страны смерти» [8]. В отличие от Бабы-Яги Жалмауыз-кемпир не дарит героям чудесные предметы. Но в ее поступках есть следы волшебных, сказочных преобразований. В сказке «Кендебай на коне Керкула» Жалмауыз-кемпир превращается в красавицу и зовет батыра к себе в дом, из которого обратной дороги нет. После того, как герой рассек её мечом, чары ее исчезли и она упала замертво в своем истинном образе. В сказке «Кара-уйрек», проглотив героев, она из-за угрозы Кара-уйрека убить её выплюнула их обратно, при этом слепого сделала зрячим, одноногого – двуногим, а девушку Саркыт превратила в красавицу. В сказке «Батыр Асан» Жалмауыз-кемпир излечивает героев, лизнув обрубки их ног и рук [9; 10].

В казахских сказках чаще присутствует Жалмауыз-кемпир, которая по своей архаичной натуре несет зло, создает герою различного рода препятствия. Черты доброй покровительницы героя Жалмауыз-кемпир сохранила только в некоторых волшебных сказках, в которых она рассказывает герою, как добыть самоиграющую домбру, помогает достать волшебное зеркало и жениться.

В современном казахском сознании образ этой злобной старухи тесно связан с её неопрятным внешним видом: *Вошла взлохмаченная, как Жалмауыз-кемпир, Куляш и застыла, пораженная её видом* (Д. Досжанов. Лодочник).

Отмечает казахское сознание и её способность быстро перемещаться в пространстве с целью поимки своего врага: *Враг гнался за ними неотступно, как в сказке Жалмауыз-кемпир гналась на быстроногом одnogорбом верблюде за храбрым охотником Куламергеном* (М. Ауэзов. Выстрел на перевале).

И если уж догнала врага Жалмауыз-кемпир, то пощады от неё не жди: *А когда взвалила все на спину – подогнулась вся, зашаталась, будто нечистая сила Жалмауыз-кемпир меня оседлала* (А. Кекильбаев. Встречный-поперечный).

Таким образом, в современном русском и казахском сознании продолжают жить мифические образы Бабы-Яги и Жалмауыз-кемпир, образы, которые восходят еще к мезо-неолиту. Ведь при переносном употреблении важны аллюзии не только к образам положительных героев, но и «нечистой» силе. В художественной литературе часто встречаем сравнения, агентом которых являются отрицательные сказочные женские образы или их портативные элементы, свойства и действия. Культурные знаки, обозначающие сказочных бестиариев, принято считать составляющими биоморфного культурного кода этноса.

Список литературы

- 1 Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. / В.В. Красных – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
- 2 Шаховский В.И. Литературный интекст как ключ к культурной памяти российского социума (на материале публикаций А. Минина) / Политическая лингвистика. / В.И. Шаховский. Вып.2 (25). – Екатеринбург, 2008. – С. 115-125.
- 3 Савченко Л.В. Иерархическая модель биоморфного кода культуры // Культура народов Причерноморья. / Л.В. Савченко – 2014. - № 273. – С. 170-172. – Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/93203>
- 4 Ковшова М.Л. Семантика и прагматика фразеологизмов: лингвокультурологический аспект: автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра филол. наук. / М.Л. Ковшова – М.:, 2009. – 48 с.
- 5 Багаутдинова Г.А. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты: автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра филол. наук. – Казань, 2007. – 45 с.
- 6 Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. / В.Я. Пропп – М., 1998. – 344 с.
- 7 Бейсембаева А.У. Код культуры как отражение «наивных» представлений о мироздании / А.У. Бейсембаева, ж-л «NovaInfo.Ru», Филологические науки, № 44, Т. 4. – Режим доступа: <http://novainfo.ru/article/5598>
- 8 Каскабасов С.А. Казахская волшебная сказка. / С.А. Каскабасов – Алма-Ата, 1972.
- 9 Казахские волшебные сказки. – Алма-Ата: Жазушы, 1989. – 240 с.
- 10 Любимые русские сказки. – М.: Эксмо, 2009. – 208 с.

Қазіргі орыс және қазақ санасында Баба-Яга мен Жалмауыз кемпірдің бейнелері мезо-неолиттен – ақ ұмытылмай жалғасып келе жатыр. Жақсы кейіпкерлердің бейнелері ғана емес, «сиқырлы» күшке де аса назар аударылады. Көркем әдебиетте ертегіде жаман әйел образдарын салыстырмалы түрде, олардың портативті элементтері, қасиеттері мен әрекеттерін жиі кездестіріп тұрамыз. Ертегідегі бестиарий мәдени белгілері этностың биоморфты мәдени коды болып саналады.

In the modern Russian and Kazakh consciousness continue to live the mythical images of Baba Yaga and Zhalmayyz-kempir, images that have existed since Meso-Neolithic. After all, with the use of metaphorical allusions it is important to tell not only about images of good characters, but also "evil" force. In the literature we can frequently see comparisons which agent are negative fabulous female characters or portable items of them, their properties and actions. Cultural signs for fabulous bestiaries, are considered to be components of biomorphic cultural ethnic code.

УДК 81'1:725.85=512.122

Б. М. Сүйеркүл¹, Қ.Ө. Айтмұхаметова²

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты¹

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы²

Атматы¹, Астана², Қазақстан

akbotakoz@mail.ru, kuralai13kz@mail.ru

«ДАНА ХИКАР СӨЗІНДЕГІ» ҒАЛАМНЫҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Аталмыш мақалада орта ғасырлық армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» зерттелу тарихы және ондағы өсиеттердің қазіргі қазақ фразеологиялық-паремиологиялық қорымен өзара сабақтастығы жайлы мағлұмат берілген. Сонымен қатар, мақалада тіл мен адамның арасындағы байланысқа назар аударылады және бірінші орынға тілдік тұлға мәселесі қойылады.

Кілт сөздер: Тәңіршілдік, дін, таным, мақал-мәтелдер, оним, жазба ескерткіштер, сөз мәдениеті, тілдік тұлға.

XXI ғасырдағы ғылым дамуына тән басты сипат зерттеулердің адамтану бағытында жүргізілуі тіл білімінде айналып өтпейді. Осыған орай, бұрын-соңды құрылымдық-жүйелік тұрғыдан жан-жақты қарастырылған жазба мұралар тілін кейінгі жылдары антропоэзеттік парадигма аясында зерттеу қажеттілігі туындап отыр деуге болады. Сондықтан халық тарихында орын алған діни ұстанымдарды айшықтайтын тілдік деректерді теоллингвистикалық аспектіде зерделеудің ғылым дамуы үшін берері мол деп ойлаймыз. Себебі, жазба ескерткіштердегі деректердің тіл тарихы ғана емес, ел тарихына да қатысты кейбір қате түсініктердің басын ашуға, оларға жаңаша қарауға жол ашуы мүмкін.

«Дана Хикар сөзі» – орта ғасырларда әр алуан алфавиттерге (араб, латын, армян, славян, көне түркі) негізделген жазулармен хатқа түсірілген филологиялық мәні зор ескерткіштердің бірі. Ол мұрағаттардың таралу шеңбері де аса үлкен аймақты – Қырым, Подолия, Венгрия, Мысыр, Польша сияқты елдерді қамтыған. Қазақ зерттеушісі С. Құдасовармян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзін» құрылымдық тұрғыдан фонетикасы, морфологиясы, лексикасы деп бөліп қарастырған. Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері қазақ халқының этнос ретінде қалыптасуының бастапқы кезеңін қамтитын қыпшақ тілінің даму заңдылықтарын ашуға кеңінен жол ашатын тарихи лингвистикалық дереккөз ретінде аса құнды. Олардың ішінде көркем-дидактикалық жанрда жазылған әзірге ғылымға белгілі бірден бір туынды «Дана Хикар сөзі» болып саналады. Бұл жәдігерліктің қолжазбасы Австрияда, мхитаристердің Венадағы кітапханасында сақтаулы. Ескерткішті 1964 ж. француз ғалымы Ж. Дени мен поляк ғалымы Э. Трыярски «Дана Хикар тарихының» армян-қыпшақ нұсқасы» деген атаумен француз тілінде жариялаған. Осы нұсқаның негізінде мұрағат атауы ғылыми әдебиетте «История мудрого Хикара», «Сказание о премудром Акире (Хикаре)», «История и поучения Премудрого Хикара» деп түрліше аталып кеткен [1, 5-6].

Біз аталмыш ескерткіш материалын тәңіршілдікті ұстанған армян қыпшақтарының дүниетанымынан мол мағлұмат беретін құнды мұра ретінде қарастырамыз. Атап айтқанда, ойшыл Хикардың баласына айтқан өсиеттеріндегі ұстанымның қазіргі тіліміздегі мақал-мәтелдерде, нақыл сөздерде қалайша өрілгендігін салыстырамыз.

Шығармада жасы алпыстан асқанша перзент сүймеген Хикардың қатты қайғырып, бала сұрап, Тәңіріне жалбарынып, ақырында қарындасының ұлы Натанды бауырына басқаны баяндалады. Халқына даналығымен аса қадірлі болған Хикар баласына кішкентай күнінен-ақ ерекше қамқорлық жасап, мәпелеп өсіреді. Ең бастысы, оңы мен солын танымаған балаға ақ пен қараның, жақсы мен жаманның ара жігін ажыратып, түсіндіру, санасына сіңіру үшін оған әр түрлі өсиеттер айтып, бар ақылын құлағына құюмен болады. Алайда соншалықты жақсы тәрбие берілген Натан өсе келе әкесіне қарсы шығып, оны ханға шағыстырып, оның орнын өзі тартып алу мақсатымен, үлкен опасыздық жасайды... Осы тұста қазақ тіліндегі жақсылыққа жамандықпен жауап қайырған адамға қатысты қолданылатын «надан» (мұнда т//д дыбыстарының сәйкестігіне назар аударыңыз) сөзінің семантикасы жоғарыда аталған жалқы есімнің жалпылануынан туындаған болуы ықтимал деген болжам жасауға болады. Тіл білімінде дауыссыз дыбыстардың ішінде қатаңдардың алғаш пайда болғаны, көне дәуірлерде қатаңдар мен жуан дауыстылардың кеңінен қолданылғаны, кейіннен қатаңдардың ұяңдануы, сөйтіп п//б, т//д, к//ғ, к//г жұптарының қалыптасқандығы туралы профессор Б. Сағындықұлының [2] ғылыми тұжырымдары орныққан.

Мұндай жалқы есімдердің жалпылануы тәжірибесіне, яғни бейонимдену үрдісіне тіліміздің тарихынан көптеген мысалдар келтіре аламыз. Мәселен, ғашықтардың арасына түсіп, арамдық жасаған адамды Қодар деу («Қозы көрпеш пен Баян сұлу» жырының кейіпкері), Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбардың заманында өзін Алла тағаланың елшісімін деп жариялап, халықты соңынан ертпек болып, ол үшін сан түрлі айдалар жасаған Кәззап деген кісі есімінің кейінірек *қу, айлакер, сұм, жалғаныш, өтірікші* мағыналарын білдіретін сын есімге айналуы, Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романындағы Судыр Ахметтің қазақы тілдік ұжымдағы *бөспе, суайт, екі сөйлейтін, екіжүзді* адамдарға қатысты жалпы атауға айналуы және т.б.

Сонымен шығарманың үштен екі бөлігі осындай уағыз-нақылдарға арналған. Осымен байланысты, қазақ халқы үшін аса маңызды, ерекше құнды болып саналатын «Кісі», «Ата-Ана/Ұрпақ» семантикалық өрістерінде көрініс табатын дүниенің паремиологиялық бейнесіне тоқталамыз.

Оғлум йахшірах тыр йарлыл/ы/хны йығмаға некі ходжал/ы/хны сачмаға – Ұлым, байлықты шашқаннан да, жарлылықта /жоқ кезінде/ жиғаның жақсы (ДХ) [1, 58].

Дана Хикардың бұл өсиетіндегі баланы үнемшілдікке тәрбиелеу, ысырапшылдықтан сақтандыру идеясы – діни танымның негізін құрайтын қағидалардың бірі. Бұл қағида қазақтың бас ақыны Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» атты өлеңінде өрілген «адамның бес дұшпаны» туралы оймен сабақтас: «Өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ – бес дұшпаның білсеңіз...» [3, 28].

Қазақтың ұлы ойшылы баса назар аударған бес зиянды нәрсенің бірі – *өсек* пен *қаңқу* сөзден *аулақ болу* қажеттігі қыпшақ ақылманы Дана Хикардың мына кеңесінен анық көрінеді:

Оғлум сыңарыңны памбас /ал/ етмә егәр йырахтын егәр йувухтун зера йаман сөз терчә да тезіңдәйн йетәр да аларның арасына талаш болур – Ұлым, жырақтағы-жуықтағы /алыс-жақындағы/ жолдастарыңның сыртынан сөз айтпа: жаман сөз тез жетер де, олардың арасында талас болар (ДХ, 60).

Баланы діни қағидалар бойынша ең ауыр күнәлар қатарына жататын *ғайбаттан* /біреудің сыртынан сөз айту, өсек-аяң/ сақтандыру мәселесі әлі күнге өзектілігін жоймаған. Тіпті қазіргі кезде бұл жаман әдеттен арылудан бұрын, оған бой алдыру кеңірек таралған сияқты. Мұны қазақ халқының тұтастығына нұқсан келтіретін қоғамдық кесел деп таныған жөн.

Жалпы қазақ танымындағы жақсылық пен жамандықты, оларға апаратын жолды санамалап көрсету – армян жазулы қыпшақ ескерткішінде де бар, қалыптасқан үрдіс. Оны

балаға айтылған ақыл-кеңестің барынша жүйелі болуы оның санасына сіңірілуінің басты шарттарының бірі екенін ескеруден туған деуге болады.

Қазақта *үш дауасыз* (ауру, кәрілік, ажал), *үш арсыз* (ұйқы, күлкі, тамақ), *үш көз* (су анасы – бұлақ, мал анасы – тұяқ, сөз анасы – құлақ) т.б. сияқты санамаланып берілген ой түйдектері баршылық. Ал *төрт* санымен байланысты мұндай қолданыстар көп емес: дүниенің төрт бұрышы /шартарап/, төрт құбыла (батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік) және т.б.

«Дана Хикар сөзінде» осы «төрт» сан есімі біршама белсендірек жұмсалған деуге болады:

... *Хайтып Хігар айтты услуларның ахылын Натанга хардашы оғлуна 4 іш бар кі адамның көзүнұң йарыхын арттырыр* – Хикар Натанға, қарындасының баласына, даналардың ақылын айтты: адамның көзінің жарығын /нұрын/ арттырар төрт іс бар (ДХ, 60 а).

Авалгі бахкай ертә чічәкләр үснә 2-інчі йалан айах йүрүгәй йашил үснә 3-үнчі кі ахын сувда йүругай 4-үнчі йолчунларын көргәй йірахтагіларін – *Әуелгі* – ерте тұрып гүлдерге баққай /қарағай/ көз салғай; екінші – жалаң аяқ жасыл/ көк шөп үстімен жүгіргей; үшінші – ағын суда жүргей /кешіп жүрсе/, төртінші – жырақтағы жолаушыларды көргей /өте алысқа көз тігіп қарау/ (ДХ, 60 а).

Мұндағы *авалгі* – *әуелі* /*әуелгі* сөзі қазіргі қазақ тілінде де «алғашқы, бірінші, алдыңғы» мағыналарында жұмсалатыны мәлім. Мына мысалда «бірінші» сөзінің орнына «бұрынғы» лексемасы қолданылған:

Хайтып 4 іш /б/ ар кі адам оғлун семіртір бурунгі кийініш 2-інчі йахші сөз ішіткәй дайма 3-үнчі кендінің оғланлары білә да хул хутаны білә севеклү тірілғай 4-үнчі нема йаман сөз ішітса ішітмәміш болсун – Адам баласын семірттер тағы төрт іс бар: бірінші /бұрынғысы/ – киіну, екінші – дәйім жақсы сөз естісе, үшінші – өзінің балалары мен құл-құтанымен сүйінішті тірлік кешсе, төртінші – нендей жаман сөз естісе де естімеген болсын (ДХ, 60 а).

Йана 4 іш бар кі адам оғлу кендіна һермат келтірір дайма йахші сөзү міскінлік еткәні да ексік сөзләгані да уйалғаны улудан кічідән – Адам баласы өзіне құрмет келтірер тағы төрт іс бар: дәйім жақсы сөзі, міскіндік еткені, аз сөйлегені, үлкен-кішіден ұялғаны (ДХ, 61).

Дана Хикар осы айтылғандарға қарама-қарсы адам баласын ұятқа қалдырар төрт іске де назар аударған.

Хайтып 4 іш бар кі адамның йүзүнұң сувун кетәрір бурунгі кі аших болғай йаман хатынга 2-інчі кі көп сөзләгәй да айтқай кі менім кібік кім еса сөзләма болмас да білмас 3-үнчі кі йахшіларның сөзү арасына кіргәй да уруп бузғай 4-інчі кі ай кай білірмен да йалған сөзләгәй – Адамның жүзінің суын кетірер тағы төрт іс бар: бірінші – жаман әйелге ғашық болса, екінші – көп сөйлеп, айтса: «Мен сияқты ешкім сөйлей алмас, білмес» /деп/, үшінші – жақсылардың сөзінің арасына килігіп, орынсыз бұзса, төртінші – білемін деп жалған сөйлесе (ДХ, 61).

Автордың мұндағы «Адамның жүзінің суын кетіру» деп отырғаны қазақ танымындағы «бетінің арын бес төгу» тұрақты тіркесімен мәндес «ұялу, қызару, ұятқа қалу» дегенді білдіреді. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде *ұялтты*, *ұятқа қалдырды* мағынасын білдіретін «бетінен арын төкті» [4, 117] тіркесі келтірілген.

Бұл жерде Дана Хикардың Тәңіршілдікті ұстанғандығы, ондағы «төрт» санының дүниенің төрт бұрышын білдіруі, тіпті аталмыш діни ұстанымды білдіретін таңба ретінде танылған төрткіл сипатты белгіні христиандардың кресімен шатастырудың да бар екендігін айта кетуіміз керек. Мұнда Тәңіршілдіктің монотеизм бағытындағы діни ұстаным болғандығын ескергеніміз жөн. Тәңіршілдік – түркі халықтарының исламға дейінгі негізгі діни наным, табынудың басты нысаны – Тәңір. Тәңірі – көне түркілердің діни наным-сенімдеріндегі тұлғаланбаған, шексіздік күйі есебіндегі аспанмен теңестірілген басты Құдай бейнесі [5, 36].

Жалпы қазіргі тіл білімінде антропоэлекті парадигманың орнығуымен байланысты көне түркі жазба ескерткіштерін адамтану бағытында, когнитивтік лингвистика тұрғысынан қарастырған бірқатар еңбектердің жарық көргенін атап айтқанымыз жөн. Олар

Н.Ғ.Шаймердинованың [6] докторлық диссертациясы және Р.Байымбетованың [7] кандидаттық диссертациясы және т.б.

Сондықтан да Дана Хикардың шығармасында **төрт** санына ерекше мән беріліп, адам баласы ұмтылуға тиіс жақсы қасиеттердің саны да, аулақ болуға тиіс жамандықтар саны да *төртке* орайластырылған. Демек, Тәңіршілдіктегі төрт санының рөлі қазіргі қазақы танымдағы *үш, жеті, тоғыз* сандарының қасиеттілігінен еш кем болмаған.

Дана Хикардың әйел затына қатысты ойлары достыққа адалдық идеясымен де сабақтасады: *Оғлум ітлік етма сыңарыңның хатыны біла соңра өзгәләр да сенің сыңарыңа түшіәрләр да өлгінчә болур саңа налатлама* – Ұлым, жолдасыңның әйелімен иттік етпе /ашына болма/, соңыра өзгелер де сенің әйеліңе солай етер де, өле-өлгенше саған қарғыс айтар (ДХ, 57а).

Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде бұлармен мазмұндас «ит /иттей/ болды» /*қор болды; абыройы төгілді, масқара болды*/, «ит қылды» /*қор етті, қорлады; абыройын түсірді*/ [4, 237-238] тіркестері берілген.

Мұнда баланы адалдыққа тәрбиелеуге, досына деген шынайы сезімді сақтауға баса мән берілген. Мұны діни танымның басты қағидаларының бірі таңбаланған «Біреуге ор қазба, өзің түсерсің» деген мәтелдің Дана Хикар сөзіндегі мына нұсқасынан да көреміз:

Да кім кімге чуғур хазса кенді түшіәр – Кім біреуге шұңқыр қазса, өзі түсер (ДХ, 62).

Дана Хикардың мына өсиеті қазақтың «Есік көргенді емес, бесік көргенді ал» деген мәтелімен толық үндеседі:

Хатунну нөгәр кім білір арада немә талаш болду еса ол бурунгі ейасін аңар да сен хайгуруп күстүнүрсен – Әйелдікке жесір қатын алмағайсың; кім біледі, арада ұрыс-талас болса, ол бұрынғы иесін/күйеуін ойлар да, сен қайғырып, күстана /қапа/ боларсың (ДХ, 57 а).

Жалпы Тәңіршілдік қағидаларына сәйкес жазылған «Дана Хикар сөзіндегі» күллі нақылдар мен өсиеттердің айтар ойын, түпкі діттемін қазақтың «*Әйелді бастан, баланы жастан*» деген бір мәтелімен түйіндеуге болар еді. Демек, «тәрбиелі, саналы ұрпақ өсіргін келсе, әуелі оның болашақ анасын дұрыс таңдай білу керек. Ол үшін текті жермен құда болып, ұлынды көргенді бойжеткенге қосқаның жөн» деген тұжырым астарлы /имплицитті/ түрде шығарманың бүкіл өн бойына таралған.

Дана Хикар түсінігіндегі «екінші жамандық – адам көп сөйлеп, айтса: «мен сияқты ешкім сөйлей алмас, білмес» деп, үшінші жамандық – жақсылардың сөзінің арасына килігіп, орынсыз бұзса, төртінші – білемін деп жалған сөйлесе». Қыпшақ ойшылының бұл сөздері қазақтың «Аз сөз – алтын, көп сөз – көмір», «Өзің білме, білгеннің тілін алма», «Атасы тұрып, ұлы сөйлегеннен без, анасы тұрып, қызы сөйлегеннен без», «Сөз жаманы – жала», «Басқа пәле тілден /келеді/», «Басқа келетін он пәленің тоғызы тілден», «Тіліңді тарт – тісің сынбасын» және т.б. сияқты нақылдарымен, мақал-мәтелдерімен толық үндеседі. Яғни қазақ қашан да сөзге тоқтаған, сөздің қадірін білген халық болғандықтан, *әдептің басын да дұрыс, жақсы, орынды сөйлей білумен* байланыстырған. Бұл сөз мәдениетінің басты қағидаларымен толық сабақтасады. Демек, сауатты, мәдениетті сөзге қойылатын басты талаптар – сөзжұмсамның коммуникативтік сапалары – сөз дұрыстығы, тазалығы, байлығы, түсініктілігі, дәлдігі, бедерлілігі, қисындылығы, орындылығы сияқты қасиеттерге қазақ ежелден-ақ баса мән берген. Бүгінде бұл талаптар жалпы тіл ұстанушының тілдік құзыреттілігін, әсіресе маманның тілдік біліктілігін қалыптастыруда ерекше сақталады [8, 42].

Оғлум һеч немәгә күлмә ол күлмахтан талаш болур да ол уруштан өлум болур – Ұлым, еш нәрсеге күлме, ол күлкіден талас болар, ұрыстан өлім болар (ДХ, 58 а).

Автордың мұндағы мақсаты – баланы жөн-жосықсыз күлуден аулақ болуға, ұстамдылыққа тәрбиелеу. Жалпы жөнсіз күлкінің түбінде жақсылыққа апармайтыны қазақтың «Көп ойнаған /күлген/ бір жылар» деген мәтелінде түйінделген. Осы тұста дана Абайдың мына бір шумақ өлеңі ойға оралады:

Жігіттер, ойын – арзан, күлкі – қымбат,

Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат! [3, 59].

Жанды жадыратар шынайы күлкінің адамның жүйке жүйесіне жағымды әсер етіп, көңілін жайландыратыны әлдеқашан дәлелденген шындық. Ал орынсыз күлкінің кез келген уақытта ұрыс-керіске ұласып кетуі мүмкін екендігін айтқан Дана Хикар баласын осындай келеңсіздіктен сақтандыруды жөн санайды. Бұл ой қазақтың «ойыннан от шығар» деген ескертуімен де үндеседі. Осылайша «Дана Хикар сөзі» ескерткішіндегі өсиеттердің қазіргі қазақ тілінің фразеологиялық-паремиологиялық қорымен толық сабақтасатындығын көреміз.

Пайдаланылған әдебиет:

- 1 Құдасов С.Ж. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 120 б.
- 2 Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар. – Алматы: Үш қиян, 2009. – 504 б.
- 3 Құнанбаев А. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Өнер, 1992. – 418 б.
- 4 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977 ж. – 712 б.
- 5 Қ. Т. Жұмағұлов, Е. Т. Қартабаева. - Алматы : Қазақ университеті, 2013. – 170 б.
- 6 Шаймердинова Н.Г. Когнитивная семантика древнетюркских орхонских текстов. - Астана, ЕНУ, 2007. – 240 с.
- 7 Байымбетова.Р.К. Түркілер дүниетанымының тілдік репрезентациясы (VII–IX ғасырлардағы түркі ескерткіштері тілі негізінде): фил.ғыл.канд. дисс. – Астана, 2010. – 121б.
- 8 Айтмұхаметова Қ.Ө. Сөз мәдениеті және риторика (Мемлекеттік қызметшілерге арналған): оқу құралы. – Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2011. – 135 б.

В данной статье рассматривается вопрос о взаимопреимственности фразеолого-паремиологического фонда современного казахского языка с языковыми фактами кипчакского памятника «Слова Премудрого Хикара», также приведены сведения из истории исследования письменного наследия. Также в статье акцентируется внимание на связи языка и человека и на первый план выдвигается проблема языковой личности.

This article contains information about the interaction of modern Kazakh language's phraseological-parameological fund with language facts of kipchak monument "Words of Wise Hicar", also information from history of written heritage research. Also in article the attention in interrelation language and the person is focused and the problem of the language personality is put in the forefront.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ӘОЖ 821.512.122

М.Т. Джакыпбекова
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған, Қазақстан
Mamilya_72@mail.ru

ТАРИХИ ТҰЛҒА ЖӘНЕ КӨРКЕМ БЕЙНЕ

Бұл мақалада С. Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романындағы қолданған көркемдік тәсілі аңыз бен тарихи деректердің негізінде тарихи тұлға Шоқанның көркем бейнесін сомдаудағы ерекшеліктері талданылған. Жазушының тарихи деректі пайдаланудағы шеберлігі, сол арқылы Шоқанға қатысты өмірлік деректердің көркем шығармада көркем кестемен берілуі сөз болады. Шоқан өмір сүрген қоғамдағы өзге де тұлғалардың бейнесі Шоқан өмірімен байланыстырыла суреттелгені зерделенген. Сондай-ақ Шоқанның ауыз әдебиетіне үлес қосқан зерттеушілік қызметінің бір қыры да ашып көрсетілген.

Кілт сөздер: тарихи тұлға, көркем бейне, аңыз, ауыз әдебиеті, зерттеуші

Сәбит Мұқанов қазақтың ойшыл-ғалымы Шоқан Уәлихановтың жүріп өткен жерлеріндегі мұрағаттардан өміріне қатысты деректерді көп уақыт жинап, зерделеп, соның негізінде төрт том етіп жазуды жоспарлаған «Аққан жұлдыз» (1967-1969) романының екі томын жазып шығарады. Осы тақырыпқа қалай келуін жазушы былай баяндайды: «Шоқан Уәлихановтың 1904 жылы орыс тілінде басылған шығармалар жинағын, сол жинақтағы портреттерін, менің алғаш 1913 жылы, Шоқанның ата - бабасының мекені -Сырымбет тауының етегінде, туған інісі - Нұрмұхаммедтің (Қоқыш) үйінде көруім, «Өмір мектебінің» бірінші кітабында, одан кейін, 1921 жылы сол Қоқыштың үйінде Шоқанның сүгірет салған альбомын көруім «Өмір мектебінің» екінші кітабында баяндалуы, оқырмандарға мәлім. Сол кезден бастап Шоқанның өміріне, қызметіне көңіл аударуым да, 1928 жылы СССР Ғылым Академиясының Ленинградтағы қолжазбалар архивінен Шоқанның «23 фонда» аталатын толып жатқан материалдарын, Шоқанды зерттеушілерден бірінші болып кездестіруім де белгілі. Осыларды және басқа материалдарды зерттеу негізінде, мен әуелі қыркыншы жылдардың алғашқы жартысында «Ариаднаның арқауы» деген пьеса, елуінші жылдардың екінші жартысында «Шоқан Уәлиханов» деген пьеса жаздым. Екі пьеса да баспасөзде жарияланды. Бұл пьесалармен Шоқан Уәлихановтың бай өмірі және аса зор қоғамдық қызметі түгел қамтылмайтын болған соң, ұлы адам туралы роман жазу ойына келдім. Сол мақсатпен, тағы да материалдар іздеп, 1952 жылдың күзінде Омбы қаласына бардым. Сонда, бұрынғы кадет корпусының үйінде, Омбының Михаил Васильевич Фрунзе атындағы Қызыл тулы жаяу әскерлер училищесі мекендейді екен, начальнигі генерал-майор Леленьков (өкініштісі сол аты есімде қалмапты) жолдас екен. Осы жолдас Омбыдағы кадет корпусының тарихын түсінуге, маған өлшеусіз зор жәрдем көрсетті» [1, 746],- дейді.

Белгілі ғалымдар Т.Кәкішев пен К.Ахметтің «Сәбит Мұқанов» атты әдеби – ғылыми ғұмырнамалық еңбегінде «Шоқан Уәлиханов» пьесасындағы Шоқан бейнесін сомдағын Нұрмахан Жантөриннің естелігі келтіріліп: «Сәбең Нұрмаханды үйіне ертіп келіп, 18 жасар Шоқанның күнделігін оқытады... – Сені ертіп әкеліп, бұл күнделікті оқытқанда, сен осыны түсінсін деп едім...Сен Шоқанға офицерлікке қызыққан деп қарама, ел үшін өмірін сарп етіп, шарқ ұрған азамат деп қара. Менің Шоқан бейнесіне қызығуым да осы себепті» [2, 293], -

деген деректер келтіріледі. Шоқан Уәлиханов сынды өмірде болған тарихи тұлғаның көркем бейнесін сомдау қаламгер үшін үлкен табандылықты талап еткен еңбегінің нәтижесі болды [3]. Романда Шоқанның ата - тегі, ол кездегі саяси әлеуметтік тарихи жағдай, ел тұрмысы, белгілі тарихи тұлғалардың ел билеу ісіндегі жүргізген саясаттары, қарапайым адамдар арасындағы қарым – қатынас, яғни Шоқанның өсіп – өнген ортасы жан-жақты қамтыла отырып суреттелген. «С.Мұқанов баяндауының бір ерекшелігі тарихшылардай дерек, құжат қуып кетпей, Шоқанның арғы-бергі аталары тұсында жасаған қазақтың атақты, кейде жергілікті аумақта ғана даңқы шыққан ақын, жырауларды әңгіме арқауына тартып, ұлттық рухани дүниесінен хабар беріп отыруы» [4, 153].

Роман Шоқанның туып өскен жері Құсмұрын және Күнтимес жер атауларының тарихына тоқталып, оны ел аузында сақталған аңызбен байланыстырады: «– Осы маңайдың, – дейді олар, – тауы, орманы жоқ, ұшы-қиыры жоқ, жап-жалпақ кең даласы көлге таяна бұйраттана бастайды да, аңғарға жақындай қырқаланып кетеді. Қырқаның күнгеіндегі биік дөң, батыс жақ беті «Ханжатқан» аталатын ойпатқа жақындай, жіңішке беріп, темір ұстасының төсіндей сүйірленіп бітеді. Сағымды күндері алыстан қараған адамға, осы сүйір конғалы келе жатқан алып құстың тұмсығына ұқсайды. Жұрт сол тұмсықты Құсмұрын атаған да, кел де солай аталып кеткен».

Бұдан ары оның арғы атасы Абылай хан жайы, оның мұрагері Уәлі туралы сөз болып, әжесі Айғанымның ел басқару ісіндегі елеулі істері баяндалады: «– Уәлінің Шыңғысы отырған шаңырақтың «қара» аталатын себебі, – дейді ертегішілер, – монғол Шыңғыс ханнан бері бұл орданың қаңқасы мен кигізі сан рет жаңғырғанмен, шаңырағын еш уақытта өзгермей, алғашқы түнде қалып қойған. Тұтас еменнен иіліп жасалған бұл шаңырақ, жақсы күтіп жыл сайын жылқының майымен былай бергендіктен, пәлен ғасыр бойына ыс шалғандықпен, ағашы жылдан жылға жылтырай түсіп, өңі қап-қара түн, темірдей қатайып қалған, «қара шаңырақ» аталуы сондықтан».

Жазушы Шоқанның ерекше дарын иесі болатындығына дүниеге келмей жатып болжам жасайды, сонда шешесі Зейнеп аяғы ауыр кезде бүркіттің миына жерік болады «Зейнеп бүркіттің миына жерікті. Және қолдағы бүркіт емес, тағы бүркіттің!... Оны қайдан табу керек?» «Уәлінің Бурабай тауындағы Қызылағашта тұратын бәйбішесінен туған Бікән есімді ұлы, Бікән бүркітші еді». «- Бүркіттің және тағы бүркіттің миына жеріген жас келіннен ұл туса,қырағы алғыр болар ма? – деп дәмеленді Бікән, - біздің тұқымның еңсесі түскен туын болашақта сол көтетер ме?» [1, 142]. Балаға есім қою рәсімі де әдеттегіден ерекше көрініс тапқан. Баланың есімін Шыңғыс үйінде қонақтап жатқан Қалқай ишан қояды. «Болашақтың Мұхаммед-Ханафиясы болар ма екен?» – деген тілекпен Қалқай ишан Зейнептен туған ұлдың атын – Мұхаммед-Ханафия қойды. Былай да шолжың Зейнептің бұл есімге тілі келмей сәбиін «Қанаш» деп кетті былай жұрт «Шоқан» деп кетті» [1, 218].

Бір ерекшелігі, романда Шоқанның дүниеге келген күнінен бастап оның болмыс бітімі, барлық әрекеттері, іс қимылы арғы атасы Абылаймен байланыстырыла суреттеледі. Қазақтың жас балаға көпті көрген қариялардан бата алу дәстүрімен Шоқанның әкесі Шыңғыс үйіне қонақ болып түскен бір кездері «Абылай ханның туын ұстаған» Тұрсынбай батырдан «шөбереңе бата бер» деп сұрайды. Баланы қолына алған батыр жылап қоя беріпті, мәнісін сұрағанда: «– Жыламағанда қайтейін! – депті Тұрсынбай, – мынау балаң, аумаған Абылай ағам ғой!...», - депті [1, 221]. Осыдан былайғы уақытта да Шоқанға тілі шыға бастаған тұста да ағасы Шепе оған «Әбәй баласымын» (Абылай баласымын) дегенді аузына салып, өзі де зерек бала есейген шағында Абылайдың кім екенін байыппен ұғып, «асылың қара қазақтан артық» дегенді санасына сіңіріп өседі. Баласын Омбыға апара жатқанда әкесі ашуланған баласының көз ұшқынынан тағы да сол Абылайдың бейнесін көреді: «Сол кезде Шыңғыстың көзі баласынын, көзіне түсіп кетсе, ағы қып-қызыл боп, жел үрлеген шоқтай жайнай қалған екен. Қанға құмартқанда Абылайдың көзі осылай жанады дейтін еді. Одан кейін Уәлімен бірге туысқан, Кенесарыға жақтас болған он үш жасында кісі өлтірген, өзі соғыста өлген Мәмке батырдың көзі жауға шабарда осылай қып-қызыл болып кететін еді. «Қатты ашуланғанда Шоқанның көзі де сөйтеді» дегенді Шыңғыс естіген, көруі осы жолы ғана.

Шыңғыс баласының көзі қызарудан шоши қалды, себебі, «көздері қызара қалған шақта, Абылай да, Мәмке де ойға алғанын істемей тынбайды, ондай халде, тірі адамды өкіртіп отырып қолынан бауыздауға тайынбайды» деп естіген. Бала болғанмен, Шоқанды сөйтеді десетін» [1, 336]. Шоқан кадет корпусын бітіргеннен кейін Гасфорттың тапсырмасымен Батыс Сібірге жол тартады. Сонда Батыс Сібірлік архивты басқарушы «Бұғы Бабаймен» (бурят М.М.Баргузин) болған әңгімесінде ол Шоқанның бет сипатының бір кездері бала кезінде өзі көрген хан Абылайға ұқсас екендігін айтып береді: «Иә, келіпсің Абылайға. Әсіресе мұрын жағы кең, шеке жағы қысық, көзін, мен қалың қабағын, келіпті. Бірақ, сенің өңің одан қуқылдау. Оның беті алабұртып, қара-күреңденіп тұратын, – деді» [2, 17].

Шоқанның бала кезіндегі тентектік әрекеттерін жазушы «есті» тентек деп суреттейді. Шынында да Шоқан бала болса да әкесінің ел басқару ісіндегі жұмыстарына байыппен қарап, өз әкесінің жақтастары кім, қарсыластары кім екенін жақсы айыра алады. Сондағы оның сотқарлық істері сол әкесінің қарсыластарынан «кек алу» мақсатында болатын.

Әкесі Шыңғыстың «үмітімді ақтар осы болар» деген сенімін жазушы бірнеше мысалдармен тізбектеп көрсетеді. Біріншіден, әкесі Жаманқұл ақынға «Едіге» жырын айтқызғанда соны алты жастағы Шоқан қағаз бетіне түсіріп алады. Екіншіден, Балқожа биге қатысты (Ыбырай Алтынсаринның атасы) әңгіме болғанда мұқият тындап отырған жеті жастағы Шоқан «Кенесарыдан қашып Тобылдың суына батып кеткен Балқожа би ме?» деп бірақ айтады. Үшіншіден, бірде Қыпшақ Избасты бимен сөз таластырып отырған Керейден шыққан Тоқсан биге тоғыз жастағы Шоқан «Керейдің атасы-кер жорға ит» деп сөзден тосылдырады. Сөзінің «кесектігіне» таң қалған жұрт сол кезде –ақ Шоқанның ділмарлығына қайран қалысады.

Шоқанның осы бір алғырлығын Омбыға келген кезінде алғаш танысқан досы Күргерей (Григорий Потанин) бірден байқайды да, ол әзілдеп Шоқанның әкесіне «мына қалпымен оқу шыдатпас» дейді. Шынында да Шоқан кадет корпусына қабылданған күннен бастап-ақ өз қатарластарынан оқ бойы озық екенін өзінің білімімен дәлелдеп шығады. Бірде патшаның жарлығымен «иногородец» яғни бұратана халыққа соғыс өнерінің теориясы мен тактикасы үйретілмейтін болғанын естігенде Шоқан намыстанып, оқуын тастап та кетпек болады, бірақ оны бұл райынан қайтарған осы сабақтардан дәріс берген полковник К.К.Гутковский болды. Ол Шоқанның ерекше зеректігін байқап, оның өзінше жеке дайындалуы үшін кітаптар береді, түрлі түсті карталарды түсіндіреді. Бұл салада да Шоқан алдына жан салмайды, осы алған білімі оның саяхатшылық қызметінде кәдеге жарайды. Кадеттегі оқуын бітірер тұста Шоқанға үлкен жауапкершілігі бар іс тапсырылады. Ол үлкен үлкен парадта кадетті бітірушілердің атынан сөз алады. Бүкіл дүйім жұртты аузына шешендігімен аузына қаратқан Шоқан өз елінің арман мұқтажын айтып, сол жолда қызмет ететінін жасырмайды. Бүкіл дүйім жұртты аузына қаратады.

Романның екінші кітабы Шоқанның кадетті бітіргеннен кейінгі Гасфорттың адъютанты болып тағайындалған қызметімен басталады. Қай жұмысты тапсырса да оның бойынан жауапкершілікті байқаймыз, іскерлігін көреміз. Алғашқы кітапта «есті тентек» Шоқанның небір қылықтарына куә болсақ, екінші кітапта Шоқанның бейнесінен енді есейген, елінің ертеңіне алаңдаулы, ненің болса да байыбына барып, бағамдай алатын көркем бейнені көреміз. Жазушы Шоқанның Атбасар жәрмеңкесін ұйымдастыруға қатысуы оның халқы алдындағы беделінің арта түсуіне көп септігін тигізгендігін суреттейді. Осы тұста Шоқан жәрмеңкеге келген небір ақындардың өлеңдерін шамасы келгенше бір кездегі кадетте алған музыкалық біліміне сүйене отырып нотаға түсіреді, жалпы жәрмеңкеде ұйымдастырылған ойын-сауықтарды суретке салады. Бір өкініштісі осы құнды қолжазбаларынан айырылып қалады. Сондай-ақ романның бірінші кітабында Шоқанның Г.Потанинмен достығы суреттелсе, екінші кітапта оның Ф. М. Достоевскиймен достық қарым-қатынасы суреттеледі. «Семейге келе, Москвадағы туған ағасы Михаил Михайловичке жазған хатында – «бұл жақтан, өзгелер түгіл, туған бауырым – сенен де жақын дос таптым!» – деп жазған еді, Шоқан туралы. Бұл «ала тіл» емес, жан сыры еді» [2, 506],- деп баяндайды Ф.М. Достоевский өзінің ағасына жазған хатында.

Романда Шоқанның тағыда бір құрмет тұтқан адамы - ол Бурят Доржи Банзаров еді. Білімі жағынан да, ой топшылауы жағынан да ол Шоқанды қатты таңқалдырады, қызықтырады. Тіпті екеуінің мүддесі де ұқсас. Банзаровпен болған әңгімеде Шоқан Шыңғысхан туралы тың деректер естиді және одан қалған «Алтын топшы» деген күнделікті аудару туралы ұсыныс түсіп жатқанын, қиналса көмек сұрайтынын айтады. Шоқан мұндай игілікті істі аяқсыз қалдырмауын өтініп, әр уақытта онымен осы жайында хабарласып тұруын өтінеді. Бірақ «Банзаровтың өліміне Шоқан шын жүректен қайғырды. Сібірлік шығыстық елдердің тағдыры жайында ойланатын тірі адамдардан оның кездестірген бірінші байсалды кісісі – Доржи Банзаров. Ол түйіндерін таба алмағанмен, бұл мәселеде оның білетіні ұшан-теңіз» [2, 704], -еді.

Романда ауыз әдебиеті үлгілерінің ішіндегі тұрмыс-салт жырларына жататын жоқтау үлгілері кездеседі. «Уәлі өлгенде Айғаным қара жамылып, жылын бергенше аза тұтқан. Қара жамылған Айғаным, маңындағы төре тұқымының жас қатындары мен бойжеткен қыздарын: таң ата, түс бола, күн бата жинап алады екен де, өзі бастап, күн сайын оларға үш мезгіл жоқтау айтқызады екен, сонда даусы өзгелерден өрлей асып отыратын ғажап әнші екен, «сол дауысты тыңдаған жұрт қатты әсерленіп, еңіреп отырады екен» дейді» [1, 83].

Осы Айғанымның жоқтауы туралы оған тоқтау айтқан Байдалы бидің: «Айғаным, сен жоқтау айтқалы отырсың, мен тоқтау айтқалы отырмын. Жоқтауды қоя тұрып, тоқтауды тыңдасаң қалай болады», - деген сөзі ел аузында сақталған екен. Сондай-ақ, жана түскен келін Зейнептің енесі Айғанымды жоқтауына сол елдің таңдай қаға таң қалғанын суреттеледі. «Шыңғыстың еркіне салса, Зейнепті де ала кетпек еді. Ауылда туып-өскен, әдет-ғұрпы бойына сіңген Зейнеп, қайын енесінің беті жасырынбай жатып, күйеуімен кете баруға арланды. Және ол Омбыда аз түн таныс болғанда, Айғанымды сүйіп үлгерген еді. Оңаша кездескен күндердің біреуінде, Айғанымның: «Сенің алдында ал деп тілеймін тәңіріден. Егер сол тілегім қабыл бола қалса, солқылдатып жоқтап берерсің, құлыншағым!» дегені есінде. Әкесі Шорман өлгеннен кейін қаршадайынан басына қара салып жоқтаған. Сол елдің бір ақыны шығарып берген ұзақ жырды аяғынан тік тұрғызып, тыңдаушыларын таң қалдырған ол, қайын енесінің жоқтауына отыруға іркілген жоқ. Ол хан тұқымының келіндерін де қазақ ғұрпына бағындырып, «ертең, «түс», «кеш» аталатын мезгілдердің бәрінде де жинап, дауыстарын қосып жоқтау айтқызды. Өзі бәрін:

Үзігін әжем борлатқан,
Шаңырағын сырлатқан,
Келінде сорлы мен екем,

Келмей жатып зарлатқан, деген өлеңмен бастап, ар жағын ақын шығарып берген жырға жалғастырып әкетті. Бұған риза болған жұрт:

– Шіркін, келін болса, Зейнептей болсын! – Ханша аузынан тастамайтын еді мұны, үнемі мақтай беретін еді, «Шыңғысқа еріксіз алдырды», десіп еді, үмітін ақтады! – десті» [1, 124]. Осы келтірілген үзіндіден байқайтынымыз, Айғаным алдын-ала келінін «солқылдата жоқтап» беруге тәрбиелеп кеткенін байқаймыз. Себебі, қазақ ғұрпы бойынша артында қалған ұрпағының айтқан жоқтауы ел- жұртқа сын болған. Жалпы жоқтаудың мазмұнына қаза болған адамның тіршілігіндегі жақсы қасиеттері арқау болған. Зейнеп өзі толық танып үлгермеген енесінің қазасына зарлы үнімен айтқан жоқтауымен таң қалдырады.

Жазушы Зейнептің сұлулығын беру үшін тағы да ауыз әдебиетіндегі жырға жүгінеді. «Оның түр-тұлғасы қазақтың ауыз әдебиетіндегі:

Не деген сұлу едің жұрттан асқан,
Қан мен сүт ақ жүзінде араласқан, –
Кең мандай, қыр мұрынды, сүйір иек, –
Қалам қас, оймақ ауыз, ұзын кірпік, –
Мойыны иірілген аққу – сынды,
Күмістей ақ бұғағы тартты күнді, –
Қара көзің сүзіліп,
Қыпша белің үзіліп,

Аузындағы отыз тіс,
Меруерттей тізіліп, –
Бетінде жарасады сарша меңі, –
Кең иық, жұмыр білек, сүйрік саусақ,
Түсердей көзі көрген оны қаусап, –
Не деген салтанатты көшің сұлу

Ақ үйдің жабығындай төсің сұлу!.. дегендей, сымбат пен кескін біткеннің қазақы мағынасындағы ең сұлуы еді» [1, 70],- деп суреттеледі.

Романда сондай-ақ шешендік сөз үлгісін де көптеп кездестіреміз. Соның бірі Айғанымның баласы Шыңғысқа айтқан нақыл сөзі. Бұл сөз М.Әуезовтың «Абай жолындағы» Құнанбайдың Абайға ел басқару ісіне байланысты айтқан «жайдақ сусың...» деген ескертуімен үндес келеді: «—«Жаспын» деп жыртаңдама, балам. Сен жалпы жастың бірі емессің, бір қауым елдің аға сұлтанысың. «Жеңіл тулақ желге ұшар» болма, балам. Қорғасындай салмақты бол. Сен жеңілденсең, баққан елің аспанға күл болып ұшады. «Күнге күле қарасаң, көйлегіне жамау сұрайды» дейді қазақ. Күлегеш болма. Түсінді суық ұста. «Таудың етегі жақын, төбесі алыс» депті аталарың. Күнде көріне берсең, баққан елің басынып алады. Оларға аз көрін. Ызғарыңды алыстан сал. Ас, той, айт сияқты ел көп жиналатын жерлерге өте сирек бар, – деген ақылы [1, 335].».

Осы келтірілген мысалдан байқайтынымыз, баласы Шыңғыстың болашағына зор үміт артқан шешесі Айғанымның ел билеу ісіндегі өз тәжірибесін баласының санасына сіңіру ғана емес, аға сұлтандықтың қаншалықты жауапты іс екендігінен баласын хабардар етіп, «балам» деп тек өзінің үміт артып отырғандығынан емес, бүкіл дүйім халықтың үміт артып отырған жауапкершілігі мол істің сипатынан хабардар етеді.

Шешендіктің тағы бір үлгісін Шыңғыс ордасына елдің дауын шешуге жиналған билер сөзінен де кездестіреміз. Керей-Тоқсан би мен Қыпшақ-Ізбасты би арасындағы сөз таластыруда: «— «Тоқсан, Тоқсан!» деуші еді томашадай-ақ екенсің ғой, – депті.

«Томаша» деген, «шымшық» аталатын құс тұқымының ең кішкенесі дейді. Тоқсан кішкене денелі адам екен, ал, Ізбасты – ірі денелі кісі екен. Ізбастының әлгі сөзіне намыстанғандай болған Тоқсан:

– Оның несін сөз деп айтып отырсың, Ізбасты? Томаша тоғыз жұмыртқалайды, біреуі ғана бұлбұл болады, томаша болсам - бұлбұлмын; өрмекші он жұмыртқалайды, біреуі ғана бүйі болады, мен - бүйісімін денесі ірі ешкілер – егіз, ит – сегіз, шошқа – тоғыз табады, бәрі де – ешкі, бәрі де – ит, бәрі де – шошқа болады; дененің ірілігін мақтаныш етпей-ақ қой, – депті.» [1, 324].

Осы сөз таласта жеңіліп қалған Ізбастыны Қыпшақтың биі Наурызбай «Ізбасты, сені басты албасты» деп тоқтатады. Осы сөз таластырудың басы-қасында тыңдап отырған тоғыз жасар Шоқан енді Тоқсан биді сөзден ұстайын деп оның күннен туылған Тарышы аталатын атадан тарайтындығын сұрайды. Тосылмаған Тоқсан биді аяқ астынан сөзден тосылдырған тоғыз жасар баланың бұл әрекетін нағашысы Шорман биге балайды.

Романда тек ауыз әдебиетінің үлгілері ғана емес, Шоқанды сол мұраларға қызығушылық танытқан кейіпкер ретінде және сол бай мұраны жинап, бастыру ісіне ой салған Атбасар жәрмеңкесі туралы дерек келтіріледі. Осы тұста ауыз әдебиетін тудырушы, таратушы және айтушы тұлғалармен, яғни жыршы жырау, шешен, ақын бақсы образдарымен танысамыз.

Ең алдымен Шоқан қазақтың би шешендерін өз көзімен көріп, бір кездері өзі таң қала табына оқыған көне Римнің Цицерон сынды шешендері өзінің туған жерінде де бар екендігіне таң қалып, оларды «ылдидан шапса төске озған, ертеден шапса кешке озған, томаға көзді қасқа азбан» сияқтылар. Өзара әзіл-оспақпен қағысқанда, олар әдістеніп қалған тазы мен қасқырдай, біріне бірі көпке дейін алдырмайды; көпшілігі беріспей, жеңіспей кетеді...» [2, 284], - деп сипаттайды. Сондай-ақ «Шоқан қазақтың музыкалық және сөздік фольклорында шек пен шет жоғын көрді» деп сипаттайды жазушы. Жазушы Шоқанның «көзімен» көрген әншілерді сипаттап береді. Бұл өнер де бас кейіпкерді таңдандырады.

«Қазақтың Шоқан естіген музыкалық фольклоры соншалық бай болса, сөздік фольклоры одан да бай сияқты. Есебі жоқ ертегілерді былай қойғанда лирикалық және эпикалық шығармалардың өзі ұшан-теңіз» [2, 285]. Осы тұста жазушы тағы да Шоқан ойымен сол қазақ эпостарын Европалық үлгідегі эпостармен салыстыра отырып, ондағы мифологиялық элементтердің ортақтығын атап өтіп, ұлттық бояуларымен ерекшеленетін қазақтың батырлық және ғашықтық жырларын тізбектеп өтеді. Сонымен қатар, сол жырды орындаушылардың жыр кейіпкеріне ұқсас сол образдарға еніп кететін тұсын жазушы «бұл артистіктің европада жоқ түрі» деп атап көрестеді.

Шоқан көзімен сипаттама берген ауыз әдебиетін тудырушы өкілдердің бірі бақсылар да жазушы назарынан тыс қалмаған. Сонда бір кездері Бұғы бабайдан естіген аз ғана дерегі бар Шоқан осы жәрмеңкедегі көргендеріне дейін бақсыларды тек «алдаушылар» деп ойлап келсе, осы тұста олардың шын гипноздық қасиеттерін көзімен көріп қайран қалады. Шынында да Атбасар жәрмеңкесі Шоқанға көп ой салады. Өз ұлтының бай ауыз әдебиеті үлгілерімен танысқан Шоқан өзінің халқының мұншама бай сөз өнеріне қайран қалады. Бірақ іштей көкейіндегі өкінішін де жасыра алмайды: «Атбасарда көрген осылардың бәрін көз алдына келтіріп қорытқанда, қазақ халқы ғасырлар бойы жасаған өнер мұраларының молдығына Шоқан қайран қалды. Ол тек екі нәрсеге ғана өкінеді. Бірі – бұл мұраларды әлі жинаған, зерттеген адам жоқ. Ауыздан ауызға мұра атаулылардың бәрі бірдей көше бермейді, бір түрлері есіп те, бір түрлері өшіп те жатады. Солардың ішінде теңіз түбіне тұнған асыл тастардай, іздеуші мен табушысын күтетіндер де аз болмау керек. Қашан шығады ол күткендер?! Шоқанның екінші өкініші: аталған қымбаттар қанша құнды болғанмен, олар өткен замандардың мүліктері. Бұған қатты ренжи отыра, Шоқан өзінің де, елінің де жарқын болашағынан күдер үзген жоқ. Үміті – қазақ елі қазіргі күйінде мәдениет түрені тимеген құнарлы тың топырақ сияқты екен: не ексең де бұрқырап ене кететін!.. Тек тұқымы, азығы күні жетсін!..» [2,290-294].

Шоқан өзінің ендігі бар ісін халқының бай мұрасы ауыз әдебиеті үлгілерін жинауға жұмылдырады. Оның бұл ісі өз нәтижесін де берді. Бүгінгі таңда ауыз әдебиетіне қатысты көптеген ғылыми деректерді Шоқанның еңбектерінен табамыз.

Жазушы С.Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романын жазуға үлкен дайындықпен келгенін байқаймыз. Романда нақты өмірде болған тарихи бейне сомдалғандықтан, ондағы кейіпкерлер де өмірде болған адамдар. Романның өн бойында Шоқан айналасында өмір сүрген адамдар суреттеледі. Шоқанның бейнесін ашу үшін жазушы оның ата-тегін, тәлім-тәрбие алған отбасын, өсіп-өнген жерін, білім алған ортасын, қызмет жасаған жерлерін сол кездің тарихи жағдайымен байланыстыра отырып, көркем тілмен айшықты суреттей алған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Мұқанов С. Аққан Жұлдыз.1 кітап. kitap.kz
- 2 Мұқанов С. Аққан Жұлдыз.2 кітап. kitap.kz
- 3 КәкішевТ., Ахмет К. Сәбит Мұқанов: әдеби – ғылыми ғұмырнама. –Астан:Фолиант, 2009. – 352 б.
- 4 Ахмет К.С. Сәбит Мұқанов – ғұлама ғалым. Монография. – Алматы: Білім, 2010. – 392 б.

В данной статье проанализированы особенности художественного образа личности Чокана на основе использованных в романе С. Муканова «Промелькнувший метеор» художественных приемов толкования легенд и исторических источников.

In this article were analyzed the features of Shokan's artistic image on the basis of used novel S. Mukanov's "Flashed meteor" artistic techniques of interpretation of legends and historical sources.

Б.А. Ердембеков
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Өскемен, Қазақстан
1_prorector@vkgu.kz

АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҚ МЕКТЕБІ ЖӘНЕ КӨРКЕМ АУДАРМА ДӘСТҮРІ

Мақалада Абай және оның айналасындағы аудама жанрының қалыптасып, келе-келе классикалық деңгейге жеткен туындылар – Абай айналасында қалыптасып, қанат жайған қазақ әдебиетіндегі алғашқы аудармалар болуымен құнды екені дәлелденеді.

Кілт сөздер: Абай, ақындық мектеп, көркем аударма, дәстүр.

Абайдың қазақ әдебиетінде ашқан үлкен жаңалығы – профессионалдық үлгідегі көркем аудама жанрын әкелді. Алдында үлгі етер ешқандай нұсқа жоқ айтақыр жерден бірден шыңдалған аударма жасауы Абайдың ақындық кемеңгерлігін тағы бір мәрте дәлелдегендей. Абай аудармаларына алғашқы ақындық тәжірибе деп қарамай бірден ақынның ұстанған принциптері мен шеберлік жолына аса жоғары межеден баға беретін себебіміз, Абайдың бұл дәстүрді еркін игерген ғажайып құдіретімен ғана түсіндіруге болады.

Абай аудармасының бір қыры нәзира үлгісімен жалғасып жатыр дегенді басшылыққа алсақ, жаңашыл ақын шығыстан келген сол нәзирагөйлік дәстүрдің өзін түлетіп, жағрапиялық аясын ғана емес, идеялық-тақырыптық желілерін байытып кетті.

Көркем шығармаларды аудару Абайға бірден келмегені белгілі. Дәстүрлі нәзира үлгісінің негізінде барып Абай орыс ақындарының шығармаларына көңіл аударды. Нәтижесінде Пушкиннің «Евгений Онегині» қазақша сөйлеп, қазақ сахарасына ән боп жайылды. Бұл туынды абайтанушы ғалымдар тарапынан нәзиралық үлгідегі аударманың озық үлгісі ретінде жоғары бағаланды.

Ақындық өнердің басқа салаларындағыдай Абайдың көркем аударма саласындағы жаңалығы оның қасындағы шәкірттерін бірден елітті. Қазақ поэзиясына келген жаңа құбылысқа дені орыс тіліне жетік Абай мектебі өкілдерінің қызығып, бірден бас қоюы заңды-тын. Абайдың бағыт-бағдарымен, тікелей қолдауымен Европа, орыс ақын-жазушыларының түрлі деңгейдегі әдеби туындылары қазақша сөйлей бастады. Шәкәрімнің А.Пушкиннен аударған «Дубровский», «Боран», Л.Толстойдан «Алты әңгіме» әңгімелер циклы, америка жазушысы Г.Бичер Стоудың «Том ағайдың балағаны», Әсет ақынның «Евгений Онегин», Уәйіс Шондыбайұлының «Иванушке-дурачок», Турағұл Абайұлының М.Горкийден аударған «Челкаш», А.Неверовтен «Мен өмірге жерікпін», «Ортақшыл Мария» әңгімелері, Б.Прустан «Антеқ», Д.Лондоннан «Баланың ерлігі», бізге жетпеген Д.Лондоннан «Матин Иден» романы сияқты кейбірі нәзиралық үлгіде жалпы оқиғасы қазақшаланса, кейбірі түпнұсқадан алыс кете қоймаған түрлі жанрдағы көркем шығармалардың дүниеге келуінің басында Абай тұр.

Абай мектебіндегі аудармашылық дәстүр тақырыбы абайтану ғылымы, оның ішінде Абай мектебі, Абай дәстүрі тақырыптарының аясында өз деңгейінде зерттеліп те келеді. Олардың бәріне тоқталып, пікір білдіру бір мақаланың ауқымына сыймайды. Абайдың аударма мектебіне қатысты кейінгі жылдары жазылған еңбектердің ішінде Б.Атығайдың «Абайдың ақындық мектебіндегі аудармашылық дәстүрдің қалыптасуы» деген кандидаттық диссертациясының тікелей осы тақырыпқа арналғандығын айту ләзім. Сондай-ақ, Абай мектебі тақырыбын тікелей зерттеген Қ.Мұхамедханұлының еңбектеріне қоса, Шәкәрім мұрасын зерттеуші ғалым Б.Әбдіғазиевтің, Әсет ақын мұрасын зерттеуші С.Қожағұлдың монографияларындағы тағы басқа еңбектердегі ақын шәкірттердің аудармалары туралы дүниелердің бар екенін ескере отырып, осы тақырыпқа қатысты ғалымдар назарынан тыс қалған кейбір мәселелер туралы ой өрбітсек дейміз.

Абайдың аударма дәстүрі қазақ әдебиетіне өзіндік принциптері мен шеберлік үлгісін ала келді және Абай көздеген тағылымдық, тәрбиелік сипаттарға құрылды. Әр ақын-шәкірт өз шама-шарқына қарай, аударманың түрлі үлгісін игере отырып ұстаз қойған биік межені бағындыруға тырысты. Аударма дәстүріндегі ұстаз бен шәкірт арасындағы тақырып таңдау, шығарма оқиғасын иіп әкеп ортақ идеяға жұмылдыру сияқты ақындық мектептегі тұтас шығармашылық процестің мәнін ашу – Абай мектебіндегі жаңа жанр қалыптасуының ұлттық әдебиетіміздегі орнын айқындай түсетіні анық. Осы арада ақынның аудармалары туралы салмақты зерттеулер жазған З.Ахметов Абайдың аударма өлеңдерін бүгінгі аударма туралы ұғым-түсінік тұрғысынан келіп бағалаудың дұрыс еместігін айта келіп: «...Абай болса, ол қазіргі аудармашылардай тек түпнұсқаны бар қалпында жеткізуді ғана мақсат етпеген. Қай шығарманы болсын өз көңіл күйіне үйлестіре, қысылмай, қымтырылмай еркін тәржімелейді. Сонда да кейбір аударма өлеңдері түпнұсқамен өте жақын келіп, мейілінше үндес шығып жатса, ол – оның ақындық шеберлігінің бір қырынан көрінуі, қызықтап, қазақшалап отырған түпнұсқаның сарыны мен өз ой-сезімінің арасындағы үйлестіктің нәтижесі» [1, 167],- дейді. Ақын шәкірттердің аудармалары туралы зерттеу жұмысында осы пікірді назарда ұстанған жөн. Аудармалар шәкірттердің орыс тілін білу дәрежесіне, ақындық шеберлігіне, түпнұсқа авторының айтар ойын қаншалықты дәл тауып, тамырын дөп басқанына қарай әр-түрлі үлгіде және қилы көркемдік деңгейде жазылды. Мәселен, Әсеттің «Евгений Онегині» мен Уәйістің «Иванушке-дурачогын» Шәкәрім, Турағұл аудармаларымен бір үлгіге, бір деңгейге қоюға келмейді. Тіпті, Шәкәрімнің «Дубровскийі» Әсет, Уәйіс аудармаларындай нәзира үлгісіне жақын дегенімізбен, алдыңғысының көркемдік деңгейі көш ілгері. Ал, Толстойдан аударғандарының сәттілігін екі ақын арасындағы рухани туыстықтан іздеген жөн. Сондай-ақ, Турағұлдың прозалық аудармаларындағы еркін аударылған «Челкашынан» дәлме-дәл (жолма-жол) аударған «Мен өмірге жерікпіні» сәтсіздеу шыққан. Міне, әр ақынның аударма жолындағы ізденістері мен жетістіктерін ғана емес, әрқайсының шама-шарқына байланысты кемшін соғып жататын тұстарын жеке-дара қарамай Абайдың өнеге-ықпалының, осы саладағы сүрлеу жолының бағыты аясында қарастырғанда ғана Абай мектебіндегі аударма дәстүрінің тынысына толық баға бере аламыз. Бір ескеретіні Абай айналасындағы көркем аудармаға барған шәкірттердің көбі орыс мектебінің маңай-қарасын көрмеген, көргендерінің өзі тіл сындырудан ары бармай, негізгі сауатын Абай алдында ашқандар. Арнайы орыс мектебінен өтпей, классикалық аударма үлгісін ұсына білген Шәкәрім, Турағұл сынды шәкірттердің таң-тамаша етер таланты мен қоса ұстаз Абайдың осыншалық деңгейде тіл үйрету қабілетіне тәнті боласың. Әрхам Ысақовтың естелігіне көз жүгіртейік: «Абай ауылында орысша сөйлей, жаза білетұғын мынандай адамдар болды. Абайдың өз інісі Ысқақ, Оспан, Шәкәрім, Кәкітай, баласы Турағұл, Мекаил, көршілері Хабидолла, Сүлеймен, Махмет, Мүрсеит, Солтанбайдың Ысқағы, Ырсайдың Ысқағы. Осы айтылған адамдар өмір бойы орыс школын ашып көрмеген, Абайдың ғана алдында болып тәлім-тәрбие алғандар» [2, 169].

Абайдың нәзиралық үлгіде орыс әдебиетінен еркін аударған шығармасы А.Пушкиннің «Евгений Онегині» десек, кемеңгер ақын Пушкинді қазақшалап қана қойған жоқ, қазақ әдебиетіне Пушкин тақырыбын әкелді. Ең алдымен, Абайдың айналасы оның ішінде Абай шәкірттері Пушкин шығармаларымен танысып, оны өздерінше қазақшалады. Пушкиннің бір романынан үзінді аударып, оны қазақ даласына жаңа әуенді әнмен жеткізу – Абайдың өз жанындағы шәкірттеріне көрсеткен үлгісі, үлкен істің бастамасы еді. Ұстаз өз шәкірттерін Пушкинмен таныстырып, оның шығармаларын сол шәкірттердің аударуына ықпал етті.

Абай мектебінің өкілдері ішінде Әсет, Әріптер «Евгений Онегинді» өздерінше қазақша жырласа, Шәкәрім «Дубровский» мен «Боран» прозалық шығармаларын өлеңмен аударды дедік. Әсіресе, Абайдың «Евгений Онегин» аудармасының кейінгі ақындарға әсері мол болды. Тек Әсет, Әріптер ғана емес, Әсеттің әнге қосып айтқан осы жырын Қ.Терібаев, С.Әлімбетов, Ж.Көлдеев, Ә.Шәріпов, Е.Құнанбаев сынды халық ақындары жырлаған. Бүгінде әлемге әйгілі «Абай жолы» эпопеясының ең алғашқы кірпіші 1937 жылы баспа бетін көрген «Татьянаның қырдағы әні» әңгімесінен қаланғандығын ескерсек, Абай жырға қосқан қыр әні уақыт өте келе

күллі қазақты әнмен тербеп, өлең-сөзбен әлдилеген Әуезовтің телегей-теңіз туындысының іргетасын қалады.

Абай айналасындағы Пушкин тақырыбы жайында біздің тарапымыздан бұдан бұрын арнайы мақалалар жазылғандықтан, бұл арада қайталауды жөн таппадық (Пушкин және Абайдың ақындық айналасы // М.О.Әуезов атындағы Семей университетінің хабаршысы. 2006. №2., Пушкин – Абай – Әсет // Қазақ тілі мен әдебиеті, 2007, №7).

Абай тапсырмасымен орыс ақыны Ершовтың «Конек-гобунук» поэмасын еркін аударылған шығарма – Уәйіс Шондыбайұлының «Иванушка-дурачокі». Ершовтың бұл поэмасына Пушкиннің өзі жоғары баға берген.

Уәйіс ақынның мұрасы төл қолжазбасы арқылы жетпегендіктен, ақын шығармаларының авторлық құқын анықтау мәселесіне қатысты біраз мәселелердің даулы болып жататыны заңды. Сондай екіұшты пікірлер Уәйістің аталған поэмасы төңірегінде де өрбіген-ді. «Иванушка-дурачоктің» бізге екі қолжазбасы жеткен. Бірі – ақын мұраларын жинап, кейінгі ұрпаққа жетуіне тікелей себепкер болған Майдан Құрмашевтікі, екіншісі – Шыңғыстау өңірінен Жақын Садырбаевтікі. Екі нұсқада аса айырма жоқ. Осы нұсқаларға табан тірей отырып Қ.Мұхамедханұлы поэманы Уәйіс ақындікі ретінде түсініктер беріп, талдап, ақынның жинағына енгізеді. Екінші бір дерек бойынша аталмыш дастан Көкбай ақындікі делінген. Көкбай мұрасын жинаушы Сейітқали Қарамендиннің құрастыруымен (анығында С.Қарамендин дүниеден өткеннен кейін балалары шығарған – Б.Е.) шыққан «Абайдан сабақ алдым бала жастан» деген атпен Көкбай ақын шығармаларының ішінде әлгі поэма «Иванушка дастаны» деген атпен берілген. С.Қарамендин түсінігінде былай дейді: «Бұл дастанды Көкеңнің өз баласы Демесін дәптерге көшіріп алып жаттап жүр екен. Шәкерхан мен де оқын десе бермейді. Токмади ақсақал Шәкерханның әкесі Көкбайға айтыпты: - Менің балама да көшіріп беріңіз деп. Сонда 1-2 күннен кейін Көкең көшіріп берді,- дейді. Шәкерхан қазір Аякөз қаласында Ақшатау көшесі, 7-үйде тұрады. Көкбай ақынның туысы. Бұл кісінің айтуынша өзі Керей Қожагелді еліне жиен екен. Уәйіс ақын да нағашысы екен. Ол да Көкеңнен көшіріп алған дейді. Уәйіс ақын орысша оқымаған... Мен өзім 1927 жылы Мұқажан (Мұхамедқали) Назарбекұлы Мұрзин ағайдың қолжазбасынан көшіріп алдым, арап әліппесі еді» [3, 167-168]. Біздің ұққанымыз поэма Көкбайдікі делінгенмен, С.Қарамендиннің қолында ақынның қолжазбасы жоқ. Көкбай мұрасын зерттеуші Ж.Әубәкір осы туындының ақиқатын анықтауға арнайы мақала жазып, поэма Уәйістікі де, Көкбайдікі де емес, Абай елінің тұрғыны Жақын Садырбаевтікі дегенді айтады [4]. Зерттеушінің негізгі ұстанар дәлелі – Семей қаласындағы Абайдың мемлекеттік қорық-мұражайы кітапханасының қолжазбалар қорында Ж.Садырбаевтың «Иванушка» дастаны түсініктерімен сақталған төте жазудағы қолжазба [5]. Жақынның өз қолжазбасында поэманы «мен жаздым» деп қалай жазылғандығын тәптіштеп айтып береді. Бірнеше беттен тұратын Жақын түсініктемесінің қысқаша мазмұны былай: Уәйіс ақын Жақындыкінде қонып жатқанда, бір жігіт осы орыс ертегісін айтқаны, оған Уәйістің аса қызығушылық танытып, Жақынға «жаз» деп тапсырма бергендігі сөз болған: «...Уәйіс маған қалжыңдап күліп, Жақын өскенде сен де Иванушка сықылды пештің қасында жаттым демей, мынау орыс ертегісін мен саған тақырыбын қазақша ықшамдап беремін. Сен мұны қыстай ермек етіп өлеңге аударып шық», - дейді түсінікте. Көкбай, Уәйіс, Жақындікі делінетін нұсқалар ішінара болмашы өзгеріс кездеспегенде бірдей. Тек Көкбайда «Үлкендер жазсаң ед деп сұраған соң» деп келетін поэманың кіріспесіндегі сөздер Уәйісте «Ыбырай жаз деп бер деп бұйырған соң», Жақында «Уәйіс жазып бер деп тапсырған соң» деген сияқты әр автордың ыңғайына қарай өзгерістерге ұшыраған. Бұл өзгерістер әр ақынға тартушы кейінгі жырлаушылар тарапынан болған ба деген ойдамыз. Анығын айту қиын. Жақын Садырбаев деген ақын болған ба? - деген сұрақ төңірегінде мардымды жауап беру де оңай шаруа емес. 1896-1956 жылдар аралығында өмір сүрген Жақын «замана таршылығынан бойындағы ақындық дарынын өрістете алмаған» [6, 128]. Кейінгі ұрпаққа бірер өлеңі ғана жеткен Жақынның ақындығынан сыр шертетін Есентай Бердиннің өлеңіне үңілейік:

Алғыр ақын ағушы ең жел қайықтай,
Қамап алды ау басыңнан бұлт айықпай.

Суға батпас балықтай сүнгүші едің

Сор келсе де тұрушы ең сен жалықпай [7, 147],- деген жолдардан Жақынның ақын болғандығына қол қоямыз. Жалғыз Жақын емес Садырбай қажының Жақып, Фирдауси деген ұлдары да ақын болғанын айтады Б.Исабаев [8, 374]. Жақынның ақын болғанында дау жоқ, тек сол ақындық өнерді өрістетуге қиын тағдыры мұрша бермеген сыңайлы. Ал, жазылған шығармалары жоғалғаны белгісіз, біреулердің қолында қалғаны белгісіз әйтеуір бізге жетпеген. Міне, осындай күрмеуі көп мәселелер Ершовтан еркін аударылған «Иванушка-дурачок» поэмасын Жақынға телуге бой бермейтіндей. Осы деректерді салғастыра отырып аңғаратынымыз, поэмаға Уәйіс есімінің қатысты екендігі. «Уәйістің тапсырмасы арқылы жаздым», - деп Жақынның өзі айтады. Естеліктер ауанына назар салсақ, поэманы Уәйістікі дейтін М.Құрмашев, С.Жақыпов, А.Оразалинов, М.Дәулетов, Т.Өскенбаев, Ы.Тлеуберлин, Қожагелді Ісләм сияқты кәрікұлақ шежіре қарттардың біразы Уәйісті көзі көргендер.

Уәйіс мұрасын зерттеуші Қ.Мұхамедханұлы Жақын қолжазбасына байланысты мына бір жайды айтады: « ...Уәйістің бұл шығармасын жақсы біледі дейтін Абай елінің бір-екі адамының аты-жөнін де маған атап айтқан еді. (Ол екі адамы Жақын Садырбаев пен Жұмакүлбай Базарбайұлы болар – Б.Е.). Сол адамның біреуі менің өтінішім бойынша, сол «Иванушка дурачок» поэмасының өз қолымен жазған нұсқасын 1950 жылы маған жіберген еді. Бірақ, ол кісі бұл поэманы орыс ертегісінен алып, жазған өзім едім деп, қалай жазғанының тарихын ұзақ әңгіме етіп, төндіріп айтады... Қолжазбаның соңында тағы мынадай түсінік береді: «Иванушка дурачоктың» нақ жазылған уақыттағы қолжазбасы бұрыннан үйде жатқан ескі кітаптардың арасында жүр екен. Аяғы бүлініп, жоғалыпты. Сондықтан аяғын жазып қостым», - дейді» [9, 184-185], - деген ғалымның сөзі біраз нәрсені аңғартқандай. «Иванушка-дурачокты» Абайдың тапсырмасымен Уәйіс жазғаны шындыққа келетін сияқты. Десек те, Бұл шығармаға Жақын ақынның да қатысы болған. Болғанда, Уәйістің тапсырмасымен поэманы жырлап, Уәйіс оны үстінен өңдеуі, я қайта жазуы мүмкін немесе Уәйістің жыртылып, соңы жоғалған туындысының соңын қайта жазуы мүмкін, әйтеуір осы шығарманың жазылуынан Жақынды тысқары қалдыра алмаймыз. Бірақ, бұл шығарманы Жақындікі ете алмайды. Қолда басқа деректер болмағандықтан орыстың Иванны туралы шығарма Уәйіс қоржынында қала тұрмақ. Ал енді бұл шығарманың баспа бетін көруіне келсек, тағы бірсыпыра кедергілерге ұшырағанына куә боламыз. Алғаш рет поэма Қ.Мұхамедханұлының құрастыруымен жарық көрген ақынның «Уақыт өрнегі» жинағына «Алтын жал» деген атпен енді. Шығармаға ешқандай қатысы болмаса да, Иванның уағдаласатын аты «Ат екен алтын жүнді, күміс құйрық» деп суреттелетіні бар, соған байланысты болар поэмаға әлгі ат таңылған. Орысша «Конек-горбуноктың» аудармасы болар. Сол кезде бір ««Иванушка дурачок» емес, Уәйістің бүкіл жинағы үлкен саяси сүргіден өткен. Бұл туралы арнайы мақала жазған зерттеуші Т.Ибрагимов былай дейді: «Сақтық» принципін өзінше ұстанған редактор алғысөздегі және ақын шығармаларына берілген түсініктердегі бүкіл ру, адам, тарихи есім аттарына көп-көп күдікпен қараған, көпшілігін сылып тастаған. Тіпті кей адам аттарын өзгертіп, кейбіреуіне өздері жаңадан ат қойған, шығармалардың да атауын өзгеркен» [10]. Әрине, мұның бәрі кеңестік жүйе қыспағының салдарынан. Жинақ 1986 жылғы орыс үстемдігінің өршіп тұрған шағында баспаға түскенін ескерсеңіз, «Жошы-Алаша хан» дастанының «Құланның зары» боп өзгеруін, тарихи поэма – «Тәуке-Жікібай» мен туған жер тақырыбына жазылған «Шұбартау», «Перуайым» ән өлеңдері редакция тарапынан алынып тасталғандығын сол кездегі саяси салқынның салдары деп ұққан жөн. «Ұлы орыс халқына» қашанда «аға ұрпақ» деп табына қараған біздің сол кездегі саяси ахуалымыз үшін «Басы таз, ірің аққан» орыстың Иванны туралы шығарманың жариялануы аса қолайлы емес-тін. Сондықтан да, «Алтын жалдағы» Иванны мейілінше ақылды, талапты етіп көрсету үшін редакция Уәйіс шығармасын қидалап, сөздерін ауыстырып дегендей аяусыз «жөндеген». Екі нұсқаны салыстырып оқыған адамға бірден байқалатын түзеулер мен күзеулер туралы ой қорытуды оқырманның өзіне қалдырайық. Айтайық дегеніміз, өзі кешігіп барып жұртшылық қолына тиген ақын шығармаларының

осыншалық саяси қысымға ұшырауы Уәйіс ақын мұрасының нағыз ұлттық ой-әуенге суарылғандығының айғағы бола алады.

Уәйіс шығармасын аударма деуге келмейді. Ершовтың «Конек-горбунок» поэмасындағы кейбір оқиғалары ғана алынып, қазақша жырланады, орыс поэмасының төрттен бірі ғана екшеленіп алынған. Уәйістің орыс тілін қаншалықты білгендігі жайында дерек жоқ. Десек те, Шәкәрім, Турағұлдардың дәрежесіндегі маман аудармашылардың тәржімаларымен салыстырудың жөні келіспес. Бастысы, Уәйіс ақын қазақ оқырманына Ершов поэмасының қызықты, тартымды тұстарын жеткізе алған. Жеткізгенде де түпнұсқаны қайталамай, қазақы еркіндікке салады. Орыстың Иваны қашанда жолы болғыш қазақтағы тазша баланы еске түсіреді. Ершовта атты құйрықтан ұстап алса, қазақша нұсқада тұзақ-арқан тастайды. Түпнұсқада қолға түскен бие болып, ол үш құлын беріп, біреуі атыңды шығарады десе, Уәйіс оқиғаны қысқартып Иванға бірден ғажайып жылқының өзін ұстатады. Уәйістің жылқысы әуелден алтын жүнді, күміс құйрық, сирағының өзі жүз елу кез алып тұлпар. Сол тұлпардың құлағынан кіріп, танауынан шыққан Иван сылқым жігітке айналады. Патшаның неше алуан сын-талаптары туралы оқиғалар Уәйісте қысқартылып, тек қыз жүзігіне байланысты оқиға алынған. Осындай қысқарту, өзгертулер бола тұрғанмен Уәйіс түпнұсқадан алыс кетпеген. Мәселен:

Әкесі: «Не көрдің» деп сұрағанда,

Не спал всю ночь,- деп жауап берді,- деп түпнұсқадағы «Всю я ноченьку не спал» дегенін тап басып тұр. Осы арада Қ.Мұхамедханұлының: «Білетін адамдардың айтуынша, бұл шығарманың тақырыбын Уәйіске Абай берген екен, өлеңмен жазылған орыс ертегісінің уақиғасынан оған айтып беріпті және орысша жақсы білетін бір шәкіртіне, орысшасын Уәйіске оқып беріп, түсіндір деп тапсырған екен» [9, 184-б.]- деген сөзінің жаны бар. Орыс тілін жетік білетін Көкбайдың да қатысы осы арада болуы мүмкін. Шығарманың аяғында:

Жалқаулар көп ұйқыдан түк тапқан жоқ,

Еңбектің нәтижесі міне осындай,- деген ой қорытқанымен, ақымақ Ивандарға да бақ қонады немесе таңдап келіп тазға жолыққан патшаның қызын келемеждеу сияқты астарлар да жоқ емес.

Осылайша орыс әдебиетінде оқшау тұрған тандаулы шығарманы Уәйіс Абайдың ықпалымен қазақ ұғымына сай етіп жырлап, Абайдың аудармашылық мектебін тағы бір тәуір туындымен толықтырды.

Әсет, Уәйіс ақындардың аудармалары нәзира үлгісіндегі мазмұнын қайта жырлау болса, Шәкәрімнің аудармаға келуі мүлде бөлек. Аудармашы болу үшін сол тілді білу жеткіліксіз, сол ұлттың психологиясын меңгеру шарт. Екінші жағынан аударушы өз тыңдарманының көңілінен шығу үшін, туған тілдің заңдылықтарына бағынуы да заңды. Міне, Шәкәрім тілдік туыстығы алыс жатқан орыс тілінен жасалған аудармаларында осындай алтын аралықты ұстауға тырысты. Шәкәрімнің Пушкиннен аударған «Дубровский», «Боран» шығармаларына ғалым Б.Әбдіғазиев, зерттеуші Б.Атығайлар арнайы тоқталғандықтан, біз ақынның аудармашылық шеберлігін тану барысында Л.Толстойдан аударған еңбектеріне аз кідіріс жасауды жөн көрдік.

Шәкәрім мен орыс әдебиетінің алыбы Л.Толстой арасында рухани жақындық өте күшті болған. Шығыс пен Батыстың ойшылдары мен даналарын түгелге жуық оқыған Шәкәрім Толстойдан рухани туыстықты сезініп, орыстың кемеңгер жазушысын өзіне ұстаз тұтты. Ал, Шәкәрімнің Толстойды тануы, сөз жоқ, Абай арқылы. Абай Л.Толстойдың шығармашылығына ертеден ден қойған. 1870 жылдардың басында Семейдегі кітапханада дәл осы Толстойдың кітабын сұрап тұрған жерінде орыс зиялысы Е.Михаэлиспен танысады. Абай шығармашылығынан Толстой үлгілерін іздеген Әуезовтің: «Абайдың «Ғақлия» атанған қарасөзі барлық құрылыс қалпымен, шебер, шешен тілімен және өлеңдеріндегі ой толғауының көпшілігін тереңдеп, еселеп, өсіріп жеткізуімен біздің әдебиеттегі тағы бір соны, қызықты жаңалықтың бірі болған. Мұнда да сыншыл, ойшыл Абай көрінеді. Орыс әдебиетіндегі Лев Толстойдың кейбір толғау үлгілеріндей, бірақ қазақ халқының өз тіршілігіндегі күнделік

болмысынан туған аса бір алғыр, жүйрік, кейде шешен орамды мол бір әсер көрініп отырады» [11, 13] , - деген пікірін індете үңгіп, екі ойшыл арасындағы шығармашылық байланыстар туралы сөз қозғау – арнайы зерттеуге жүк боларлық мәселе.

Шәкәрім Толстойды ұстаз тұтты деген мәселеде бірін үйретуші, екіншісін үйренуші ретінде ғана қабылдап, жалаң дидактикаға бойсұну дұрыс емес. Екі ақынның байланыс түйіндерін тереңнен, адамдық болмыс, ойшылдық дүниетанымынан іздеген жөн. Толстой мен Шәкәрімнің өмір сүрген дәуірі бір. Екіншіден, екі ақынның шыққан тегі ұқсас, Тостой орыстың графы болса, Шәкәрім дала феодалы – Құнанбайдың немересі. Ясная Поляна мен Саят қора – қос данышпанның елден жырақтауы ғана емес, өзгеше өмір сүру салтындағы, дүниетанымындағы үндестік. Тек көркемдік танымы ғана емес орыс білімпазы мен Шәкәрім арасында өмір-тірліктің барлық саласында осындай үйлесімді ұқсастықтарды елемеу мүмкін емес.

Міне, осы ұқсастықтар екі суреткердің шығармашылық бірлігі, соның ішінде әсіресе эстетикалық көзқарастарындағы үндестікке әкелді. Дүниенің, болмыстың, қоғамдағы адам орнының болашағы туралы ой-толғамдарындағы екі ақынды бір арнаға тоғыстыратын дүние – Шәкәрімнің Толстойдан аударған аудармалары. Шәкәрім орыс жазушысының шығармаларының біразын сол жанрда, яғни прозалық үлгіде аударуымен алдыңғы шәкірттерден ерекшеленеді. Бізге белгілісі «Асархидон-Лаэли», «Үш сауал» және «Крез патша» деп жүргенімізбен, соңғысы Толстой шығармаларының ішінде кездеспейді. Толстойдың шығармашылығын зерттеуші ғалым А.Гольденвейзер осы әңгімелердің бірі туралы: «Эти сказки он написал в пользу евреев, пострадавших от кишиневского погрома», - деп жазса, Тостойдың өзі бұларға байланысты «сюжеты их ниоткуда не заимствованы» [12, 132] деп көрсетіпті. «Үш сауал» туралы Тостой тағы былай деген екен: «Три вопроса» я задумал когда-то давно еще и предложил потом этот сюжет Лескову. Он написал рассказ – очень неудачный. Теперь, пожалуй, может возникнуть из этого недоразумение» [13, 62-63]. Толстойдың бұл қарекеті Абай мектебіндегі шәкірттерге тақырып беру үрдісін еске салғандай. Бұл көркемдік-эстетикалық талғамы жоғары әр тұлғаға тән әдеби мектеп қалыптастыру үлгісінің әлем әдебиетіндегі жарқын бір көрінісі ғана.

Абай мектебіндегі шығармашылық жұмыстың негізі бағыты тәрбиелік мақсаттарға қызмет етеді десек, аударма жанры да сол үрдістен алшақ кете қоймағаны анық. Дей тұрғанмен, Толстойдан аударылған әңгімелерден тек тәрбиелік-дидактикалық сарынды байқап, аударманың ішкі ойына мән бермеу біржақтылық болады. «Әншейін бос сөз демей ғибрат ал, ой жібер ішкі сырын пайымдарға», - деген Шәкәрім сөзінің астарына үңілген жөн. Мәселен, «Асархидон-Лаэли» әңгімесінде дүние-байлықтан бас тартып, адамгершілік мұраттарды жер-жаһанға таратушыға айналған хан бейнесі арқылы мәңгілік тақырыптардың сырын ашуға ұмтылады. «Біреуге жамандық жасасаң, қайта айналып өзіңе тиер», «өмір барлық тіршілік иесіне бірдей», «адамның бұл өмірдегі рөлі – жақсылық жасау» деген сияқты мәңгілік мәселелердің төңірегінде ой қозғайды.

Аударылған Толстой әңгімелері қай жағынан болсын Шәкәрімге жақын. Шәкәрімнің Толстой әңгімелерін аударудағы бір ерекшелігі аударманың нақты бір түрін ұстанбай, барлық түрін араластыра пайдалана бергендігі. Және кейіпкер сомдауда да Толстойға үнемі ере бермегендігі байқалады. Асархидон патша Шәкәрімде Толстойдағыдай тым қатал, тасжүрек емес. Бұны Шәкәрімнің қиыс кетуі емес, аудармашының өзіндік образ жасауы деп ұққан жөн. Толстой дүниетанымын жете меңгерген Шәкәрім кейбір сөздердің өзіне емес, қолданыстағы философиялық мағынасына қарай береді. «...Будешь разрушать пределы, отделяющие твою жизнь от других существ, будешь считать другие существа собою – любить их», - деген Тостой сөздерін Шәкәрім: «Сол тіршілікті жақсы өткізуге әм соңыра пайдасын көруге жалғыз-ақ жол бар. Ол жол ...Барша жан иесіне шын жаның ашып, шын махаббат етумен табылады», - деп аударған. Существа дегеннің тура аудармасы тірі организм, тірі жәндіктер бола тұрғанмен, Шәкәрім оны Толстой ұғымына сай жан иесі деп өте сәтті береді. Келтіре берсек осындай мысалдар жетерлік.

Шәкәрім қазақ оқырманын Толстой сияқты орыс әдебиетінің өкілімен таныстыруды ғана мақсат тұтпағаны белгілі. Оны қызықтырған ең алдымен тағылымдық сипаттағы шығармаларының сюжеті. Әр әңгіменің соңында Шәкәрімнің авторлық қорытуы бар. Мысалы, «Үш саулындағы»:

Адамшылық іздесең, бұл жолға түс,
Алдау қылма біреуге қиянат күш.
Жетілсең де жемтік жеп ел зарлатпа

Ар ынсаптың сүйгені – таза жұмыс,- деген сияқты сөз соңы Толстойда жоқ. Шығыс әдебиетіне тән эпилогтық мораль Шәкәрімнің өзіндік шешімін ғана байқатып қоймайды, дәл осы шығармаларды аударудағы мақсат-мүддесін де айқындап тұрғандай.

Жалпы Толстойдан аударған шығармаларында философиялық реңк басым болса, Пушкиннен алған «Дубровский», «Боран» аудармалары ақынды толғандырған, қазақ өміріне, ұғымына аса жат емес оқиғаларға толы. Өнері озған елдің өресі де биік екенін сезген ақын:

Үйренсе ғылымменен сол өнерін,
Білер еді-ау өнердің не берерін.
Танысса ақын, ойшыл адамымен

Табар еді-ау адалдық ар көмегін,- деп, басқа жұрттың жазғандарын қазақша сөйлетудегі мақсатын ұқтырады.

Абай шәкірттерінің ішінде Шәкәрімнен кейін аударма жанрын жетік меңгерген адам – Турағұл. Абай балаларының ішінде кеңестік заманның ащы дәмін татып, өмірінің соңы қайғы мен қасіретке толы болған Турағұл Абайұлының мұрасы да Абай шәкірттерінен қасқалана бөлініп, «халық жауы» ретінде бертінге дейін зерттелу мүмкіндігінен тыс қалып келді. Турағұл туралы сөз енді басталды десек, Абай туралы баға жетпес естелік пен бірнеше аудармалардың авторына берілер баға әлі алда. Турағұлдың шығармашылық өмірбаяны туралы көсіле сөйлеуге жұмыстың көлемі көтермейтін болғандықтан, нақты тақырып аясынан аспай оның аудармалары туралы аз пікір білдіргенді жөн санадық.

Турағұл жасында өлеңге әуес болып, жүре-бара қойып кеткенге ұқсайды. Кейіннен орыс ақын-жазушыларының шығармаларына қызығушылығы артып, біржола аударма жұмысына ден қойып кетеді. Туа біткен дарынына қоса Абайдың алдын көріп өсу, ақындық мектептің қайнаған ортасында білімін шыңдау бақытына ие болады. Ақыш Турағұлқызының естелігіне қарағанда Турағұл біраз жыл Семейде оқыған [14, 10]. Алғашқы тіл сындыруы да сол кезде болса керек. Алайда, қалған білім, соның ішінде орыс тілін еркін меңгеруіне әке – Абайдың тікелей әсері, онымен қоса Абай жанына жиналған көзі ашық, көкірегі ояу шәкірттердің ықпалы болды. Әрхам Ысқақов былай дейді: «Турағұл жас күнінде ескіше молдадан оқып, арабша хат таныған. Мағауияның қасында болып, одан тәрбие алып, орысша тіл үйреніп, орыс кітаптарын оқып, ұғарлық білім алған» [2, 179]. Турағұлдың орысша сауатты болғандығы туралы мұрағат деректерінде де келтірілген. Семей облысы әскери губернаторының рапортында былай деп жазылған: «...Болыс управителі Біләл Құнанбаев – 27 жаста. Оның кандидаты Турағұл Құнанбаев – 41 жаста, оған жақтап дауыс бергендер – 14, қарсы дауыс бергендер – 18. Орысша жақсы сөйлейді» [15]. Турағұлдың орысшаға сауаты туралы ол кісінің өзін көрген Ниязбек Алдажаров естелігіндегі Көкбайдың әңгімесін келтірейік: «Абайдікіне келген орыс досы сол Тобықты ішінде Мамай руына бармақ болады. Абай қасына Көкбайды қосып береді. Көкбай – орысша сауатты кісі. Олардың қасына Турағұлды да ертіп жібереді. Ауылдан шыға бере әңгімеге кірістік, орыс ортамызда, мен өзімше орысшаға тәуірмін ғой деп сөйлесе бастаған соң Турағұл да араласты. Орыс тілін «білгіш» мен елеусіз қалып, қонағымыз Турағұлмен сөйлесіп кетті. Сөйтсем, ол орыстың жазушыларын жақсы біледі екен. Ақырында мен жанторсық сияқты босқа салақтап барып қайттым. Абай ауылында жиі болып, бірге өскен Турағұлдың орысшаға жетік екенін бірінші рет естіп таң қалдым деген Көкбай» [16, 95].

Турағұл әдебиет жолына, оның ішінде аударма ісіне Абай дүниеден өткеннен көп кейін, 1920 жылдары барып бір-ақ келді. Оның өзінде Турағұлдың қиын тағдыры, саяси қысым оның аудармамен шұғылдануына небәрі екі-үш жылдай ғана уақыт мұрсат берді. Төңкеріс

орнағаннан кейін Турағұл Алаш-Орда өкіметінің белсенді мүшесі болып, Әлихан Бөкейханұлы, Міржақып Дулатұлы, Әлімхан Ермеков сияқты ұлт зиялыларымен қоян-қолтық араласады. Осы жылдары М.Әуезовпен де тығыз қарым-қатынас орната бастайды. Алаш өкіметі қуғынға ұшырап, Турағұл 1922 жылы Әлихан, Міржақыптармен бірге қамауға алынып, төрт ай түрмеде отырады. Алаштың азаттығын аңсаған ұлт зиялыларының сағы сынып, тауаны қайтқан шақта, Турағұл да елден оңашаланып, Ақшоқыдағы атақонысқа кетіп, біржола шығармашылықпен айналысуды жөн көреді. Бірақ, «шонжар» Құнанбайдың ұрпағына елсізде де тыныштық бермейді. Ең аяғы аудармасының өзіне секеммен қарайды жалашылар. Семей қаласындағы мұрағатта Алаш-Ордаға қатысты, оның ішінде Турағұл Абайұлы туралы біршама құнды деректер бар [17]. Турағұлдың үстінен жазылған арыз-шағымдардың ішінде «кеңес өкіметіне жағымсыз, ел арасындағы беделін көтеру үшін орыс тілінен кітаптар аударып, өкіметті өзіне қаратпақ болды», - деген сияқты азғындық күйге түскен жалаларды да кездестіруге болады. 1927 жылы қайта ұсталып тергелген ақын келесі жылында мүлде жер аударылады. Мәкен Турағұлқызының айтуынша әкесі айдауда жүргенде Д.Лондонның «Мартин Иден» деген романын аударған екен. Өкініштісі, ол шығарма бізге жетпеген. Тіпті күнкөрістің қамымен Турағұл өз аудармаларын басқаның атымен де жариялап тұрған ғой. Мәкен Турағұлқызы: «Мұхтар Әуезов әкем туралы әңгімелеген кезде, Мәкен, Турағұл орыс тілінен көптеген көркем шығармалар аударып, басқа кісілердің атымен шығып тұрды. Қаламақысын өзіне жіберіп тұрдық. Амандық болса бәрін де кейін айтып берем дейтін. Бірақ тағдыр оны бізге жазбады. Мұқаң кенеттен қайтыс болып кетіп, ол сырдың шындығы ашылмай қалды» [118, 3], - дегенге бақсақ, біздің білетініміз Турағұлдың аударма өнеріне енді кіріскен шақта жазғандары болып шығады. Қаншама таңдай қақтырар дүниелердің басқаның атымен тарихта қалатыны өкінішті-ақ.

1894 жылы жазылған М.Горькийдің «Челкашын» аударып, 1925 жылы шыққан «Таң» журналының 3,4 сандарында бастырды. Турағұл «Челкашты» сөзбе-сөз аударған және тілі ауыр орыс жазушысының ойын дәлме-дәл жеткізе білген. Бірер мысал: «Закованные в гранит волны моря подавлены громадными тяжестями, скользящими по их хребтам, бьются о борту судов, о берега, бьются и ропщут, вспененные, загрязненные разным хламом», - деген Горький суреті Турағұлда: «Шатырлы кемелер, пороходтар тар пристаньда ерсілі-қарсылы жүзіп, суды жарып салған толқыны тоқтап тұрған кемелердің кемеріне шылпылдап, жарға, жартасқа соғып, сылқылдап, шөп-шар, неше түрлі керексіз заттармен беті шұбарланып, езуі көпіршіп жатыр», - деп аударылған. Түпнұсқадан қанша алыстамады дегенмен қазақ жазушысында сурет, баламаларға баруда еркіндік бар. Беті шұбарланып, езуі көпіршіген нақты сурет шебер аудармашының қосқан деталі. «Зеленоватое море» – «көк теңіз», «голубое южное небо мутно»-ны «оңтүстіктің жасыл әуесі лайланып» деген сияқты ауысуларға барғанмен, түпнұсқадағы суреттемелерден ауытқымаған, керісінше кей тұстарда қазақы ұғымға орай жетілдіріп отырған. Әрине, сөзбе-сөз аудармада жетістігі мен қоса кемшілігі де болатыны белгілі, әсіресе орыс тілінің грамматикасын арнайы оқымаған Турағұл аудармасы да мұндай кемшіліктерден қаша алмаған. Горькийдің стилін бұзбауға тырысқан аудармашы, сөйлемдерін орыс грамматикасының заңдылығына құрып, қазақ ұғымына ауырлатып алған тұстары да бар. «Челкаш отпустил его руку и спокойно зашагал длинными ногами назад, к воротам гавани», - дегенді сол қалпында «Челкаш оның қолын қоя бере салып, ұзын аяғымен қақпаға қарай аяндады», - деп аударды. Горькийдің қаламгерлік табиғатын бұзбай беруге тырысқан Турағұл «Челкашта» біршама жетістіктерге жетіп, қазақ аудармасына үлкен үлес қоса алды.

Сөзбе-сөз аудармаға біржола көңілі ауған ақын А.Неверовтің «Я хочу жить» деген әңгімесін аударып, біраз сәтсіздіктерге ұшырайды. Әрине, сол кез үшін Турағұл аудармалары үлкен жетістік болды дегенімізбен, жалпы әдеби сын тұрғысынан келгенде «Мен өмірге жерікпін» деп тақырыбы сәтті алынған шығармада біраз кемшіліктің бары байқалады. Аудармашы түпнұсқадан бірде-бір сөзді қалдырмауға тырысқан. Бірақ бұдан аударма мүлде жарамсыз деген ой тумауы керек. Бастысы Турағұл шығарманың ішкі рухы мен сыртқы бітім-болмысын бірдей меңгеріп аударған да С. Неверовтің идеясын дәлме-дәл жеткізе білген. Аудармашы тынысы А.Неверовтың келесі туындысы «Мария – большевичканы» аударғанда

ашылады. Алдындағы аудармаларда сөзбе-сөз кібіртіктеп отырған аудармашы бұл шығармасында қазақы жатық тілге салып, еркін көсіледі.

Төңкеріспен бірге келген шолақ белсенді большевик қатынның бейнесін сайқымазақ еткен А. Неверовтың астарлы идеясын тап басқан Турағұл туындының ішкі рухына да бойлай алған. Шығарманың басындағы: «Была такая у нас. Высокая, полногрудая, брови дугой поднимаются – черные! А муж у нее с наперсток. Козленком зовем его. Так, плюгавенький – шапкой закроешь», - деген портрет аудармада: «Топтан қомдығы шыққан нардай, тояттаған қыран төс, күйе қасы доғалдай иілген әйел біздің арамызда болды. Оның шүйкедей байын текешік деп ат қойып кекедік. Бөрікпен ұрсаң, бөрік астынан бөденедей ұрланатын», - деп құлаққа жағымды нағыз қазақы бояуға суарылып, аудармашының шешен тілімен шегенделген. «Ортақшыл Марияны» өз заманының ең тәуір аудармасы дегенге осы іспетті көптеген мысал келтіре беруге болады.

Турағұлың келесі аудармалары «Антеқ» (Б.Прустан) пен «Баланың ерлігі» (Д.Лондоннан) 1927 жылы «Кеңес одағындағы елдердің кіндік баспасынан» төрт мың данамен жарық көрген. Бұл аудармаларында да Турағұл жолма-жол аударудан бойын аулақ салып, еркін жазылған шығармалар біршама сәтті шыққан. «Антектің» идеясы – қараңғы қоғамда қатал тағдырдың тәлкегіне түсіп, баянсыз ғұмыр кешкен жігіттің аянышты өмірі десек, бұл тақырыпты өмірден баз кешіп, тағдырдың салған ауыртпалығынан қажыған Турағұлдың тандауында бір заңдылық бар сияқты. Жаңа үкіметке жақпаған аудармашы жанына жақын тұтқан «Антекті» де тұтас аударуға мұршасы болмаған. Мәселен, Антектің махаббаты аударылмаған. Себебі махаббатын шіркеуде кездестірген Антеқ ғашығына арнап Иса пайғамбардың креске таңылған бейнесін ағаштан ойып жасайды. Бұл тұстар кеңестік саясатқа қайшы болғандықтан, аудармашы тарапынан саналы түрде сылынып тасталған. Тағдырдың тәлкегіне көніп, кей аудармаларын күн көрудің қамымен аударғанын ескерсеңіз, кеңестік идеологияға қайшы келер Турағұлда қауқар болмағандығын бек түсінесіз. Шығарманың идеясы туралы Турағұл өз жанынан қосқан «Шығарып сал» деген эпилог іспеттес сөзінде былай дейді: «Біздің алаштың баласы жалпы бағаламайтын қысқаша Антеқ баланың әңгімесі бітті. Бұл әңгімеде не сыр бар? Пайдасы не? Деген сұрауға қысқаша жауап беріп өтсек артық болмас. Адам баласы жеке туыспен де, тағылыммен де болмайды. Екеуі бірыңғай келсе жақсы болады. Антеқ өзгеше туған жан, өз жолына салып, жақсы оқытушыға кездессе – адам баласының шеберлік жолына тар сарайын кеңітіп кетерлік адам. Міне көрдіңіз, қолайсыз жерге кездесіп жарымес атанып, арамтамақ болып, шешесіне масыл болғанын. Мұндайға мысал адамдар толып жатыр. Жиып жазса, бір үлкен кітап болар еді. Балаң оқуға жарарлық болғанда, оқып жүргенде абайлап қараңыз. Дүниедегі адам ұлына пайдалы сан-салалы өнердің қайсысына икемді екен. Ыңғайын біліп сол ынталы жолына салсаңыз, сонда жақсы адам болады» [19, 81]. Баланы тәрбиелеу, оған дұрыс бағытта білім беру мәселесіне қатысты Турағұлдың ойлары Абай қарасөздерінің жаңғырығы іспеттес. Жиырма бесінші, отыз екінші, отыз сегізінші сөздердегі оқу, білім-ғылымды үйренудің шарттары туралы хәкім сөздерінен табамыз Турағұл аудармасындағы ой жылымдарын. «Адам баласын замана өсіреді, кімде-кім жаман болса, замандасының бәрі виноват» дейтін Абай сөзі тағдырдың тәлкегіне түсіп, адасқан Антекті сұқ саусағымен нұсқап тұрғандай. Демек, Турағұлдың қолына аударманы алғаны Абайдың көзі кеткеннен көп кейін болса да, ұстаз ғибратын жадында сақтап, Абайдың ғибратшылдық, тағлымдық идеяларын жалғастырудан танбаған. Турағұлдың қашанда артқыға қалдырар ғибраты мол, тәлімі түзу шығармаларды сұрыптап аударуының артында адам тәрбиесіне аса қатты назар салған Абайдың тағлымдық мектебінің ұстаным-қағидасы тұр.

Турағұл – Шәкәрім бастаған проза үлгісіндегі аударма жанрын ары қарай дамытқан, Абай шәкірттерінің ішіндегі нағыз аудармашылық биікке көтерілген адам. Абай мектебіндегі аудармашылық дәстүр Турағұлмен тәмам болды деген ой тумауы керек. Абай қалыптастырған аударма мектебі Даниял Кәкітайұлы Ысқақов сынды шебер аудармашының туындыларымен жалғасын тауып жатты десек, Абайдан бастау алған аударма дәстүрінің кеңге қанат жаюы туралы сөз бұдан да кеңірек болары сөзсіз.

Сөзімізді қорытындыласақ, Абайдың қазақ әдебиетіне әкелген кезекті бір жаңалығы – профессионалдық үлгідегі көркем аударма жанрын тудыруы десек, ол – аударма саласын қалыптастырып қана қоймай, бірден үлкен биікке көтере білген шебер аудармашы. Төл әдебиеттің ерекшеліктерін ескере отырып, орыстың ең таңдаулы туындыларын кереметтей шеберлікпен қазақша сөйлеткен ақынның құдіреті соңындағы шәкірттердің аңсарын өзіне аударып, бұл жанрдың сол ортада тез қанаттануына себепкер болды. Абай және оның айналасындағы аудама жанрының қалыптасып, келе-келе классикалық деңгейге жеткен туындылар Абай айналасында қалыптасып, қанат жайған қазақ әдебиетіндегі алғашқы аудармалар болуымен құнды.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
- 2 Ысқақов Ә. Абайдың өмір жолы // Жүрегімнің түбіне терең бойла. – Алматы: Жазушы, 1995. – 296 б.
- 3 Жанатайұлы К. Абайдан сабақ алдым бала жастан. (Құраст. С.Қараменде). – Алматы, 2005. – 176 б.
- 4 Әубәкір Ж. Беймәлім ақынның мәлім шығармасы // М.О. Әуезов атындағы Семей университетінің хабаршысы. – 2006. – №2. – Б.10-14.
- 5 Абайдың мемлекеттік қорық-мұражайы кітапханасының қолжазбалар қоры. 26-бума.
- 6 Жанболатұлы М. Тобықты-Шыңғыстау шежіресі. – Алматы: Курсив, 2004. – Т.3. – 560 б.
- 7 Бердіұлы Е. Шығармалары. – Алматы: ТОО Қанағат-ҚС, 2001. – 210 б.
- 8 Исабаев Б. Ұлылар мекені. – Новосибирск, 2001. – 623 б.
- 9 Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. 2-кітап. – Алматы: Дәуір, 1994. – 336 б.
- 10 Ибрагимов Т. Орны олқы еді // Семей таңы. – 1988, 13 қазан.
- 11 Әуезов М. Абай еңбектерінің биік нысанасы // Кітапта: Абай тағылымы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 432 б.
- 12 Гольденвейзер А.Б. Вблизи Толстого. – Москва, 1959. – 422 с.
- 13 Толстой Л.Н. Письмо к В.Г.Черткову от 20 июня 1887 года.//Кн.: Толстой Л.Н. Полное собрание сочинение в 90 томах. Т.86. –Москва: Изд. Т-ва И.Д.Сытина, 1913. стр. 496.
- 14 Абайдың мемлекеттік қорық-мұражайы кітапханасының қолжазбалар қоры. 989-бума.
- 15 Постановление // Киргизская степная газета. – 1900. – № 7.
- 16 Алдажаров Н. Абай туралы әңгімелер // Жұлдыз. – 1992. – №1. – Б.80-103.
- 17 Семей қаласындағы Жаңа тарихи құжаттама орталығы // оп.-1. 4744. ед.хр.114., Личное дело гражданина Чингистауской волости Ибрагимова Турагула., оп.-1. 4741. ед.хр.219.
- 18 Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 56 б.
- 19 Абайұлы Т. Антек қыран // Абай. – 1996. – № 3. – Б. 76-81.

В статье автор представил особенность и характеристику переводческих произведений Абая. Произведения Абая переводческого жанра стали классикой, важно отметить, что они представляют ценность и являются первыми переводами в казахской литературе, которые появились и распространились в окружении Абая.

This article describes the value of the identity of Abay and its environment in formation of the Kazakh classical literature and forming of a translation genre.

Қ.Т. Жанұзақова, Б.Ш. Қожекеева, Б.Д. Жұмақаева
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
kuralay_zhanuzak@mail.ru

ӘДЕБИ МӘТІНДІ ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Мақалада әдеби шығармашылықтың коммуникативті сипатына, әдеби мәтінді түсіну мен пайымдау, қабылдау мәселелеріне назар аударылады. Осы орайда көркем мәтінді түсіндіру ілімі болып танылған герменевтиканың қалыптасу тарихы мен дамуы, басты ұстанымдары, оның қазақ әдебиеттанудағы көрінісі, кейбір теориялық мәселелері қарастырылады. Түсінудің шарттылығы, интерпретацияның (зерделеу) таңдамалы және шығармашылық қуаты пайымдалады. Герменевтиканың гуманитарлық ғылымдардың методологиялық негізін құрайтындығы тұжырымдалады. Сонымен қатар түсіну, интуитивті тану мен интерпретация ұғымдарына түсінік беріледі. Көркем шығарманы талдау мен түсіндіру барысында назарда ұстайтын, көңіл бөлу қажет тұстар, оқырман мен автор қарым-қатынасы мәселелері пайымдалған.

Түйін сөздер: көркем мәтінді талдау, герменевтика, автор мен оқырман, шығарманы қабылдау, түсіну, интерпретация.

Әдебиет - өмірді тану құралы ғана емес, адамның өмірге көзқарасын қалыптастыратын, мінез-құлқы мен тұрмыс-тіршілігіне әсер ететін өнер түрі. Көркем шығарма – оны тудырған адамның жолдауы іспетті. Өнер туындылары, оның ішінде көркем шығарма да адамдардың өзара тығыз қарым-қатынасына негізделеді. Өйткені автор өз туындысын халыққа, белгілі бір қауымға, біреуге арнап жазады. Сондықтан оқырман сөз арқылы туындының көркемдік әлемін және оны жасаған авторды қабылдайды. Көркем тілдің адамды сендіретін, жұбататын, ойлантатын құдіретті күші бар. Кейде автор шығармадағы баяндауға араласып, кейіпкеріне болысатын, оқырманмен сырласып, ой бөлісетін, сұхбат құратын жайттар да кездесіп жатады. Сондықтан соңғы жылдары әдебиеттану шығарманың мәтіндік жүйесіндегі автор образы, оны оқырманның қабылдауы, оған әсері сынды күрделі мәселелерге көңіл бөле бастады. Бұл тұрғыдағы зерттеулер – қазіргі қазақ әдебиеттануында қарқын алып келе жатқан герменевтиканың үлесінде.

Герменевтиканы (көне грекше «түсіндіремін» етістігінен туған) екі тұрғыдан қарастыруға болады. Бір жағынан, мәтіндерді пайымдау теориясы, көркем мәтіндерді түсіндірудің талдау әдісі, екінші жағынан, герменевтика – түсіндіру, рух туралы ғылымдарды менгеру туралы қазіргі философиялық ілім. Әдебиеттану ғылымының қоғамдық ғылымдармен, оның ішінде герменевтикамен байланысы жан-жақты. Өйткені герменевтика гуманитарлық ғылымдардың методологиялық негізін құрайды. Қазіргі әдебиеттану көркем шығарманы қабылдау мен автор мәселесіне, ондағы оқырманның орнына айрықша мән беруде. Осы тұрғыдан келгенде көркем шығармашылықтың аса маңызды коммуникативті сипатын естен шығармау қажет.

«Герменевтика» ұғымның өзі алғаш көне Грецияда пайда болды, алынған хабарды белгілі бір ережелер мен интуицияға сүйене отырып түсіндіру өнері дегенді білдіреді. Герменевтиканың теориялық тарихы ХҮІІІ ғасырлардан бастау алады. Ф.Д.Шлейермахер, Г.Ф.Майер, Х.Вольф, А.Бек, Ф.Аст өзінің еңбектерінде герменевтиканы мәтіндерді түсіндіру өнері ретінде негіздеді. Кейіннен герменевтиканы В.Дильтей, Х.Гадамер, М.Хайдеггер дамытты.

Герменевтиканың негізін қалаушы Ф.Шлейермахердің (1768-1834) түсіндіруі бойынша, ол - Евангелие мәтіндері авторларының рухани дүниесіне ену тәсілі. Ф.Шлейермахер «Герменевтика», «Критика» атты зерттеулерінде мәтіндерді түсіндіру теориясының негізін

жасады. Ол зерттеуші мәтінді автордан гөрі тереңірек, жан-жақты түсінеді, дұрыс бағалалай алады деп санады. Ф.Шлейермахер Ф.Новалис, Л.Тик, ағайынды В. мен Ф.Шлегельдермен тізе қосып, неміс романтиктерінің философиялық-әдеби үйірмесінде дәріс оқыды, осы әдеби бағыттың да теориялық іргетасын қалауға атсалысты.

Герменевтикада философиялық пайымдау объектісі болып тіл танылады. Неміс философы В.Дильтей герменевтиканың өрісін кеңейтіп, оның міндетін белгілі бір философиялық бағыттың ғана емес, тұтас дәуірдің, мәдениеттің ішкі дүниесін түсінуге мүмкіндік беру деп анықтады. Ол «Герменевтиканың пайда болуы» кітабын жазды, сол кітапта суретшінің рухани өмірі «ішкі шынайылығын» ұғынуға шақырған. Ғалым герменевтиканы барлық қоғамдық ғылымдардың негізі, іргетасы ретінде қарастырды және оны мәдени, жазба ескерткіштер мен әдеби мәтіндерді түсіндіру, пайымдау ерекшеліктері туралы ілім деп қабылдады.

М.Хайдеггердің ойынша, «тіл – болмыстың үйі», яғни тіл арқылы адамның ішкі феномендеріне үңілуге болады, ол - түсінудің бастауы. Неміс философы Х.Г.Гадамер мәтінді «соңғы шындық» деп таныды, оны философиялық пайымдау нысанына айналдырды. Әдеби герменевтиканы кеңінен түсініп, көркемөнер туындысын тек шығармашылық қызметпен ғана байланыстырып қоймайды. Ол өнер туындысы мәдени тәжірибе дәстүрінің материалды объективациясы болып табылады, сондықтан мәдени дәстүрдің үздіксіздігіне шығуды көздегенде ғана оны түсіндірудің мәні болады деген байламға келді. Гадамердің пайымдауынша, көркем туынды мәдениет факторы болып табылады, сонымен бірге оны түсіндіргенде адамзаттың рухани тарихындағы орнын қайта құру қажет.

Батыс әдебиеттануында кеңінен танымал герменевтика жаңа әдебиет теориясының негізіне айналған. Ол қазіргі таңда гуманитарлық ғылымдар саласындағы жан-жақты талдау әдісі ретінде қабылданады. Филологиялық деректер негізінде тарихи факторларды ұғындыру әдісі ретінде герменевтика әдеби ескерткіштер мен жәдігерлердің мазмұнын түсіндірудің жан-жақты қағидасы болып саналды. Сонымен бірге көркемөнер туындысын дұрыс қабылдау мен түсіндіру функциясын да атқара бастады.

Қазіргі әдеби герменевтика саласы бойынша өнімді еңбек еткен америкалық әдебиеттанушы - Э.Д. Хирш. Ол «Достоверность интерпретации» (1967), «Три измерения герменевтики» (1972), «Цели интерпретации» (1976) атты еңбектерінде герменевтиканың теориялық мәселелерін әдеби мектептер мен бағыттармен тығыз байланыста қарастырады [1]. Э.Хирш қазіргі структуралистердің, постмодернистердің көркем мәтіндегі автор образын мансұқтауына қарсы шықты. Ол мәтінді объективті тарихи тұрғыдан зерттеуге, автордың түпкі ойына ерекше мән береді. Э.Хирш бойынша, герменевтиканың мақсаты - мәтіннің бастапқы, түпкі мән-мағынасын іздеу, танып-түсіну. Ол бір шығармаға әртүрлі интерпретация жасауға, әр зерттеушінің оның әртүрлі түсінуіне қарсы шықты. Зерттеушінің міндеті – шығармаға алғашында автор берген нақты мағынаны, автордың ой өзегін айқындау болмақ.

Мәтіндерді түсіндіру арқылы ғана автордың сөздік қорын, оның мінезін, өмірінің жағдайын анықтауға болады. Автор дәуірінің сөздік қоры мен тарихи-мәдени қабаты бір тұтастықты құрайды, оның негізінде мәтіндер элемент ретінде, бір тұтастығы солардан бастап түсіндіріледі. Осылай интерпретация өнері герменевтикалық шеңбердің концепциясымен байланысты, ал ол барлық ерекшеліктер жалпыдан ғана түсінікті болатынын дәлелдейді. Ф.Шлейермахер өзінің «Герменевтикасында» түсіндіруші үшін жалпы әдістемелік ережені шығарады: «а) тұтас туралы жалпы ұғынудан бастау керек; б) грамматикалық және психологиялық — екі бағытта бір уақытта алға жылжу керек; в) егер әрбір бөлек орны үшін екі түрі бірдей болып, бір нәтиже берсе, алға жылжу керек; г) бірдей болмаса, кері қайтып, қатені табу қажет» [2].

Зерттеушілердің пайымдауынша, мәтінді тану үшін жан-жақты, көп қырлы талдау қажет. Мәтіннің мағыналық мазмұны мен композициялық құрылымының ерекшеліктерін түсініп қана қоймай, сонымен қатар авторлық ұстанымды, автордың ішкі әлемін, шығармашылық даралығын, дүниетаным ерекшелігін, оның шығарманы кімге бағыттап

жазғанын да ескерген жөн. Герменевтика өнер туындысын жеке дара қарастырмай, оны тудырған, дүниеге келуіне ықпал еткен дәстүрлі мәдениет аясында тану, түсіну қажеттігін алға тартады.

Герменевтикада мәтінді тануға қатысты екі түрлі көзқарас бар. Біріншісі - мәтінді әлеуметтік, мәдени-тарихи жағдайлардың ықпалынсыз, тек оның өзіне ғана сүйене отырып, түсіндіру қажеттігін қолдайды. Екінші жақтың ұстанымы бойынша герменевтика – философия. Мұнда мәтінді түсінуден, интерпретация жасаудан гөрі ол турасында ой толғау басым.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымы да герменевтика тәсілдеріне жүгініп, автор мен оқырман арасындағы күрделі қарым-қатынасты ашуға, жеке тұлғаның ішкі әлеміне, тылсым тереңіне үңілуге бағдар алғанын байқаймыз. Т.Есембеков мәтін поэтикасын, оқырман мен автор байланысы мен түрлерін жан-жақты зерттеді [3, 45]. Қазақ философы Ғ.Есім «Хакім Абай» атты еңбегінде герменевтиканың негізгі ұстанымдарына сүйене отырып, ұлы ақынның шығармаларын жеке әдеби құбылыс ретінде ғана емес, оны тудырған тарихи кезең аясында, зор мәдени дәстүрлер контекстінде қарастырады [4]. Ғалым герменевтикалық талдау арқылы Абай шығармаларын оның дүниетанымымен, этикалық, эстетикалық идеалдарымен сабақтастыра қарап, ақынның терең ойлы дана философ, гуманист екенін дәлелдеп шықты.

Герменевтикада түсіну ұғымы басты орын алады. Бұл орайда мәтінді интуитивті тану мен ондағы мағынаны пайымдау, түсіндіру аса маңызды. Сондықтан түсінудің басты шарты – интерпретация (зерделеу) болмақ.

Әдебиеттануда интерпретация көркем шығарманың тұтастай мағынасын, мазмұнын, оның идеясын, концепциясын тану, түсіну, зерделеу болмақ. Оның бірнеше түрлері бар:

1. Алғашқы, оқыrmандық интерпретация адамның шығарманы оқып шыққаннан кейінгі алғашқы әсеріне, көңіл-күйіне, сезіміне негізделеді.

2. Ғылыми интерпретация. Әдебиеттанушы оқырман ретіндегі алғашқы әсерін ғылыми негізде жинақтап, нақтылап, әдеби талдаумен тексереді.

3. Шығармашылық-образдық интерпретация әдеби шығарманы көркемөнердің басқа түріне көшіру (мысалы, әдеби шығарма негізінде көркем фильм түсіру, сахналық қойылым, опера немесе балет жасау т.т.).

Түсінудің кісіаралық сипаты басым. Көркем шығарма мен ондағы образдар жүйесі күрделі, көп қабатты, терең мағыналы болғандықтан әдебиеттанушы ғалымдар кейде бір туынды төңірегінде сан алуан, бір-біріне ұқсамайтын, тіпті бір-біріне қайшы келетін пікірлер, көзқарастар айтып жатады. Мұндай мәтіндер қызу таластың, ғылыми айтыстың нысанына айналады. Мәтінді талдау барысында зерттеушіге немесе оны қабылдаушы оқырманға байланысты ол өзгеріп, жаңа мағына-мән үстеуі мүмкін. Осыдан келіп, интерпретацияның (зерделеу) шығармашылық қуаты мен таңдамалы сипаты көрінеді.

Интерпретация теориясы мен тәжірибесіндегі басты мәселе – оның орынды, орнықты, шындыққа сай, яғни адекватты болуында. Ең алдымен шығарманың шынайы мәнін, терең қабаттарын түсіну үшін интерпретация жасалады. Автордың айтайын деген ойын дәл межелеп, мәтіннің мағынасын, тереңінде жатқан астарын дұрыс әрі орынды зерделеу мақсатында зерттеушілер кейде бірін-бірі сынап, қызу пікірталастарға барады. Интерпретацияның танымдық мақсатын талдаудың басқа түрлері – оның концепциясын айқындау немесе шығарманың көркемдік ерекшелігін анықтау, болмаса зерттеушінің ешкімге ұқсамайтын ерекше ойын, көзқарасын білдіруге ұмтылуы т.т алмастыра алмайды. «Интерпретация дегеніміз – өзінше түсіну» деген қарапайым қағидаға ден қойсақ, мұндағы «өзінше түсіну» - авторға қарама-қарсы, одан өзгеше түсіну деген сөз емес, керісінше шығарманың сырын ұғу мақсатында оны «өз жүрегіңнен өткізу» болмақ.

Интерпретация – көркемдік тұтастықты ғылымның тәсілдері арқылы тану. Интерпретация теориясында туындайтын негізгі сұрақтың бірі – оның теориялық тұрғыда дәлме-дәл, шынайы, яғни адекватты болуы мүмкін бе? Ол үшін сөз болатын нысан туралы объективті, дұрыс түсінік берілуі қажет. Мысалы, С.Елубайдың «Ақ боз үй» романы XX ғасыр басындағы кеңестік дәуірдің солақай саясатын (жаппай ашаршылықты, елге төнген нәубет пен

асыра сілтеу науқанын) сынайды десек – ол рас, алайда ол жазушы туындысының көркемдік мазмұн ерекшелігін толық ашып бере алмайды. Мұндай «бас-аяғы күзелген» интерпретация салыстырмалы түрде дұрыс дегенмен де, дәл емес.

Мәтін гуманитарлық салаларда жиі қолданылады. Ол герменевтиканың, текстологияның – негізгі зерттеу нысаны. Герменевтика мәтінде жатқан мән-мағынаны басқа ғылым салаларына сүйене отырып, түсіндіру мақсатын көздесе, текстология мәтіннің жазылған жылын, авторын анықтайды, бірнеше нұсқалары болса, оны түпнұсқамен салыстырады, басылу кезінде кеткен қателерін айқындайды.

Мәтінді ғылымның қай саласы тұрғысынан қарастырсақ та, оның өзіне тән бірқатар белгілері бар:

1. Өзгермейтін тұрақтылығы
2. Мәңгілік сипаты
3. Тұлғалардың рухан-мәдени тәжірибесінің жинақталуы;

Мәтінді кішкене өндесе де, тыныс белгілерін ауыстырса да, түзету енгізсе де, ол алғашқы мағынасынан айырылып қалуы мүмкін. Сырт қарағанда ұқсас көрінетін мәтіндердің ішкі мазмұнының бір-бірінен алшақ кетіп жататыны да сондықтан.

Постмодернистік тұжырымдар бойынша мәтіннің анықтамасы жоғарыда айтқандарымызға кейде қайшы келуі мүмкін. Ол мәтіннің басты қасиеті ретінде оның кең ауқымдылығын, сыйымдылығын, шексіздігін атап өтеді. Олар мәтіннің сөздерден, сөйлемдердің тізбегінен тұруы шарт еместігін, сөзсіз де мәтін болатындығын, адам болмыстан қабылдай алатын құбылыстардың барлығы мәтін бола алатындығын атап өтеді. Мәтін бір ғана туындымен өлшенбейді. Жазушы көптеген роман, повесть, өлеңдер жазады, бірақ оның нақты шығармашылығында бұл бір ғана «мәтін» болып қалыптасып қала береді. Мәтінде диалогтық қатынас болады. Мәтін түсінікті тілде және өз аясында қалыптасады, «туынды» өз кезегінде авторлық белгінің қызметін атқарады, материалдық-заттық көлемде ғана көрініс табады. Мәтін оқу барысында және зерттеу үдерісінде өзгеріске ұшырап отырады. Құрылымы жағынан «мәтін» көбіне ақиқаттық мәнге ие болады.

Постмодернизмде мәтінге ерекше көңіл бөлінеді. Жазушы болмысының жұмбағын, шығарманың шырайын мәтіннен іздейді. Постмодернизмнің тұжырымдауынша, мәтін негізінен үзінділерден, яғни суреткердің суреттегенінен емес, осы уақытқа дейінгі айтылған пікірлерден тұрады. Постмодернистілер осылай жазғанда ғана әдебиет эсерлерден айырылып, өмір шындығына жақындай түседі деп біледі. Постмодернистер мәтіннің мәдени әрі қарым-қатынас субъектісі ретінде бағалайды. Постмодернизм теоретиктері (Р.Барт) мәтіндерді бірнеше түрлерге жіктейді: абсолютті мәтіндер, канондық мәтіндер, жасырын мәтін, ақпараттық мәтіндер, мәтіндік пікірлер, контекст, астарлы мәтін, мәтіннен тыс, көркем мәтін, полис-мәтін. Постмодернизм поэтикасы бойынша, мәтінде мағыналы ұғымдар көп кездеседі, ал туындыда бір ғана ұғым болады.

Герменевтикалық талдауда басты қиындық шығарманың көркемдік мағынасын сөздік-ұғымдық (ғылыми) құралдар арқылы жеткізу барысында туады. Семиотика тұрғысынан келсек, мұндай экстралингвистикалық көшіру процесі тұсында кей жағдайларда дәлсіздіктер де болады [5]. Бұл дегеніміз - адекватты интерпретациядан бас тарту емес, себебі шығарманы бір тілден екінші тілге көркем аудару кезінде де кейбір бұрмаланушылықтар орын алғанымен, біз одан бас тартпаймыз. Семиотикалық сипаттағы дәлсіздіктер шешуі рөл атқармайды. Өйткені дарынды интерпретатор мұндай бұрмаланушылыққа жол бермеуге тырысады, сондықтан олар болса да, қатты байқала бермейді. Екінші жағынан, ондай дәлсіздіктің сипатын ескере отырып, интерпретация жасауда реттеуге болады. Мысалы, ұғымдық ойлаудың көркемдік мағынаны қасандандырып жіберетінін ескеріп, шығарманың пафосына көп көңіл бөлу қажет, мәтінді пайымдау көбінесе көркемді идеяны «жадағайландырады», сондықтан кейбір нәзік тұстарды, қайшылықтарды да назардан тыс қалдырмау керек. Әрине, мұның барлығы шартты, соған қарамастан теориялық тұрғыда нақты интерпретация беруге ешқандай кедергінің жоқтығын айтқымыз келеді. Герменевтиканың ауқымдылығы, күрделілігі автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынас мәселесінің күрделілігімен

байланысты болса керек. Көркем шығарманы оқып, оны түсіну барысында автор мен оқырман арасында диалог жүреді. Өйткені жазушы шығармада өмір шындығын өз дүниетанымы тұрғысынан бейнелейді, ал оқырман ондағы оқиға мен кейіпкерлер әлемін өз биігінен, өзінің дүниетанымы тұрғысынан бағалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Хирш Э.Д. Цели интерпретации. – М.,1976.
- 2 <http://e-history.kz>
- 3 Есембеков Т.У. Көркем мәтін поэтикасы: оқу құралы. –Алматы: Қазақ университеті, 2012.- 228 б.
- 4 Есім Ғ. Хакім Абай. – Астана,2012. – 400 б.
- 5 Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. –М., 1989

В статье рассматриваются проблемы герменевтики, как науки о толковании текстов, учении о принципах их интерпретации, о понимании смысла произведения. Герменевтика составляет основу методологии гуманитарных наук. Возникший в последние десятилетия XIX .века интерес к истории и проблемам герменевтики не ослабевал на протяжении всего XX века. В зарубежной науке за это время появилось неисчислимое множество самых разнообразных работ, посвященных вопросам герменевтики, философской и филологической. В статье исследуются возникновение, становление и дальнейшее развитие герменевтики как науки. Анализируются понятия как «понимание», «интуитивное познание», «интерпретация». Делаются выводы, об относительности понимания, избирательности и творческой силе интерпретации.

The article deals with the problems of hermeneutics, the science of interpretation of texts, teaching about the principles of interpretation, understanding the meaning of the work. Hermeneutics is the basis of the methodology for the human sciences. In the last decades of the nineteenth century, interest in the history and problems of hermeneutics continued unabated throughout the 20th century. In foreign science during this time appeared innumerable variety of work on hermeneutics, philosophical and philological. The article studies the emergence, establishment and further development of the science of hermeneutics. Examines concepts like "understanding", "intuitive knowledge" and "interpretation". Draws conclusions about the relativity of perception, selective and creative power of interpretation.

УДК 82-2; 793.3;17.00.01

Г.Т. Жумасеитова
Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МОН РК
Алматы, Казахстан
gulnara_ili@mail.ru

НОВОЕ ПРОЧТЕНИЕ ДРАМАТУРГИИ МУХТАРА АУЭЗОВА

Статья посвящена новому прочтению драматургии Мухтара Ауэзова. Как известно, великий казахский писатель оставил огромное литературное наследие, в котором не последнее место занимают пьесы. Каждое новое поколение заново обращается к его драмам, по-новому их прочитывает, находит то, что волнует сегодня. В качестве объектов исследования взяты драма «Карагоз» и либретто, написанное по мотивам «Калкаман и Мамыр». В ходе анализа автор затрагивает проблемы и особенности при переносе литературного произведения на театральную сцену.

Ключевые слова: драма, эпос, литература, театр, стилистика хореография, прочтение.

В эпоху всеобщей глобализации угроза потери самобытности народа, его главных духовных оплотов – языка, культуры и литературы, грозит любому народу. Эта проблема касается и Казахстана. В современной художественной культуре на первый план выдвигаются такие категории как толерантность, сочетание национальной самоидентификации и общечеловеческих ценностей. В истории национальной культуры Казахстана, к счастью, всегда были деятели культуры, развивающих диалог разных культур и взаимообогащение разных видов искусства, чем способствовали созданию ярких самобытных произведений, чаще всего на исконно казахском фольклорном материале, сокровища которого бесценны и бесконечны.

Мухтар Омарханович Ауэзов – великий казахский писатель и талантливый ученый, классик XX века, чьи произведения и исследовательские работы до сих пор являются образцом и ориентиром не только для молодых служителей пера, большей армии читателей и литературоведов, но и для исследователей всех гуманитарных направлений. Так как автор первой казахской эпопеи «Абай жолы», не просто писатель и ученый, по произведениям которого исследуют узловые проблемы и тенденции развития литературы, языка и культуры, но и видный общественный деятель. Ауэзов – один из первых общественных деятелей и писателей, кто начал глубоко и всесторонне анализировать проблемы театра и интересоваться перспективами его развития. Писатель считал, что рождение профессионального театра – это самый ответственный момент в развитии национальной культуры. Поэтому в тот период им написано немало статей и исследований по пути развития казахского театра, его музыки, оперного и балетного искусства. В аспекте нашего исследования для нас важен вклад М.Ауэзова в развитие национальной хореографии.

В статьях «Қазақстан мемлекет театрының жеті жылдығы және алдағы міндеттері» и «Қазақтың халық музыкасы мен музыка театры» он четко сформулировал свои взгляды на место и значение танцевального искусства в культуре казахов. М.Ауэзов, как прогрессивный человек и чуткий художник понимал не может быть такого что казахи, развиваясь в общем контексте исторического развития человечества, не могли совсем миновать такой аспект деятельности, как танцы. И поэтому он прямо указывал на то, что время прикрытия лозунгами «казахи никогда не танцевали» уже прошло и надо начинать серьезные и действенные шаги в этой области. И первым шагом в этом направлении он считал развитие танцевальной пантомимы, которая при ее правильном использовании должна подняться до уровня европейского большого балета.

Свои теоретические суждения и взгляды Ауэзову удалось частично реализовать и внести значительную лепту при рождении первого национального балета «Қалқаман и Мамыр» в 1938 году. В постановке балета приняли участие композитор В.Великанов, балетмейстер А. Жуков и в качестве либреттиста сам М. Ауэзов. М. Ауэзов, как опытный драматург, для балетного либретто выбрал наиболее распространенный среди казахского патриархального общества обычай лавирата, по которому невеста жениха, умершего до свадьбы, отдается в жены его ближайшему родственнику. В целом, Ауэзов сохранил сюжетную линию известной народной поэмы, изменения касались лишь финала произведения. В балетном либретто Ауэзова влюбленные Қалқаман и Мамыр не гибнут, а остаются живыми, как исполнившаяся мечта молодежи о возможности выбора и идеи высокой и чистой любви.

На талантливое либретто Ауэзова Великанов создал партитуру балета, обращаясь к танцевальному фольклору, к образам устно-поэтического и песенного творчества казахского народа. Очень талантливо им были интерпретированы популярные лирические народные песни – «Тайни», «Женгешей», «Уридай саулем», «Жетиарал» и др. На их основе композитор рисовал музыкальный образ Мамыр, печальный и светлый. Особо выразительным в музыкальном отношении получился пролог балета. Вначале разливалась широкая народная мелодия, постепенно более четкой становилась отдельная ясная, очень светлая мелодия,

которая временами перемежалась минорными нотками. Таким образом, композитор, выделял две линии балета – эпическую и лирико-драматическую. Эмоциональная музыка адажио Калкамана и Мамыр из второго акта и финальная кода третьего акта восходят к традициям классических балетов XIX в.

Балет открывался прологом. На фоне темных холмов вырисовывался могильный курган и низко склоненная фигура девушки. К ней подходят ее мать и подруги, пытаясь увести от могилы, где она продолжает скорбеть по своему потерянному жениху. Но она снова возвращается к могиле, где начинается печальный танец прощания. В конце пролога сцена темнеет и лучами прожекторов высвечиваются три застывшие группы людей. Впереди – старый довольный Эскине, которому по наследству от умершего родственника досталась его невеста. В центре – распростертая фигура Мамыр и чуть дальше – склоненные к ней мать и подруги. Сценография первого действия балета изображала мрачный утес с высохшим деревом. Рядом подруги Мамыр в танце собирали яблоки и угощали ее, пытаясь отвлечь от грустных мыслей. Но своим танцем Мамыр, выражала готовность скорее умереть, чем мириться с судьбой, уготованной ей старейшинами рода. И вот, когда она собиралась спрыгнуть с утеса, слышались громкие звуки трубы и появлялись молодые джигиты – охотники с тушами убитой дичи. Они молоды, счастливы и задорны, их радость выражал яркий эмоциональный танец-переключка, где каждый пластически рассказывал об охоте. Получились маленькие вариации, где каждый следующий исполнитель подхватывал танец предыдущего. Вот первый, крадучись выслеживает зверя, второй – вступает в схватку со зверем, следующий – изображает радостный момент победы.

В заключительной коде, где джигиты по кругу танцевали все вместе, в центре появлялся самый молодой и ловкий охотник. Он исполнял яркую техничную вариацию с высокими прыжками и стремительными вращениями. И в самом конце совершал меткий выстрел из лука. И в этот момент он, встретившись взглядом с Мамыр, пораженный ее красотой, влюблялся в нее. Его внимание, подарок в виде лука, привлекали внимание Мамыр к этому юноше, даря ей надежду на спасение. И в этот момент появлялись новые родственницы Мамыр, злобные старухи в развевающихся платьях с разъяренными лицами. В неистовом танце они угрожали Мамыр страшными карами и в конце уводили сопротивляющуюся девушку к Эскине, ее новому мужу.

Второе действие начиналось со сцены, где разворачивались приготовления к свадьбе. В главную юрту собираются старейшины рода для свершения свадебного обряда, молодые мужчины подходят с поздравлениями к жениху, девушки держат на руках приготовленные наряды невесты. И вот в музыке нарастают тревожные ноты, в окружении старух в траурной одежде появляется Мамыр. Ее танец полон скорби и страдания, она протягивает руки к матери и своим подругам с мольбой о помощи. Но те отворачиваются, осознавая свою беспомощность. Мамыр отказывается надеть свадебное саукеле, но старейшины силой срывают с нее траурное одеяние и начинают свадебный обрядовый танец. В это время на свадьбе появляется Калкаман вместе со своими друзьями для состязания в стрельбе из лука. Его меткий выстрел позволяет ему приблизиться к Мамыр для того, чтобы преподнести ей мишень в виде слитка золота. И вот кульминационный момент, Калкаман и Мамыр встречаются взглядами и понимают, что или им быть вместе или не быть... Музыка и движение обрываются на доли секунды. И вот на авансцене начинается классическое адажио влюбленных, построенное на высоких подержках и непрерывной кантилене движений. Несостоявшийся жених пытается их разъединить, требуя продолжить свадебную церемонию. Финал – на темной сцене высвечиваются три луча прожектора: взбешенный Эскине, протестующая Мамыр и, пытающийся ее защитить Калкаман.

В третьем акте Ажар, подруга Мамыр, помогает влюбленным глубокой ночью встретиться, чтобы бежать из аула. В этой сцене пластика Мамыр меняется. Ее движения становятся свободными и раскованными, полными радостного ожидания. Влюбленный Калкаман клянется Мамыр в верности и готовности бежать. Эта пантомимная сцена перерастает во второе классическое адажио, также решенное на высоких подержках и

сложных прыжках. Увидев эту сцену, прибежавший Эскине с родичами, пытается убить Мамыр. Но вместо нее острое кинжала принимает на себя Ажар. Несмотря на убийство невинной жертвы, Эскине вместе с Кокинаеом продолжают погоню и загоняют влюбленных на самую высокую скалу. Здесь Кокинай пытается их поразить стрелами из лука, но к счастью Калкаман и Мамыр удалось благополучно перепрыгнуть горную расщелину. Наблюдавший за всем этим народ, набрасывается на Эскине и его приспешников, закидывая их камнями и палками.

И вот счастливые влюбленные в окружении молодежи вступают в веселую торжествующую пляску. Особенно эффектным выглядел финал балета: яркие краски костюмов, жизнеутверждающая музыка и в лучах яркого света, держась за руки, влюбленные Калкаман и Мамыр уходили навстречу солнцу и счастью.

В следующем году мы будем отмечать 75 лет со дня постановки первого национального балета. Назвать этого первенца казахского балета удачей достаточно трудно. Добиваясь художественной правды в воспроизведении национальных характеров, хореограф должен был решать задачи, новые для казахского балета того времени. Для того чтобы герои спектакля могли говорить на «родном языке», балетмейстер А.Жуков в основе своей использовал традиционные формы классического танца. «Пользуясь классикой, балетмейстер стремится оформить ее национальным колоритом. В финальных позах классических вариаций руки сохраняют форму казахского танца, обыгрываются национальные атрибуты». Массовые танцы строятся на широких полукругах, пересекающих сцену диагоналях, движущихся коридорах, широких линиях, сменяющих одна другую [1, 62]. Но, в целом, по оценке исследователя Л. Сарыновой, гармоничного синтеза не получилось. Несмотря на эти недостатки, балет «Калкаман и Мамыр» вошел в историю искусства Казахстана, как первый национальный балет, имеющий ярко выраженное социальное звучание.

Уже после ухода писателя казахский балетный театр предпринял вторую попытку заставить говорить героев М. Ауэзова на языке хореографии. Это балет «Карагоз» на музыку Г. Жубановой в постановке балетмейстера Г.Алексидзе по мотивам его одноименной драмы, либретто к балету написано А. Мамбетовым в соавторстве с Г.Алексидзе. Балет «Карагоз» интересен как попытка пластическими средствами воплотить сюжет народной драмы и одной из вершин творчества М. Ауэзова, как драматурга. «Содружество балета с фольклором было и остается насущно необходимым. Начиная с первых шагов балета, фольклор всегда являлся одним из могущественных строителей системы театрального танца: об этом, в частности, говорят даже названия некоторых балетных па, фольклор питал своими соками театральный танец, непрестанно обновлял и обогащал его» [2, 222]. Драма, где словесной поэтике принадлежало особое место, где ключевым моментом является казахский закон предков, о котором невозможно поведать без слов, в балетном изложении претерпела ряд изменений. Многие сюжетные ходы были изменены либреттистом А. Мамбетовым, как не столь существенны или невозможны для пластического воплощения.

Суть конфликта – трагическая судьба девушки, которая, согласно национальным обычаям, должна была выйти замуж за нелюбимого человека. На уровне образной выразительности балет повествует о высокой чистой любви, не боящейся даже смерти. Тема эта не нова для балета, она проходит через большинство классических произведений. Так и в этом балете для Г.Алексидзе сюжет потерял свою конкретность и национальную принадлежность. У него лишь любовь двух юных существ, перипетии их чувств – и трагическая развязка. Пролог балета символичен по своему значению. Влюбленных разъединяет смерть в облике Моржан. То есть в прологе уже звучит предвестие трагической развязки. Два акта в обрамлении пролога и эпилога, представляют балетное сценическое повествование пятиактной трагедии.

Первый акт начинается с эпизодов юношеских игр и влюбленности, ритуальных картин и стремительно развивается в сторону трагического своего завершения – к сцене безумия и смерти Карагоз. Эта линия – каркас балетной композиции, давший начало симфонизации

балета. Хореография Алексидзе исходит из музыки, где Г. Жубанова передала в структуре балета форму кюя.

Наиболее органичными в балете выглядят сцены объяснения влюбленных, а также картина безумия и смерти Карагоз. Диалог двух любящих сердец строится балетмейстером на «чистой классике». Непрерывная кантилена движений нигде не нарушается. Этим создается впечатление полной гармонии влюбленных, глубокого взаимопонимания между ними. В дуэте же Карагоз с Наршой преобладают партерные поддержки, более разрозненные, постоянно прерывающиеся танцевальными паузами. Для Моржан характерна угловатая, лишенная грации пластика. Кантилена движений прерывается остановками в напряженных позах, как бы обозначающих раздумье. «Рванный» рисунок передает ее властолюбивый, суровый характер. Моржан – символ смерти в прологе, затем в ярко-алом костюме – любящая и охраняющая свою внучку бабушка, как квинтэссенция театральности в этом балете.

Аналогичную роль символов – предвестников трагедии – выполняют и предметы сценического интерьера, трактованные как одушевленные предметы. Фата невесты и юрта превращаются в паукообразные чудовища, приходят в движения и каменные ритуальные изваяния. До встречи с Сырым, вариации Карагоз в I акте основаны на мелких «дробных» движениях. Весь ее танец говорит о беззаботности, обычных девичьих радостях. Постепенно через чувство настоящей любви, боль, страдания и разлуку балетмейстер подводит ее к трагическому финалу. Так же шаг за шагом меняется ее образная пластика. Вначале мелкие движения, затем прекрасное чувство любви как бы дарит ей «раскованную» речь широких движений, высоких сложных прыжков, которые имеются в арсенале классического танца. И, наконец, сцена сумасшествия – одна из самых выразительных в балете по своей пластической подаче. Ее сомнамбулическая, как бы нащупывающая походка, повисшие руки, остановившийся взгляд зримо говорят о том, что Карагоз уже в мире грез и смутных воспоминаний.

Всю структуру балета можно представить себе в виде кругов, когда большие круги вбирают в себя малые. Круг здесь как символ замкнутого жизненного пространства. Те, кто нарушает его границы, жестоко караются. В этот круг врывается Сырым, затем из этого пространства пытается высвободиться любящая и любимая Карагоз. Это стремление почти графически обозначено в сценографии и пластически в хореографии.

Печальная повесть любви, связанная с социально-бытовыми законами, не только напоминает трагедию В.Шекспира, но и в каких-то моментах тонко перекликается с ней. Так, например, адажио Карагоз и Сырыма в I акте восходит к высокой лиричности, целомудрию сцен любви в балете С.Прокофьева «Ромео и Джульетта» в постановке Л.Лавровского. Едва обозначенная в музыке, эта параллельность усиливается нюансами в сценическом решении следующих некоторых сцен спектакля

Талантливая музыка Г. Жубановой написана с точным ощущением национального характера балетного произведения, она внутренне родственна образам драмы М. Ауэзова, но постановщик Г.Алексидзе, вопреки музыке, вопреки драме талантливейшего казахского драматурга, внешне усложняет спектакль, придает характерам героев произвольные черты. Перевод литературного произведения на язык пластического искусства – процесс сложный. Он дает положительные результаты только тогда, когда хореограф открывает в сочинении новые черты, интересные для современного зрителя, стремится глубже раскрыть характеры с помощью выразительных средств другого искусства, пытается исследовать внутренние причины конфликта.

Новое прочтение деятелями культуры драматургии М. Ауэзова еще раз убеждает в том, что именно фольклорное наследие может служить неиссякаемым источником для новых произведений в театрально-музыкальном искусстве. В лучших казахских романических эпосах отражены не только быт, обычаи, традиции казахов, но и эстетические представления народа, высокий пафос прославления любви. К сожалению, для национального балета вопросы освоения казахского танцевального фольклора посредством современного хореографического языка остаются остаются на повестке дня, достаточно острыми и пока

плохо решаемыми. Давно известно и на практике доказано многими мировыми хореографическими школами, что только истинные фольклорные традиции отражают сущность миропонимания, ритуалы и обычаи народа. И только они могут стать неиссякаемым источником для развития хореографии Казахстана на ближайшие десятилетия.

Список литературы

- 1 Сарынова Л. Балетное искусство Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1976. – 176 с..
- 2 Слонимский Ю. В честь танца. – М.: Искусство, 1968. – 298 с.

Мақала Мұхтар Әуезов драматургиясының жаңаша оқылуына арналған. Танымал қазақ жазушысының мол әдеби мұраларының ішінде драматургия саласының ерекше орын алатыны белгілі. Әрбір жаңа ұрпақ жазушы драмаларына оралып соққан сайын жаңаша көзқараспен оқып, бүгінгі заманды толғандырған өзекті мәселелерді тауып жатады. Зерттеу нысаны етіп «Қарагөз» драмасы мен «Қалқаман и Мамыр» либреттосы негізінде жазылып сахнаға қойылған опера-балет туындылары қарастырылады. Автор талдау барысында әдеби шығарманы театр сахнасына шығарудың өзекті мәселелері мен ерекшеліктеріне тоқталады.

The article is devoted to the new interpretation of Mukhtar Auezov's dramaturgy. It is a well known fact that the great Kazakh writer has left a great literary heritage, in which the plays take a significant place. Each new generation newly turns to his dramas, has a new interpretation of them, and finds things that are relevant today. The research object includes drama «Karagoz» and libretto, which are based on the motives of «Kalkaman and Mamyr». In the course of analysis, the author raises the issues and specifics in transferring the literary work on theater stage.

ӘОЖ 809.43. 434. 2 (5Қ)

А.О. Исина

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Көкшетау, Қазақстан

kok325504@mail.ru

ЕСМАҒАМБЕТ ЫСМАЙЫЛОВ АҚЫНДЫҚ ТҮЛҒА ТАНЫМҒЕРІ

Мақалада қазақ әдебиетінің қайраткерлерінің бірі Есмағамбет Самұратұлы Ысмайылов зерттеуші-ғалым, қазақ сынының негізін қалыптастырғаны жайлы сөз етіледі. Ақындарды зерттеуге баса назар аударады. Ақындар шығармаларын, әсіресе өлеңдерін тілге тиек етеді. Ғалымның әдебиетті дамытуда көздеген мақсаты тек шындық болды. Қазақ поэзиясының бастау көзі болып табылатын ауыз әдебиетінің жанрларына, даму процесіне, оның өткені мен бүгініне Жамбылтану ғылымының қалыптасуына үлкен үлес қосқан ғалым жайлы айтылған.

Кілт сөздер: әдебиет үлгілері, жазба әдебиеті, өлең, көркем шығармалар, сын, әдебиеттану, қазақ поэзиясы, зерттеу жұмыстары, ғылыми жол, халық ақындары.

Қазақ әдебиетінің қайраткерлерінің бірі Есмағамбет Самұратұлы бар өмірі мен өнерпаздығын қиын да тың тақырып – сын мен әдебиеттануға арнапты. Өмірде өзі де қиын жолдардан өтіп, тағдыр тәлкегіне түссе, алған тақырыбы да қиын, дәуір жүктеген талап – тілек, қазақ әдебиетінің керегесін көтеріп, шаңырағын биітету болыпты.

Әдебиетке отызыншы жылдардың бас кезінде келген Ысмайылов көркем шығарма, шағын өлең, газет мақалаларының ішкі сырына терең бойлап, жетістігіне қуанса, кемістігіне

қатты нали пікір айтқан, әдебиетті өрлетуде көздеген мақсаты тек шындық. Осы шындық пен шеберлік мәселелеріндегі шыншылдығы мен сыншылдығы, ақжүрек турашылдығы талай авторлармен пікір таластырған.

Есмағамбет Ысмайлов бар өмірімен қазақ поэзиясының шоқтығын бір көтеріп тастаған Ілияс Жансүгіровтен бастап, кейінгі толқын Еркеш Ибраһимге дейін Есмағамбет Самұратұлы қаламының жаңға жайлы жылы лебізін, сонымен қатар кем-кетікті бүкпесіз ашқан жалынды сындарын да әдебиетіміздің дамуына үлкен үлес қосқан ғалымдығы орасан дүние. Қазан революциясына дейінгі әдебиетті және бұрынғы Кеңес әдебиетін дәуірлеу С.Торайғыров, С.Көбеев, М.Сералин, Ж.Жабаев, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, М.Әуезов, Қ.Аманжолов, А.Тоқмағамбетовтардың еңбектеріне ғылыми сипаттама, сараптама беру мәселелерімен шұғылданғандардың да алғашқылары осы Е.Ысмайылов. Оның ерекше ардақталары да осыдан. Әбділда Тәжібаев: «Үлкен досы өлең-жырдың» деген мақаласында «Елін сүймей, ол елдің өнерін, өнерпаздарын сүю оңай емес. Ондай адам жасы үлкен – жақсыға айнымас іні жасы кіші жақсыға айнымас аға, солардың бәріне қамқор пана бола алған Есмағамбет ағамыздың осы мол қырлы сыншылдық жолын байқадық [1, 18].

Қазақ әдебиет сынының туу дәуірінде оның эстетикалық өрісін биікке көтеруге себепші болған шешуші фактордың бірі - ұлы Абай шығармашылығы және де басқа ақындардың тұлғасы.

Абайдың кемеңгер өнерпаздығы өзінің зерттелуі, насихаттауы жағынан қазақ әдебиетінде теңдесі жоқ сала екенін ескеріп, біз Абай шығармаларының Қазан төңкерілісіне дейін сын объектісі болуына, ол жөнінде артық-кем айтылған пікірлерге және Абай даңқының жайылу мәселелеріне назар аудармақпыз. Әрине Абайтану ілімінің негізін қалаған М.Әуезовтың, Абайдың қазақ әдебиетіндегі орны мен ақындық шеберлігін айқындайтын С.Мұқановтың кемеңгер ақынның поэзиясын зерттеген Х.Жұмалиевтің, Е.Ысмайыловтың, З.Қабдоловтың өмірпаздық өмірбаянына барлау жасаған. М.Сильинконың, Абайдың орыс әдебиетімен шығармашылық байланысын шолған З.Ахметовтың, қара сөзіне назар аударған Х.Сүйіншәлиевтің, Абайдың дүниетанымы мен эстетикалық ойына көңіл бөлген М. Ғабдуллиннің, педагогикалық көзқарасын пайымдаған Т.Тәжібаевтың, Абайдың революцияшыл-демократ орыс достарымен қарым-қатынасын баяндаған А.Жиреншиннің, сондай-ақ Абай шығармашылығы туралы ойлар айтқан Құдайберген Жұбановтың, Б.Кенжебаевтың және тағы басқа көптеген авторлардың еңбектері қазақ әдебиеттану ғылымы мен сынының қарқынды өркендеу арнасындағы ең мәнді олжалар екенін атап, төңкеріске дейін Абай шығармаларының қалай насихатталғаны, сын елегінен өткені жайлы айтылады.

Абай өлеңдерінің жинағын құрастырушы Кәкітай Ысқақұлы мен Тұрағұл Абайұлы ақын шығармаларын хронологиялық тәртіппен орналастырмай, тақырыптық принциппен жүйелеген. Кәкітай Абайдың ұлы ақын екенін танытпаққа күш жұмсаған. Бұл мақсат ол кезде әбден заңды да еді, өйткені қазақ даласына Абайдың даңқы жайылғанмен, оның бар творчествосымен қалың көпшілік түгел таныс еді деу қиын. Сондықтан да Кәкітай Абай ақындығына мақаланың әр жерінде сапалы түрде әдейі айнала бір соғып отырған. «Абай өзінің тереңнен жазатұғын ақын екенін біліп, елдің ұғымсыздықтан жай өлеңнің артық қадірін білмегендігіне ыза болып» шығарған өлеңін де, «өзгеге ел құмар болып Абайдың өлеңін жаздырып алып, жиылған топта Абайдың насихатын ұқса, ұқпаса да құлақ қайып» тыңдағанын да, «Қайран сөзім қорым болды тобықшының өзіне» деп ызаланғанын да көздеген мақсаттың ауқымына тарта білген [2,8].

Абай өлеңдерінің белгілі бір мәселеге байланысы барлығын, өмір болмысының өзінен туындағанын автор нақты мысалдармен көрсете алған. «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» дейтін атақты өлеңнің сырын ақтара келіп:

Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім.

Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім, -деген шумақта Абай өз балаларының оқуымен, әсіресе Михайловское Артиллерское училищені бітіріп, енді әскери академияға

түспек болған Ғабдилрахимнің өмірімен тікелей байланыстыра баяндаған. Абай өлеңді пайда үшін емес, халықты ғылымға ұмтылып, көңіл көзін ашпаққа ғибрат үшін жазғанын «айрықша» атап көрсеткен.

Абайдың шығармалары жайында кеңес заманында айтылған ой-пікірдің эволюциясын сын жанрының қалыптасуы тұрғысынан қарардан бұрын осы мәселеге тікелей қатысы бар кейбір еңбектерге шолу жасалды. 1945 жылы Абайдың туғанына 100 жыл толуына байланысты көптеген еңбектер жазылды, солардың ішінде Е.Ысмайыловтың «Абайды зерттеу жайында» деген арнайы баяндамасы бар. Осы мақалада Абайтану тілінің қалыптасу кезеңіндегі сын ой-пікірлерді үш кезеңге-революцияға дейінгі кезеңге, революциядан кейінгі алғашқы, 10 жылға (1923-1933), Абайды ғылыми жолмен зерттеудің басына (1934-1945) жіктеп қарайды да, әрбір кезеңнің ерекшеліктерін көрсетеді.

Абай - байшыл табының ақыны. Абай өлеңдерінің жалпы сарыны екі түрге бөлінеді: біреуі - ескішілерді сөгіп, олардың надандығына, бақ құмарлығына кею, екіншісі - елді өмірге, оқуға шақыруы. Бұл екеуі де жаңашыл байшылдықтың өркендетуге бет алған кезінде басталатын жұмыстар. Абай-қиялшыл. Ондап зерттеген кісіге байшылдық, ұлтшылдықтың түп қазығы - Абай.

Абай-жаңашыл. Осынысында дау жоқ. Өз заманында пайдалы адам болды. Әлі де пайдасы бар, онысында дау жоқ. Бірақ ол өнерге ұмтылған, қазақтың ақ сүйектіктен жаңалыққа ұмтылған жаңашыл байының тілегінен туған.

Е.Ысмайыловтың «Абайды ғылыми жолмен зерттеудің басы» деп тапқан болатын.

Абай енді жеке ақын-жазушының, сыншы, ғалымның «уысынан» шығып, қоғамдық қамқорлыққа бөленді, үлкен әлеуметтік арна тапты. Міне, осы жағдайдың өзі Абайдың ақындық өмірінің дайындық дәуіріндегі екінші кезеңнің, яғни 1934-1945 жылдарды қамтитын ғылыми жолмен тану кезеңнің басы болатындығына айғақты дәлел.

Абай шығармашылығы енді үлкен мұрат деңгейінен бағалануы, зерттелуі, бұдан бұлайғы жерде ұлы дарын ғана емес, бір халықтың мақтанышына айналуға тиісті болды. Осындай мақсат-міндетті дұрыс ұққанда ғана қазақтың сыни, ғылыми ойы өркен жая алатыны, өзінің эстетикалық мұраты мен жанрлық сипатын таба алатыны айқындалды.

1934 жылы «Әдебиет майданы» журналының 11 және 12 сандары тұтастырылып, алғашқы бетінен ақырғы мұқабасына дейін түгел Абайға арналды. Абайдың шығармасын ғылыми жолмен жан-жақты зерттеудің алғашқы қарлығашы осыдан басталып, талай соны өңірлерге көз тасталды.

Журналдың «Абай» атты кіріспе мақаласында қандай еңбектер жарияланып отырғанын айта келіп, «бұл мақалалардың ішінде әр түрлі көзқарастар бар». Бәрі де Абай - үлкен талантты шебер дегенді дәлелдейді. Бұл кісілердің әрқайсысы да Абайды әр жағынан тексеріп, Абай туралы үлкен зерттеу жұмысын істеп отыр.

Әрине, Абайдың қырық жыл жазған өлеңдерін бір журналдың бетінде түгел зерттеп бітіруге болмайды. Сөйтсе де жоғарғы айтқан азаматтар Абай туралы осы уақытқа шейін болып келген сынау, зерттеу жұмысын әлдеқайда жоғарғы дәрежеге көтеріп отыр, - делінген болатын [3, 67-71].

Журналдағы материалдардың бағыт-бағдарына және қорытқан ойларына қарағанда, бірден көзге ұрар үш саланы байқаймыз. Бірінші, өнеге алған арналары және Абай поэзиясының қазақ әдебиетіндегі орны мен ерекшелігі, екінші, Абайдың дүниетанымын тексерудің жай-күйі, үшінші, қоғамдық санаға Абайдың қосқан үлестері. Бұларды әңгімелеген уақытан бұрын әңгіме болмаған жаңалықты ой-пікірлерді мүмкіндігінше жүйелеп айту жағын қадағаламақпыз. Өйткені осы кезден бастап Абай жайындағы мақала, еңбектердің саны молая түскен, ғылыми зерттеулер туа бастағаны және де қорытылған пікірлерді жүйелі-жүйесіз қайталаушылар кездескенін естен шығармаған абзал.

Абай өнерпаздығына, даңқына мүмкін қадірінше мол тоқталғанда, ең алдымен сынның қанаттануына, айтарының нақтылануы, баяндаудан гөрі дәлелдеуге ұмтылуына үлкен өнер, ұлы дарын ғана жол ашатындығын көрсету бір болса, екіншіден, қазақ сынының зор екпінмен көрінгенін және көпшілік көзінен тыс қалып келе жатқандығын аңғарту мақсаты жеңе бердім.

Оның үстіне жазба әдебиет пен сынның шығармашылық арақатынасын сөз еткен уақытта мұндай материалдардың бәрін пайдалану қажет. Өйткені теория жүзінде айтылатын қағидалардан бұрынғыдай мысал іздеп, құрақ-жамау жасаудан безу үшін ұлттық таным-біліктен туған материалдарды көрсету абзал. Ол тың деректерді оқырмандардың өзінше пайымдауына жол ашады, танытқыштық сипатын күшейте түседі. Сондықтан өз топырағында туған қисындар өз шындығына үйлескенде ғана өміршең болмақ.

Жамбыл поэзиясы халықтың бұрын-соңды ауыз әдебиетінің жаңа сапалы жиынтығы. Олай болса Жамбылды, Жамбыл сияқты таланты қайта оянып, шығармашылығы гүлденген халық ақындарының бұрынғы фольклорлық, ақындық дәстүрлермен байланысын да ашу қажет алады.

Жамбыл, Нұрпейіс, Төлеу және басқаларын халық ақыны дейміз. Халық ақыны дегеніміз өзі кім? Олардың импровизаторлық өнері, ақындық дәстүрі қалай дамып қалыптасты? Бұл күнге дейін қазақ әдебиетінде халық ақыны жайында немесе жырау, жыршы, әнші, ақын, сал, серілер, өлеңшілер, олардың ақындық орталары туралы ешқандай әдебиеттік зерттеу еңбектердің жоқтың қасы. Бұл мәселелерді анықтап алмайынша Жамбылдың, халық ақындарының шығармашылық сипатын кең түсіну мүмкін емес.

Жамбыл шығармаларының реалистік және этикалық сарында даму, есею кезеңдері тексеріледі. Әсіресе Жамбылдың толғау, поэмаларының идеялық, көркемдік және жанрлық ерекшеліктерін айқындау, ақындық тіл шеберліктерін ашу, бұрынғы эпостық дәстүрден жана эпикалық шығармалар жасауының заңдылықтарын ашу негізгі бір нысаны болып отырды. Оның бір жағында Жамбылдың айтыстары мен «Өтеген», «Сұраншы батыр» дастандарының қазақ тарихындағы қоғамдық шындықтармен, аңыз әңгімелерімен байланысты жақтарын әдебиеттік, тарихи архивтік деректерге сүйене отырып анықтаудың маңызы аса зор екендігі даусыз.

Халық ақындары бұрынғы ауыз әдебиетінің жақсы дәстүрін сақтап дамыта отырып, бүгінгі жазба әдебиеттен көп үлгі алады, жазба әдебиеттің бүгінгі халық әдебиетіне шығармашылық әсері үлкен, сондай-ақ жазба әдебиет өкілдері халық әдебиетінен де, әсіресе халық әдебиетінің тіл байлығынан үздіксіз үлгі алып келеді. Халық ақындарының бірқатары кеңес дәуірінде оқып, білім алу арқасында жазба поэзияның ақындық, шығармашылық мәдениетін меңгеру дәрежесіне көтеріледі.

Қазіргі қазақ ақындарының ішінде домбырасыз, ән-күйсіз жырлайтыны сирек. Қобыз, домбыра ақындардың ежелгі шығармашылық серігі. Ақын белгілі бір тақырыпқа ұзақ дастанды бастап жырларда әуелі домбыраны қағып, күйлеп белгілі бір ән, күйдің сарын, сазына, нақышына келтіріп тартып алады.

Белгілі композитор, қазақтың халық музыкасын жинап зерттеуші А.В.Затаевич жиырмасыншы жылдардың бас кезінде И.Байзақовтың әншілік, импровизаторлық өнерін қадағалап қарап, сынап, аса жоғары бағалаған.

Жазушы Н.Анов Исаның Қоянды жәрмеңкесінде кооперациясының маңызын халыққа түсіндірген ақындық өнері туралы былай дейді: «Ол сөз тасқынын ағытып, шаршы топтың алдында жыр нөсерін сарғалтып тұр. Ақынның күдіретінің күштілігі сондай, әлгі думандатып жүрген жұрт лезде тына қалды. Атты, жаяулы 50 мың адам ақынның сөзін бір кісідей мақұлдап, күлісіп, дуылдасады» [4, 55].

40-шы жылдары жаңа тұрпатты оқулық жазуға жастар тартылды. Солардың бірі - Есмағамбет Самұратұлы Ысмайылов болатын.

Оқулық жазу талабымен таланты ұшталған жас ғалым, сыншы А.Байтұрсынұлы жазған теориялық еңбек қолданыста жоқ болғандықтан «Әдебиет теориясының мәселелері» аталатын оқулық та жазды.

Е.Ысмайылов үш салада жұмыс істеді. Бірінші - оқу құралдары: «Әдебиет хрестоматиясы» (1939), «Қазақ әдебиеті» (1940). Екінші - оқулықтар: «Әдебиет теориясының мәселелері» (1940), «XX ғасырдың Қазақ әдебиеті» (1941), «Қазақ совет әдебиеті» (1942, 1946). Үшінші - М.Әуезов басқаруымен 1948 жылы шыққан «Қазақ әдебиетінің» фольклорға

арналған бірінші томына арнайы тараулар жазды. Аласапыран жылдары өлшеусіз еңбек еткен ғылымға соңғы еңбектегі зерттеуі (Кеңесары-Наурызбай туралы) көп қасірет әкелді.

1951-55 жылдары азап пен ауыртпашылықтарды басынан кешірген ол өмірінің соңына дейін (1966) әдебиет ғылымының әр саласында еңбек етті.

Е.Ысмайыловтың сан-салалы шығармашылық жолы ғалымның теоретик, фольклорист, сыншы екенін байқадық. Атап айтқанда білгір ғалым зәбір-жапа шегіп жүріп, тарих қойнауына барлау жасайды. Ежелгі түркі халықтарына ортақ мұраларды XV-XIX ғасырдағы қазақ хандығы тұсындағы әдебиет үлгілерін зерттеуге барды.

«Ақындарда» мынадай ойлар бар: «Қазақтың көне әдебиет нұсқаларында жырау қазақта ақындықтың ең көне түркі болғанға ұқсайды. Өйткені қазақтың батырлар жырында алғашқы ақынның аттары: Сыпыра жырау, Шалкиіз жырауы. Әйгілі жыраулар поэзиясына фольклортанушы тұрғысынан келген ол Сыпыра, Асанқайғы, Қазтуған, Бұхар жайында айтқанда осы көзқарасты ұстанады. Әдебиет тарихына осы көзқарас тұрғысынан қарап енгізеді [5, 20].

Е.Ысмайыловтың XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерттеуі үш бағытта жүргізіледі. Бірінші - әдеби мұраны жинаушы, жариялаушы және кітап етіп шығарушы; екінші - оқу құралдарын («хрестоматия» құрастырушы; үшіншісі - оқулық жазушы.

Дәстүр сабақтастығына орай Абай мұрасын - М.Әуезов, Сұлтанмахмұтты-Ж.Аймауытов, Махамбетті - Х.Досмұхаммедов, Қ.Жұмалиев, Нармамбет туралы Е.Ысмайылов ыждағаттаумен айналысты.

Нармамбет ақынның әдеби мұрасын жинап кітап етіп бастырған ғалым оның ақындық бетін айқындап «Нармамбет ақын» атты алғысөз жазды. «Нармамбет Абайдан кейінгі, Абайдың реалистік мектебінде тәрбиеленген ақын» деп бағалы қорытынды жасады. «Нармамбет өлеңдері» (1939) Е.Ысмайыловтың жинақтылық еңбегінің көрнектісі және ол жинақ ғалымды XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерттеуге алып келген фактордың бірі [6, 67-71].

Әдебиетке 30 жылдардың бас кезінде келген Ысмайылов көркем шығарма, шағын өлең, газет мақалаларының ішкі сырына терең бойлап, жетістігіне қуанса, кемістігіне қатты нали пікір айтқан, әдебиетті өрлетуде көздеген өрелі шыншылдығы, ақжүрек турашылдығы талай авторлармен алакөз де еткен. Бірақ, сыншының өз басынан гөрі әдебиетке түскен олжасы әлдеқайда мол.

Қазақ әдебиеттану ғылымының ірі қайраткерлерінің бірі Есмағамбет Самұратұлы Ысмайылов бар өмірі мен өнерпаздығын қиын да тың тақырып сынға, әдебиеттануға арнапты. Өмірде өзі де қиын жолдарды өтіп, тағдыр тәлкегіне түссе, алған тақырыбы да қиын, дәуір жүктеген талап-тілек, қазақ әдебиетінің керегесін көтеріп, шаңырағын биіктету болыпты.

Халық ақындары бұрынғы ауыз әдебиетінің жақсы дәстүрін сақтап дамыта отырып, бүгінгі жазба әдебиеттен көп үлгі алады, жазба әдебиеттің бүгінгі халық әдебиетіне шығармашылық әсері үлкен, сондай-ақ жазба әдебиет өкілдері халық әдебиетінен де, әсіресе халық әдебиетінің тіл байлығынан үздіксіз үлгі алып келеді. Халық ақындарының бірқатары кеңес дәуірінде оқып, білім алу арқасында жазба поэзияның ақындық, шығармашылық мәдениетін меңгеру дәрежесіне көтеріледі.

1934-1939 жылдары негізгі қызметі «Коммунист» журналында болғанымен қазақ әдебиеті сыны мен ғылымында шыр айналды. Жастықтың желігімен «Тұлпар жыры», «Еңбек жемісі», «Жаз еркесі» атты үш өлеңдер жинағын шығарған Е.Ысмайылов: «Менің бұл творчестволық тәжірибем» жалын поэзияға ешқандай үлес болып қосылмағанмен екі түрлі міндет атқарған сияқты. Бірі – іздену, творчестволық барлау жасау, екінші көркем әдебиетті эстетикалық тұрғыдан түсінуге база жасау. Демек, поэзиядағы азды – көпті шәкірттік тәжірибенің өзі сынға, әдебиеттануға келер жолдарынды кеңейтіп жібергендей болды» - деп жазды [7, 55].

Есмағамбет Ысмайыловтың еңбекқорлығына, білімдарлығына сүйсініп, қатты ризалық танытқан классик жазушы – М. Әуезов былай деп жазыпты: «Мен сені қазақ әдебиеті ғылымының айнымас, қажымас жылдар жүрсен, арымас жегіндісі – еңбек торысы деймін. Сол үшін сүйемін, бек бағалаймын».

Бұл Е.Ысмайыловтың ғылыми жолындағы қызығы мен азабы, бейнеті мен зейнеті көп еңбегіне білдірілген зор ілтипат, үлкен құрмет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ысмайылов Е. Халық қазынасын жинау жолында. – Алматы: «Жазушы», 1996. – 18 б.
- 2 Ысмайылов Е. Сын мен шығарма. Мақалалар жинағы. – А., 1960. – 8 б.
- 3 Ысмайылов Е. Ақындар. Монография. – Алматы: «Жазушы», 1956. – 67-71 б.
- 4 Кәкішев Т. Сын мен ғалым сардары. – Алматы, 2001. – 55 б.
- 5 Кәкішев Т. Талантқа қапас тар жол жоқ. Фемида. – 1997. – №8. – 20 б.
- 6 Ысмайылов Е. Ақын және революция. – Алматы, 1964. – 67-71бб.
- 7 Ысмайылов Е. Нармамбет ақын. – Алматы, 1996. – 55 б.

В данной статье рассматривается творчество исследователя и ученого Ысмайылова Есмагамбета Самуратовича, который является основоположником критики казахской литературы. Его творчество ориентировано на исследования произведений акынов. Целью его исследований в литературе была искренняя сторона поэзий. Так же в процессе развития поэзии его интересовали прошлые и настоящие вклады науки в Жамбылтану.

The article is dedicated to the leaders of Kazakh literature Esmagambet Samuratuli Ismailov research scientist, the former of the basic Kazakh speech of criticism. The peculiarities study of the poets and poetry, especially poems are written here. The main purpose of the scientist was only the truth. It is said that he gained the great contribution to the development of science and literature genres telling about its past, present and Zhambyltany scientist as well.

ӘОЖ 82-93 = 894.342

Г.К. Қажыбаева
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
duldenkdk@mail.ru

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ РОМАНТИКАЛЫҚ ПОЭМАЛАР

Мақалада қазақ балалар әдебиетінде тұңғыш жазылған романтикалық поэмалардағы көркемдік ізденістер қарастырылды. Ө. Тұрманжановтың “Құмырсқалар, аралар – қиыспас дос, құдалар”, Ә. Тәжібаевтың “Толағай” поэмаларының бейнелілігі талданды. Ө. Тұрманжанов, Ә. Тәжібаевтардың романтикалық поэмалар жазудағы суреткерлік шеберліктері дәлелденді. Қазақ балалар әдебиетіндегі романтикалық поэмалардың танымдық, көркемдік мәні сөз болды. Романтикалық поэмалардың жанрлық ерекшеліктері қарастырылды. Балалар эпикалық поэзиясында романтикалық кейіпкер жасау қырлары ашылды. Ө. Тұрманжанов, Ә. Тәжібаевтың эпикалық туынды жазудағы стиль ерекшеліктері көрсетілді.

Кілтті сөздер: эпикалық поэзия, көркемдік дәстүр, ертегі поэма, мысал поэма сатиралық поэма, фантастикалық поэма, романтика, романтикалық кейіпкер, портреттік сипаттау әдісі, персонаж характері, мифтік, романтикалық сарын.

Қазақ балалар әдебиетінде Б. Майлин, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытовтардың поэма жазудағы көркемдік дәстүрі кейінгі балалар эпикалық поэзияда жалғасын тапты. Ө. Тұрманжановтың “Құмырсқалар, аралар – қиыспас дос, құдалар” поэмасы – классикалық

поэмаға айналған туынды. Балалар әдебиетін зерттеуші ғалым Ш. Ахметов: “Бүкіл дүниеге, бүкіл табиғатқа жан беріп, меңіреу тасты да, қырдың қылтанағын да, сылдыраған бұлақты да, майда қоңыр желді де, гүл үстінде ұшып жүрген көбелекті де сүйіспеншілік тілмен, өмір тілімен сөйлетеді ақын. Бұл өлеңінде ол романтиканы кеңінен қолданған”, – деп ақын поэмасының жазылу мәнерін романтикамен байланыстырады [1, 394]. Ал ғалым Б. Кенжебаев: “Ө. Тұрманжановтың балаларға арналған ертегі поэмалары да көп. Олардың ішінде: “Құмырсқалар, аралар – қиыспас дос, құдалар” секілді кезінде сыйлық алған үздігі де бар. Ертегі поэмаларында ақынның мынадай ерекшеліктерін аңғарамыз. Кейбірі – аңыздық сипатта жазылады. Енді бірі – мысал секілді, тәлімдік ой хайуанаттар тірлігі, әрекеті арқылы беріледі. Балаларға айтар ақыл, берер тәлім шығарма астарына бұғыныңқы орналасып, оқушылар бойына сіңімді беріледі”, – деп ақынның ертегі поэмасының ерекшеліктеріне назар аудартады [2, 229]. Е. Құлымбетов: “Өзінің құрылысы жағынан бұл ертегі – романтикалық поэма... Араның сән-салтанатты тұрмысы, той жасауы, дүйім жұртқа жар салуы – баршасы еңбектің арқасы. Бірақ бұл – тек адам қоғамына тән құбылыс. Өтебай мұны жәндіктер дүниесінің тіршілігі арқылы көрсетіп, оларды саналы тіршіліктің иесі адамға дейін көтереді. Оны романтикалық ауқымға жеткізіп, келісті суреттейді” деп пікір білдірсе [3, 148], Қ. Ергөбеков: “Қазақ балалар поэзиясында мысал көп дегенімізбен, “Құмырсқалар, аралар – қиыспас дос, құдалар” секілді классикалық үлгі сирек. Балалар әдебиетіндегі сатиралық жанр үлгілері жайында пікір айтқанда, ақынның мысалдары хақында ой тербегенде негізінен “Құмырсқалар, аралар – қиыспас дос, құдалар” мысал поэмасына кеңінен тоқтауымыздың сыры да осында. Ертегі сарынмен басталып, өтірік өлең үлгісінде тәмамдалатын “Құмырсқалар, аралар – қиыспас дос, құдалар” ұзақ уақыт балалар әдебиеті үшін көркемдік өлшемге айналарлық шығарма, мысал-поэманың асыл үлгісі” дейді [4, 92]. Жоғарыдағы пікірлерден соң ақынның классикалық туындысы жанрлық жағынан (ертегі поэма, мысал поэма, әлде романтикалық поэма) поэманың қай түріне жатады деген сұрақ туары анық.

“Жалпы, әр жанр “таза қалыпта” кездесе бермейді. Бір туындыда бірнеше жанр элементтері тоғысып жатады. Кейде олар өмірді барлық күрделілігімен, көп қыртыстылығымен көрсету үшін әдейі тоғыстырылады. Сонда қай жанрдың белгілері мол болып, бірінші қатарда тұрса, туынды сол жанрға жатқызылады”, – деген ғалым Т.Қожекеев пікіріне сүйене отырып, ақын поэмасында ертегі, мысал, романтикаға тән белгілердің көріну деңгейін бажайлайсақ, Ө.Тұрманжановтың “Құмырсқалар, аралар – қиыспас дос, құдалар” поэмасында сатиралық шығармаларға тән бейнелеу тәсілдері (әсірелеу, тұспалдау, жеңіл ажуа, ашы мысқыл, кекесін) кең қолданылған [5, 8].

Еңбек зейнетін дәріптеуге арналған бұл поэманың құндылығы біраз зерттеу еңбектерде, мақалаларда аталған. Ш. Ахметов, Ө. Тәжібаев, Б. Сарбалаев, А. Асылбеков, Қ. Ергөбеков пікірлерінен ақын поэмасының ерекшеліктері: еңбекті нақыштай білу шеберлігі, туынды көркемдігі, бала психологиясына лайық жазылуы көрінеді. К.Чуковский “балалар өлеңінде қызықты материал, айқын сурет, ырғақ пен үйлесім, әуезділік, түр мен мазмұн бірлігі болуы шарт” деп жазса, осы заңдылық ақын поэмасында сақталған.

Ертегі сарынмен басталып, шешімі өтірік өлеңмен түйінделген поэманың аты да (“Құмырсқалар, аралар — қиыспас дос, құдалар”) бала оқырманның қабылдауына әсер етерліктей. Мұнда “қ” қатаң дыбысымен басталған сөздердің көптік тұлғадағы қолданысы поэма оқиғасына әрі дүркінділік, қарқындылық сипатты дарыта түссе, әрі поэманың негізгі өзегі еңбек тақырыбы болғандықтан, еңбек екпінімен іштей үндестік тапқан. Поэмада ақын суреткерлігі бірден танылады. Ормандағы аралардың мекенін, аралар жарлығына жиналған жәндіктердің әрекетін, құдалық шартының тойға ұласуын әсерлі де бейнелі тілмен өрнектейді. Есеккұрттың есерленуі, құмырсқа, көбелек, шыбын, шіркей, бөгелектің аттануы, маса, сона, инеліктің баптануы, қырықаяқ кене, өрмекшінің бәйгеге асығуы, жұлдызқұрттың жыбырлап, шапқылауы, инелік пен көбелектің пандануы, бүгелектің қобыз тартып, қырындауы, кене, сона, тас күйенің дүрдиуі, көбелектердің күлпілдеуі, инеліктердің үлпілдеуі – қиялшыл, әсершіл бала ой-сезіміне күшті ықпал жасайтын нәзік суреттер. Ақын табиғаттағы жәндіктерге жан бітіре суреттейді. Бейнелі суреттер баланың көру зердесіне, көркемдік талғамына лайық

өрнегін тапқан. Көсемшелі етістіктер қолданысы өнер көрсетуге асыққан жәндіктердің әрекетін ойнақы жеткізуге қызмет етіп тұр. К. Чуковскийдің: “Балалар әрқашан қозғалысқа көп көңіл аударады – ол тегі балалардың өздері өмірде белсенді іс-қимылға жақын тұратындығынан болса керек” деген пікіріне сүйенсек, ақын поэмасы балаларға арналған туынды болғандықтан қимыл-қозғалысқа, динамикаға толы [6, 52].

Оқиғаны бірінен соң бірін туындатып, персонаждар характерлерін диалог арқылы аша түседі. Өзбек балалар әдебиетін зерттеуші С. Ирисходжаева пікірінше: “Диалог кейіпкердің мінезін ескерген жағдайда жақсы құрылады, сонымен қатар, оқырманның психологиясы мен даму деңгейін ескеру керек. Балалар әдебиетіндегі диалогқа қойылатын басты талаптардың бірі қарқындылығы (динамичность) мен табиғилығы болып табылады” [7, 17]. Автор көбелектің, инеліктің сауықшылдығын, масаның қанқұмарлығын, өрмекшінің өтірікшілдігін сатира тілімен сипаттай отырып, құмырсқаның әрекетін, оның табиғи түрде еңбек сүйгіштігін даралайды. Көбелек, инелік, маса, өрмекші тәрізді өнер көрсете білмесе де, қарапайым еңбегімен құмырсқа озады. Құмырсқа сипаты:

Сәндікпен жоқ саудамыз,
Қоңырқай қара шаруамыз,
Астыққа толған ауламыз.
Біз кәдімгі құмырсқа,
Туған жанбыз жұмысқа
Үйді өзіміз саламыз,
Дәнді өзіміз аламыз,
Күнге күйген денеміз,
Сондықтан біз қарамыз.
Төгілгенді жинаймыз,
Шашылғанды табамыз [8, 330].

Ақын құмырсқа арқылы жер бетіндегі тіршілік үшін басты идеал боп табылатын еңбекті дәріптейді. Қарапайым еңбектің құндылығын бала санасына жеткізеді. Еңбектің озықтығын әр жәндіктің өнеріне баға берген ханшайымның жауаптары арқылы да дәлелдей түседі.

–Көбелек құда, көбелек!
Өнердің өзге бір бөлек.
Құр сауық қарын ашырар,
Өнерлі ұл елін асырар
“Артық екен бағаңыз”,
Сауықшыл екен балаңыз [8, 330].

Инелік, көбелек, өрмекші, масалардың түрлі қимылдарды да өнер, бірақ мағынасыз, еңбексіз, пайдасыз өнерден еңбектің артықшылығын құмырсқа арқылы танытады. Еңбектің арқасында құмырсқа үлкен мәртебеге ие болады. Аралар мен құмырсқаларды табыстырған да еңбек. Фольклорлық дәстүрді сақтай жазуы (аралардың жар салуы, құдалық дәстүрі, қыз жасауын көруге шақыру, отыз күн ойын, қырық күн тойын өткізу) поэманың ұлттық сипатын көтере түскен. Ақынның бұл поэмасы ұлы Абайдың “Шегіртке мен құмырсқа” (Крыловтан) атты атақты мысалымен де үндес. Поэма оқиғасы қызықтылығымен, тілінің бейнелілігімен бала эмоциясына әсерлі, логикасына қонымды. Автор туындысы балалардың қабылдауына лайық ойнақы жазылуымен ерекшеленеді. Поэма бастауыш сынып жасындағы балаларға арналған. Д.К.Эльконин осы жастағы балалар психологиясына: “Бастауыш мектеп жасының негізгі жаңа құрылымы оқшауланған логикалық-сөйлеу және ойлау. Оның пайда болуы балалардың өзге танымдық үрдістерін түбегейлі өзгертеді. Осы жаста жаттағанын ойына сақтап, ойлана отырып қабылдайды” деп түйін жасаған [9, 56]. Осы тұрғыдан қарасақ, ақынның “Құмырсқалар, аралар – қиыспас дос, құдалар” поэмасы 9-10 жастағы балалардың ойлау, қабылдау ерекшелігіне сай.

Ә. Тәжібаевтың “Толағай” поэмасы ерлік туралы аңыз ізімен жазылғандығы анық. Алайда “Толағай” поэмасы жайлы ғалымдардың пікіріне назар аударсақ, бұл туынды жанры жағынан “аңыз поэма”, “фантастикалық поэма”, “романтикалық поэма” деп әр түрлі

көрсетіледі. Сөзіміз дәлелді болу үшін ғалымдардың пікірін келтірелік. Ғалым Ә. Қоңыратбаев пікірінше бұл туындыда “романтикалық поэзияның көрінісі” бар [10, 111]. Ж. Дәдебаев: “Аңыз ізімен фольклорлық үлгіде, жыр үлгісінде, мүлде соны көркемдік түйін жасайды. Шөлден қаталап, қақ-қақ тілініп кеткен жеріне, сусыз қаны кебуге жақын қалған еліне су алып келу мақсатымен, Толағай – Бала Толағай таудың астында қалып, Тау – Толағайға айналады. Ақын аңыздың астарындағы Отан сүю пафосын, отаншылдық идеясын жаңаша жыр етеді. Оның үстіне ақын батырлар жыры дәстүріне де сүйенеді”, – деп ақын поэмасын аңыз деп көрсетеді де, оны батырлық жырдың жазылу дәстүрімен сабақтастырады [11, 22]. Ал қазақ фантастикалық әдебиетін зерттеуші Абдул-Хамид Ф.Мархабаев: “Ел аузындағы “Толағай өйтті”, “Толағай бұйтті” деген алып қашпа, бірінен екіншісі асып түсетін аңыз ақын шабытына түрткі болып, ақырында фантастика мен поэзияның түйіскен жерінен Толағай бейнесі туды. Толағай – фольклордан жазба әдебиетке көшкен фантастикалық образ. Ол өзінің гуманизмімен, халық үшін жасаған игілікті ісімен өткеннен гөрі келешек адамның жағымды характерін беретін қаһарман”, – деп фантастикалық туынды деп бағалайды [12, 72]. Бұдан пікір алшақтығын байқаймыз.

Ақынның бұл туындысы поэманың қай түріне жататындығын анықтауда әдебиет теориясын зерттеуші, ғалым Қ.Жұмалиевтің мына пікірін басшылыққа аламыз: “Кейде реалистік, романтикалық, фантастикалық поэмалар деп атаймыз. Бұл поэмалардың стиль-метод жағынан, яғни поэмада өмір өзінің шындық қалпында көрсетіле ме, әлде оны романтикалық асқақтық бейнеде не қиял дүниесін араластырып суреттей ме, қай методтың элементі басым, міне, осы жағынан алып қараймыз”[13, 228]. Елжанды Ер Толағай бейнесін сомдауда ақын романтикалық образдау амалын қолданады. Толағайдың тауды аркалап әкелуінде романтикаға тән айрықша, тосын, дағдыдан тыс оқиға бар. Автор халық аңызындағы Толағайды романтикаға тән ерекше, асқақ кейіпкер Ер Толағай дәрежесіне дейін көтерген. Толағай – романтикалық кейіпкер. Поэмада сегіз буынды өлең өлшемін сақтай отырып, бала ұғымына ерлік жайлы аңызды романтикамен түйістіреді. Аңыздың болған жерін дөп басып баяндауы да бала қабылдауына тартымды болуымен қатар, аңызға тән заңдылықты да ескеруімен байланысты. Автор Толағайдың анасының сұлулығын суреттеу арқылы бала зейінін әдемілікке аударып алады. Сондай анадан туған Толағайдың ерекшелігін ашу үшін ең алдымен анасының портретін бейнелеген. Толағайдың ерекше жаратылған бала екендігін жеткізуде портреттік сипаттау әдісі қызмет атқарып тұр. Лирикалық кейіпкердің маңдайының жазықтығын (“кере қарыс ақша” эпитет), қасының жіңішкелігін (“туған айдай” теңеулі эпитет), тістерінің аппақтығын, ұсақтығын, біркелкілігін (“ақ меруерттей” теңеуі), көзінің өткірлігін (“қос жұлдыздай” теңеуі), бетінің шырайлығын (“жанған өрттей”) баланың қабылдауына жеткізіп алады да, нақты іс-әрекеттері арқылы ерлігін танытады. Толағай ерлігін таныту үшін алдымен оның күштілігін, қарулығын, алыптығын суреттеуі де бала логикасына сыйымды. Толағайдың мергендігін де дәлелдеп жеткізген. Автор ертегіге тән лирикалық кейіпкердің бейнесін суреттей отырып, бала танымына ерліктің сипатын ашады. Жолбарыс ақын суреттеуі де лирикалық кейіпкердің болмысын ашуға ықпал етерлік. Лирикалық кейіпкердің ерлігін танытуда автор ғажайып оқиғаны таңдап алады.

Толағайды ашу қысты:

– Келе қал, – деп, – болсаң күшті,

Құйрығынан алды барып,

Таяқ құрлы көрмей тіпті,

Жолбарысты дөңгелетті,

Ойнағандай шыр айналып.

Ұршықтайын үйіргенде,

Екпінінен соққан желге,

Көк құрақтар қалды жатып,

Өлден кейін аспандатып,

Айдын көлге жіберді атып,

Күмп етті де кетті батып [14, 421].

Лирикалық кейіпкердің ерлігін баланың көру зердесіне ойнақы суреттеген. Юморды да ұтымды қолданады. Толағайдың ерлігіне бала оқырманын таңғалдыра отырып, юмор элементін енгізіп, оқиғаны әсерлендіре түседі.

– Бұл не деген үлкен мысық?
Салқындады-ау суға түсіп, –
Деді бала, күлімдеді,
Әкесі де езу тартты.
“Мысық” жүзіп бара жатты,
Қайырылатын емес енді [14, 423].

Толағайдың ерлігі жолбарыспен шайқаста аңыз түрінде алынып, құрғақшылық жұтына ұшыраған елге жаңбыр жаудыру үшін тауды қозғап әкелуінен бастап мифтік, романтикалық сарынға ұласады. Поэманың тартымдылығы ерлік жайындағы оқиғаны шұбалаңқы өрбітпей, ықшамды әрі динамикалы беруінде.

Басындағы қарын қоса,
Бауырындағы аңын қоса,
Шайқап бұлақ, көк орманды,
Күшпен әрең алды-дағы,
Келген ізбен қайта оралды.
Арқалады ауыр тауды,
Жаншып бара жатыр жанды,
Маңдайдан тер көл боп ақты.
Жеткенше дем алмайын деп,
Жарты жолда қалмайын деп,
Шаршаса да тоқтамапты [14, 423].

Ақын лирикалық кейіпкердің аңыз бен романтиканың түйісуіне сай алыптығын, шындыққа сай төзімділігін, азамат болар атқа сай қамқорлығын оқырман бала қабылдауы үшін бала эмоциясына әсер етерліктей сюжетпен өрбітеді де, бала танымына ерліктің мәнін ашады.

Жинақтап айтар болсақ, балалар әдебиетінің кеңістігінде поэманың жазылуы 1920 жылдары Б. Майлин, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытовтардан басталған және фольклорлық дәстүрді берік ұстана отырып дамыған. Бұл әдеби үрдіс өз алдына дарашыл (индивидуальность) балалар поэмасының тууымен және оның кең қанат жаюына жол ашылуымен сабақтасты. Балалар поэмасының тууы, қалыптасу кезеңінде ел қорғау, отан сүю, елдің, жердің шығу тарихын, ұлттық кәсіпті таныту, еңбекті бағалау, азаматтық соғыс жылдарында ел өміріндегі қиындықтарды, кеңес өкіметі құрылуы кезеңінде қазазақ қоғамындағы шындықты бала ұғымына сай бейнелеу, баланың танымы мен қиялын шыңдауды мақсат еткен ғылымға негізделген оқиғалар өрнегін тапты. XX ғасырда қазақ балалар поэмасының мына түрлері әдебиет кеңістігінде орын алды: ертегі поэма, аңыз поэма, мысал поэма, реалистік поэма, сатиралық поэма, фантастикалық поэма, романтикалық поэма. Алайда тарихи өрісінің кең түрі – фольклорлық дәстүрдегі поэмалар.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиетінің тарихи очеркі. – Алматы: Мектеп, 1965, – 327 б.
- 2 Кенжебаев Б. Жылдар жемісі. Әдеби мақалалар мен естеліктер. – Алматы: жазушы, 1984, – 287 б.
- 3 Құлымбетов Е. Өтебай Тұрманжановтың ақындығы. Филол. ғыл. канд... диссертация, – Алматы, 1971.
- 4 Ергөбеков Қ. Мейірім шуағы. – Алматы: Жазушы, 1985, – 152 б.
- 5 Қожекеев Т. Сатиралық жанрлар. – Алматы: Мектеп, 1983, – 215 б.
- 6 Чуковский К. От двух до пяти. – Алматы: Жазушы, 1990, – 384 с.
- 7 Ирисходжаева С. Специфические особенности узбекской детской поэзии. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. фил. наук. – Ташкент, 1974, – 20 с.

- 8 Тұрманжанов Ө, Әлімбаев М. Өлеңдер, ертегілер. – Алматы: Жалын, 1989. – Т.5. – 526 б.
- 9 Эльконин Д. К Избранные психологические труды. – Москва: Педагогика, 1989, – 378 с.
- 10 Қоңыратбаев Ә. Шеберлік сырлары. – Алматы: Жазушы, 1979. – 164 б.
- 11 Дәдебаев Ж. Кәусар бұлақ // Сөзстан: Әдеби портрет, мақала. – Алматы: Жалын, 1983, – 264 б.
- 12 Абдул-Хамид Ф. Мархабаев. Қазақ фантастикалық әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1998, – 367 б.
- 13 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969, – 243 б.
- 14 Тәжібаев Ә. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1978. – 752 б.

В статье рассматриваются художественные искания первоначальных, романтических поэм в казахской детской литературе. Анализируется образность поэм О. Турманжанова «Құмырсқалар, аралар – қиыспас дос құдалар» и А. Тажибоева «Толағай». Раскрывается художественное мастерство романтических поэм О. Турманжанова и А. Тажибоева, также рассматривается познавательная и художественная сущности романтических поэм в казахской детской литературе. В работе представлены жанровые особенности романтических поэм. Раскрывается своеобразие создания романтических персонажей в детской эпической поэзии. На конкретном материале показаны стилистические своеобразие эпических произведений О. Турманжанова и А. Тажибоева.

The article discusses the artistic quest of the original, romantic poems in Kazakh children's literature. Analyzes imagery poems O. Turmanzhanova "Құмырсқалар, Аралар - қиыспас құдалар" and A. Tazhibaeva "Tolagay". It reveals the artistic skills of romantic poems and O. Turmanzhanova A. Tazhibaeva. We consider the cognitive and hudozhestennaya essence of romantic poems in Kazakh children's literature. Also considered genre features romantic poems. Reveals the uniqueness of creating romantic characters in children's epic poetry. On konkertnom material shows stylistic originality epicheskikh work O. Turmanzhanova and A. Tazhibaeva.

ӘОЖ 82-093.3

С.Қ. Қожағұлов
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған, Қазақстан
Sailau.24@mail.ru

ХАЛЫҚ АҚЫНДАРЫ ЖЫРЛАҒАН «ЕВГЕНИЙ ОНЕГИННІҢ» ЖЫР НҰСҚАЛАРЫНЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

Мақалада халық ақындары жырлаған “Евгений Онегиннің” жыр нұсқаларының текстологиясы тексеріледі. “Евгений Онегин” романын тұңғыш жырлаған ұлы Абай туындысы мен І Жансүгіровтің аудармаларына сілтемелер жасалады. Ел арасында Әсет Найманбайұлы шығармасы деп таралған үш нұсқа салыстырылады. Әсеттің «Евгений Онегиннен» алып жырлаған махаббат жыр-нәзира үлгісімен жазылған лирикалық дастан деп атағанымыз дұрыс-деген ой қорытады.

Тірек сөздер: текстология, тәржіме, нұсқалар, нәзира,

1937 жылы орыстың ұлы ақыны А.С. Пушкиннің қаза болғанына 100 жыл толуы қарсаңында шығармаларын қазақ тіліне аударып, жарыққа шығару қарқын алып, ел аузындағы

жыр нұсқаларымен қоса жоспарлы түрде тәржімаланған шығармалары жинақталды. Қазақтың көркем әдебиет баспасынан ақынның таңдамалы шығармалар жинағының үш томдығы С. Сейфуллиннің жауапты редакторлығымен баспадан шықты.

Қазақ әдебиеті тарихында -“Евгений Онегин” романын тұңғыш жырлаған ұлы Абай туындысы мен І Жансүгіровтің аудармасы және ел арасында Әсет Найманбайұлы шығармасы деп таралған үш нұсқа да жинақтың екінші томына енді. Үш нұсқаның біріншісі-“Евгений Онегин” деген тақырыппен беріліп, «Пушкиннің, “Евгений Онегинінің” қазақ тіліндегі бұл вариантының аударушысы белгісіз. Алматы облысы Ақсу ауданындағы “Сталин” колхозының мүшесі Шарипов жолдастың айтуынан жазылып алынды. Сол күйінде өзгертілмей басылып отыр» делінген. Екінші нұсқа-“Онегин мен Татьянаң әңгімелері” Алматы облысы, Ақсу ауданыдағы “Шадай” колхозының мүшесі Торыбаев жолдастың (Халық ақыны Қуат Терібаев /С.Қ./) аузынан жазылып алынды. Ол 1911 жылы Әсет ақыннан үйренген екен. Біз де сол күйінде басып отырмыз»деп ескертілген. Үшінші нұсқаны І.Жансүгіров Аякөз ауданындағы мал совхозының жұмысшысы С.Әлімбетовтен (белгілі халық ақыны Сапарғали Әлімбетов) жазып алыпты. Баспа сол күйінде өзгертпей басқан. Баспаның үш нұсқаны да бәз қалпында өзгертпей басуы жинақ редакторлары: С Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсіреповтердің фольклор заңдылықтарын қатаң ескеруінен. Жинаққа енген Шәріпов нұсқасы 209 тармақ, Терібаев нұсқасы 348. Әлімбетовтікі 268 тармақ. Абай жырында “Онегиннің сипатынан” бастап, “Татьяна хаты”, “Онегиннің ойы” (Таңғажайып бұл қалай хат), “Онегиннің Татьянаға жазған хаты”, “Онегиннің сөзі”, “Татьянаның жауабы”, “Ленскийдің сөзі”. Бұлардың соңынан келетін төрт шумақтан тұратын және бір үзік өлең бар. Ол- “Онегиннің өлердегі сөзі” деп аталады. Бұл сөз Пушкинде жоқ. Абайдың тыңнан қосқаны. “Евгений Онегин” жырының Шарипов нұсқасында алдымен Пушкин романы қай жылы жазылған (*Аудардым Пушкин ердің романын, Жазылған 1823 жылы Россияда.*), (Романның алғашқы сұлбасы 1823 жылы Кишиневта жазылған) қанша тараудан тұратынынан (*Роман сегіз бөлек ұзақ өлең.*) Абай аудармасымен де жете таныстығынан, (*Қазақтың Абайындай болмасам да, Бұл жерде өз тілімде айтып берем.*) хабардар етіп, Онегин жайына ойысады. Шәріпов нұсқасы басындағы осы шумақ басқа нұсқаларда жоқ. Керісінше Шариповта жоқ Пушкин жайлы кіріспе басқа үш нұсқада бар. Шәріпов Пушкин романы туралы кіріспесінде Татьянаң Онегинмен танысып ғашық болуы баяндалып, Онегин сипатына аз тоқталады. «Татьянаның Онегінге жазған хаты», «Онегиннің қызға берген жауабы», «Онегиннің Татьянаға жазған хаты» (аяғы жоқ деп ескертілген), «Онегин хатына Татьянаң берген жауабы» (аяғы жоқ) деп бес бөлімге бөлінген С. Әлімбетов пен Қ. Терібаев нұсқалары:

Орыста жазушы (біреу)өткен Пушкин атты,

*Өнерге ғылым,білім кәмалатты,-*деп басталғанымен, Қ. Терібаев: Сөйлейін Пушкин жазған оқиғасын-деп , Онегиннің бейнесіне сәл тоқталып, өмірдің өтпелілігі, дүние мен нәпсінің алдамшылығы туралы тәмсілдей толғап:

Онегиннің жиһан кезген заманында,

*Мәскеуде бір сұлу қыз болған және-*деп Татьянаң сұлулығы мен Онегінге ғашықтығына ойысады. С.Әлімбетов Пушкин бейнесін сипаттауға 38 жол арнаған. Терібаевта жеке-жеке суреттелген автор Пушкин (16жол) мен кейіпкер Онегин (24 жол). С. Әлімбетовте автор да кейіпкер де Пушкиннің өзі. Е. Ысмайлов “Евгений Онегин” нұсқаларының Қуат пен Сапарғали бастауындағы Пушкиннің өзі туралы сипаттауларды мысалға алып: “Бұл орыстың ұлы ақыны туралы қазақтың халық ақындары атынан айтылған құрмет жыры» дейді [1]. Халық ақындары нұсқаларында автор-кейіпкер бейнелерінің кірігуі романдағы Онегин бейнесінің - психологиялық портретінің автор тарапынан аса терең суреттелуінен, халық ақындарының кейіпкер автор прототипі деп қабылдауының мәнісі бар. В.Г. Белинский “Евгений Онегин” мақаласында: «Онегин» есть самое душевное произведение Пушкина... в которых личность поэта отразилась бы с такою полнотою, светло и ясно, как отразилась в «Онегине» личность Пушкина. Здесь вся жизнь, вся любовь его; здесь его чувства, понятия, идеалы. Оценить такое произведение значит-оценить самого поэта во всем объеме его творческой деятельности»дейді. Ендеше халық ақындары шындықтан алшақтамаған.

С.Әлімбетов нұсқасында кіріспеден кейін: «Татьянаның Онегінге жазған бірінші хаты», «Онегиннің Татьянаға жазған бірінші хаты», «Онегиннің Татьянаға жазған екінші хаты», «Татьянаның хатты алғандағы сипаты», «Татьянаның Онегінге жазған екінші хаты» және «Татьянаның соңғы күйеуге айтқаны» деген екі шумақ өлең бар. С.Әлімбетов нұсқасы тарауларға бөлінбеген, тек кіріспеден кейін «Пушкиннің қызға жазған хаты мынау» деген бөлім «Татышжан мен қырық алты, сен он сегіз» деп, Қ.Терібаев та «Онегиннің Татьянаға жазған бірінші хатында» «Е, Тәтіш! Мен қырық алты, сен он сегіз» деп бастайды.

Жоғарыда аталғаны үш нұсқадан басқа төртінші бір жыр нұсқасын белгілі ғалым Б. Адамбаев 1968 жылы “Жазушы” баспасынан жарық көрген Ә. Найманбаев шығармалар жинағында жариялады. Бұл “Пушкин” деген тақырыппен берілген Көлдеев нұсқасы. Көлдеев нұсқасы да 276 тармақ. Көлдеев нұсқасындағы Пушкин сипаты 40 жол, арап-парсы, орыс сөздері көп қолданылған, мазмұнында да сәл ауытқулар бар.

*Оқыған өзі ұстаз мағрифатты.
Милы бас, ойшыл кеуде озған жүйрік,
Орыста біреу бопты Пушкин атты,
Жақтаған шынышыл болып хақиқатты.*

Халық ақындарында Абай аудармасы дәстүрінің берік сақталғаны жырдың сюжетінен, идеясынан, тіл-көркемдігінен аңғарылып отырады. Абай Онегинді реалистікпен толық, тұжырымды, келісті мінездейді. Халық ақындары С.Әлімбетов, Ж.Көлдеев нұсқаларында Пушкиннің өзін кейіпкер ретінде алғандықтан, жағымды суреттеу басым, бұл нұсқаларда Онегин-Пушкиннің психологиялық портреті жоқ. Абай Татьяна бейнесіне тоқталмаған, себебі Татьянаның ішкі тебіренісі, мінезі, арманы хаттары арқылы-ақ ашыла түседі. Халық ақындары Татьяна бейнесіне соқпай өте алмайды, қайта Татьяна бейнесін үлгі-өнеге тұта жырлайды. Татьяна сипаты төрт нұсқада да кейбір сөздің орын ауысқаны болмаса, бірдей. Қ.Терібаевта: *Ешкімге шын күлмеген сырын ашып, Көрмеген ер жыныспен бір сырласып*, Қ.Терібаев, Шәріпов нұсқаларында Татьяна “оқыған романдардан” Онегінге, С.Әлімбетовте “кітабынан”, Ж.Көлдеевте “кінегасынан” Пушкинге сырттан ғашық болады. Нұсқаларда Онегин-Пушкин, Татьяна бейнелері оқиға барысына қарай аралас суреттеліп отырады. Мысалы Қ.Терібаев нұсқасының жалғасы:

*Айтайын Онегин ерден аз мәселе,
Пушкиндей жан туған жоқ сөзге дана.* Шәріпов нұсқасындағы Онегиннің, Татьянаның сипаттары Терібаев нұсқасын сәл ауытқулармен қайталайды, Ж.Көлдеев нұсқасында:

*Аралап мемлекетті сейіл етер,
Пайдасыз жұмысы жоқ босқа бекер.
Ол Пушкин қырық жасына келген жылы,
Мәскеудің шаһарына келіп жетер,*—деп Пушкиннің Мәскеуге

келген кезіне ойысып кетеді. Терібаев нұсқасында Онегин жайын айта келе: *"Пушкиндей жан туған жоқ сөзге дана"* деп, автор жайлы ой түйіндесе, Шәріпов нұсқасында: *"Мұндай ер туған емес сөзге дана"*, деп кейіпкерді, Онегинді, дәріптейді. С.Әлімбетов кейіпкерінің өзі Пушкин болғандықтан: *"Пушкиндей жан тумайды сөзге дана"*, дейді. Алғашқы жолдардан—ақ үш нұсқаның жаттап, жырлап айтушылар тарапынан қандай өзгеріске ұшырағаны аңдалады. Татьянаның Онегінге жазған бірінші хатын төрт нұсқадан жолма-жол салыстыра оқысақ, тағы да айтушы, жырлаушылар тарапынан болған ауытқуларға көзіміз жете түседі. Терібаев нұсқасында: *Бағым жоқ, талабым жоқ едім сорлы, Аттадым еріксізден ұят жолды*; Шәріповте: *Бағым жоқ, талабым жоқ едім сордан, Аттадым еркім кетіп әдеп жолдан*; Әлімбетовте: *Бағым жоқ, талабым бар едім сорлы, Аттадым еркім кетіп әдеп жолдан*; Көлдеевте: *Бағым жоқ, талайым жоқ едім сорлы, Аттадым еркім оғаш жолды*. Терібаев пен Әлімбетов нұсқасы бір-біріне жақын, Шәріпов, Көлдеев нұсқаларында үшінші жол мүлде өзгеріп кеткен. Жүнісхан Көлдеев нұсқасындағы тілдік көп өзгерістердің себебі—үйренген кезі (1922 жылы үйренген) мен айтып жаздырған кезінің (1958 ж. Б.Адамбаев жазып алған) арасындағы жарты ғасырға жуық уақыттың әсерінен. Шәріпов

нұсқасының өзгешелігі басым көрінгенімен негізгі мазмұнының айта қоярлықтай ауытқу жоқ. Әлімбетов нұсқасындағы Татьяна хаты небәрі 3 шумақ, бұл шумақтардағы өлең жолдары Терібаев пен Шәріпов нұсқаларында бар, тек сәл өзгерістерге ұшыраған. Сонымен Татьянаның Онегінге жазған хаты Терібаев нұсқасында 28 жол, Шәріповте 26 жол, Көлдеевте 18 жол, ал Әлімбетовте небәрі 12 жол ғана сақталған. Онегиннің Татьянаның хатын алғандағы сәтін жырлаған жолдарда Терібаев хатты “*кәбрән хат*” деп сипаттайды, ал Әлімбетов те “*секрет хат*” дейді Көлдеев те “*мәзкуру хат*”, 1968 жылғы жинақта: мәзкуру-арапша - әлгі хат - деп түсінік берілген. Шәріпов нұсқасында бұл жолдар мүлде жоқ. Онегиннің хаты Терібаевта: *Е...Тәтіш ! Мен қырық алты, сен он сегіз, Арамыз екеуміздің ұшан-теңіз*; Шәріпов пен Көлдеевте *Нұр Тәтіш, біз қырық алты, сіз он сегіз, Арамыз екеуміздің ұшан-теңіз*. Осы жолдар Әлімбетовте: *Татышжан, мен қырық алты, сен он сегіз, Арамыз екеуміздің ұшан-теңіз*. Жырда жағымды бейнеде жырланатын Татьяна. Ақындар Татьянаның туған, өскен, жерін, қоғамдық ортасын Пушкин романы сарынымен дұрыс суреттейді. Үш нұсқада да Татьяна ақылды, сұлу, ойлы сезімді бейнеде сипатталады. Татьянаның жарасымды, сүйкімді әрбір мінез-қылығын әрі бақытсыз халын, қайғысын оқырман-тыңдарманына жеткізуде жырды ел арасына таратушы ақындар Татьянаны “Тәтіш”, “Нұр Тәтіш” “Тәтішжан” деп қазақ ұғымына жақындатып сүйіп жырлайды. Бұл хат Терібаев нұсқасында 32 жол, Көлдеевте 30, ал Шәріпов пен Әлімбетов нұсқаларында 22 жол ғана бар, тек сәл өзгерістерге ұшыраған. Абайда:

*Таңғажайып бұл қалай хат,
Мағынасы алыс, өзі жас?
Сөзі орамды, әр түрі жат,
Және әдепті, және рас.
Қ.Терібаевта:
Жақсада жүрегіме жазылған хат,
Сөзі ірі мағыналы, маңызы жат.*

Халық ақындары Онегиннің хатынан кейінгі Татьянаның қапалы, көңілін,өзіне жан-тәнімен ғашық болған міністірдің баласына ашумен ықтиярсыз көнгенін, Мәскеудің шахарына мәлім болып, той жасалғанын, бұл тойға Онегин-Пушкин келгенін, Татьянаны көріп ұнатқанын, өкінішінін, хат жазуға бел буғанын баяндайды. Тек Шәріповте: “Бір кезде сері болған Онегинде, ойда жоқ кез болыпты үлкен бір пир” деп өзгерген. Келесі бөлімдегі “Онегиннің Татьянаға жазған екінші хаты” Терібаев нұсқасында 30 жол, Әлімбетовте де 26 жол, Көлдеевте 22 жол, Шәріповте 26 жол., бірақ Шәріпов нұсқасының 1937 жылғы басылымының соңғы жағында (аяғы жоқ) деген ескертпе бар. Бұл хатта Терібаев пен Әлімбетов нұсқасы ұқсас.. Романдағы Онегиннің Татьяна алдына келіп:

*Но так и был: я сам себе,
Противится не в силах более
Все решено:я в вашей воле,
И предаюсь моей судьбе-* деген өткен ісіне өкінішін білдіретін

жолдарды қазақ ақындары хат жолына түсіреді. Абай:

*Ықтиярсыз мұңды сезім
Кетті ыршып қолыңа,
Мазағыңа бердім өзім,
Өз басымды қолыңа -* деп мазмұн тереңдігіне еркін бойласа,

Шәріпов нұсқасында:

*Қарағым енді өзің біл, абзал қалқа,
Ұрыппын өз тәңіме өзім балта.
Айнымас абзал көңіл жырым осы,*

Хат жаздым өтінішпен сізге қайта,-деп түпнұсқаға жақындата кең қамти жырлайды.Бұл жолдар басқа үш нұсқада жоқ.Бұдан әрі Терібаев пен Әлімбетов нұсқаларында “Татьянаның хатты алғандағы сипаты” деген бөлім жалғасады. Терібаев нұсқасында:

Поштадан қызға тиді жазылған хат,

Қыз бұған оқып көріп болмады шат.

Осы үш нұсқада да кездесетін “дәләлат”, “әзел жанын”, “мағлұм” порымы, тәрізді араб, парсы, сөздері “почта, роман, деревня, министр, вечер, мыслящий, черновой, дуэль, доклад” сияқты орыс сөздерін ақын ойын нақтылы жеткізу үшін орынды қолданады. Абайда “Татьянаның сөзі”:

Тәңірі қосқан жар едің сен,

Жар ете алмай кетіп ем.

Ол кезімде бала едім мен,

Аямасқа бекіп ең,- деген әйгілі жолдарымен басталатыны мәлім.

Халық ақындарындағы (Терібаев нұсқасы) Татьянаның Онегінге жазған жауап хаты:

Басып ең табаныңа ұлтарақ қып,

Сүйгенім сенен жапа шегіп едім.

Салық қылып арамыздың шалғайлығын

Бала деп масқаралап сөгіп едің-деп келеді. Абайда:

Елжіреген жас едім мен

Еппен айтсаң жұбатып...

Өз қораңың қақпасын сен

Қатты жаптың не айтайын.

Шарипов нұсқасы Онегин хатына Татьянаның берген жауабымен аяқталады. (*Басында сізге піскен егін едім*) (14-жол). Әлімбетов нұсқасындағы бұл жауап Терібаев нұсқасымен үндес болғанмен:

Басымды таудан үлкен уағда басты,

Ол күнде кресі жоқ ,жеңіл едім,- деген жолдар бар. Шәріпов нұсқасында Татьянаның хаты:

Кесілген менің сотым жат адамға

Іздей бер басқа жарды салма қолқа.

Кінәні маған қойма өзіңе қой.

Өкінбе қош бол, енді сүйген қалқа! -деп қысқа қайырылған. Терібаев пен Әлімбетов нұсқалары бойынша бұл хат Татьянаның Онегінді үйіне қонаққа шақыруымен аяқталады. Терібаев нұсқасында да оқиға шешімі жұмбақ күйінде қалады, бірақ 1988 жылғы Ә.Найманбаевтің шығармалар жинағындағы нұсқа-380 тармақ. “Мұның сыры дастаның басталуындағы 14 тармақтың Шәріпов, аяқталуындағы 18 тармақтың С.Әлімбетов нұсқасынан қосылуында. Фольклор маманы ретінде біз өз басымыз мұндай принципке қарсымыз. Ғылым үшін жақсы нұсқа, жаман нұсқа деген болмайды” -дейді, [2] бұл жөнінде профессор Болатжан Абылқасымов. С. Әлімбетов:

Дуэльмен қарсы жасап мылтық атты,

Жары үшін Татьяна махаббаты.

Ажал оқ бір-біріне қарсы тиіп,

Осымен екі гашық қанға батты.

Оңалмай теріс кетті есіл Тәті,

О да атып өзі-өзі қаза тапты. -деп, Көлдеев : *Қызда өлді алты ауызбен өзін атып,* деп трагедиялық халмен аяқтайды. «Онегин мен Татьянаны» ақын Есенсары Құнанбаев та ел арасында таратқан.. Ол жыр Сапарғали вариантын дерлік қайталайды. Аякөз Жарма, Мақаншы өңірінде өмір сүрген ақындардың жыр нұсқаларының ұқсастығы заңды. Соңғы шумақ сәл өзгерістермен төмендегідей аяқталады.

Қыз да өлді алты атармен өзін атып ;

Шолпандай бұлтқа кірген туа батып...

Жоқ болды бір сағатта екеуі де,

Бірінен ләззат алмай бірі татып.

Әсет жырлаған Пушкин шығармасының халық арасына кең тарағандығын осы төрт нұсқадан көруге болады. Әсет шығармасында оқиға барысы Пушкинмен романымен, Абай аудармасымен желілес тек аяқталуындағы өзгерістер әр кезеңде әр түрлі ортада

айтылғандықтан әрі жеткізуші-таратушылардың ақындық қарым-қабілетінен деп түсінгеніміз жөн. Ара-тұра сәл есінде сақтай алмаған тұстарын өзінше жамап, өзінше жалғап жіберу импровизация ерекшелігі. Импровизатор ақын Әсеттің де “Евгений Онегинді” әр кезде тыңдарман орта ауанына орай әртүрлі нұсқада жырлау мүмкіндігі де талас тудырмас. Айтушылардың қайсыбіреуі тікелей Әсеттің өзінен үйренбеген, сондықтан бірден-бірге ауысу барысында өзгеріске ұшырау құбылысы әсіресе Ж. Көлдеев нұсқасынан ерекше көрінеді. Әрі араға қаншама жылдар салып барып жаздырып отырған Ж.Көлдеев нұсқасында мұндай өзгеріс болуы заңды. Әлімбетов, Көлдеев, Е.Құнанбаев нұсқаларының шешіміндегі Татьянаның жас күйеуінің де, Онегиннің де дуэльде өліп, өзін-өзі атып Татьянаның да мерт болуы-Пушкин жырындағы геройдың рухани өлуіндегі идеялық мотивті Әсет ақынның дұрыс ұғынып, Пушкиннің өз өміріне де жақындатып жырлауынан. Онегинді өлтіру жыры Абайда да бар. Абай Ленскийдің сөзімен (дуэльге шығардан бұрынғы) және Онегиннің өлердегі сөзімен аяқтайды. Ленский сөзін түгел алмай, ықшамдап жартысынан азын ғана қазақшалаған, өлең не бәрі сегіз жол ғана болып шыққан. «Онегинмен жекпе-жек атыспақ болып, дуэльге шығар алдында айтқандықтан Ленскийдің өлердегі сөзі деуге келеді. Онегин тағдыры тұжырымды, дәлелді сипатталған болса, Ленскийдің тағдыры сүйген қызы Ольганы Онегиннен қызғанып, оны жекпе-жек ұрысқа шақырып дуэль үстінде қаза болғаны ол кездегі “Евгений Онегин” романының мазмұнынан бейхабар ортаға белгісіз болып қала береді», - дейді академик З. Ахметов [3]. Абай өз жанынан қосқан жолдарда:

*Ата-анам қара жер,
Сен аша бер қойныңды,
Сенен басқа еш жерден,*

Таба алмадым орнымды, - деп Онегинді өмірмен қоштастыра жырлайды. Абай ізімен С.Әлімбетов, Ж.Көлдеев нұсқаларының бұлай аяқталуы түпнұсқаға сәйкес келмегенімен, жалпы роман идеясынан, Пушкин өмірінен алшақтамайды. Әрі осы нұсқаларда Онегинді Пушкиннің өзі деп түсініп, осылай аяқтауы сыйымды. Абайда Онегин сипаты суреттеліп, Онегиннің өлердегі сөзі монологқа құрылған. Қалғаны таза хат түріндегі өлеңдер, «Евгений Онегин» жырының халықтық варианты туралы әр түрлі болжамдар айтылып, сол 1930 жылдар ортасында-ақ ғылыми пікір таластар өріс алды. Алғаш “Қазақ әдебиеті” газетінің 1936 жылғы 4 қыркүйектегі санында Жекен Жұмаханов “Пушкиннен “Евгений Онегинді” аударған Әріп” деген пікір айтты [4]. Белгілі әдебиет зерттеушісі Б.Кенжебаев, “Евгений Онегин” дастаны Әріптікі деп екі мәрте мақала арнады [5]. Қ. Мұхаметханов «Әріп Пушкиннің “Евгений Онегин” романының уақиғасы бойынша шағын көлемді дастан жазған. Әріптің бұл шығармасы Әсет ақынға таңылып, оның жинақтарында жарияланып жүргендіктен бұл мәселе туралы қазір сөз қозғамаймыз және де бұл дастанның басқа да нұсқалары болғандықтан әлі де байыпты түрде зерттеу керек» - дейді [6]. 1969 жылы “Жазушы” баспасынан жарық көрген Ә. Тәңірбергеновтің “Ұмытпаңыздар мені” атты кітабындағы филология ғылымының кандидаты Ә.Есназаровтың алғы сөзінде: «Ә. Тәңірбергенов орыстың классикалық әдебиетінен әсіресе А.С. Пушкин мен М.Ю. Лермонтов мұраларын көп оқиды. Абай дәстүрімен орыс әдебиетінің қайсы бір шығармаларын аударып бастайды. А.С.Пушкиннің “Евгений Онегин” романы М.Ю.Лермонтовтың “Ақын өлімі” өлеңінен ол жасаған аудармалар талаптану үстіндегі жемістер”, [7], деп жазды.

«Евгений Онегинді» Абайдан кейін жырлап, ел ішіне таратушы Әсет ақын. Дастан белгілі халық ақындарының өңдеуінен, редакциясынан өткен. Біріншіден-бұл нұсқалардың барлығы бір адамның аузынан шыққандығы өлең, стилі, құрылысы, тілі, ұйқасы жағынан айқын көрінеді. Екіншіден-Әсет пен Әріптің өмір сүрген кезеңдері, қайтыс болған жылдары қатарлас келеді, ендеше көзі тірі Әріптің аудармасын өзімдікі деп Әсеттің әркімге көшіртуі, жазып беруі, үйретуі мүмкін емес. Әріп елінде Аякөз өңірінде өмір сүрген Е.Құнанбаев, Ж.Көлдеевтер естеліктерінде жырды Әсет ақыннан үйренгендігін айтады.. “Евгений Онегин” нұсқалары туралы алғаш құлақтанған ғалым әрі алғаш бастырушы жалпы осы мәселенің басы-қасында жүрген фольклорист Е. Исмаилов “Евгений Онегинді халық ақындарының жырлауы”

деген зерттеуінде үш нұсқаны салыстыра талдай келіп: “Сөйтіп Евгений Онегин жырының халықтық вариантын жырлап, таратушы Әсет екендігі даусыз”, - дейді [8]. Әсеттанушы, фольклорист ғалым Б. Абылқасымов «Евгений Онегин» романын Абайдан кейін аударған Әріп болмаса Әсет деген талас біздің ойымызша ғылыми негізсіз, екі пікірдің де сүйенері “Евгений Онегиннің” халықтық нұсқалары болса, ол дастандар аударма емес Әсеттің өз жанынан туған “Евгений Онегиннің” жыр нұсқасы» [9], деп таниды

Абай аудармасының жанрлық ерекшелігі туралы алғаш ой айтқан М. Әуезов «Қазақ халқының ұлы ақыны» мақаласында: “Абай версиясында “Евгений Онегин” эпистолярлық роман түріне айналған” [10] әрі «...бұл әңгімені сүйіспеншілік жыры етіп, қазақ жасына ұсынғанда, Абай өз ойымен ұстаздық мақсатын көздейді» десе, академик З. Ахметов «лирикалық драманың сипаты бар деуге қисын жоқ емес», деген пікір айтады «Абайдың “Евгений Онегиннен ” алып толғаған махаббат жырын-нәзира үлгісімен жазылған лирикалық дастан деп атағанымыз дұрыс» - деген ой қорытады профессор Н.Ғабдуллин Нәзиралық үлгідегі Абай жырының эпистолярлық, драмалық сипаттары айқын болғанымен жанрлық түрді белгілемейді [11]. «Дастан» терминдік мәселеде зерттеушілер тарапынан әртүрлі аталып жүр: “Рыцарлық дастан”, “Қисса- дастан”.. Қисса – араб, дастан – парсы сөзі болғанымен синоним емес, Қазақ әдебиетінде қисса терминін араб-парсы өмірінен сыр шертетін әдеби шығармаларға, діни сипаттағы әдебиетке қатысты А.Байтұрсынов , Х.Досмұхамедов те қолданған Қисса – аңыз әңгіме, ертегі мысал деген ұғымды білдірсе, дастан-тарихи әңгіме, батырлар жыры ұғымында қолданылады. Даму тарихы романтизм дәуірімен тікелей байланысты романтикалық поэмалардағы қаһарманның тағдыры ерекшелеу болып, кейін сәл өзгеріске ұшырап, реалистік лиро-эпикалық поэзияға ауысты. Бір жағынан автордың рухани өмірімен өзектесе өрілетін поэмадағы сюжет ықшам әрі лирикалық қаһарманның көңіл күйімен астасып жатады.

Ұлы ақынның 1937 жылы аталып өткен күндеріне орай нақты тапсырмамен «Евгений Онегин» романын асығыс аударған І.Жансүгіров: “Алдымызда болатын ақынның” жүз жылдығымен байланысты бізге қалай да ақын юбилейіне “Евгений Онегиннің” қазақшасымен шығу керек болды- дей келіп, ...сонымен бірге “Евгений Онегиннің” шет ел тілдерінде әлі де аударылмай жатқандығын айтқан еді [12]. Оған себеп-романның реализм үлгісінде үлкен шеберлікпен шешен жазылуы. Ұлы туындының әлем халықтары тіліне аударылуы тарихында алғашқылардың бірі болып Абай сынды кемеңгеріміздің жырлауы, Абай салған сара жолды ұстанып, іле Әсеттің жырлауындағы нұсқасының халық арасына кеңінен таралуы - ұлттық мақтанышымыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Исмайлов Е. Ақындар. – Алматы, 1959. – 273 б.
- 2 Абылқасымов Б. ҚРҰҒА хабаршысы. Тіл әдебиет сериясы. Алматы, 1996. – №2.
- 3 Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы, 1995. – 73 б.
- 4 Социалды Қазақстан 01.05.1936.
- 5 Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақтың демократ жазушылары. – А., 1958. – С. 204-205.
- 6 Мұхамедханов Қ. Абайдың ақын шәкірттері. – Семей, 1995. – 3- кітап. – 59 б.
- 7 Тәңірбергенов Ә. Ұмытпаңыздар мені. – Алматы, 1969. – 10 б.
- 8 Исмайлов Е. Ақындар. – Алматы, 1956. – 274 б.
- 9 Абылқасымов Б. “Онегиннің” алғашқы аудармасы жайында //Коммунизм таңы. 03.1975.
- 10 Әуезов М. Қазақ халқының ұлы ақыны. – 20 ТШЖ. – 18 т. – 300 б.
- 11 Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы, 1995. – 73 б.
- 12 Жансүгіров І. 5т ТШЖ. – 1 т. – Алматы, 1988. – 101 б.

Статья посвящена анализу различных вариантов перевода на казахский язык романа А.С. Пушкина «Евгений Онегин». Особое внимание автор уделяет переводу, выполненному

Асөм Нәймәнбаевым классикалық жанрдағы шығыс әдебиеті – жанрдағы «назира», және салыстырады оны А.С.Пушкин «Евгений Онегин»-інің аударымымен. Шығарманың мәтіндік талдауына негізделген деректер мен талдаулардың ғылыми-фольклористикалық авторының мақаласында ұсынылатын және негіздеген өзіндік ғылыми көзқарас қарастырылатын мәселе.

The Article is sanctified to the analysis of different variants of translating into the Kazakh language of novel of A.C.Pushkin "Evgeny Oнегин". The special attention an author spares to translation, executed Асөм Нәймәнбаевым in the classic genre of east literature - genre " of назира", and compares him with translation of Абая. On the basis of textual criticism study of present lists and analysis of researches of scientists-specialists in folk-lore the author of the article pulls out and grounds an own scientific look to the studied problem.

УДК 882

Н.П. Локтионова
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
nploktionova@mail.ru

ПИСАТЕЛЬ И ВРЕМЯ, ПИСАТЕЛЬ И ВЛАСТЬ (НОВОЕ О М. ГОРЬКОМ В СОВРЕМЕННОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ)

Автор статьи раскрывает актуальную проблему методики преподавания литературы в школе и вузе – современное прочтение классики. В статье рассматривается внутренняя драма Горького-писателя и Горького-человека в годы советской власти. Публикации последних лет открыли много нового, расширили наши представления о личности писателя. Это позволит глубже и объективнее оценивать его произведения.

Ключевые слова: Писатель, время, власть, гуманизм, внутренняя драма, история, современность

В годы советской власти нередко наблюдался искаженный взгляд на творчество художника: канонизация его имени, нанесение «хрестоматийного глянца». Многие писатели пострадали от этого – А. Фадеев, В. Маяковский, А. Толстой и др. Но, пожалуй, больше всех – М. Горький.

Долгие годы творчество и личность Горького «идеологизировали». В советское время о нем сложились определенные представления: это основоположник литературы социалистического реализма, «буревестник революции», первое официальное лицо от литературы в высших эшелонах власти.

Лишь в последние годы появилось много публикаций, в которых мы увидели другого Горького. По мнению современных исследователей, Горький был одним из самых противоречивых писателей XX века. Сейчас мы узнаем о тяжелой внутренней драме Горького-человека и Горького-мыслителя в советские годы.

В наше время даются разные оценки его деятельности после Октябрьской революции. Приведем некоторые из них.

- Горький – охранитель, пропагандист сталинского режима, «страшная фигура» в 30-е годы, «советская икона» (критики Т.Дубинская, И.Золотусский, писатель А.Солженицын).
- Горький – жертва, заложник сталинского режима (литературовед В.Иванов).
- Внутренняя драма Горького – это отражение драмы всей русской послеоктябрьской интеллигенции в разных вариантах. (Такой, более спокойный, трезвый взгляд по сравнению с предыдущими крайними позициями, высказывают В.Баранов, П.Басинский, Т.Мотылева).

Надо разобраться, даже чисто хронологически проследить события в жизни Горького советских лет. Хотя, как отмечают исследователи, его сложная и запутанная биография до сих пор во многом остается загадкой.

Революция 1917 года потрясла писателя. В трудах горьковедов 50 – 60-х годов XX века (Б.Бялика, Е.Наумова и др.) колебания и сомнения Горького относительно Октябрьской революции объяснялись как явление случайное и кратковременное: уже к середине 1918 года писатель осудил свои ошибки, признал историческую правоту Ленина и большевиков, встал на путь сотрудничества с ними. «Со временем выяснилось, что такая трактовка эволюции Горького выдавала желаемое за действительное» [1, 29]. Публикации последних лет дают иное представление об идейной позиции писателя.

В свое время Горький звал революцию, был ее «буревестником», но, когда революция совершилась, Горький активно не принял ее пути и методы. Формально он оставался в стане большевиков, но идейно резко разошелся с ними.

Свое неприятие революционного террора, развязанного большевиками, Горький выразил в цикле страстных статей «Несвоевременные мысли», печатавшихся в газете «Новая жизнь» (1917 – 1918). Это дневник-исповедь большого писателя-гуманиста.

В годы революции и гражданской войны Горький был поражен сценами уличных самосудов, пьяных погромов, уничтожения культурных ценностей неграмотными людьми. Он предсказывает грядущие народные бедствия, понимая, что революция обернулась анархией, насилием, разгулом жестокости и ненависти. Через всю книгу проходит призыв Горького: «Будьте человечнее в эти дни всеобщего озверения!» [2, 33].

Горький отстаивает идею единства политики и нравственности: «В борьбе за классовое не следует отменять общечеловеческое». Споря с большевиками, писатель защищает Человека, интеллигенцию, культуру.

Со всей публицистической страстью Горький называет Ленина и Троцкого «Наполеонами от социализма». «Неизбежная трагедия не смущает Ленина, раба догмы, и его приспешников – его рабов. Жизнь, во всей ее сложности, не ведома Ленину, он не знает народной массы, не жил с ней, но он – по книжкам – узнал, чем можно поднять эту массу на дыбы, чем – всего легче – разъярить ее инстинкты. Рабочий класс для Лениных то же, что для металлиста руда... Он работает как химик в лаборатории, с тою разницей, что химик пользуется мертвой материей, но его работа дает ценный для жизни результат, а Ленин работает над живым материалом и ведет к гибели революции» [2, 33].

Газета «Новая жизнь», в которой печатались статьи Горького, была закрыта большевиками. Тем самым власти лишили автора права голоса. Его называли «клеветником», «изменником», «дезертиром». Мысли писателя были «несвоевременны» все годы советской власти, очерки Горького находились под строжайшим запретом. Спустя 70 лет, в годы перестройки, «Несвоевременные мысли» были опубликованы, и они во многом изменили наши представления о Горьком-мыслителе, Горьком-человеке. Эта честная, страстная, бескомпромиссная книга – пример нравственной стойкости и гражданского мужества писателя.

В первые годы революции писатель делает многое для спасения русской интеллигенции от красного террора. «Не один десяток людей обязан ему жизнью и свободой» (Е. Замятин).

Горький вел огромную культурно-просветительскую работу по борьбе с безграмотностью, беспризорничеством, оказывал неоценимую помощь в становлении новой культуры – организации книжных издательств, журналов и пр.

Но конфликт Горького с большевистской властью обострялся. В 1921 году Горький по совету Ленина уезжает из советской России за границу, в сущности, это была вынужденная эмиграция. «Горький представлял себе революцию свободонесущей и гуманной. Большевики придали ей вовсе другие черты. Осознав свое бессилие что-либо изменить в этом, он уехал...» [3, 160].

Долгие годы в советском литературоведении факт отъезда Горького объяснялся лишь одной причиной – необходимостью его лечения за границей. Заметим, что эта же мысль

продолжает звучать и в одном из современных школьных учебников литературы: «Активная общественная деятельность М.Горького не прекращалась и после того, как он в 1921 году уехал за границу лечиться» [4, 79].

Эмигрантский период стал временем наивысшего творческого подъема писателя. Он создает роман «Дело Артамоновых», завершает третью часть автобиографической трилогии – повесть «Мои университеты», начинает работу над эпопеей «Жизнь Клима Самгина».

И за границей Горький продолжал следить за событиями в России, встречался с русскими эмигрантами, вел большую переписку. Он продолжал оставаться «мостом» между эмиграцией и СССР. Те, кто хотел вернуться домой, понимали, что проще это сделать через посредничество Горького.

Но в целом этот период жизни писателя характеризуется явным снижением его политической активности. Если учесть, что Максима Горького всегда отличали активная гражданская позиция, ярко выраженный общественный темперамент, то следует признать, что он нуждался в конкретном приложении своих сил. Постепенно усиливалась и тоска писателя по родине.

В конце 20-х годов в СССР началась кампания за возвращение Горького в страну, организованная самим Сталиным. Во многих городах и селах открылись выставки, посвященные жизни и творчеству Горького, состоялись лекции и доклады, шли спектакли и концерты, посвященные юбилею «всемирно любимого писателя». Имя Горького присваивалось улицам, дворцам, заводам. Нижний Новгород на Волге, где родился писатель, переименовали в Горький. Мнение самого писателя при этом не учитывалось. Вождю был нужен Горький с его авторитетом во всем мире, Сталин хотел сделать его своим политическим союзником. Надо сказать, что Сталин всегда придавал литературе огромное значение и вел со многими крупными писателями свою, достаточно сложную «игру».

В 1928 году, в связи с празднованием своего 60-летия, Горький впервые после отъезда в эмиграцию приезжает в Москву в качестве «наблюдателя». В стране Советов его привлекли энтузиазм масс, просвещение, грандиозные новостройки. Но окончательно он возвращается в СССР лишь в 1931 году. Здесь он снова оказывается в центре литературно-политической жизни. Тоталитарная система старается активно использовать энергию и авторитет Горького для своего укрепления. Горький занимает положение первого советского официального писателя, возглавляет основанный в 1934 году Союз писателей СССР, у него завязались личные отношения со Сталиным. М.Пришвин в своем дневнике сделал в те годы запись о Горьком: «Встречали его как царя. Началась его дорога к власти – путь в ад». Писатель не просто вернулся на родину – он стал одним из главных идеологов советской власти.

Что теперь ставят в вину Горькому?

Чаще всего называют статью писателя «Если враг не сдается – его уничтожают». Под врагами подразумеваются кулаки в годы коллективизации. Горький пишет с гневом и пафосом: «Нужно истреблять врага безжалостно и беспощадно, нисколько не обращая внимания на стоны и вздохи профессиональных гуманистов». Это стало своего рода отказом писателя от своих же идей в «Несвоевременных мыслях», где он защищал принципы гуманизма в его общечеловеческом содержании. Теперь же, в 30-е годы, Горький переходит к идеям «пролетарского гуманизма», основанного на классовых позициях. Чтобы объяснить подобную метаморфозу в сознании Горького, надо разобраться в сложном вопросе об отношении писателя к крестьянству. Горький панически боялся русского крестьянства, считая его косной, анархической, далекой от культуры массой. Революционные события 1917-1918 годов подтвердили его опасения: пришедшие к власти неграмотные и презирающие культуру люди грабили и уничтожали культурные ценности. Исходя из этого, можно предположить, что сталинскую коллективизацию в начале 30-х годов, начавшийся процесс «фаскрестьянивания» Горький воспринял как победу над анархической крестьянской массой. К сожалению, писателю не хватило прозорливости, его достаточно субъективная, однобокая оценка не позволила увидеть трагедии целого народа и всей страны.

Негативную оценку вызывает посещение Горьким Соловков в составе группы советских писателей. В итоге вышла книга о строительстве Беломорско-Балтийского канала, о счастливой судьбе перевоспитанных заключенных. Вступительная статья в книге была написана М. Горьким.

Чем же объясняются такие действия Горького? Во многом очень точно, как считают специалисты, ответил на этот вопрос В. Ходасевич, хорошо знавший писателя. Его статья «Горький» отличается глубиной и объективностью оценок. Ходасевич назвал писателя «упорным поклонником мечты и создателем возвышающих обманов», предпочитающим «жить иллюзиями». Это было добровольное самоослепление, стремление видеть то, что хотелось видеть. «Горькому довелось жить в эпоху, когда «сон золотой» заключался в мечте о социальной революции как панацее от всех человеческих страданий. Он поддерживал эту мечту, он сделался ее глашатаем – не потому, что так уж глубоко верил в революцию, а потому что верил в спасительность самой мечты» [3, 171].

Максим Горький был не только большим художником, но и великим общественным деятелем. Нередко деятель перевешивал в нем художника. Это приводило к поразительным противоречиям. В одних случаях он мог спорить с большевистской властью, а в других – активно поддерживать ее в своих лозунгах и выступлениях. Справедливы слова писателя Л. Леонова о том, «как много *всего* и *всякого* было в Горьком» [5, 314].

Но постепенно нарастало обострение отношений Горького с властью. Он пытался обнародовать какие-то документы, не оправдал ожиданий Сталина, который хотел увидеть книгу о себе, написанную Горьким.

Как теперь очевидно, писатель попал в хитроумную сталинскую ловушку (ограничение всяческих контактов с внешним миром, окружение Горького нужными, специально подобранными людьми – агентами ГПУ, тщательный контроль за поступающей к нему информацией). Добавим к этому повышенное внимание к Горькому со стороны правящей верхушки, в первую очередь самого Сталина.

О внутреннем состоянии Горького дает представление «Московский дневник» Ромена Роллана, великого французского писателя, давнего друга Горького. Роллан посетил СССР в 1935 году, наблюдал за Горьким, за его отношениями со Сталиным. Тонкий дар художника помог Роллану увидеть одиночество и глубокую внутреннюю трагедию писателя и человека. Роллан назовет Горького «узником в собственном доме» [6, 163]. «В его душе происходит жестокая борьба, о которой никто ничего не знает» [6, 158].

Последние годы жизни Горького прошли под неусыпным надзором властей. Фактически он был под домашним арестом и не мог свободно распоряжаться своими действиями. Естественно, что такая обстановка не способствовала творчеству. Покрыт тайной и уход Горького из жизни, многое в обстоятельствах его смерти неясно до сих пор.

Открывшиеся факты свидетельствуют о глубокой внутренней драме писателя, особенно обострившейся в конце жизненного и творческого пути. Любой истинный художник должен быть духовно свободным, внутренне независимым. Отсутствие духовной свободы приводит к утрате таланта или глубокой внутренней трагедии. Прав был Пушкин, когда призывал поэта к самоутверждению:

...себе лишь самому
служить и угождать; для власти, для ливреи
не гнуть ни совести, ни помыслов, ни шеи.

Во многом внутренняя драма Горького – это отражение драмы всей русской послеоктябрьской интеллигенции в разных вариантах (эмиграция, оппозиция власти, примирение). «Горький прошел через все эти стадии, и в этом смысле его драма универсальна и неповторима, как и вся его творческая судьба» [1, 39].

Творческий путь Горького-публициста мучителен, наполнен взлетами надежды и горькими разочарованиями, верой и неверием, твердой убежденностью и разрушительными сомнениями и заблуждениями.

«Судить Горького, поправлять его – дело нехитрое. Гораздо труднее понять подлинный масштаб этой личности, а заодно и оценить великое мужество человека, который, разумеется, не мог не знать о трагизме своего положения, но ни разу не свернул с дороги, не спрятался, оставаясь всю жизнь центральной фигурой своей эпохи», – пишет критик П. Басинский [7, 101].

О «неподсудности» Горького говорит и известный литературовед В. Кожин: «Живя в эмиграции, Бунин сохранил свою честь и творческое лицо. Горький, вернувшись в СССР, не сумел этого сделать. Но, в отличие от Бунина, он разделил судьбу своей страны. Здесь. Кто был прав – не нам судить».

М. Горький, несомненно, крупнейший художник и общественный деятель XX века. Его духовный и художнический опыт занял свое достойное место в русской культуре.

Трудно переоценить вклад Горького в организацию литературного процесса в стране. Он издавал журналы, основывал издательства, проектом Горького был Литературный институт. Издательство «Всемирная литература», возглавляемое писателем, выполняло роль своеобразного культурного «окна в Европу» для советских читателей.

Значительное место в творческом наследии Горького последних лет занимает цикл «Литературные портреты». Это воспоминания, очерки о выдающихся людях, с которыми он встречался (Л. Толстой, А. Чехов, С. Есенин, А. Блок, Л. Андреев, В. Ленин и др.). Поражает выразительность, пластичность, осязаемость воссоздаваемых им портретов. Здесь проявилось умение Горького нарисовать человека как живого, обнаружив в нем самое главное.

Горький возобновляет сотрудничество с театром, вновь, как и в раннем творчестве, обратившись к драматургии (пьесы «Егор Булычов и другие», «Васса Железнова», «Достигаев и другие»).

В советские годы писательский талант Горького в полной мере проявился в романе «Жизнь Клима Самгина», отличающемся эпическим размахом. Это летопись общественной жизни России за 40 лет предоктябрьского периода. Свидетелем глобальных общественных потрясений становится главный герой романа Клим Самгин. В центре повествования писателя – конфликт личности и истории. Горький одним из первых в литературе XX века показал трагедию человека, попавшего под колесо истории, одинокого, лишившегося (и по своей вине тоже) естественной социальной и культурной среды.

Роман «Жизнь Клима Самгина» подводит читателя к выводу о невозможности обретения личностной свободы в трагических условиях российской действительности XX века. Именно эта проблема становится одной из основных в творчестве Горького 30-х годов. Как мы убедились, писатель сам испытал на себе трагедийность происходящих событий, лишаящих человека творческой свободы.

Что найдут для себя современные читатели, обращаясь к книгам Горького? Несомненно, они столкнутся с такими жизненно важными проблемами, как поиски смысла жизни, свобода личности, подлинный и мнимый гуманизм, духовность и мещанство, столкновение правды и лжи. Новые знания о Горьком позволят глубже и объективнее оценивать его произведения.

«Историк Лев Николаевич Гумилев предложил такое определение исторических личностей: «пассионарии» (от франц. «passion» – страсть). Горький был «пассионарием», то есть такой личностью, которая излучала вокруг себя мощное энергетическое поле, непосредственно влиявшее на судьбы мира» [7, 80].

Список литературы

- 1 Муромский В. К Горькому живому, нехрестоматийному // Литература в школе. – 1992. – № 5-6. – С. 28 – 40.
- 2 Горький М. Несвоевременные мысли // Литература в школе. – 1991. – № 1. – С. 30 – 50.
- 3 Ходасевич В. Некрополь: Воспоминания. – М., 1991. – 192 с.
- 4 Кожакеева Ш., Куздибаева А. Русская литература XX века. – Алматы: Мектеп, 2004. – 452 с.
- 5 Леонов Л. Литература и время. – М., 1976.

6 Роллан Р. Московский дневник // Вопросы литературы. – 1989. – № 5.

7 Басинский П. Максим Горький. // Русские писатели. XX век. Биографии. – М., 2003. – С. 79 – 101.

Мақаланың авторы әдебиетті оқыту әдістемесінің көкейкесті мәселелерін, мектепте және жоғары оқу орындарында – классикалық әдебиеттің қазіргі оқылу жайын баяндайды. Мақалада Кеңес үкіметі жылдарындағы М.Горькийдің ішкі драмасы оны тұлға және жазушы тұрғысынан қарастырады. Соңғы жылдардағы басылымдар ол жайлы көп жаңалық ашты, біздің танымымыздағы жазушының тұлғасын кеңейтті. Оның туындыларын тереңірек және толығырақ бағалауға мүмкіндік тудырады

The author of the article reveals the actual problem of methodology of teaching literature at school and University as a modern interpretation of the classics. The article considers the internal drama Gorky -writer and Gorky -man in the period of Soviet power. Publications of recent years discovered a lot of new, improved our understanding of the writer's Personality. This will allow deeper and objectively assess his works.

УДК 83.093

С.С. Молдахметова¹, Д.Е. Байгозинова²

Университет КАЗГЮУ¹

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева²
Астана, Казахстан

РОЛЬ ДЕТАЛЕЙ КАК СРЕДСТВО ПЕРЕДАЧИ ИНФОРМАЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

В статье раскрывается значение художественных деталей, как средства изобразительной и выразительной подробности, несущей определенную эмоциональную и содержательную нагрузку. Данная тема раскрыта на примерах деталей женского гардероба в произведениях великого писателя Л.Н. Толстого. Автор статьи показывает, как с помощью детали одним или несколькими словами можно получить самое яркое представление о персонаже. Подчеркивается функциональная значимость каждого слова при описании внешних портретных зарисовок, способность с помощью небольшого текстового объема передать максимальное количество информации.

Ключевые слова: художественное произведение, художественная деталь, женский гардероб, портретная зарисовка.

Роль деталей в художественном произведении, безусловно, имеет огромное значение. Внешнее портретное описание, как правило, многое может сказать о внутреннем содержании человека, его характере. Таким образом, анализ внешних портретных зарисовок дополняет наше представление о герое, делает его полным и законченным. Именно поэтому проблема портрета в литературе всегда была актуальной и привлекала внимание многих исследователей.

Обращаясь к данной теме, передо мной стоит цель не только глубже изучить творчество Л.Н.Толстого, его стиль, но и попытаться ответить на вопрос, какое место занимает описание деталей гардероба в ряду других способов и приемов создания художественного образа, и какие автор использует языковые приемы во внешних портретных зарисовках для создания того или иного характера.

Произведения Л.Н. Толстого всегда отличала удивительная яркость, достоверность характеров персонажей, их внешнего облика. Многие исследователи объясняют ее кропотливой работой автора над текстом. Эта работа включала в себя

предварительный этап: погружение в описываемую историческую эпоху, сбор материала и интервьюирование очевидцев, а также окончательные «подмалевки текста» [1, 35], когда вычеркивались отдельные слова, абзацы, а нередко и переписывалось все произведение.

Таким образом, можно говорить о функциональной значимости каждого слова, каждой художественной детали у Толстого. Интересно по этому поводу высказался сам Толстой: «Пушкин, описывая художественную подробность, делает это легко и не заботится о том, будет ли она замечена и понята читателем; он же (Толстой) как бы *пристает к читателю* с этой художественной подробностью, пока ясно не растолкует ее» [1, 56].

Художественные детали могут применяться автором при описании пейзажа (пейзажные детали) или портрета персонажа (детали портретные), однако самой большой и сложной группой в классификации деталей являются детали вещные. Они используются в изображении внешнего бытия персонажей.

Итак, темой настоящего исследования станут вещные детали женского гардероба в произведениях Л.Н. Толстого.

Одежда является одной из антропологических констант существования человека; она сопровождает человечество на протяжении всей истории его существования. Костюм можно рассматривать как важнейший элемент онто- и филогенеза культуры; роль, функции костюма в обществе и отношение к нему служат показателями культурного и общественного развития, социальных, политических и идеологических ориентации общества.

В великих произведениях литературы нет ничего случайного. Всё в них имеет смысловую нагрузку: пейзаж, предметы быта, вещи, костюмы героев.

Костюм дополняет характеристику героя или может полностью её заменить, передает множество оттенков смыслов, указывает на социальное положение героя, на его психологический облик, приверженность этикету или сознательное нарушение его. Костюм – это отражение своего «я», своих стремлений и желаний, это одна из черт вашего темперамента и характера.

Так, во внешнем облике Кити («Анна Каренина») в сцене на балу очень много вещных деталей: и кружевная берта, и розетки, которые «не смялись и не оторвались», и туфли на высоких выгнутых каблуках - «розовые не жали, а веселили ножку», и даже пуговицы «все три застегнулись, не порвавшись, на высокой перчатке, которая обвиняла ее руку, не изменив ее формы», но отчетливее всех - черная бархатка медальона. Автор уточняет: «Бархатка эта была прелесть, и дома, глядя в зеркало на свою шею, Кити чувствовала, что эта бархатка говорила. Во всем другом могло еще быть сомнение, но бархатка была прелесть» [2, 82]. Интересно, что эту же бархатку героиня наблюдает в зеркале уже на балу, осознавая и убеждаясь в своей привлекательности.

Все эти детали подтверждают тезис абзаца: «Кити была в одном из своих счастливых дней». Костюм Кити подобранный, многокомпонентный, «идеальный» автор словно сопоставляет с костюмом Анны, который отличает несколько основных моментов: черный цвет платья (а не лиловый в котором Анну хотела видеть Кити) и материал - венецианский гипюр, гирлянды анютиных глазок в волосах и на поясе и нитка жемчуга на шее. Эти детали поясняют общий вывод автора, который смотрит на героиню глазами Кити: «она (Анна) всегда выступала из своего туалета, что туалет никогда не мог быть виден на ней. И черное платье с пышными кружевами не было видно на ней; это была только рамка, и была видна только она, простая, естественная, изящная и вместе веселая и оживленная» [2, 84].

Как мы видим, вещные детали бальных одеяний носят строго психологический характер, раскрывая образы героинь.

Но уже в повести «Крейцерова соната» Толстой устами своего героя словно выносит приговор деталям женского туалета, обвиняя их в нескромности и даже вульгарности.

Герой повести, Позднышев, рассказывает: «я сидел рядом с ней и любовался ее стройной фигурой, обтянутой *джерси*, и ее локонами, я вдруг решил, что это она понимает все, все, что я чувствую и думаю/.../», дальше - «в сущности же, было только то, что джерси было ей особенно к лицу, также и локоны, и что после проведенного в близости с нею дня захотелось еще большей близости» [3, 139].

Герой делает вывод, что любовь зависит не от нравственных достоинств партнера, а от внешней привлекательности и «прически, цвета, покроя платья».

На платье автор акцентирует внимание читателя небольшим примером, предложенным героем: «любовь/.../возвышенная, поэтическая, как мы ее называем. Скажите опытной кокетке, задавшей себе задачу пленить человека, чем она скорее хочет рисковать: тем, чтобы быть в присутствии того, кого она прельщает, избалованной во лжи, жестокости, даже распутстве, или тем, чтобы показаться при нем в дурно сшитом и некрасивом платье, - всякая всегда предпочтет первое» [3, 141].

Но помимо самого платья немалую роль играют также не раз упоминаемые в тексте «мерзкое» джерси, «эти нашлапки на зады», а уже после голые руки и плечи.

Интересен факт, что в образе Кити голые руки и плечи лишены вульгарности. Автор пишет: «В обнаженных плечах и руках Кити чувствовала холодную мраморность, чувство, которое она особенно любила» [2, 82].

Более того, герой повести «Крейцерова соната» сравнивает жизнь современного ему высшего общества с жизнью в домах терпимости: «те же наряды, те же фасоны, те же духи, то же оголение рук, плеч, грудей и обтягивание выставленного зада, та же страсть к камушкам, к дорогим, блестящим вещам/.../. Как те заманивают всеми средствами, так и эти. Никакой разницы» [3, 151]. Наконец Позднышев признается, что именно эти джерси и локоны и создали ту иллюзию влюбленности, «поймали его».

Совсем иную детализацию гардероба женщины можно встретить в позднем рассказе «После бала».

Варя, главная героиня: «Она была в белом платье с розовым поясом и в белых лайковых перчатках, немного не доходивших до худых, острых локтей, и в белых атласных башмачках» [4, 9]. Это описание встречается дважды.

Но кардинально отличается отношение героя к открытым плечам, так называемой «наготей»: «Чем сильнее я был влюблен, тем бестелеснее становилась для меня она. Вы теперь (нынешнее поколение) видите ноги, щиколотки и еще что-то, вы раздеваете женщин, в которых влюблены, для меня же/.../ на предмете моей любви были всегда бронзовые одежды. Мы не то что раздевали, а старались прикрыть наготу/.../» [4, 10].

Мода – неотъемлемая часть женского мира. Лев Николаевич Толстой очень внимательно описывает женский гардероб, подмечая и подчеркивая детали, составляющие его. Каждая вещная деталь «говорит» многое о женщине, о ее характере, настроении, намерениях.

Автора также волнует внешняя сторона – «восприятие» деталей женского гардероба другими персонажами произведения.

Таким образом, художественная деталь – изобразительная и выразительная подробность, несущая определенную эмоциональную и содержательную нагрузку, одно из средств создания автором картины природы, предмета, характера, интерьера, портрета и т.д. Именно она способна с помощью небольшого текстового объема передать максимальное количество информации, с помощью детали одним или несколькими словами можно получить самое яркое представление о персонаже (его внешности или психологии), интерьере, обстановке. В отличие от подробности, которая действует всегда с другими подробностями, составляя полную и правдоподобную картину мира, деталь всегда самостоятельна.

В произведении большого художника нет ничего случайного. Каждое слово, каждая подробность, деталь необходимы для наиболее полного и точного выражения мысли и чувства. И среди таких писателей, которые мастерски использовали деталь, по праву можно назвать Л.Н. Толстого.

Список литературы

- 1 Сергеев А.П. «Хаджи-Мурат» Льва Толстого. – М.: Современник, 1983, 239.
- 2 Толстой Л.Н. «Анна Каренина». – Алма-Ата: Казахстан, 1998.
- 3 Толстой Л.Н. Собрание сочинений. Повести и рассказы 1885-1902. –Т. 12. – М.: Художественная литература, 2014.
- 4 Толстой Л.Н. Собрание сочинений. Повести и рассказы 1903-1910. – Т. 14. – М.: Художественная литература, 2014.

Мақаласында ашылады мәні көркем бөлшектер, құралы ретінде бейнелеу және мәнерлі егжей көтеретін белгілі бір эмоционалды және мазмұнды жүктеме. Бұл тақырып ашылған үлгісінде бөлшектерді әйелдер киім ілетін шығармаларындағы ұлы жазушы Л. Н. Толстой. Мақала авторы көрсетеді көмегімен бөлшектер бір немесе бірнеше сөздермен алуға болады ең жарқын ұсыну туралы персонаже. Атап өтілген функционалдық маңыздылығы әрбір сөздер сипаттау кезінде сыртқы портретных суреттемелерін, қабілеті.

The value of artistic details, as facilities of graphic and expressive detail bearing the certain emotional and rich in content loading, opens up in the article. This theme is exposed on the examples of details of woman cloak-room in works of great writer Л.Н. Tolstoy. The author of the article shows, as by means of detail it is possible to get the brightest idea one or a few words about a personage. Functional meaningfulness of every word is underlined at description of the external portrait sketching, ability by means of small text volume to pass maximal information content.

ӨОК 82-95:821.512.122

Б.О. Рахимбаева, А.Ш. Смаилова
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Қарағанды, Қазақстан
sonti70@mail.ru

ӘДЕБИ СЫН ЖАНРЛАРЫН ЖҮЙЕЛЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақала қазіргі ұлттық әдебиеттануда өзекті де, жаңашыл проблема болып табылатын мәселеге арналған. Авторлар зерттеу нысанында сирек сөз болып жүрген жанр теориясы аталатын өзекті тақырыпты жан-жақты зерделеуді мақсат тұтады. Ұлттық әдеби сын жанрларын бір жүйедегі классификацияда қарау мен зерттеудегі жаңашыл көзқарастар мен пікірлерді салыстырмалық тұрғыдан қарастыру арқылы, бүгіндегі ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің қол жеткізе алған жетістіктерін саралайды. Сын жанрларының өзіндік ерекшеліктері мен басты сипаттары ғылыми теориялық тұрғыдағы талдаулар арқылы зерделенеді. Сол арқылы сын тарихы мен теориясын зерттеген Т.Кәкішұлы мен Д. Ысқақұлының еңбектеріне баға беріледі.

Кілт сөздер: әдебиеттану, әдеби сын, сын жанрлары, жанр теориясы, жанр түрлерін классификациялау, сыныш-зерттеуші, мақала, шығармашылық, ғылыми талдау, ой-пікір.

Әдеби сынның жанрлық жүйесін айқындау оның сан сипатты табиғатынан туындайды. Сол себепті де оған бір ғана әдеби, не публицистикалық принциппен, өлшеммен келуге болмайды. Сынның жанрларын анықтағанда, оның көркемдік сипаты әдеби принципті қажет етсе, публицистикалық табиғаты, публицистикалық ғылымилығы ғылыми өлшемдерді қолдануға міндеттейді. Осы тұрғыдан сын жанрларын алдымен әдеби, публицистикалық, философиялық деп жіктеуге болады. Сынның көркем жанрлары әдебиеттің тегі, түрі, жағынан эссе, пародия, эпиграмма, памфлет, т.б. болып бөлінеді. Сын жанрын іштей шартты түрде қарасөзбен (рецензия, шолу, эссе, шығармашылық портрет, т.б.) және өлең сөзбен (эпиграмма, пародия) жазылған деп бөлуге болады. Публицистикалық жанрға әдеби хабар, аннотация, рецензия, мақала, шолу, творчестволық портрет, әдеби фельетон, әдеби очерк, әдеби есеп т.б. жатады. Бұларды тағы да хабар (әдеби хабар, аннотация), талдау (рецензия, мақала, шолу, шығармашылық портрет), әдеби-публицистикалық (әдеби фельетон, әдеби памфлет, әдеби очерк, т.б.) жанрлары деп жіктеуге болады. Бүгінгі әдебиет жайлы жазылған көлемді ғылыми еңбекті «монография» деп атайды. Сын жанрларын шартты түрде осылай жіктеген Д.Ысқақұлы енді осылардың басқа жанрларды айқындайтын жалпы белгілері жайлы сөз қозғайды: «Әдеби сынның жанрларын ажыратуда оның қандай стильмен жазылғандығы, қандай көркемдік құралдарды, әдістерді пайдаланғандығы көмектеседі».

Филология ғылымдарының докторы, профессор Дандай Ысқақұлын әдебиетсүйер қауым жақсы біледі. Д. Ысқақұлы - әдеби сынға ерте араласқан ғалымдардың бірі. Ғалым – сыншының қазақ әдебиеттану ғылымы мен сынындағы әрбір еңбегі сыншылдық-эстетикалық, ғылыми -зерттеушілік, әдеби-теориялық тұрғыдағы талдауда ғылыми тереңдігі жағынан ерекшеленеді. Ғалымның ғылыми зерттеу жүргізу аясы көбіне көп әдеби сынның теориясы мен тарихын және жиырмасыншы ғасырдағы қазақ әдебиетінің келелі мәселелерін қамтиды. Оның бұл саладағы ізденістері 1967 жылдан бері баспасөз беттерінде үзбей жарияланып келеді. Қазірде сыншы - әдебиет пен өнердің сан-алуан мәселелеріне арналған 300-ден астам мақалалардың иесі. Оның «Әдеби көркем сын», «Сын шын болсын», «Сын жанрлары», «Сын сымбаты», «Сын өнері», «Сынсонар» сияқты бірқатар еңбектерінде әдеби сынның теориялық мәселелері қазақ әдебиеттануында алғаш рет арнайы зерттеліп, жеке ғылым саласы ретінде негізі қаланды. Дандай Ысқақұлы өз зерттеулерінде әдеби сынның өркенді дамуын өзек етіп алып, оның табиғаты, әдістері, әдеби көркемдік процестегі орны, атқаратын қызметі, принциптері, түрлері мен жанрлары сияқты ғылыми-теориялық мәселелерді тұңғыш рет зерттеу нысаны етіп, жан-жақты сараптаудан өткізіп, ғылыми негіздегі тұжырымдамасын түзеді.

Белгілі әдебиетші – ғалым Дандай Ысқақұлының «Сын шын болсын» атты еңбегі - біз сөз еткелі отырған сынның теориясы дейтін қиында, күрделі салаға арналған тұңғыш теориялық еңбек. 1920-30 жылдардағы әдебиет, сын тарихына тереңірек барып, толғана қалам тартып, тұжырымды ойлар айтып жүрген Д.Ысқақұлы бұл еңбегінде әдеби сынның табиғатын танытып, принциптерін жүйелеп, түрлерін түстеуде алғашқылардың бірі болып қалам тартып, құнды еңбек жазып отырғанын айрықша айту қажет. Яғни, әдеби сынның ғылыми негіздерін жүйелеп қарастыруда бұл кітаптың маңызы зор екені даусыз. «Әдеби сынның табиғаты» деп аталатын тарауында сынның әдеби, ғылыми, публицистикалық және әлеуметтік сипаттарын жеке-жеке талдау жасап, тұжырымды ой айтады. Сынның көркем әдебиетпен астасып жататын тұстары болғанымен, екеуінің ара-жігі ажыратылып ерекшеленетін тұстарын да автор ескерусіз қалдырмайды. Яғни, көркем шығармаға қойылатын талаптар – басқа да, сынға қойылатын талаптар басқа. Екеуінің алдына қойған мақсаты да – екі түрлі.

Әдебиеттің негізгі объектісі - өмір. Ал әдеби сынның негізгі мақсаты – бүгінгі күн әдебиетінде, әдеби процесте болып жатқан сипатты жаңалықтарды, ондағы жетістіктер мен кемшіліктерді уақтылы ашып көрсету. Сыншы бұл міндеттерді орындау үшін аналитикалық талдау әдістерін қолданады [1, 9-10]. Бұл пікір, әрине, сын мен көркем әдебиеттің байланысын жоққа шығармайды. Қайта сынды көркем әдебиеттің дамуына көмектесіп отыратын негізгі сала ретінде қарастырады. Әдеби сынды әдебиеттану ғылымына теліп қоюға автор келісе бермейді. Екеуінің қаншама ортақ, ұқсас жақтары болғанымен, өз кезегінде бірімен-бірі

катыса бермейтін тұстары да баршылық. «Сын көбіне, бүгінгі әдеби процесті зерттейді; оның ертеңгі даму қамын ойластырып, жол нұсқап отырады. Бұл ретте сынды әдебиеттің келешегіне бағыт сілтер ғылым деп шартты түрде атауға болатын секілді. Ал ғылымға келсек, ол көбіне әдебиеттің өткенін зерттейді. Осы мәселеге дәстүр мен жаңашылдық проблемасы тұрғысынан келетін болсақ, сын оны жаңа асуларға жетелейді. Ғылым әдебиетті бұрыннан келе жатқан дәстүр ізінде қарастырады».

Дандай Ысқақұлы әдеби сынның ғылыми сипатына да ерекше ден қояды. Автор сынның сипаттарын айқындай келе, әдеби сынның негізгі субъектісі, мазмұны, методология мен әдістері, құралдары, өмір сүру арнасы, жанрлары, зерттеу объектісі, бағыты, қызметі, принциптері деп құрылымын да жүйелейді.

Әдеби сынның табиғатын жан-жақты талдай келе, автор «әдеби сын дегеніміз - әдебиеттану ғылымы мен қоғамдық ғылымдардың тоғысқан түйінінен пайда болып, күнделікті әдеби процесті зерттейтін, оған баға беріп, оқырманның рухани әлемі аясында қызмет атқаратын әлеуметтік сананың сан қырлы саласы», - толыққанды тұжырым жасайды [1, 14].

Сонау 1990 жылдар аяғында шыққан «Сынсонар» монографиясы қазақ әдеби сынының соғысқа дейінгі дәуірін түгендеп, отызыншы жылдар ойранындағы әдеби сынның «ақтандығын» аршыды. «Қазақ әдебиетінде, - деп жазады ғалым осы кітабында, - әдеби сынның «ішкі» жақтарына, теориясына, методологиялық мәселелеріне назар аудару соңғы уақыттарға дейін қаға берісте қалып келді. Ал, сынды қалай болса солай «дамыта» салуға келмейтін жағдайы тағы бар.

Әдеби сынның да уақыттар бойғы жетілуінде табиғи қалыптасқан, өзіндік «физиономиялық құрылысы, даму заңдылықтары бар». Ғалым алдымен, алған бағытты айқындап алып барып, өзі белгілеген «заңдылықтардың» сырын ашады. Сөйтіп, әдеби процестегі сынның орнын, сын жанрларының даму үрдісін, 1930 – жылдардың аяғында солақайлығынан усойқылығы басым келіп, алаштың асыл азаматтарының басына қара түнек орнатқан қатігез сынның сырына бойлайды. Бұл кезеңдегі жалпы сынға тән жайттар туралы ғалым былайша тұжырым жасайды: «Саяси солақайшылдықтың салдарынан әдебиетте де солақай сындар өріс алды. Көптеген көрнекті қалам қайраткерлерінің шығармашылықтарына саяси кінәлар тағылып, қуғынға ұшырады, аяғы жаппай саяси жазалауларға жалғасты» [2, 86].

Осы кезеңге қатысты ғалымның көз майын тауыса қилы қаріптердегі (араб, латын, кириллица) ескі басылымдардан іздеп тауып, ғылыми айналымға қосқан сыни ой-пікірлер бұрын сол материалдар авторларының атын атауға қорыққан тұста назардан тыс қалған дүниелер болатын.

Ғалымның жаңа ғасырмен жарыса жарыққа шыққан «Сын сымбаты» еңбегінде қазақ әдеби сынының өткен ғасырдың екінші жартысындағы жай-күйі сараланып, сын жанрының өркендеуіне «Жұлдыз», «Жалын» сияқты әдебиеттің төл басылымдарының көркем сынды дамытудағы қызметіне назар аударылған. Бұл да әдеби жыл қорытындыларында ғана аракідік сөз болғаны болмаса, тың жатқан «тыныш» дүние болатын. Сондай-ақ, мұнда қазақ әдеби сыны мен зерттеушілік пайымның өркендеуіне елеулі үлес қосқан кешегі Н.Төреқұлов, М.Әуезов, С.Мұқановтардан бастап, әдебиеттану ғылымына солардың ізін баса келіп, тау төңкерердей күш – жігермен еңбек еткен Х.Сүйіншәлиев, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, Р.Бердібаев, З.Қабдоловтардың сыни еңбектері мен әдеби зерттеулері кеңінен талданып, таразыланды.

Зерттеуші Д.Ысқақұлының «Сын өнері» атты еңбегі әдеби сынның теориялық мәселелерін ғылыми тұрғыдан қарастырады. Басты мұраты мен негізгі принциптері, әдеби дамудағы орын-үлесі, көркемдік-эстетикалық құндылықтары, өзіндік сыр-сипаттары кеңінен сөз етіледі.

Зерттеу еңбекте қазақ әдебиетіндегі сынның әлеуметтік-публицистикалық, әдеби-ғылыми, лингвистикалық-эстетикалық, шығармашылық һәм сатиралық сипаттары жеке-жеке қарастырылып, ондағы халықтық мұраттарға, тарих тағылымы мен өмір шындығына зор маңыз беріледі. Сол арқылы сынның идеялық-көркемдік дәрежесіне, әдеби процестегі орын-үлесіне, теориясы мен методологиялық мәселелеріне кең орын беріледі. Сын мен сыншы

мұраты, осыған байланысты арғы-бергі кезеңдердегі алуан ізденіс пен қилы көзқарастар да белгілі бір жүйеге түсіп, бүгінгі уақыттың талап-тілектері негізгі назарда болады. Нәтижесінде әдеби сынның табиғаты мен жанрлық жүйесі, әдістері мен түрлері, басты мұрат, ерекшеліктері кеңінен сөз етіледі.

Ғалым әдеби сынның даму жолдары жөнінде «Әдеби сынның тарихына көз жібергенде, оның пайда болу, даму жолдарының әдебиеттің өсіп-өркендеу бағытымен сәйкес келіп отырғандығы байқалады. Әріге бармай-ақ, XIX ғасырдағы орыс әдебиетінде А.Пушкин, Гоголь, Л.Толстой сияқты алыптардың кезінде әдеби сын да шарықтап, шырқау биігіне көтерілді. XX ғасырдағы әдебиеттің сыны күні бүгінгі биігіне шықты. Қазақ әдебиетінде үстіміздегі ғасырдың алғашқы кезеңінде Абайдың, Ахметтің, Мағжанның, Шәкәрімнің, Жүсіпбектің т.б. шығармаларының жарық көруі әдеби-сыншылық ой-пікірлердің жаңаша қарқынмен дамуына түрткі болды. Әсіресе, Абайдың, Мағжанның шығармашылығы жайлы таластар шын мәніндегі профессионал сынның қалыптасып, өріс алуына ұйытқы жасады. Мысалы, кезінде М.Жұмабаевтың шығармашылық сипаты, бағыты төңірегінде түрлі даулар дуылдап тұрған кезде жазылған Ж.Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы» мақаласы қазақ әдеби сынының биік үлгісіне айналды. Әдебиетте түрлі ағымдар, бағыттар пайда болып, тарау-тарау жолдармен дамыған тұстарда оған шырылдап жүріп тура жолды көрсеткен де – осы әдеби сын», - деп жазады.

Ал, әдеби сынның ғылыми қырлары хақында: «...Әдебиеттің сыны мен ғылымының ұқсастық жақтары олардың зерттеу объектілерінің бірлігінен, адресінен – оқырманға бағышталғандығынан, методологиялық негізі мен зерттеу әдістерінің ортақтығынан, ойлау ерекшелігі, жазу мәнері жағынан да көрінеді екен. Әдеби сынның ғылымилық сипаты әдебиеттану ғылымымен байланыстылығында ғана емес, бүкіл қоғамдық ғылымдармен қатыстылығынан да көрінеді.

Әдеби шығарма қоғамдық өмірдің көркемдік көрінісі болса, сол өмір шындығының қалайша көркемдік сипатқа ие болғандығын анықтауға тек әдебиеттану ғылымының шамасы келе бермеуі мүмкін. Әлеуметтік өмірдің сан-саласын түрлі қырларынан зерттейтін тіл білімі, тарих, этнография, философия, заң, экономика, психология, педагогика, этика, эстетика сияқты ғылым тарауларымен де әдеби сын тікелей байланысты болады»- деп түйін түйеді.

Сондай-ақ, сын мұраты туралы: «...әдеби сын дегеніміз, көркем әдебиет, оның ғылымы мен журналистиканың тоғысқан түйінінде пайда болып, күнделікті әдеби процесті зерттейтін, оның жетістіктері мен кемшіліктерін саралап баға беретін, оқырманның дұрыс түсінуіне көмектесетін, рухани әлем аясында қызмет атқаратын әдеби, ғылыми, публицистикалық, әлеуметтік сипатты шығармашылық түрі; қоғамдық сананың бір саласы; көркем әдебиет жайлы дәуір үні. Әдеби сынның басты мақсаты - әдеби процесте болып жатқан жаңалықтарды дер кезінде бағалап оқырмандарға түсіндіріп отыру», - деп байыпты байлам жасайды.

Сөз өнері ғылымында жанр мәселесі – аса күрделі проблемалардың бірі. Дандай Ысқақұлының қазақ әдеби сынындағы жанрлар жүйесін қазақ баспасөзінің тәжірибелеріне сүйене отырып, типологиялық тұрғыдан қарастырып, зерделеуі осы жолда атқарған елеулі еңбегі деуге болады. Сыншы осы тақырыпта әңгіме қозғамас бұрын жалпы жанр мәселесінің жай-күйіне тоқтала кеткен. «Әлемдік әдебиеттану ғылымының тарихында жанр туралы түрлі кездерде айтылған пікірлерді Аристотельден бастап кездестіреміз. Бұларда жанр сипатын әртүрлі қырынан әңгімелеп, табиғатын аша түсушілік бар. Солай бола тұрса да «жанр дегеніміз не?», «оны жіктеудің шарттары» деген сияқты негізгі сауалдарға жауап іздегенде басы ашылмаған қиындықтар туындайды».

Ғалым өз ойын былай жалғастырады: «Белгілі әдебиет теоретиктерінің өздері де жанр проблемасының аса күрделілігіне назар аударып отырған. Б. Томашевский жанрларға жіктеудің өте қиындығын, оны әдеби дамудың белгілі бір тарихи кезеңіне ғана қатысты қарастыру керек екендігін ескертеді [3, 160].

Ю. Тынянов жанрдың барлық белгілерін жан-жақты қамтитын анықтама беру мүмкін емес дегенді айтады [4, 7]. Академик Д.С.Лихачев әдеби дамумен бірге жанрлардың да өзгеріп отыратындығын, сол себепті де алдымен жанрды емес, жанрды тудыратын принциптерді

зерттеуді ұсынады» [5, 55]. «Жанрдың әдебиеттегі жағдайы осылай болғанда, оның сынындағы күй бұдан да күрделілеу. Ол күрделірек әдеби сынның көркемдік, ғылыми, публицистикалық сипаттарынан, қоғамдық – рухани өмірде атқаратын қызметтерінен тікелей туындайды. Әдеби сын жанрларын анықтау оның осындай сан сипатты табиғатына тікелей байланысты».

Сыншы Дандай Ысқақұлы сын жанрларының теориялық тұрғыдан арнайы зерттеу объектісі болмай келе жатқанын атай отырып, оны жіктеуде қалам тартқан зерттеушілер жайлы сөз етеді. Сын жанрларын зерттеп, алғаш жүйелегендердің бірі Л.П.Гроссман оның он жеті типін көрсетеді [6, 61]. Автордың сын жанрларын жіктеуде қандай өлшемдерді басшылыққа алғандығы мәлімсіз. Мұның ішінде сынның негізгі жанрларымен бірге, олай деп санауға келмейтін, оның ішкі мүмкіндіктерінің көрінісі ретінде қабылдауға болатындары бар.

Зерттеушілер әдеби сын жанрларын анықтауда түрлі ұсыныстар білдіруде. Б.Егоров жанрға бөлу тәсілінің үш түрлі типін айтады. Олар:

1. Сынау әдісі бойынша (мысалы, публицистикалық сын, академиялық пікір, т.б.);
2. Әдеби тек бойынша (пародия, памфлет, т.б.);
3. Қамту объектісіне қарай (рецензия, творчестволық портрет, т.б.) [7, 14].

Жалпы сын жанрларының ара жігін дәл ажырату мүмкін емес, өйткені ол – тарихи категория, сын дамуының әртүрлі кезеңдерінде оны анықтауда түрлі белгілеріне қарап отыру керек. Әдеби сын қалыптасуының алғашқы дәуірінде көрініс табатын хабар, аннотация, рецензия сияқты жанрлар көбіне қамту объектісінің ауқымына қарай анықталған.

Ал қазақ әдеби сынының жанрлық сипаттары XIX ғ. I жартысында шыға бастаған «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде айқын көрініс тапты. Онда әр мезгілде жарияланған мақалаларда жанрлық белгілер саралана түсті – дей келе, осы жайлы өз ойын сыншы былай толғайды: «Қазақ топырағында көркем әдебиет жайлы ой-пікірлердің өмір сүретін көрініс табатын орта – баспасөздің дамуымен бірге сын жанрлары да қалыптасып, жетіле түсті. Қазір қазақ әдеби сынының барлық жанрлары дерлік қалыптасқан, жанрлық мол мүмкіндіктерді толық пайдалануға жағдайлары бар деуге болады.

Сын жанрларын айқындаудың басты белгілерінің бірі – оның зерттеу объектісі. Әдеби сын қарастыратын негізгі объектілер – шығарма, жазушы, әдеби процесс. Осы үш түрлі объектіге орай, соларға сәйкес келетін рецензия, шығармашылық портрет, мақала жанрлары қалыптасқан. Сынның басқа жанрлары осы үшеуінің төңірегінде топталып, түрліше жағдайдағы көріністері іспеттес. Зерттеу объектісі аннотацияда, рецензияда, пародияда – біреу, ол жекелеген шығарма, кітап. Творчестволық портрет, эпиграмма, әдеби фельетон, эссе сияқты сын жанрларының негізгі объектісі – жекелеген қаламгер. Ал, мақала, шолу, әдеби памфлет, әдеби есеп, т.б. негізінен әдеби өмірдің өзекті мәселелеріне арналады. Демек, сын мақалаларының қамту аумағы да – олардың жанрлық ерекшеліктерін анықтай түсуге көмектесетін өлшемдердің бірі.

Сөйтіп сыншы ұлттық сынымыздың өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ әдеби сынының мынадай негізгі жанрларын атап көрсетеді: әдеби хабар, аннотация, рецензия, мақала, шығармашылық портрет, шолу, эссе, әдеби фельетон, әдеби пародия, әдеби эпиграмма, монография. Бұлардан басқа библиографиялық көрсеткіш, әдеби есеп, әдеби очерк, әдеби шарж, т.б. жанрлар бар екенін ескертіп кетеді.

Профессор Д.Ысқақұлы сын жанрларын жіктеп қана қойған жоқ, оларға сипаттама беріп, ой зердесінен өткізе білді. Енді кезекті осы сын жанрларының ең негізгілері жайлы қысқаша сипаттамаларға берейік. Өз әңгімесін сын жанрлары ішіндегі ең маңыздысы әдеби хабар жайлы бастаған сыншы «әдеби хабар – сын жанрларының ішіндегі» жасы жағынан ең үлкені, көлемі шағын, икемділігі жағынан шапшаң, ең елгезек «тіл алғышы» - деп атап көрсетіп, өз сипаттамасын былайша жалғастырады: «Баспасөз бетіндегі әдеби пікірлер ең алдымен, хабар түрінде көрінді десе болғандай. Мәдени өмірдегі елеулі деп табылған әдеби фактілер оқырманға ең алдымен, хабар түрінде баспасөз арқылы жетеді. Қандай оқиғаны хабардың объектісі етіп алудың өзінде де сыншылық-бағдарлаушылық сипат бар. Көбіне оқырманға пайдасы бар, ұнамды оқиғалар хабардың объектісіне айналады».

Сыншы алғашқы қазақ баспасөзінде көрінген әдеби сынның мұндай түрі профессор Т. Кәкішев «Жарнама – сынның « өзіндік ерекшеліктерін сипаттап берген мына пікірін келтірді: «Сын жанрының ішкі түрлері дамып – жетілмеген кезеңде талдаудан гөрі, көңіл білдіру, тілек айту басым болатыны аян», « Жарнама – сын пәлендей көркем шығарманың дүниеге келгенін хабарлау міндетін атқарады» [8, 84].

Сын жанрының келесі бір маңызды да негізгі түрі – аннотация жайлы Д.Ысқақов былай деген: «Аннотация – сын жанрының ішіндегі ең шағын көлемдісі, шын мәніндегі әдеби сынның бастау алар бұлағы. Алғаш көрінген түрі десе де болғандай. Аннотация объектісі – бір ғана шығарма, кітап. Мақсаты – кітаптың не туралы екендігімен таныстыру. Әдеби сынның басқа жанрлары сияқты алдына көп міндеттер қоймайды, жоғарыда айтылған бір мақсатты шағын көлемде орындау аннотацияның негізгі жанрлық ерекшелігін айқындайтын өлшем болып табылады».

«Рецензия – сын жанрларының ішіндегі ең көп қолданылатын, өрісі кең жанр» - деп бастайды сыншы. Әрі қарайғы оның ойы былай жалғасады: «Рецензия – латын сөзі, қазақша тексеру, бағалау, пікір білдіру дегенді білдіреді. Рецензия дегеніміз - әдеби шығарманы сыни тұрғыдан талдап қарастырып бағалайтын, пікір білдіретін әдеби сынның жанры».

Сыншы ойынша, рецензияның ең маңызды міндеті – сапасыздыққа қарсы күрес. «Әдетте – дейді ол – рецензияның көпшілігі сәтті делінген туындыларға арналады да, сапасыздыққа қарсы күрес жағы әлсіздеу соғып отырған. Әсіресе, бүгінгі күн сынында әдебиеттегі кемшілік атаулыға қарсы күрес жағы сын көтермейді. Солай бола тұрса да, әдеби сынымыздың әдеби сауатсыздыққа қарсы қажырлы қайрат көрсете білген үлгілерін көптеп көреміз».

Келесі сөзді Д. Ысқақұлының сын жанрлары ішіндегі ең ауқымды түрі - мақала жайлы пікірлеріне берейік: «Мақала терминінің әдетте екі түрлі ұғымы бар. Біріншісі, көбіне баспасөз бетінде жарияланған материалдардың жалпы аты ретінде қолданып жүр. «Газетке мақала шығыпты» дегенде, ол рецензия да, хабар да, шолу да, фельетон да болуы мүмкін. Екінші – нақтылы баспасөз жанрының атауы. Газеттің хабар, аннотация, репортаж, очерк, рецензия сияқты жанрлары бар десек, мақала да сол секілді осы қатардан белді орын алады. «Мақала – баспасөз жанрларының ішіндегі ең көп қолданылатын және кеңінен талдайтын мүмкіндігі молырағы. Біз мақаланы осы жанрлық тұрғыдан қарастырамыз.

Әдеби ой-пікірлерді кеңінен насихаттау үшін әдеби сын баспасөздің мақала жанрын барынша пайдаланды. Кей зерттеушілер мақаланың әдеби сында ең көп қолданылатындығын талдаушылық, пікір білдірушілік мүмкіндіктерінің молдығын, көлемі, формасы жағынан ыңғайлығын ескере отырып, оны сын жанрларының ішіндегі ең бастысы, негізгісі деп біледі». Ғалым сондай-ақ мақала жанрының мақсатын, зерттеу объектісін, құрылымдық жағы мен басқа жанрлардан ерекшелігін де саралап берген екен: «Мақаланың мақсаты - әдеби өмірде болып жатқан маңызды құбылыстарды, оқиғаларды талдап – бағалау, оның заңдылықтарын ашу, оқырмандарға түсіндіріп отыру.

Сондықтан да мақалада әдеби сынның ғылыми публицистикалық сипаты айқын көрінеді. Мақала әдетте белгілі бір идеяның «әлеуметтік ой-пікірдің негізінде жазылып», сол мәселені талдауға, түсіндіруге, осыған қатысты өз пікірлерін білдіруге құрылады. Көбіне қазіргі әдебиеттің бір немесе бірнеше зәру мәселесі көтерілген мақаланың проблемалық сипаты анық. Демек, мақаланың зерттеу объектісі - әдеби процестің жекелеген зәру мәселелері. Мысалы, рецензия бір кітап туралы жазылып, соған жан-жақты сипаттама беріп, бағалауға ұмтылса, мақаланы бұл кітап тұтас көркем туынды ретінде қызықтырмайды, онда көркем бейнеленген әлеуметтік, адамгершілік, эстетикалық проблемалардың бірі төңірегінде әңгіме қозғалады, немесе шығарманың идеялық – көркемдік жағының бір ғана қыры сөз болады. Мақала авторы көтеріліп отырған мәселеге қатысты өз ойларын дәлелдеуге дәйектерді бір кітаптан немесе бірнеше кітаптардан, тіпті бүкіл әдебиеттерден алуы мүмкін.

Сондықтан да мақала - әдеби өмірдің өзекті өңірлеріне батыл барып, толымды пайымдаулар жасауына шамасы да, мүмкіндіктері де мол жанр. Профессор Д.Ысқақұлы сын жанрының ең бір маңызды түрі әдеби шолуға кеңінен тоқталып , саралап берген. Біз сол пайымдауларға қысқаша ғана тоқталмақпыз. «Аннотация, рецензия, шығармашылық портрет,

мақала сияқты сын жанрлары негізінен әдеби өмірдің бір ғана құбылысын, не мәселесін қарастырып, сол төңіректе ғана сөз қозғайды. Олар әдеби процестен үзік-үзік мағлұматтар ғана береді, мүмкіндіктері шектеулі. Ал көркемдік дамудың тұтас көрінісін жасап, ондағы басты тенденцияларды анықтау шолудың еншісінде. Атынан-ақ көрініп тұрғандай, көркем әдебиетте жүріп жатқан өмірдің біртұтас көрінісін жасау әдеби шолудың басты мақсаты болып табылады.

Әдеби шолудың негізгі зерттеу объектісі - әдеби өмір де, мақсаты соны шолып, пікір білдіру. Әдеби шолудың сынның басқа жанрларынан басты ерекшелігі – шолынып отырған әдеби объектінің шынайы көрінісін жасау. Шолудың негізгі жанрлық белгісі қарастырылып отырған объектінің, яғни әдеби өмірдің біртұтас панорамасын жасау, сол туралы пікір білдіру болса, осы мақсатқа жету үшін ол сынның басқа жанрларының мүмкіндіктерін еркін пайдаланады. Шолудың ішінде библиографияның, хабардың, аннотацияның, рецензияның, мақаланың, шығармашылық портреттің т.б. элементтері жүре береді. Сыншы айтар ойының бағытына қарай баяндау, толғаныс, суреттеу, талдау, жинақтау секілді тәсілдерді кеңінен қолданады» - деп, сыншы жалпы әдеби шолуға түсінік береді де, олардың құрылымына былай тоқталады: «Әдеби шолудың ішкі анатомиялық құрылымы негізгі үш түрлі құрамдас бөліктерден тұрады.

Оның біріншісі - әдеби фактілер, яғни фактілердің жиынтығы. Олар бір-бірімен органикалық байланысты, көркемдік дамуды бейнелей алатын айтылар басты мәселеге тікелей қатысты болуы керек.

Екіншіден, шолуда міндетті түрде әдебиеттің фактілеріне негізделген ой айтылу керек.

Үшіншіден, сыншы өз ойын тиімді жеткізудің түрлі жолдарын таңдайды. Бұл ретте әдеби фактілерге берілген түсініктемелер негізгі роль атқарады».

Зерттеуші Д.Ысқақұлы сын жанрының тағы бір түрі эссе жайлы былай дейді: «Эссе латынның таразылау, ағылшынның, француздың очерк, мақала деген ұғымын білдіреді. Эссе жанрының негізін салған – француздың үлкен гуманист, философ жазушысы М. Монтень. Кейіннен бұл жанрда көптеген жазушылар, философтар, қоғам қайраткерлері қалам тартып, әдебиеттің ерекше эссеистика саласы қалыптасты.

Эссенің өміршеңдік танытуы оның көркем әдебиет пен ғылымның жақсы қасиеттерін бойына сіңіріп, оқырман ойын қозғай білуіне байланысты болса керек. Жүрекке жылы тиетін лиризм – эссенің сипатты қасиеттерінің бірі. Қайсы бір эсселерді автордың әдебиет, өмір туралы философиялық толғаныстары дерлік. Эссенің жанрлық ерекшелігі – оның композициялық құрылымының еркіндік танытуы. Мұнда басқа жанрлар секілді қалыпты стандарт байқалмайды. Автор өз ойларын жүйелі, жүйесіз баяндайды. Пікір білдіру бір кітап, жазушы, тақырып, әдеби өмір жайлы нақтылы болуы да, не жалпы әдебиеттің кейбір мәселелері хақындағы үзік-үзік ойлардан тұруы да мүмкін. Кейде естелік түрінде жазылып, жазушының шығармашылығы жайлы пікірлер оның іс-әрекетін көрсету, айтқан сөздерін келтіру арқылы да білдіреді. Кей эсселер әңгіме-естелік түрінде жазылса, енді біреулері қара сөзді лирика, яғни әдебиет жайлы толғаныс болып келеді. Соңғы жылдарда эссенің әдеби трактат, әдеби тезис, әдеби күнделік түрлері де бой көрсетіп жүр. Эссе көркемдік жанр болса да, оның сыншылық сипаты айқын. Әдетте әдебиеттің тарихында өзіндік орны бар үлкен қайраткерлер жайында естелік, не толғаныс түрінде жазылып, оған деген автордың субъективті пікірлері айтылады. Эсседе ғылыми талдаулардан гөрі автордың өзіндік әсерлері, шығармашылық тәжірибелеріне негізделген ойлары басым, шағын көлемді еркін құрылымды келіп, көркем әдеби стильде жазылады. Сонымен сын жанрларының ішіндегі эссе жанры - әдебиет жайлы не бір құнарлы ойлардың бір бұлағы, әдебиетіміз, қаламгерлеріміз хақында жүректі жарып шыққан ақжолтай пікірлерді оқырмандарға жан жылуымен, әсем әсерімен, бейнелі бояуымен сол күйінде жеткізудің бірден бір арнасы. Көркем әдебиет пен оның сынының арасында жүріп, екеуіне бірдей қызмет ететін өміршең жанр. Қазақ сыншылдық тұрғыдағы эссеистикасы әлі жас. Қазақ әдебиеті мен сынында эссенің эссеистика аталатын үлкен өркенді алаңға айналатындығына сеніміміз мол. Сонымен, әдеби сының жанрлық түзілісі әдеби фактінің сипатына, соған байланысты сын міндеттеріне де тікелей байланысты

екендігі көрінеді. Міне, осындай әдеби сынның басты белгілерін ескере отырып, Д. Ысқақұлы сын жанрларын бірнеше топқа бөлді. Оның классификациясын жасады.

Әдебиет – ардың ісі. Демек, көркем әдебиетке жүктелер жүк – айрықша. Әдебиет - әрбір ұлттың болмысын, ар намысын, рухани, мәдени дәрежесін байқатар айнасы. Әдебиеттің осындай биікте көрінуіне бірден бір жағдай жасап, жол нұсқайтын, арын арлап, жоғын жоқтап, қоғамдық сананың сын сарабынан өткізіп, таразылап отыратын – оның сыны. Нақтылай айтсақ, ұлттық әдебиет, оның ғылымы, оқырман қауым әдеби сынға дәуір талабы тұрғысынан белгілі бір дәрежеде өз аттарынан сөйлеуге өкілеттіктерін берген. Сондықтан да әдеби сынға қоғамдық өмірдің рухани әлемінде аса маңызды міндеттер жүктелген.

Сынның дәрежесі белгілі бір шамада көркем әдебиеттің де жай күйін аңғартады. Әдеби сын көркем әдебиетпен бірге пайда болып, дамиды. Сынның тағдыры – қиын да күрделі.

Ойымызды түйіндей келе, қазақ әдеби сынының теориялық мәселелерін зерттеп, сын жанрларын жүйелеп, арнайы оқу құралын жасап, жоғары оқу орындарына «Сын теориясы» деген арнайы курстың енуіне себепші болған ғалым – Дандай Ысқақұлы. Ғалым-сыншы Д.Ысқақұлы әдеби сынның табиғатын анықтап, әдеби сынның негізгі құрамдас бөліктерін (әдеби сынның мазмұны, әдіснама мен әдістері, жанрлары, зерттеу объектісі, бағыты, қызметі, түрлері, принциптерін) атап көрсетті. Ғылыми принциптерге сүйене отырып, әдеби сынның жанрларын жіктеді. Әдеби сынның сатиралық жанрларын қарастырып, әдеби сынның басқа да жанрлық түрлерін анықтап, әдеби айналымға енгізді. Сондықтан да әдеби сынның табиғатын теориялық, практикалық тұрғыдан зерттеген Д. Ысқақұлының еңбектері әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселелердің біріне айналмақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ысқақұлы Д. Сын шын болсын. – Алматы: Санат, 1991. – 288 б.
- 2 Ысқақұлы Д. Сынсонар. – Алматы: Рауан, 1994. – 296 б.
- 3 Томашевский Б. Теория литературы. – М.: Федерация, 1928 – с.160.
- 4 Тынянов Ю. Архаисты иноваторы. – Л., 1929. – 97.
- 5 Лихачев Д. Поэтика древнерусской литературы. – М.: Наука, 1979. – 261 с.
- 6 Гроссман Л. Жанры литературной критики. – М.: «Искусство», 1925. – 155 с.
- 7 Егоров Б. О мастерстве литературной критики. – Л.: Наука, 1980. – 198 с.
- 8 Кәкішев Т. Сын сапары. – Алматы: Жазушы, 1971. – 284 б.

Цель статьи – всесторонний анализ малоизученной на сегодняшний день темы – теория жанра. Авторами рассмотрены жанры национальной литературной критики. Классификационная система жанра представлена через новаторские взгляды и сравнительные мнения с научной точки зрения. Выделены особенности и главные признаки жанра критики. Дана оценка литературно-критическим трудам Т. Какишева и Д. Ысқақұлы.

The article is devoted to the main and modern problems in national literature. The authors identified the subject of their work to investigate actual themes which are used in seldom genre theory. According to systematic classification critical genre in national literature and innovational research, also taking into consideration comparative opinions to determine some achievements in scientific and research works. Critical genre with its own features and the main characteristics are also estimated according to investigation of scientific theory. The history and theory of critical genre are valued in the works of T.Kakishuly and D.Yskakuly.

Н.Қ. Смағұлова¹, Ж.Т. Қадыров²

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті¹
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті²
Көкшетау¹, Петропавл², Қазақстан
Smaghulova13@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ЕРКІНДІК КӨРІНІСІ

Мақалада қазіргі қазақ әңгімелеріндегі еркіндік мәселесі қарастырылған. Асқар Алтайдың «Кентавр», «Балақ бау», Нұрғали Ораздың «Алтын сауытты батыр», Талаптан Ахметжанның «Айқасқа» әңгімелеріндегі романтизм, оның негізіндегі бостандық, тәуелсіздік идеялары талданған. Белгілі бір тарихи кезеңдегі ұлт тағдыры, оның әдебиеттегі көрінісі, қаламгерлер шеберлігі жан-жақты ашылған. Шығармалардағы кеңістік пен кейіпкер арасындағы қарым-қатынас авторлық позиция тұрғысынан зерттелген.

Сондай-ақ ұлттық ерекшеліктердің белгісі ретінде көрінетін образдардың өзіндік сипаты негізге алынған. Шартты және символдық образдардың жасалу жолдары анықталған.

Түйін сөздер: еркіндік, романтизм, ұлт тағдыры, шартты образдар

Қазіргі қазақ әңгімелерінде көтеріліп жүрген басты мәселелердің бірі еркіндік. Еркіндіктің көтерілуі дүниені романтикалық тұрғыдан қабылдаумен тығыз байланысты. Себебі романтизмнің идеялық-эстетикалық концепциясында бостандық, еркіндік ұғымдары маңызды орын алады. Қай кезеңдегі, қай халықтың романтизмі болмасын, оны жарыққа шығарған – бостандық, тәуелсіздік идеялары. Қазақ әдебиетіндегі бұл әдеби бағыттың қоғамдық қозғаушы күші де осы идея болды. Өмір сүріп отырған қоғамның тарихи-әлеуметтік жағдайына байланысты бір романтиктер жеке бастың еркіндігіне назар аударса, бір тобы ұлт бостандығына көп көңіл бөледі.

Жазушылар Асқар Алтайдың «Кентавр», «Балақ бау», Нұрғали Ораздың «Алтын сауытты батыр», Талаптан Ахметжанның «Айқасқа» әңгімелерінің өзегіне санаулы адамдардың тағдыр талайы емес, белгілі бір тарихи кезеңдегі халық тағдыры арқау болған. Бұл әңгімелерде романтикалық сипаттағы, қиял тағдырлы кейіпкерлерді көрсету, оны өткір тартыстан өткізу, характердің психологиялық тереңдігін баяндаудағы драматизм мен эмоция күші ерекше сезіледі.

Асқар Алтайдың «Кентавр» әңгімесінде басты образ ретінде құлыншақ-сәби алынған. Автор атомдық сынақ апатының зардабынан Моншақ ана өмірге жылқы тұрпатты сәби әкелді деп көрсетіп, соның негізінде оқиғаны өрбіткен. Бұл жағдай әңгімеде былай суреттелген: «Семей мен Өскеменнің қазақ-орыс аралас дәрігерлері аяғы ауыр мұны тексер келіп, «Құрсағыңда бала емес, аң мен құсқа ұқсас құбыжық жатыр» деп шошытып еді. «УЗИ» дегенге қайта-қайта түсіріп, «Бақылауға аламыз, босанғанша тірі пендеге тіс жармайсың! Ішің үлкен. Жарып алуымыз мүмкін» деп күшейген-ді. Бұл сөзді естігенде, Моншақ «Жарылып өлгенше, жарымның қолында өлейін» деп Өскемен емханасынан қашып кеткен». Осылайша Аққазы мен Моншақ болашақ сәбилерінің тағдырынан қорқып ел-жұрттан безіп, айдалаға көшіп кеткен болатын.

Тау ішінде күн кешіп жатқан бұл пенделерді елмен байланыстырып тұрған Керімғазы ғана еді. Дүниеге көптен күткен сәбилері келеді. Құлын тұрпатты сәбиді алғаш көргенде Аққазы қатты шошып кеткен еді. Артынша есін жиып, сәбидің кіндігін кеседі.

Жазушы осынау иірімі мол психологиялық процестің әрбір қалтарысын қағыс қалдырмауға тырысады. Осылайша зарықтырып дүниеге келген құлын-сәби табиғи заңдылыққа сай күн санап өсіп жатады. «жылқы тұрпатты, адам тұлғалы нәресте де ширады.

Ол жануардай жылдам аяқтанды. Ертегідегідей ерте тілі шығып, ерте ес кіреді. Әкесі бөтенсімей бауырына басып, анасы жерінбей жанына алған, көкесі жатсынбай иығына шығарған. Жұрт көзінен жырақта—кәрі таудың қуысында, іш бірдей пенденің ұысында өсіп келе жатқан еркін еді, ерікті еді» [1, 12] деп жазушы оның тек өсіп келе жатқанын емес, еркін екенін баса айтады.

Автор XX ғасырдағы қазақ халқының қиын да қатал тағдырының тағы бір қатпары болып жабысқан ядролық сынақ апатының зардабынан туған құлын-сәбиге деген аянышты, мүсіркеуді немесе сәбидің бойынан өз тұрпатына қарап қорлану, назалану, айналасына лағынет айтқанын көрсетпейді. Тек ол жалғыздықты сезінгенін байқатады. Құлын-сәби әрине жұрт көзінен жырақта өмір сүріп жатыр. Дегенмен ата-анасы мен Керімғазы көкесінің өзіне деген ықыласы өзгеше.

Әңгіменің өзегіне ой жүгірте отырып, жазушы Басаралы бейнесі арқылы ұлттық рухты көрсетуге тырысты деген ой қорытуға болады. Себебі талай жыл неше түрлі зобаланды көрген халық бойынан ұлттық рухтың күші кеми бергені аян. Жылқы тұрпатты, бірақ адам тұлғалы Басаралының дүниеге келуінің өзі талас-тартысқа түседі. Алдыңғы екі сәбиінен айырылған ана үшіншісінен айырылып қалмаудың жолын іздейді. Бұл тығырықтан шығудың жалғыз жолы – ел-жұрттан жыраққа кеу еді. Қаламгер әңгімеде сана ағымын суреттеуге мән берген. Мақсаты—кейіпкерлердің жан дүниесін тереңнен тартып, қопара көрсету. Тұйыққа тірелген Аққазы мен Моншақтың ащы мұңын да автор жасырмайды.

Автор жырақта өмір сүріп жатқан Аққазы мен Моншақ игі мақсат үшін күресіп жатқанын байқатады. Ұлттық рух бейнесіндей Басаралыға қарап тұрып Керімғазыға мынадай ой келеді: «Мұның мына бауырындай бұл өңірде, тіпті бұл дүниеде бірде-бір жан жоқ. Ол қарт Тарбағатайдың тарғыл-тарлан тасындай ақиқат. Ертең-ақ ер жетіп шыға келгенде, танданбайтын жұрт, таңдай қақпас дүние болмас. Бар әлем бауырының тұлға-тұрпатына бас иіп, маңайынан үйіріліп шыға алмас. Сонда таныр бұларды... Мұның Аққазы мен Моншақтай аға-жеңгесінің жұрт көзінен жасырын жасаған ерлігін сонда мойындар олар. Оған да жетер бұл. Ол күнді де көрер ел-жұрт. Тек жылқы тұрпатты жынысы аман болғай» [1, 12] Керімғазы осындай сезінісімен, осындай азаматтық абзалдығымен, дарқан болмысымен оқшау. Бұл оның рухани табиғаты, шынайы бітім-болмысы. Автордың ойы терең. Ұлттың биіктігіне сенеді. Болашағынан үміт күтеді. Құлын-сәби тұлғасы әлі талайды таң қалдырары сөзсіз.

Жазушы өз замандастары сияқты ядролық апат аймағында дүниеге келген кемтар, өз ортасына лағынет айтып өскен, өзінің осындай күйге ұшырағанына кінәліні іздеп, болашағынан үмітін үзген сәби бейнесін емес, жылқы тұрпатына қарамастан айналасына зор сүйіспеншілікпен, сеніммен, болашағына үлкен мұратпен қараған құлыншақ-сәби бейнесін жасаған. Адамзат ортасынан жырақ өмір сүріп жатқан Аққазы мен Моншаққа тек табиғат қана қорғаныш сияқты. Олар өздерінің зарыға күткен тағдырын тек қана табиғатпен байланыстырып отыр.

Еркін далада еркін тыныстап өскен Басаралы өсе келе өзінің өзгеше екенін сезіне бастаған еді. «Тұнық табиғатта Басаралының санасы сараланды. Өзінің тірі пендеге ұқсамайтын жалғыз екенін сезді. Әкесі мен көкесі ескерткен, шешесі көз жасын төгіп айтқан: «тірі пендеге жолама! Көздеріне түспе!» деген сөзді берік ұстады» [1, 12] деген үзіндіден автор осыны байқатады. Ол тек түр-тұрпаты жағынан ғана емес, бүкіл жан-дүниесімен де мына жалпақ жаһанда жалғыз еді. Автор Басаралыны дүниеге өзгеше бітіммен ғана әкеліп қойған жоқ, басқа дүниетаным иесі еткен еді. Ол табиғат-ананың төсінде оның бар мейірімін бойына жинап, оған табынып өсті. Басаралы сондықтан да болар адам баласына көңілі ақ еді. Әңгімеде «еті үйрене келе құнан-жігіт те жақын келіскен қауіпті де ұмытқан ... Адамдарға деген ақ сезім сабыр сақтатпады» [1, 13] деген жолдар осының дәлелі.

Бірақ адам баласы оған оқ жұмсады. Бойына тәңірі қуат берді ме құнан-жігіт жараланғанына қарамастан құла түзге қарай құйындатып кете барады. Құнан-жігіт дүниеге келген тас үйге тәңірінің көзі түсіп, күн нұры құйылған еді. Аққазы баласының санасына: «Тәңірі деген Алла! Бәрімізді де бір Алла жаратқан. Қорықсаң —сол Алладан

қорқайық ...Өзгеден қорықпа, ұлым!» [1, 13] деген сөз арқылы имандылық сіңіргенін байқаймыз.

Сондай-ақ түркі халқы үшін жаратылыстың құдіретті иесі –тәңірі. Сондықтан да жаны мен тәні пәк, таза, рухани биік тұрған шартты бейне Басаралы екі аяқтылардың қатыгездігіне жанұшыра қарсы шыққан еді. Тәні мен жаны жаралы құнан-жігіт зулап кете барды, ол өлген жоқ. Ендеше ұлт рухын жаралағанмен жойып жіберу мүмкін емес. «Сар даласы сағына күткен тұрандық жылқы-адам осылайша қайта оралған еді» деген ой романтикалық леп береді.

Кеңістік пен кейіпкер қатынасын жазушы әңгімеде шиеленістіріп, табыстырып, туыстырып отырған. Сондықтан да әңгіменің негізгі кейіпкерлері мен оларды өсіріп-өндірген даланың қарым-қатынасы баласы мен анасының, қоян-қолтық аралас дос пен достың қарым-қатынасындай. Әділетсіздіктен тауандары шағылып, үдере қашқанда олардың тапқаны осы дала, тіршіліктен жанға шипа, көңілге дәрі бір қыдыру үміт тапқанда да ығып келгендері –осы дала. Сондай-ақ әңгімедегі Басаралының асқарға қол созған өрлігі мен жалғыздығы, іс-қимыл өршілдігі мен рухының аласапыран қуаты, өз бойынан сыртқа шығуға асыққан шексіз де бұлыққан ішкі рухани күші оқырманын өзіне тәнті етеді. Сырттай момын, өмірді ой таразасына салып өлшейтін Аққазы бойында от бар.

Жазушы кейіпкері –азаматтық позициясы анық, әлеуметтік жағынан белсенді кейіпкер. Басаралының іштегі шексіз еркіндігінің сыртқы қажеттілікпен кереғар келіп, жарасымдылық таба алмауы –оның адамдар қоғамынан кетуіне әкеледі. Кейіпкердің басты ерекшелігі де – әлдебір жаңа дүниеге, пәктікке, тазалыққа ұмтылуы, поэтикалық асқақ сезімдер мен арманға беріліп табиғат сұлулығымен жүрегімен терең сезіне білген қасиетінде жатыр. Әңгімедегі романтикалық пафос тек негізгі кейіпкердің мінез ерекшелігімен ғана емес, әңгімедегі баяндау тәсілінің стильдік ерекшелігінен де көрінеді. Баяндаудағы көтеріңкі эмоцияналдық бояу, биік романтикалық леп бірден көзге ұрады.

Қазақ халқының XX ғасырдағы трагедиясы жерінің сынақ аймағына айналғаны екені Думан Рамазанның «Соңғы дем» әңгімесінде басты кейіпкер кешегі арыстай азамат, бүгін бір уыс болып бүрісіп төсек тартып жатқан ауру Нұрбек өмірі арқылы көрсетілген. Аtpал азаматтың осындай күйге ұшырауына бірден-бір себеп қазақ даласының сынақ аймағына айналуының кесірінен талай сәби тумай жатып мүгедек болғаны да әңгімеде жүрек сыздата бейнеленген.

« – Жоға, құдай! Ол ауырғалы қаш-а-ан. Бөбешегі екіге айырылып, танауының тесігі таңдайынан шығып, жарымжан болып туды ғой, байғұс бала.Аузымен ғана дем алады.Кейде ауа жетпей қала ма, әйтеуір, біреу буындырып жатқандай тыпырлап, жүзі қызара ісініп кетеді, – деді қарт жанарына іркілген жасты жаулығының ұшымен сүртіп.—Адам бола ма, болмай ма, білмеймін!Осының бәрі ай сайын жер-дүниені сілкінітіп жатқан жарылыстардың әсері ғой.

– Иә, жарқыным. ...Мәдидің қызы биыл жетіге шықты дегенге кім иланады.Әлі тұсауын кеспеген сәби секілді. Былқ-сылқ етіп жүре алмайды.Атом емес, ақырзаман болды ғой бізге.

– Нұрбектің де дерті содан болды ғой деп ойлаймын» [2, 37] деген сәт осыған дәлел бола алады.

Шағын ғана ауылдың сәбиі мен арыстай азаматы мүсәпір күй кешіп жатқанда басшысы қандай «шешім қабылдағаны» да жазушы назарынан тыс қалмаған. «Көмектесе алмаймыз.Биыл жауын жаумай құрғақшылық болғанын өзінде білесің» немесе « – Не деген сөз ұқпайтын адамсыз. Шөпті сен түгіл совхоздың малына да жинай алмай жатырмыз» деген сөздерден «ел басшысының» анық бейнесі көрінеді. Тек қана дала ғана емес, адамгершілік те құрғақшылыққа ұшырағандай. Мейірім, жанашырлық сезім жауын қалай жаумаса ол да тамшы болып тамбай тұр. Адам баласының жабырқаған көңіліне бір сәт қуаныш сыйлаудан да совхоздың малы бірінші кезекте тұрған қоғам кімді болса да жарылқаудан аулақ еді. Соңғы демі таусылғанша Нұрбектің екі баласының тағдырына қиналуы тегін емес. Ол өзі осы ортаның, қоғамның бір мүшесі ретінде еңбек етті, тіршілік кешті. Ал бүгін ешкімге керек емес. Себебі ауру меңдеген Нұрбектің ештеңеге шамасы келмейді.Нұрбектің тәні мен жаны тіршілік үшін арпалысқанымен өз күшіне мінген дерт бар билікті қолына алған еді.Қаншама адамның

ерте үзілген ғұмыры мен өмір бойы тән кемістігін тартқан мүсәпір халіне кім кінәлі, кім жауап береді деген сұрақ жазушы әңгімесінің идеясын танытады.

« – Е, әжей! Жыланды кім тауып әкеледі. Жатқанға жан жуымас дегендей, бізді адам санатына қосып, елеп-ескеретін пенде бар ма бұл күнде!? Тек құлын тайдай тебісіп, тек өскен құрдастары ғана көңілін сұрап, қарайласып тұратын. Азын-аулақ малдың жылдағы жем-шөбі де солардың мойнында еді. Биыл, өзіңіз білесіз әлгі Қанат ауырмай-сырқамай асылып өлді. Серік кенеттен жабысқан қылтамақтан қайтыс болды. Ал Жайсаң Жетісу бойына қоныс аударды. Енді шөп түсіру де қияметке айналды. Сау жүргенде еркектің қадірін білмейді екенбіз ғой!...» [2, 38] деп торыққан Нұрбектің жары Гүлжан. Мына қиын күндерде кімнен көмек сұрарын білмей дал болып жүр. Күйеуінің осындай күйге түскені, оның құлын-тайдай тебісіп өскен жолдастарының өлімі, шағын ауылды жайлаған өлім мен тән кемдігі Гүлжанды болашаққа деген сенімнен, жалпы айналасындағы адамдардың адами қасиеттерінен күдер үздіріп отыр. «дәрігерлер Нұрбекке ақты көбірек ішсін дейді. Қасқа сиыр аштан өлсе сүтті қайдан алмақпыз, деді өзіне-өзі тысқа шыққан соң. – жақын маңда екеуміздің де емешесі үзілер ағайынымыз жоқ. Құдай-ау, мұнша сорлайтындай не қылып еді» [2, 39] деген Гүлжан толғанысы осыған дәлел.

Әңгіменің аяғында Гүлжан әлденені шоқып жатқан құзғынды көреді. Құзғын бейнесі арқылы жазушы жаманшылықты сездіреді. Гүлжан дүниеден өтіп кеткен Нұрбектің үстінен шығады.

Талай заманды басынан кешірген халық тарихына көз жүгіртсек, небір арандатушылық, солақай сыңаржақ саясаттың құрбаны бейбіт жатқан ел болғанын байқаймыз. Кешегі кеңестік жүйеде өмір сүрген «кіші ұлт» өкілдерінің тағдыры небір зұлматты бастан өткерді. Жеке бастың мақсаты, атақ-даңқ, тоймас құлқын құрбаны бүтіндей бір ұлт болғанын тарих ешуақытта естен шығармақ емес. Сондықтан да, қазіргі қазақ прозасы адамды түрлі қарым-қатынас аясында танудағы үлкен бір жаңалық- күн тәртібіне адам және тарих деген мәселені көтерді. Тарих дегенде халық өмірінің артта қалған сан қилы белестері, олардың тағдырына із қалдырған ірілі-ұсақты оқиғалар, бүтін бір жүріп өткен жол елестейді.

Баяндау әдісін қалыптасқан қалыптан өзгеше құра отырып қазіргі жазушылар өткен күн мен бүгінгі кезеңнен тұрмысынан хабар беретін эпизодтарды шендестіре бейнелейді. Сондай-ақ бұл әдіс әңгіме тартысын тереңдетіп, астарлы сипаттама береді.

Нұрғали Ораздың «Алтын сауытты батыр» әңгімесінің сюжетінде бүгінгі күнмен өткен күн қатар өріледі. Әрине өткен күн елес ретінде көрініс тапқан. Автор кейіпкерінің көз алдына өзінің бар салтанатымен халықтың бұрынғы тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын елестеткен. «Елес бәрі елес. Кешкі арайға шомылған байтақ даланы торлаған елес» деген сәтте жазушы кейіпкердің санасын алысқа жетелейді. Оны осы бір елестің әлдііне алып, жанын тербиді. Әрине ол қанша жанына жақын болғанмен бұл елестің ығында қала алмайды. Ол тіпті елеске елітіп әбестеу қылық жасап та қалады. Әңгіменің сюжетіне негіз болған оның даму динамикасын күшейте түсетін Алтын сауытты батыр мен Ақжамал оқиғасы.

Аңызға айналып бара жатқан бұл оқиғаны жазушы әңгімеге негіз етіп алуының бір себебі бұның төңірегінде өзінің басты идеялық толғаныстарын топтамақ. Ақжамал Алтын сауытты батырға кездескенге дейін мінезі жоқ қыз болатын. «... Ақжамалды айтамын да, аса бір ибалы, өте кішіпейіл, көркіне сай мінезі де жібектей есіліп тұрған жан еді ғой. Әлі есімде, талшыбықтай бұралған сымбатты бойына әдемі үйлесетін қызыл жібек көйлегі болатын. Жаз түсе сарғыш тартқан жазира далада, көктемнен қалған жалғыз түп қызғалдақтай құлпырып жүруші еді. Иә-ә, қызғалдаққа ұқсайтын» [3, 37] деп Әбдібек Ақжамалды сүйсіне оны сұлулықтың бейнесіндей етіп суреттеп береді. Осылайша көпті тәнті еткен Ақжамал бір-ақ күнде айықпас дертке шалынады. Оның дертіне әрі себеп, әрі шипа Алтын сауытты батыр еді. Алтын сауытты батырдың елесі тек Ақжамалға ғана көрінетін. Ол алғаш рет Ақжамалға ескі қораның тұсында тоқтатқан еді. Батырдың Ақжамалға айтқан өкпесі: «Мен елімді жаудан қорғауға кеткен де, осында, ескі жер кепеде кәрі анам қалған болатын.... Көк теңіздей толқыған жау ізден төрт есе көп еді. Біз олармен қияметқайым ұзақ шайқасқа түстік.... Енді міне, жасанған жауды күйрете жеңіп елге келсем, сендер менің жер кепемді жермен-жексен қылып,

орнына зәулім сарай салып алыпсыңдар. Мен кеткенде артымда аңырап қалған ауру анам қайда? Оны да көне кепемен бірге таптап тастадыңдар ма» [3, 41]

Жазушы Алтын сауытты батырдың елес бейнесін Ақжамалға кездестіру арқылы құбылыстар арасындағы тартысты көрсеткен. Белгілі бір тарихи кезең ұрпақ пен дәстүр жалғастығын сақтай алмаса оның болашағы күмәнді болуы мүмкін. Өткенге оралу – өзінді тану, өзгені тану. Өткеннің бәрі өкініш емес. Кешегің арқылы бүгінгіңді түсінетінің белгілі. Алтын сауытты батыр ұлттың қанымен бойымен сіңген рух бейнесі. Қанша қоғамдық құбылыстар болса да ұлтты тастап кете алмай аласұрып жүр. Оның Ақжамалға «Бұл қан мәңгі осылай толастамай ағатын қан, киелі қан! Бұл қан сенің қаның ...» [3, 42] деуі осының дәлелі. Ақжамалдың үнемі алтын сауытты батырды іздеуі, онымен бірге алысқа кеткісі келетіні айналасындағыларға түсініксіз.

Жазушы өз туындысын мифтік—фольклорлық сюжетке құра отырып, назарын өткенге – романтикалық қиырларға жібереді. Сюжеттік желіде өткен мен бүгінгі дәуір оқиғасы, аңыз жайлы баяндалғанмен ішкі мазмұны – жақсылық пен жамандық, елге деген махаббат, жалпы адамзаттық мәні бар мәселелер қозғайды. Әңгімеде жазушы бабалар тірлігін ғана емес, олар не үшін өмір сүрді, оларға маңызды дүние не болды деген мәселеге үңіледі.

Ал Асқар Алтайдың «Балақ бау» әңгімесін қоғам мен адам арасындағы қарым-қатынас арқау болған. Бұндағы Есбол мен Ербол тағдыры, қоғамның бағыт-бағдарын көрсеткен. Сондай-ақ бұл екеуіне ортақ асыл сезім тау еркесі қыранға деген сүйіспеншілік. Ерболдың тағдырының күрт өзгеруіне, әділетсіз жала құрбанына айналуына қыран себеп болса, Есболдың әңгіменің басында түн баласында атқа қонуына да бірден-бір себеп қыран тағдыры еді.

Жазушы екі кейіпкердің де жолын аштық, жетімдік үстінде бір тоқайластырса, қыран құстың жолында тағы бір ұштастырады. Бірінші жағдайда өмірдің ыстық-суығына бір салып темірдей жанып алса, екінші жағдайда қырандай еркіндік береді. Көппен бірге соғысқа қатысып, он екі мүшесінің бірін ұрыс даласына тастап келген Ербол елге оралған соң саятшылықпен айналысады. Елдің бәрі бір қазаннан ас ішіп, топпен еңбек етіп жатқан кезде оның тау кезіп кетуі біреулерге әрине ұнаған жоқ. Бірақ аштық кезінде оның өмірін сақтап қалған бүгінгі өкімет емес, сол тау іші, құсбегілік әрекеті еді. «..... туған туыссыз тұлдыр қалған Ербол әркімнің үйінде жүріп, кейіннен аңшыларға ілесіп, Алатау кезіп, арқар атып кеткен. Саятшылыққа үйренеді. Табиғат бойынан рахат тауып, ләззат алдырған саятшылықты өнер тұтып, қыстың көзі қырауда салбурынды мұрат етті. Ол кезде Ербол басына саяткерлік сақина болар деп кім ойлаған?» [4, 15] деген үзіндіден Ерболдың алдыңғы өмірі туралы айтылса да, жазушы соңғы тағдырынан да бір сәт хабар беріп отыр.

Кешегі жеке басқа табыну кезінде, ел ішіндегі атқамінерлердің қарапайым халыққа істеген зорлық-зомбылығы айтылып та, жазылып та жүр. Еңсесі езіліп отырған елге өздерінің өмірін жүргізіп, қарсы келгенді табан аузында «халық жауы» етіп жіберген көрсоқырлар бүгіндей бір ұлттың сағын сындырғаны адам жанын аяздай қаритын жағдай. Ербол да сондай кереуіздің құрбаны болды. «Бар пәле колхоз председателінен келген. Бәріне кінәлі сол! Председатель түлкі терісін сұраған екен. Ербол бермей, екеуі ит жемегенді жесіпті деп, көрші отырған шопан айтып еді. Жел тұрмаса, шөп басы қимылдамайды» [4, 115] деген үзіндіден осындай жағдайды аңғарамыз.

Атпал азаматты бір-ақ түнде жоқ қылған сұрқай заманның адам санасына салған ізі жылдар өтсе де әлі толық өшкен жоқ. Әңгімеде сол кездегі қоғамды жазушы түн бейнесі арқылы бейнелейді. «Түн тастай қараңғы. Көзге түртсе көргісіз. Аспан әлемін айыру қиын: жерге жарық сәулесін түсіретін жұлдыздар жоқ. Бәрі де жасырынып қалғандай. Төңіректі тұтас тұтып, бүркіттей бүріп алған бұлт. Тылсым құшағына тоғытқан түннен ай мен күнге шағылысар тәкаппар шың-құздар да қорғалаған. Албастыдай басқан ауыр түнде екі иініңді көтертпестей белгісіз бір күш бар. Осы басып тұрған белгісіз күштің ырқына көнген бар маң іштен тынып, жарылып кететін жарадай сыздап, әлденені күтіп жатқан секілді. Әлде көктемнің қуатты найзағайы ойнайтын нөсерін күтті ме? ... Әлде қалың қара бұлтты ыдырата

куатын көктем дауылын күтті ме? ...Әйтеуір, табиғат талағы тарс айырылатыны ақиқат. Оның да өз мезгілі бар. Өзіне ғана аян. Бәлкім таң қараңғысында бәлкім таң рауанында» [4, 115]

Қазақ көгінде жарқыраған жұлдыздарды туған халқынан айырған сталиндік зұлматтың салқынынан қорғалақтаған ел тағдыры осы бір түн көрінісі арқылы астарлы түрде бейнеленген. Бірге өскен досын «жау» атаған адамдардың ызғарлы түрі, сөзі Есболдың жанын қатты қинаған еді. Бірақ оның Ерболға деген сеніміне ешкімде ешнәрсе де сызат түсіре алған жоқ. Бірақ түнде жоқ болған достың тұлғасына ол ешқашан да көлеңке түсірген емес. Ер басына күн туғанда аяқ астынан сырт айналып, бойларын аулақ салып кеткен пенделер қаншама болғанын ескерсек Есболдың ісі азаматтық еді.

Әңгімеде суреттелетін қырандар Қарабас, Ақжағал қай кезде болсын өздерінің еркіндігін, биіктігін ешнәрсеге айырбастамайтын ұлт перзенттерінің болмысын танытады. Әсіресе Қарабас қыранды балақ бауынан таныған Есбол қарттың оны арулап көміп, оның балақ бау сақинасына тимеуі әңгіменің идеясын тереңдете түседі. Қоғамдық-әлеуметтік даму процесіміздің небір шырғалаң-шиырларын жазушы ашық айтып, нақты суреттемесе де кейіпкер көкірегіндегі запыранды ойлардан, бүкіл шығарма тынысынан оқырман түйсіне-саналай алады.

Әр жазушының заманына сай дүниені көркемдік-эстетикалық жолмен игерудің өзіндік тәсілі, өрнегі болады. Сондай-ақ Талаптан Ахметжанның «Айқасқа» әңгімесінің өзегіндеде адам мен адам, адам мен қоғам арасындағы тартыс жатыр. Ағайынды екі жігіт Ақай мен Бақайдың жолының екіге айырылып, қиын-қыстау күндерде бір-біріне көмегі тимегені туыстық сезімге сызат түсірген. Кішкентайынан қатар өскен Бақай мен Жабай арасының ашылуына Жабайдың жаман зымиян әрекеті себеп болған. Адам баласы дүние дегенде жолындағысының бәрін таптап кететінін оның талай әрекеттері дәлелдеп келеді. Бақайдың әкесі Қапсадың Түсіпбек байдың жылқысын Қытай шекарасынан өткізіп, өзі сонымен бірге үлкен баласы Ақайды алып хабарсыз кеткен. Оның кетуіне бірден-бір себеп әңгімеде былай суреттеледі: «Мал менікі ғана емес, сенікі де. Арғы бетке аман-есен жеткізсең, тең жартысын саған бөліп беремін», – деді Қапсадық алды-артын ойлаған жоқ, заман ағымын түсінетін сауаты да шамалы. Оның үстіне күн-күн сайын «қызылдар келіп қырады екен», деген үрейлі сөздер дүңк-дүңк етіп жетіп жатты. Көзін ашқалы Түсіпбектен дәулетті, одан «ақылды» адам көрмеген Қапсадық арғы бетте «жұмақ» есігін айқара ашып тұрғандай байдың жайдақ сөздеріне имандай сеніп, ауыр жолға сақадай-сай жиналып алды. Жанына тұңғышы Ақайды ертіп, байдың бар жылқысы мен жас тоқалы Торғынды арғы бетке аман-сау жеткізуге ант-су ішіп, бір түнде Тарбағатайдан әрі асып кетті» [5, 177]

Әкесі мен ағасынан тірідей айырылған Бақай өмірде көп қиыншылық көрді. Қос анасын бірдей қара жер қойнына берген Бақай жоқшылық, жетімдік тауқыметін тартты. Бақай тағдырының қиындығы, талай қияметін ұшырағанына тек қоғамдық өзгерістерге ғана емес, айналасында өмір сүріп жатқан адамдар іс-әрекетінің жамандығымен де байланысты. Соның бірі – Жабай әрекеті. Бақайдың астындағы аты Айқасқаны қолына түсірмек болған Жабай азаматты өмір бойы қор етті. «.. Найзатастың ұшар басындағы ұяға қарап екеу тұр. Біреуінің ойы – балапанда, біреуінің ойы – қарағайда байланған Айқасқада» [5, 182] деген үзіндідегі екеудің бірі Жабай, бірі – Бақай еді.

Өз пайдасын ғана ойлаған Жабай досын қатерге жұмсап тұрғанын түсінсе де кері шегінген жоқ. Қайткен күнде көндіру керектігін, дәл осындай ұрымтал сәт екінші рет қайталанбауы мүмкін екенін ғана ойлады. Ал Бақай ойына ешқандай жамандық келген жоқ. Ол өзінің бір арманына жететіндей еді. Ол арманы: «Бақай бала күнінен сонау көк күмбезіне еркін қалықтауды аңсайтын-ды. Өттең, құс болып неге жаралмады екен? Қыран болса қалың бұлтты қақ жарып аспан әлемінде еркін сайрандамас па еді? Қанаты талғанша ұша береді, ұша береді ... Бақай қиялмен аспан әлемін көп шарлады» [5, 182] деген сәттен көрініс тапқан.

Бірі еркіндікті, биіктікті аңсаған, бірі тек жердегі қарабайыр, теке-тірес тіршіліктен аса алмаған екі дүниетаным талас-тартысқа түсіп, ақыры екіншісі басым түседі. Талай боздақты аяғынан шалып, еркін тыныстауға дем бермеген алмағайып кезең мен пасық ойлы қуыс

кеуделер адамзат тіршілік еткен өмірдің қай уақытында да болған. Жабай мен Бақай осының айғағы.

Жер-Ана талай сұмдықтың куәгері. «Қайғы-қасірет пен бақ-дәулетті қабырғасы қайыспай көтеріп тұрған Жер-Ана талай-талай сұмдықтың куәгері болса да, тіл бітіп еш пендеге сыр шашқан жоқ; азынай соққан қара күздің долы дауылы мен албастыдай қағынған ақпанның ақ түтек бораны ішке сыймаған құса-мұңының хабаршысы шығар; қазан айының басынан қабағы салбырап қара нөсерін шелектей төгетіні көкірегін тырнаған өкініш жасы болмасын; шілде мен тамыздағы тас ерітер шілінгір ыстығы жүрегіндегі күйініші емесін кім біліпті; қалай десек те Табиғат-Ана там-тұмдап өткендегі өмір парақтарын төл перзенттеріне оқытып келеді; көкейіне тоқитындар көктемгі бүр жарған жас бүршіктен де, күлімдей сылдыраған күршімнің ерке ағысынан да, самалмен теңселген жусаннан да, сайын далаға сағыныш күйін төккен бозторғай үнінен де, айналаның бәрінен де сабақ алады; ал көкейіне тоқымайтындарға осының бәрі аюдың құлағына домбыра ойнағанмен бірдей» [5, 185] деген үзіндіде жазушы жақсылық пен жамандықтың күресін өз көзімен көріп, жүрегімен түйсініп отырған Жер-ана бейнесін береді.

Жауыздықтың құрбаны болған Бақайдың өмір бойы жаны мен тәні дертті. Ауылдастары үшін Бақайдың бары не жоғы бәрібір болатын. Олар үшін Бақай жарымжан адам. «ауылдастары Бақайды адам санатынан әлдеқашан сызып тастаған сияқты; мұның қайғы-қуанышын бөлісуге ешкім де асықпас, той-томалақ, өлім-жітімге ешкім атап шақырмас; келсе кумайды, келмесе жоқтамайды, олар үшін мұның бары да, жоғы да бір. Аты атала қалған жерде; «е, байғұс жарымжан», «анда-санда ұстап қалатын ұстамасы бар», – деп немкетті сөздермен қамшылап өте береді. «Бала күнінде жартастан құлаған дей ме?» -деген сауалға ықылассыз ғана; «Е, құдайдың жазуы да», дей салар еді» [5, 171] деген сәтте Бақай ауылдастары үшін өз орнын өмірден таба алмаған, сүреңсіз тірлік иесі екенін байқаймыз. Бақай түсіне кіретін Айқасқа оның жете алмаған арманы, мақсат-мұраты екенін көруге болады. Ендеше адам жауыздығынан өз мақсатына жете алмаған Бақай сол адамдардың мүсіркеуіне ұшырап отыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Алтай А. Кентавр // Қазақ әдебиеті. – 2002. 12 б
- 2 Рамазан Д. Көкжал. – Астана, 2001. - 136 б
- 3 Ораз Н. Қазығұрт оқиғалары. – Алматы: Санат, 1995. - 238 б
- 4 Алтай А. Қыр мен қала хикаялары. – Алматы: Санат, 1998. - 192 б
- 5 Ахметжан Т. Тума. – Алматы: Жазушы, 1995. – 126 б.

В статье рассматривается проблема свободы в современных казахских рассказах. Описывается романтизм в рассказах Аскара Алтая «Кентавр», «Балақ бау», Нурғали Ораза «Алтын сауытты батыр», Талаптан Ахметжанның «Айқасқа». Показаны исторические судьбы нации в определенный период, отражение в литературе, мастерство писателей. Также рассматриваются образы, которые характеризуют национальную особенность казахского народа. В произведениях с точки зрения авторской позиции исследованы отношение пространства и художественного образа.

In the article the problem of freedom is examined in the modern Kazakh stories. Stories Askar of Altai “Kentabr”, Nurgalb Oraz “Bottle Altyn Batyr”, Talaptan Ahmetjan “For battle” romanticism, on basis that freedom, independence. Historical fates of nation in a certain period, her reflection in literature, mastery of writers, opens up more detailed. Characters that characterize the features of kazakhskog people are also examined. The relations of space and image in works are investigational from the point of view of authorial position.

Р.Б. Сұлтанғалиева, Ж.Ө. Мұханбетова
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Орал, Қазақстан
r.sultangalieva@mail.ru, janim.03.95@mail.ru

**С. ЕЛУБАЙ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҰЛТ ТАРИХЫНЫҢ ҚИЛЫ КЕЗЕҢ КӨРІНІСТЕРІ:
ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ (ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕ
ЖАРЫҚ КӨРГЕН «МІНӘЖАТ», «ЖАЛҒАН ДҮНИЕ» РОМАНДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Бұл мақалада тарихи шындықты шығармаларына арқау етіп, шебер суреткерлігімен оқырман жүрегінен орын таба білген жазушылардың бірегейі Смағұл Елубайдың тәуелсіздік жылдарынан кейінгі жазылған «Мінәжат», «Жалған дүние» романдарының негізгі көтерген проблемалары, тақырыптық ерекшеліктері, көркем прозадағы кейіпкердің ішкі жан сезімін беру тәсілдері талданады. Халық басына түскен нәубетті, аштықтан құрып біткен елдің басына туған зұлмат күндерді, қуғын-сүргін оқиғаларды, тоқырау заманындағы рухани азғындаған қоғам бейнесін суреттеу ерекшеліктерін талдау арқылы жазушының қазақ көркем прозасындағы көркемдік-идеялық жаңашыл ізденістеріне көз жеткізіледі. Шығармалардың өн бойында шебер, әрі шынайы сомдалған Шеге, Хансұлу, Сұржекей, Едіге, Түгелхан сынды кейіпкерлердің іс-әрекеті, ішкі жан-дүниесі, болмысы айқындалады. Көркем шығармалардағы маңдай терін төгіп, адал астарын тауып отырған жазықсыз халықты қорқытып, аяусыз зорлық-зомбылықтарын көрсеткен опасыздардың ессіз іс-әрекеттеріне талдау жасалынып, қоғамға жат іс-әрекеттер белең алған заманда рухани тоқырауға ұшыраған, жаппай шырғалаңға түскен халық өмірі шынайы суреттелген оқиғалар қарастырылады.

Түйін сөздер: көркем проза, қилы заман, ашаршылық, ұлы нәубет жылдары, тоқырау кезеңі, рухани азғындау, ұлттық болмыс, тарихи шындық, көркемдік шешім.

«Нағыз тарихты тарихшы емес, суреткер жазады» – дейді М. Горький. Осы тұрғыда, шебер суреткерлігімен танылып, айтылмаған ақиқатты, жазылмаған тарихи шындықты шығармаларына арқау етіп, кейінгі ұрпақтың жан-дүниесіне жеткізе білуді мақсат тұтқан, өзіндік жазушылық үнімен, ұлт тарихының қилы кезең көріністерін, ұлттық болмысты, ұлттық кейіпкерді шебер сомдауымен дараланып, қазақ көркем прозасына көркемдік-идеялық жаңашылдық әкелген қарымды қаламгерлердің бірі – Смағұл Елубай.

Смағұл Елубай – ақиқатты жазар жазушы, қаламы үшкір қаламгер, айтар ойы айқын публицист, озық талант иесі. Ол қазақ прозасына ұлт тарихын насихаттайтын, сұрапыл кезеңнің сұсты көріністерін көз алдымызға әкелетін, тарихи ақтаңдақтарды бүгінгі жас ұрпақтың санасына жеткізетін құнды туындылар, «Ақ боз үй», «Мінәжат», «Жалған дүние» романдарын, «Туған күн», «Ойсылқара», «Түс», «Саттар соқпағы», «Тарзан», «Кешкі әңгіме», «Қиямет-қайым ғасыры», «Жез бақай», «Жарық дүние», «Жалғыз», «Екі бала», «Бір дорба асық», «Асау», «Бибі апа», «Асау мен қала», «Ертөстік маршруты» хикаяттары мен әңгімелерін алып келді. Жазушы қаламынан оқырман қауым «рухани жеңіс», «көзсіз ерлік» деп бағасын берген, шоқтығы биік туынды – «Мінәжат» романы мен «тоқырау заманы» кезеңіне арналған, ХХ ғасырдың 80 жылдарындағы қоғамға жат құбылыстар өршіген, ел шырғалаңға түскен, халық рухани азғындаған заманды ашына суреттеген «Жалған дүние» романы туды. Жазушының бұл еңбектеріне ұлы академик, жазушы Зейнолла Қабдолов: «Талантқа ең керегі екі нәрсе: еңбек және батылдық. Смағұл Елубаевта осының екеуі де түгел тұтас... Смағұл аз жылдар ішінде үш роман жазды. Бұлар – күн демей, түн демей, ұзақ сарылған үлкен еңбектің жемістері. Ал батылдыққа келсек, үш роман да («Ақ боз үй», «Мінәжат», «Жалған дүние») қаламгердің қайсар батылдығынан, керек десеңіз, тіпті, батырлығынан туған. Алғашқы екі шығарма кеңес кезіндегі қазақ атаулыны шыбынша қырып

кеткен аштыққа, қуғын-сүргінге, ату-асуға арналған. Тоталитаризм тұсында бұл тақырыпқа бару біздің жазушылардың ішінде, жас та болса, тек Смағұлдың ғана қолынан келді. Николай Гаврилович Чернышевский жазушыдан оның шығармаларында суреттелген өмір құбылыстарына «үкім шығаруды» талап еткен, «Жалған дүниеде» сол талап бұлжымай орындалған. Бұл – кешегі өткен қатыгез жүйеге шығарылған қатал үкім» [1] - деп баға береді.

Қарымды қаламгер Смағұл Елубай «Азаттық» радиосына берген сұхбатында тәуелсіздік жылдарынан кейін жарық көрген «Мінәжат» және «Жалған дүние» туындылары жөнінде өз пікірін білдіреді. «Бұл кітап сол ашаршылықтан өткен ауылдың Сталиндік репрессия кезіндегі бір-бірін ұстап берген қазақтың тағдырынан хабар береді, сол кездегі болмысын көрсетеді, жағдай сол кезде дәл осындай болған еді. Басы қылтиып көрінген көрнекті адамдар бірінші камалып кетті. Мұндай сатқындыққа, халықтың мораліне, адамзатқа жат қылыққа адам қалай барады деген психологияны зерттеп бердім «Мінәжат» атты екінші кітапта. Содан кейін тағы сол ауылдың дамыған социализм деп аталған Брежнев заманындағы, яғни тоқырау жылдарындағы ақ жаулықты аналар мен ақ сақалды қарияларға дейін арақ ішіп, той тойлайтын елдің бір рухани азғындаған, діннен безген кезі туралы кітап жазылды. Мектептер жабылып, ұлттық дәстүрлерден ажырап, халқымыз түгелдей орыстануға бет бұрған 80-ші жылдардағы рухани тоқырау туралы шетелде Азаттық радиосында жұмыстың арасында жүріп жазған үшінші кітабым «Жалған дүние» деп аталды. Бұл 2000 жылы жарыққа шықты» [2] - дейді.

«Сайтан жылы», «Сұржекей», «Хансұлу», «Қозбағар», «Ай астындағы әйел», «Ждақай», «Аспан үні» секілді тараулардан тұратын бұл романында бейкүнә халықтың басына түскен нәубетті, аштықтан құрып біткен елдің ашынған халін, зұлмат күндерін баяндайды.

Голощекин басқарған Қазақстан Коммунистер партиясы әр қилы жоспарларды орындауды сылтауратып, бала-шаға қамы үшін тынбай еңбек етіп, маңдай терін төгіп адал астарын тауып отырған жазықсыз халықты қорқытып, үркітіп, қорадағы малын, қамбасындағы дәнін тіпті асып отырған қазандағы еттеріне дейін төңкеріп алып кетіп, елге аяусыз зорлық-зомбылық көрсетеді.

«Қыстың алдында «ет жоспар» деп қолдағы малдарын сыпырып алады. Тігерге тұяқ қалдырмайды. Қыс аяғында бір күні екі шанамен ауылды аралап жүріп осы Ждақай, Сұржекей екеуі жұрттың пісіп жатқан қазанына дейін төңкеріп, бір жапырақ етіне дейін жинап алып кетеді. Шәріп сияқты шырылдап қарсы тұрғандарды қамшының астына алады. Елден жиналған еттерді аудан орталығына апарып үйеді...» [3, 257]. Осылайша өрбіген опасыздардың ессіз қылықтары, ақылсыз іс-әрекеттері қилы заманның қиын көріністерін көз алдына әкеледі, қиналған халықтың ішкі жан-дүниесі сезіміне еріксіз әсер етеді.

Опасыздар бұл істерімен ғана тоқталмай, аштықтың зардабын тартып, тауқыметін басынан кешіп жатқан халықты одан әрі қинай түседі. «Жау жоқ болса, оны қолдан жасау керек» деген ұранды ұстанған олар шағын ауылдың жауырынымен жер көтерердей жиырма жігіті мен төрінен көрі жақын батыр-ана Дәу апасын «халық жауы» деп танып, ұстап әкетеді. Жазықсыз жандарға жаппаған жаласы, таппаған кінәсі қалмайды. Адам – адамға жау. Бір-біріне аяушылық танытпайды. Сол кезгі саясаттың көздегені – осы.

Бұрынғы коммунист кінәсіз Шеге Қаспақовқа да осы айып тағылады. Айқын қателігі болмаған соң, оған тағылған айыптар, ол кінәлі фактілер тіптен ақылға сыймайды. Бірінші факт – Шегенің түрмеде жүрген кезінде өзінің ескі ауылының түсіне жиі кіруі болса, екінші факт – 1933 жылы түрмеден оралған кезде аштан қырылып жатқан ауылды көргенде Совет өкіметін тілдеуі еді. Үшіншісі – ауданның бірінші хатшысы, Түрік пашасының жалдамалы агенті Грининнің Шегеге өз етігін сыйлауы болса, төртіншісі – буржуазияшыл-ұлтшыл жазушы деп есептелген Сәкен Сейфуллиннің кітабының Шегенің үйінен табылуы. Осы төрт факт бізге кездейсоқ жағдай секілді көрінсе де, сол кезең үшін Шегені «халық жауы» деп тануға жеткілікті болғаны анық.

Шеге, өзіне «шпион» деп жала жабылған кезде бейне бір түс көргендей болады. Тергеуші Құлбергендер ақылға сыйымсыз істерді, нақұрыстың шатпағындай сұмдықтарды қағаз бетіне түсіріп Шегеге қол қойдыртып алуға, бар кінәні мойнына ілуге барынша тырысып бағады.

Ыстық шаймен күйдіреді, ұрып соғады, ассыз, сусыз қалдырады. Шеге не түрлі қиындықты басынан кешеді, көрмегенді көреді.

«Шегенің тізе бүкпегеніне талай заман. Тізе бүктірмейді. Қақшиып тұрады екі аяқтың үстінде. Қақшиып тұрып қалғып кетсең теуіп оятады. Өзегін шөл өртейді. Дүниедегі ең жаман ұйқы екен. Шөлдеген одан да жаман. Кірпігің ілініп кетсе, меймілдеген шелек толы суды көресің. Айдын шалқар көлді көресің.... Құлберген мөлдір судан кружкаға сылқ-сылқ құйды. Есі кетті Шегенің. Есі кетті. Мөлдір су. Қол созым жерде. Қазір жұтады. Қазір.... Кружкаға сылқ-сылқ құйылып жатыр. Қолын созды Шеге. «Тоқтай тұр!» деді Құлберген. «Әуелі сен айтқанды істе! Қасарысқанды қой! Мына қағазға қолыңды қой!!! Мә, кружка!!! Суды содан кейін ішесің!» [3, 292]. Қара судың да осынша зарықтырғаны айқын. Тіл жібітер бір жұтым су үшін Шеге өзіне айтылған бар бұйрықты орындағысы-ақ келеді. Алайда, Шегенің кеудесінде «Жоқ!» деген дауыс шыңғырып тұр. Айқасу керек ақтық демі қалғанша! Үміті мен Түгелханы үшін, ақ сүт берген анасы үшін, асыл жары Хансұлуы үшін айқасып бағады. Шегенің сатқын еместігі, халық жауы еместігі, түрік разведкасының агенті еместігі өзіне ғана аян. Бірақ қалай дәлелдеп шықпақ, ол жағы әлі беймәлім!?

Жазықсыз Шеге ақырында Сібірге айдалып, жеті жыл бойына көрмеген азабы қалмайды. «Жүдеу, арық. Сақал-шашы өсіп кеткен. Үстінде – көнетоз пиджак, шалбар. Аяғында – сірісі жырық, қисық табан етік. Басында біреуден қалған ескі кепкі. Жел «уф» десе ұшып кетердей әлсіз, жадау. Тірі аруақ, көлеңке тәрізденіп жылжиды, баяғы Шеге жоқ, тепсе, темір үзетін» [3, 391]. Түрме ішіндегі төбелестер, ІХК-ның (ішкі істер халық комиссариаты) соққыға жыққаны, күйзеліс, қайғы Шегенің жүйке жүйесіне әсер етіп, талма ауруына шалдықтырады. Шегенің істемеген жұмысы, жұмсалмаған жері қалмайды. Ангара жағасындағы Богучан деген жердегі лагерь бұны тіпті азапқа салады. Ағаш кеседі, кескен ағаштарын атпен жағаға сүйрейді, сорттап сал жасап, өзенге ағызады. Шеге күннен-күнге қияли болады, өзімен-өзі сөйлесетін жағдайға жетеді, Хансұлу мен Түгелханның бейнесін көз алдына елестетіп тілдесіп жүреді.

Итшілеп күнелтіп, азаптың түр-түріне де шыдай білген Шегеөмірінің жеті ғасырдай болып жеті жылы да өтеді. Ақыры, туған жеріне, аңсаған еліне қайта оралады. Аңсаған асыл жары ошағына оралған сәттегі Хансұлудың жағдайын көз алдына елестетудің өзі қиын. «Еңкілдеген үні естіліп келеді Хансұлудың. Көзін ашты Шеге. Көзі Хансұлуда. Жүрегі кеудесіне сыймай ыршыды. Көзін жас көмді. Құдай-ау, Күнге күйіп тотыққан мынау қап-қара келіншек Хансұлу ма?! Боздап жылап келіп бұны бас салған Хансұлу, бір сәтке Хансұлу емес, өзге біреу тәрізденді. Жаны жатырқаса да, келіншегімен құшағы айқасып жылап тұрды» [3, 395].

Орын алған оқиғалардан кейін Шегенің, жазықсыз халықтың, сұрапыл заманға, сұсты кеңеске деген сенімі жоғалады. «Шеге үндемеді. Балқыған жан-тәні үнсіз тыныштықты қалайды. Құлақ түбін Хансұлудың ыстық демі жылытады. Қан тамырының бүлкілі сезіледі. Күллі жаратылыстың қан тамырының бүлкіліндей. Бір ырғақ. Сол ырғақтан үзіліп түсіп қала жаздады емес пе бұл... құмға сіңген жалғыз тамшыдай... Әйтеуір ілініп жетті осы күнге... Үйіне, бала-шағасына бір жетуін жетті-ау... [3, 398]. «Ертеңі не болады ... білмейді». «Мінәжат» романының соңғы сөйлемі. Романның Шеге есімді бұрынғы коммунистің кеңеске сенімі жоғалғандықтан солай ойлайды. Кеңеске дұдамалы роман финалында айтылғандықтан ішкі монологының аяқтамасы көркемдік жинақтау күшіне ие болған. Астарына халқының болашағына байланысты қамкөңіл ой бүккен» [4, 32]. Шеге Кеңеске үркіп, болашақтарына күмәнмен қарайды, енді қай күні қандай айып тағар екен деген ойдың маза бермесі анық.

Жазушының «Жалған дүние» романы ХХ ғасырдың 30-40 жылдарындағы ашаршылықты, нәубетті, зорлық, зобаланды басынан кешкен қарапайым халықтың ұрпақтарының сексенінші жылдардағы жай-күйін баян етеді. «Ақ боз үй», «Мінәжат» романдарында асқан шеберлікпен суреттелген Аққұм ауылының тұрғыны, кезінде ақ боз үйде сыланып бой жеткен, Пахраддин байдың қызы Хансұлу, «Жалған дүние» романында жасы жетпіске жетіп, самайын ақ шалған, қарақаттай жанарын мұң торлаған кәрі бейне. Хансұлудың

Құдай қосқан қосағы, бұрынғы коммунист, кінәсіз Шеге Қаспақов 1944 жылы «халық жауы» болып үшінші рет ұсталған кезде, балалары Түгелханы он үште, Үміті сегізде еді.

Ал, бүгінде «Түгелхан астына машина мінген, бала-шағасымен сонау Алматыда тұратын дардай бастық. Тірі жесір Хансұлудың баласы сондай үлкен дәрежеге жетті. Жалғыз-ақ Үмітінің бағы жанбады. Байғұстың бас қосқаны араққа салынып, өзін де, өзгені де, қажытып жүріп, ақыры, өз мойнына өзі жіп салып, асылып өлді. Бұндай сұмдықты кім көрген?! Адамның өз-өзіне қол жұмсауы дегенді о заман да бұ заман кім естіген?! Бүгінде осы бір ғана, алақандай Аққұмның өзінде, ойлап қараса, Тоқтасын сияқты үш бала өз-өзіне қол жұмсапты» [5, 405]. Адамның өзгеге емес, өз-өзіне қастандық жасауы, өз-өзін өлімге итермелеуі – халықтың рухани азғындыққа ұшыраған заманының бір көрінісі.

Өп-әдемі, ұялшақ қара балаларды мүлдем өзгертіп, жан-жағына ұрындырып, құтыртып жіберетін «жынды судың» құдіретіне Хансұлу таң қалады. «Осы алақандай ауылда еркек кіндіктің арақ дегенде өлімін сатпайтыны жоқ. Тірліктері жұмыстан кейін бір үйге жиналып алып арақ ішу. Карта ойнау. Бұл өмірде өзге талап қалмағандай» [5, 425]. Сол кезеңде, сол ауылдағы шайқалған шаңырақтардың, қиылған тағдырлардың, үзілген үміттердің де көбісі тентек судың кесірінен болып жатқандығы айқын көрінеді. Адамзат рухани тоқырауға ұшыраған заманда өзімен қоса отбасын құртып жіберуде еш ойланбаған, санасы уланған азаматтарды байқаймыз.

Шегеден айырылып жүрегі қан жылаған Хансұлу небір сұрапыл күндерді басынан өткізсе де, жесірдің басына түскен талай қиыншылыққа мойымай, көзінің ағы мен қарасындай Түгелханы мен Үмітін қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай өсіреді. Ендігі уақытта өлімнен де қорықпай, алдымнан шыққан Шегеме қос қызығымның қандай боп ер жеткенін айтамау деп жүрген кезде, Хансұлудың осы ойының быт-шытын шығарған тағы бір оқиға орын алады.

«Сонау түстік түс ауыл алдындағы сары жазықты көлденең кесіп өтіп, қайыстай созылған «Алматы - Қарағанды» тас жолының бері жағында ауылға қарай бейуақта біреу келе жатты, жалғыз шошайып. Қолында – шабаданы. Жолаушы сол Хансұлудың үйін тура бетке алып келеді. Аулада, тас ошақ маңында, қазанда қайнаған сүтті сапырып Хансұлу тұрған. Жүрегі су ете түсті. «Әй, мынау Түгелхан ғой!» деп. «Әй, ол бүйтіп ауылға жаяу келмейтін еді ғой! Бастық баласы ылғи есік пен төрдей «Волга» мініп келуші еді ғой!»... Сөйтсе, дәл өзі! Түгелхан! Қолында – шабадан» [5, 404]. Жасы елуге таяған, бастық болғалы бері қысы-жазы иығынан костюмі, мойынынан галстугі түспеген Түгелханының мына күйі Хансұлудың ішін қан жылатады. «Бұ жолы... Бұ жолы соның біреуі де жоқ. Үстінде шалақ, жеңсіз боз жейде. Шалбары да мыж-мыж тәрізді... Түгелхан ішіп алыпты» [5, 404]. Хансұлу мен Үміт, өздеріне, жырақта жүрген немерелеріне «тірек болар азамат» деп арқа сүйеп отырған, Түгелханының басына мұндай дәурен туады деп ойламаған еді.

Үйіне оралған сәттен бастап, Түгелхан неше түрлі жат қылықтарды шығара бастайды. Ішкі бөлмеге жасырынып алып, арақ сұрап анасы мен қарындасының мазасын қашырады, кеш түсе сала жалғыз өзі дала шарлап, қаңғып кететінді шығарады, кешкісін ащы суға қанып алып, әлдекімдермен жаға жыртысып үйіне қайтады.

Хансұлудың көкірегі қарс айырылады, өмірден өтіп жатсам, «артымдағы азын-аулақ ұрпағыма қорған болар» деп жүрген азаматының, арқа сүйер, пана болар ерінің қор болған түрін көріп, сонау жылдардағы Голощекин басқарған Қазақстан Коммунистер партиясының көрсеткен қысымынан, ашаршылық жылдарындағы бұратылған күндерден, одан кейінгі соғыс жылдарындағы сұрапыл түндерден қинала күресіп, енді ғана тоқшылық көріп, тыныш дәуренді сүрмек болып жатқан кезде шаңырағының шайқалып, ортасына түскелі тұрғанына қайғырады.

Қаламгер шығармадағы бас қаһармандарына өткен күндерін ойға оралтып, бастан кешкен кезеңдеріне шегініс жасату арқылы, оқырманның ішкі сезіміне әсер етуді көздеген.

Хансұлу көзін жұмып, өткенге ой жүгіртсе болды, сонау көшпелі ауыл көрінісі, сәби шағы көз алдына келе қалады, тұрса есінен, жатса түсінен кетпейтін сол бір балалық шағының жанға жайлы, жақсы мекені көзіне оттай басылады. Аспанмен таласқан хан сарайындай ақ боз

үйі, кең ақ орданың оң жағында миық күлкісі шуақ шашып, кербездене қараған шешесі Сырға, үй төрінде сабырлы, иман жүзді, мол денелі, өздері пайғамбардай көретін көкесі Пахраддин отырғандай сезімге бөленеді. Жұрттың бәрі «ашаршылық» деген ойдан аулақ, «кәмпеске» дегенді білмеген, «қуғын-сүргін» дегенді әлі көрмеген заманды көз алдына елестетеді.

Осылайша тәтті түс құшағында жатқан Хансұлудың ойын бөліп, баяғы Бұлыш мерген мен Балкия сұлудан қалған жалғыз тұяқ, өзі «Палуан» деп атайтын жазушы қайнысы Едіге келеді. Шығармадағы бас қаһарман ретінде көрінетін Едіге сонау бала кезінен Хансұлуға қорған болар азамат, қолғабысын тигізер жәрдемші еді, ал бүгінде жазушы қайнысы 4-5 жылдан бері баяғы қазақ қырылған ашаршылық туралы деректер жинап, кітап жазып жүрген жазушы. Сол бір сұрапыл заманның сұсты күндері, халықтың ауыр тұрмысы, ашаршылықтың зардабы жайлы сол заманды көзбен көрген Хансұлу секілді көненің көздерімен сыр шертісіп, айтқан әңгімелерінен керектісін көкейге тоқып, жазып алып отырады.

Романда орын алған келесі бір оқиға, романның өн бойында өріліп, ерке, наз қылығы мен тік мінезін қатар, үйлесімді ұстай білген, керемет сомдалған образ, жалпақ елге «кербез келіншек» деген аты шыққан, иманды, өмір сергелдеңіне қаймықпай қарсы тұрып, қиындықпен бел шеше күресе білген батыл әрі батыр ана Хансұлудың бақилық сапарға аттануы еді.

Хансұлудың таңға жақын көзі ілініп кетіп, түсінде қалада студент болып жүрген Бөпенайын көреді. Қаланың қаракұрым халық жиналған бір алаңында жастар қатысқан ойын-сауық өтіп жатады. Солардың арасынан өрімтал жастармен қол ұстаса дөңгелене билеп жүрген Бөпенайын көргенде Хансұлудың жүрегі жарылардай қуанады. Бірақ қуанышы ұзаққа созылмайды. Ойын-сауық құрып жатқан жастар салтанатының әп сәтте тас-талқаны шығады. Қарулы топ әлгі жастарды шетінен ұстап, қолдарын қайырып, сүйрелеп әлдеқайда әкетіп жатады. Хансұлудың екі көзі Бөпенайында, жаны мұрнының ұшына тығылып тұрған кезінде екі милиция қызының екі қолтығынан шап беріп ұстап алып, дырылдатып сүйрей жөнеледі. Қызының «әже!!!» деп шырқыраған үні естілген кезде, Хансұлу ышқына ұмтылады. «Екі қолын ербендетіп алға созған қалпы, төсегінен жартылай шығып барып «дүрс» етіп етпетінен түсті. Сол-ақ екен, көз алды лап етіп аппақ жалын шашты. Не болып, не қойғанын түсіне алмады. Жаны балдай шырын ләззат күйін татқандай болды. Ащы ішектей шұбатылған қараңғы қуысқа зымырап түсіп алып, өзінің бір шоқ сәулеге айналып ағып бара жатқанын байқады» [5, 445]. Осылайша, ауру-сырқат, қайғы-қасірет мүжіп, кеміріп, әбден ит жыртқан терідей тозығы жеткен байғұс денесі тыныштық тауып, жаны тазарып, әдемі сезімге бөленеді. Көп ұзамай Хансұлудың ақ кебінге оранған мәйіті жерге беріледі. Сөйтіп, Хансұлудай кербез жанның да өмір сапарының соңғы нүктесі қойылады.

Жазушы романды әрі қарай Едіге мен Өктем үннің диалогы арқылы өрбітеді. Едіге осы бір қым-қуыт тіршіліктен көңілі қалып, өмірден түңіліп кеткен еді. Оның ойына орыс жазушысы Леонид Андреевтың жазғаны оралады: «...Лағнет деймін... пешенеме жазылған ырзық, саған! Мен өмірге келген күн... мен өмірден өтер күн... сені қарғыс атсын! Мен кешкен өмір... сен де бүкіл қуаныш-ренішіңмен... қарғыс атсын! Тағдыр! Сен берген сыбағаның бәрін жиып-теріп бетіңе былш еткізіпұрдым, тағдыр!» [5, 463]. Осылайша тағдырға өкпе айтып отырған Едігенің әп сәтте тынысы тарылып, аузыменен ауа қармап, ауаның құдіретін сонда ғана түсініп, өмірдің маңызды екендігін біле қояды.

«Осы арада Өктем үн сөз алады. – Ие, Едіге! Сен... әлгінде ғана Жаратқан Иенің өзіңе берген жалғыз сыйы – өмірге топырақ шаштың! Енді бұның қалай, араға минут салмай жатып құбылғаның?! Азғана ауа жұта алмай қалғанда тірлік үшін соншалықты аласұрғаның! Аузыңды бақадай ашып, бір жұтым ауаға сонша зар болғаның! Бір жұтым ауадан асқан байлық жоқ екен деп пәлсапа соққаның. Сол ауаны ғой сен... өмір бойы емін-еркін жұтумен келесің!!! Осы сыйы үшін-ақ сен Тәңірге мың тәубе етпейсің бе?!» [5, 464].

«Өлім келмей тұрып өмірдің қадірін біліңдер» - демей ме?! Едігеге айту арқылы барша адамзатқа Өктем үннің де жеткізгісі келіп тұрғаны осы бір ой. Өктем үн одан сайын күшейе түсіп, Едігенің жасаған қателіктерін бетіне басады.

«Біріншіден, Жаратқан Ие қанша сый берсе де, олардың біріне де қанағат қылмадың. Егер қанағат етіп, барға шүкіршілік етсең, өмірден еш түңілмес едің, «қағанағың қарқ, сағанағың сарқ» жүрер едің» - деп тілдейді.

«Екіншіден, сен емес пе ең, беті жылтыр қыз-келіншек көрсең қырғидай тиетін! Әлі күнге дейін сұлу ұрғашы көрсең, сұқтана қаласың. Сол махаббат жырларыңның біреуін ғана, соңғы кейіпкерін Назыкенді еске алайықшы» - дейді Өктем үн. Үйінде Құдай қосқан қосағы бола тұра, жас арудың қылығына мас болған, отбасын, балаларын ұмытқан Едігенің бұл қылығын Өктем үн ызалана сынайды. Алматының қақ ортасындағы «Алматы» қонақ үйінің 8-ші қабатының бір бөлмесінде болған оқиғаны есіне түсіреді, бұл жолғы кездесулері де бір-бірін сағына қауышқан жандардың қуаныш-қызығы мол, ыстық та ынтық құшақ, айналасулармен басталғанын, Назыкеннің бойына бала біткені туралы айтқан суыт жаңалығын, Едігенің жағы қарысқандай дыбыс шығармай үнсіз қалғанын, сол кездегі пасықтығын бетіне басады. «Есуас! Ләззатын алғанда жақсысың бұл тірліктің, енді оның зәрін жұтудан неге қашасың?! Жұт! Жұт енді у мен зәрді!!!» [5, 488] – деп Өктем үн зірк-зірк етті. Едігенің баланы алдыртуың керек, болашағыңды ойлауың, басың жас кезінде үй болуың керек дегендерін құлаққа да ілмейді Назыкен. Тұрмыс құрғысы келмейтіндігін, жалғыз өзі баласымен бірге өмір сүргісі келетіндігін айтып бағады, бірақ оның арты не боларын өзі де болжай алмайды.

«Өмірге ризамын!-дейді Өктем үн. Менде бәрі бар. Қызмет те бар. Абырой да бар. Ақша да жетеді. Ел тыныш. Жұрт аман. Не керек осыдан артық?! Мен кешегі соғысты бастан кешкен ұрпақ өкілімін. Жоқшылық, жетім-жесірлік дегенді біз де көрудей-ақ көргенбіз. Ал, енді бүгін төңірегіңе айналып қарашы! Әр үйде бір-бір машина. Апта сайын той. Ата-бабамыз армандаумен өткен «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» осы емес пе?! Мен сол үшін разымын өміріме» [5, 508]. Едіге ызаға булығады, халықтың түбіне жеткен «ішкенге мәз, жегенге тоқ» болып жүрген Өктем үн секілділер екендігін айтады, кімнің қолында тары болса, соның артында қыт-қыттап жүретін тауыққа ұқсатады, құрдымға кетіп бара жатқан қазақтың тілі мен дініне жанашырлық етер азаматтың жоғына қынжылады.

«Кете берді Едіге. Осы кеткені кеткен. Кейін қайтпақ емес. Біржола кетеді. Мына заман, мына қоғам, мына тозақ тірліктен өстіп, қашып құтылады. Қашып барады Едіге... Жоғалады. Сөйтіп, тағы бір Жер бетіндегі проблема бітеді. Сталиннің айтқаны келсін. «Адам бар ма – проблема бар, адам жоқ па – проблема да жоқ» деген... Едігемен ұстасқан, Едігемен тістескен заман!!! Кер заман!!! Мен жеңілдім. Сен жеңдің. Мен жалғыз да, сен – көпсің. Сен қал! Мен кеттім! Қарамды батырдым. Қош..... Дүниеден осылай өтті Едіге» [5, 511]. Осылайша елінің болашағын, ұрпағының келешегін ойлап жан ауыртқан Едігенің де дәм-тұзының таусылар уақыты да келген еді.

«Смағұл Елубаевтың «Жалған дүниесі» – тек психологиялық пландағы емес, философиялық сипаты да көрініп тұрған, заманауи көркем ойдың өзгерістеріне ілесе білген роман» [6, 130] – деп бағалайды әдебиеттанушы-ғалым Нұрдәулет Ақыш. Шындығында да, «Жалған дүние» туындысы өзіндік сипатының айқындылығымен, оқиғалардың шынайы суреттелуімен, образдардың көркем бейнеленуімен ерекшеленеді.

Жазушы Смағұл Елубай «Жалған дүние» романында XX ғасырдың 80 жылдарындағы қоғамға жат іс-әрекеттер белең алған заманда рухани тоқырауға ұшыраған, жаппай шырғалаңға түскен, рухани азғындаған халық өмірін шынайы баяндаса, «Мінәжат» романында ұлт тарихының қилы кезеңі, ел басқарып отырған билік өкілдерінің опасыз қылықтарын, ашаршылыққа тап болған бейкүнә халықтың мұң-зарын, қиыншылықтан шыға алмай адасқан, ертеңіне күмәнмен қарап, бейбіт күн үшін арпалысқа түскен халық тұрмысын көркем шындыққа ұластыра суреттейді.

«Қазақ ұлтының болашағына жасалған XX ғасырдағы ұлы қастандықты өскелең ұрпақ жадында мәңгілікке ұмытылмастай етіп қалдыру бір ғана жазушының емес, әрбір көзі ашық азаматтың мақсаты болар» [7]. Жазушының «Мінәжат» және «Жалған дүние» романдары қаламгердің алға қойған осы бір мақсатын толық орындап шыққандай.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Қабдолов З. Мақалада: Ж.Шыныбеков. «Ақ боз үй» // Алматы ақшамы. 2015 жыл. 27 қаңтар.
- 2 www.azattyq.org. С.Елубайдың Азаттық радиосына берген сұхбаты // Алматы, 2008 жыл, желтоқсан.
- 3 Елубай С. Мінәжат: роман – Алматы: «Шабыт», 1993. – 347 б.
- 4 Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Әдістемелік құрал. – Б.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Астана, 2013. – 65 б.
- 5 Жалған дүние. Кітапта: С.Елубай. Ақ боз үй: Роман-трилогия. Алматы: Атамұра, 2008. – 520 бет
- 6 ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011жж.). – Алматы: «Арда», 2011. – 640 бет.
- 7 www.kazustaz.kz. Мақала: А.Ж. Муканғалиева. Ашаршылық зардабы – «Ақ боз үйде» // 2014 жыл, 7 қазан.

В статье рассматриваются произведения выдающегося писателя Смагула Елубая, написанные в годы Независимости. В работе автор представил главные проблемы произведений писателя, тематические особенности, внутренний мир героев в произведениях «Минажат», «Жалған дүние». Общество, которое потерпело крах, духовность, бедствие во время голодания, трудные моменты в годы застоя все эти аспекты описываются в данных произведениях. С особым мастерством и талантом автор характеризует персонажей Едиге, Шеге, Хансулу, Суржекей, Тугелхан. В романах четко анализируются плодотворность труда и неблагодарное обращение безрассудных отступников к трудолюбивому народу. Вместе с этим, в художественном произведении показывают и точно описывают чуждые действия, духовные застои иного времени.

In the article the works of the years after Independence outstanding writer Smagul Elubay and raise its main problems, case features inner world of characters in the novels of "Minazhat", "Zhalgan duniye" ("Mortal world"). Society is collapsed, spirituality, distress during fasting, difficult moments in the years of stagnation, all these aspects are described in these works. With great skill and talent of the author describes the characters Edige, Shege, Hansulu, Surzhekey, Zhdakay, Tugelhan, Umit, Toktasyn. In the novels clearly analyze the fruitfulness of labor, and the ungrateful treatment reckless apostates to laborious people. At the same time, in a work of art shows and describes alien action spiritual stagnation another time.

ӘОЖ 811.512.122

Ж.С. Таласпаева¹, Ж.Т. Қадыров², М.С. Оразбек³

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті^{1,2}

Л. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университеті³

Петропавл^{1,2}, Астана³, Қазақстан

talaspaeva@inbox.ru, zhkadyrov_777@inbox.ru, makpal_zere@mail.ru

САЛ-СЕРІЛЕР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ӨРНЕКТЕРІ

Мақалада еліміздің солтүстік өңірінде өмір сүрген ақындардың тілдік ерекшеліктері, эстетикалық таным-түйсіктері мен рухани әлемі қарастырылады. Артында мол мұра қалдырған, елді асқақтаған ән-жырларымен сүйсінткен Ақан сері, Үкілі Ыбырайды, Шал ақын, Сегіз сері, Қожаберген жырау, Мағжан Жұмабаевтың өлеңдерінде қолданылған троп түрлеріне стилистикалық талдау жасалады. Сонымен қатар, олардың суреткерлік дәрежесі мен сөз қолдану мәдениеті анықталады. Шығармаларының көркемдік сипатына

филологиялық талдау жасалады. Авторлар бұл мақалада қазақ халқының маңдайына біткен шоқтығы биік қайталанбас біртуар перзенттерінің тіл әлеміне лайықты бағасын береді.

Түйін сөздер: эпикалық өрнек, фольклорлық дәстүр, көркемдік құралдары, көркемдік ассоциация, кейіпкер портреті, ғалам бейнесі.

Солтүстік Қазақстан өлкесі – артында мол мұра қалдырған, елді асқақтаған әнімен, өнерімен сүйсінткен Ақан серіні, аспандағы аққудың сұңқылына әнін қосқан Үкілі Ыбырайды, от ауызды, орақ тілді дүлдүл ақын Шал ақынды, қазақ халқының маңдайына біткен шоқтығы биік қайталанбас біртуар перзенттерінің бірі Сегіз серіні, ұлттық сананың биік шыңын, ұлттық сергелдеңге душар болғандағы мұңын бір дастанға сыйғыздыра жырлап, «Елім-ай» дастанымен елге танылған Қожаберген жырауды, жырымен жұртын оятқан ақиық ақын Мағжан Жұмабаевты дүниеге әкелген киелі өңір.

Қазақтың сал-серілер мектебінің алтын ордасы болған Есіл-Көкше өңірін асқақтатқан өнер тарландарының ұлттық поэзия тарихындағы орны ерекше.

Үкілі Ыбырайдың тіл өрнегіне назар аударсақ, оның мейірімі мен қайырымы тартып, өзгеден айырымы ашық көрініске жолығамыз. «Гәкку» деген сөздің өзі де қазақтың поэзиясы мен бүкіл тіл әлеміне алтын айдардай болып кірген ғажайып. «Үліпкер сүт бетінде балдай қаймақ» - десе «үліпкері» үздік тілдің белгісі ғой. «Қарақат көзді, сым саусақ» – теңеуге жүйріктігі. «Көк зеңгір, жасыл жартас Жалғызтауым» - дегені қандай әсем. «Қайқақтамай көтерер, досы үшін тау-тасын» - дегені де нағыз қазақы тіл. Ал: «Бір атым насыбайдан көңіл қалар, айта бер, айтсаң сағың сынбағанға» - дегені тереңдіктің көрінісі.

Атақты Сегіз сері де осы өңірдің тумасы. Алғаш ақынның есімі мен мұрасын еске түсіріп, қозғау салған әйгілі жазушы Ғабит Мүсірепов өзінің «Ұлпан» атты романында Сегіз сері туралы «Бұл келген Керей аталатын көп рулы елдің аты шулы ақын-әншілер жыраулар еді. Бәрі де атақтының атақтысы – Сегіз сері ақынның мұрагерлері деген болатын.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ халқының ұлттық мәдениетін биікке көтеруге өз үлесін қосқан аса дарынды тұлғалардың алдыңғы сапында Ақан сері Қорамсаұлы тұрады.

Саясында сексен көлі шалқыған, баурайында шоқ қайыңдар ырғалып өскен, жазығында жасыл желек жайқалған, биігінде қыран құстар қалықтап, етегінде киіктер жүйіткіген көрікті де көркем Көкшетау аймағы болашақ ақынның туып-өскен асыл мекен еді.

Ақан серінің шығармашылық болмысының басты қасиеттері өмір шындығын боямасыз, жырлауы, психологиялық иірімдерге толы, эмоциялық бояуының қанықтығы. Шығармаларының басым бөлігін қамтитын кеңінен танымал көңіл-күй және махаббат лирикаларында ғажайып табиғат суреттері мен нәзік мұң, өмір қиыншылықтары туралы трагедиялық пайымдаулары шынайы да шымыр, қатар өріліп жатады. Оның стиліндегі жоғары жетістік кең тыныстылық, ән иірімдерінің нәзіктігі, әуен әсемдігі, интонациялық суреттерінің молдығы, сазының биік те асқақ, ырғақтары мен қайырымдарының ұзақтығы [1, 48].

Шыңнан шыққан бұлақтай өзінің мөлдір таза үнімен, асқақ өлеңімен Шал ақын бабамыз арамызға екі жарым ғасырдан соң қайта оралып, қайта түлеп, жаңаша жаңғырып жетіп отыр. «Таза мінсіз асыл тас су түбінде жатады, таза мінсіз асыл сөз ой түбінде жатады» деп Асан қайғы айтқандай асыл сөздің атасы - Шал ақын Құлекеұлы.

Шал ақынның өлең-жырларының қаймағы бұзылмай, іркілмей ел арасында сақталуы ақынның дарындылығынан, адалдығынан, сезімталдығынан, ұшқыр эзілқойлығынан деп білеміз. Зерттеушілер ақынды суырып салма, төкпе ақын деп тегін айтпаған. Сондықтан да мұндай ақын халық жүрегінен мықтап орын алып, сүйікті ақынға айналуы заңды құбылыс.

Қоғам қайраткері, ақын Кәкімбек Салықов: «Шал ақын сегіз қырлы, бір сырлы, онда бәрі бар» деп келеді де: «Ол айтыскер, суырып салма – импровизатор, қолы тиген жерді жұлып алар, көзі түскен жерді үзіп алар, өткір экспромт иесі, тапқыр сөздің үздік шебері, ауыз әдебиетінен жазба әдебиетіне көше бастаған қазақ поэзиясының көш басындағы кеменгері» деп біледі [2, 172].

Гибратты ғұмырлары мен ұлағатты сөздері исі қазаққа ортақ от ауыз, орақ тілді би-шешендер, елдік пен ерліктің қорғаны батыр-бағыландар мен ел ұстыны болған қайраткер тұлғалар тарихы Қызылжар өңірінде аз емес. Ал нағыз мәніне келер болсақ, қасиетті бабамыз қазаққа ғана қорған боп, қалмаққа қарсы шапқан көп батырдың бірі емес, әділ билігімен, хас батырлығымен алты алаштың айбыны болған ірі тарихи тұлға - Қожаберген жырау.

Мағжан – сыршыл да өршіл маржан жырларының құдіреті арқылы өзінің бүкіл болмысы мен поэзиясының ерешелігін танытып кеткен ұлы ақын.

Ұлының ұлылығын ерте таныған Мұхат Әуезовтің «Мағжан жырынан басқаның бәрі күмәнді, одан басқаның сөзі өте сенімсіз» деуі тегін емес. Кемеңгер Мұхтар қазақ әдебиетінде Мағжан сынды мәңгілік өлмейтін құбылыстың пайда болғанын сұңғылалықпен сезді [3, 6].

Ақынның суреткерлік дәрежесі мен сөз қолдану мәдениеті де, оның шығармаларының көркемдік сипаты да, қолданылған сөздердің жалаң сандық молдығынан емес, ішкі ой сұлулығын берерлік үйлесімді сөз асылын сұрыптап, талғап қолдана білуі арқылы танылады. Көңілдегі сайрап жатқан ойды ықшам, көрнекті, ажарлы етіп ұсына алу, әрине суреткердің тіл байлығына байланысты болуына орай, көркем образдардың көріктеуіш құралдар арқылы, көркем де бейнелеуіш сөздермен сомдалуы суреткерлердің шығармашылығында ерекше орын алады. Сондықтан ақындардың табиғи суреткерлік қабілеті, дүниені образды қабылдауы, көркемдік ассоциацияға ұсталығы поэтикалық тілдің айқындау тәсілі – эпитет арқылы ажыратылып, аңғарылады. Эпитет барлық халықтың фольклорында, жазба әдебиетінде кеңінен орын алып, әдеби персонаждардың портретін жасауда, табиғат көріністерін суреттеуде, кейіпкерлердің мінез-құлқын, іс-әрекеттерін сипаттауында, ұтымды стильдік тәсіл ретінде мейлінше мол пайдаланылады. Сонымен қатар, ұлттық поэзияның қорында бар, ғасырлар бойы қалыптасқан көркемдік дәстүр болып табылады. Эпикалық өрнекпен астастыра суреттеуде ақындардың тыңнан жол салып, фольклорлық дәстүрді шебер қолданатындығын аңғарамыз. Әсіресе, кейіпкерлердің портреттерін бергенде, олардың мінсіз бейнелерін көз алдымызға әкеледі. Мысалы Үкілі Ыбырайдың «Қаракөз» өлеңінде:

Қара көзің сүзіліп,
Қыпша белің үзіліп

Ақан сері де:

Аузың бал, тілің шекер, нәзік таңдай,
Сөйлеймін, абзал құрбым, сізді талмай.
Алтын қол, күміс саусақ, қалам бармақ,
Қизаш қас, нұрлы жүзің, жазық маңдай

Тұтастай эпитетке құрылған өлең шумағы. Арудың бейнесін бұлай суреттелуі сырт қарағанда лиро-эпос жырларына ұқсас сияқты көрінгенмен, ақын бұл суреттеуге өзінше келген. Халық даналығының жемісін Сегіз сері де ұтымды жұмсаған:

Аршын төс, аққу мойын, айбарлы қыз
Ішінде қатарының жайдары қыз.

Қазақ халқы қашаннан аққуды сұлулықтың символы, киелі құс ретінде қастерлеп келеді, сондықтан оны жырға қосып, арудың сипатын бергенде тілге тиек етуі заңды да. Ақын оқырманының қиялы мен сезіміне, көңіліне ерекше әсер ететін қасиеттерді даралап көрсету үшін зооморфизмдік теңеулерді жиі қолданған.

Ақ құба, бүркіт қабақ, марал көзді,
Ерекше асып туған аққұба қыз.
Қолаң шаш, жазық жауырын, қыпша белге,
Жігіттер, көре қалсаң сұқтанарсыз.

Ежелден аң аулау кәсібімен айналысқан халқымыз аң-құстардың сипатын, қасиеттерін жақсы білген. Әрине, оның ұлтымыздың ой-санасынан, сөз өрнегінен орын табуы да табиғи нәрсе.

Ақындардың эпитетті қолданудағы келесі бір қыры, адамның ішкі сезім иірімдерін, мінез-құлқын айқындауда жиі пайдаланған.

Түседі өлең десе қайғы-шерім,

Шығады айқайласам *ащы терім*.

Көңілің тас та болса бір жібиді,
Таңертең қараторғай сайрағанда

О баста нем бар еді, жүрсем жәй-ақ,
Кетті ғой *қалың қайғың* түсті бояп.

Түріктің шын ұрпағы болғаннан соң,
Өгіздің өнері оған жұққан екен.

Қазақтар қоршай сокқы берген кезде,
Ит қалмақ құтыла алмай қырылыпты.

Төрінде *кәрі тарлан* жатты дерсің,
Өткенді ертегі-жыр, қазына ғып,- делінеді.

Сөз – образдың эстетикалық өрісін кеңейтуге келгенде «ноқтасыз ой, бояулы дін, улы жүрек, долы тіл» дегендері сияқты жүрек, тіл, көңіл, ой сөздерінің айқындауыштарын сан құбылтып отырады. Мысалы, «толқынды көңіл, өлген көңіл, жаралы жүрек, от жүрек, аптыққан жүрек, жарық жүрек, таза жүрек, ақ жүрек, жылы жүрек» сияқты тіркестері оқушының ой сезімін қозғап күшті әсер етеді.

Мағжан Жұмабаевтың «Зар» өлеңінде сүйгенінен айрылғанына жаны күйзелген ақын, өзінің көңіл-күйін:

Енді бір өлгенім де, жүргенім де,
Қолымнан ұшқаннан соң *қоңыр қазым*, – деп сүйгеніне қосыла алмай налиды.
Мағжан Жұмабаевтың «Тұранның бір бауырында» деген өлеңіне назар аударайық:
Ай туды, күңгірт кеш еді, *алтын табақ*,
Ару ғой ай дегенің *алтын қабақ*,
Жүзінен сол сұлудың нұр төгілді,
Жайырақ – суда ойнаған *алтын шапақ*.

Өлең жолдарында «алтын» сөзі «табақ», «қабақ» және «шапақ» деген сөздерін айқындап, ерекше эпитеттік түзілім жасап тұр. Оның ақ нөсердей төгілген жыр жолдарында өзіндік өмір өлшемдері, түйінді, тұғырлы таным дүниесі кестелі өрнекпен нақтыланып, даралық сипатқа ие болып тұрады. «Көкшетау» өлеңінде:

Аспанменен тірескен
Тәңіріменен тілдескен
Көкшетауым біп-биік
Қою қара көк бұлт
Жайнап, ойнап, құлпырып

Көкшетауды тұр сүйіп, - делінген жолдардың «аспанменен тірескен Көкшетау», «Тәңіріменен тілдескен Көкшетау», «қою қара көк бұлт» деген айқындаулар Көкшетауларының асқақтығын, асқарлығын айшықтап, өлең өрісін кеңейтуде ерекше қызмет атқарып тұрғандығын аңғартады. Оқушының жан-жүйесін тебірентіп, ойын өрістетіп, сезімін оятатын қуатты жолдар екендігі сөзсіз.

Ақындар өлеңдері қисапсыз көркемдік-бейнелеушілік құралдарға бай. Солардың ішінде сөз оралымдарында ең жиі қолданыс тапқан көркемдегіш құрал – теңеу екенін байқадық. Теңеу ең алдымен адам санасымен, ассоциациялық ойлау нәтижесімен тығыз байланысты. Әр ұлттың тілі мен діліндегі ұлттық ерекшелігі де осы теңеуден көрінеді. Әр ұлттың өз танымына жақын сөздерді қолдануы заңды да. Себебі тіл иесінің ой-өрісі мен концептуалды әлеміне байланысты әр тіл дүние - ғаламның үзіктерін өзінше жеткізіп, бейнелеп суреттейді және ол өз тіліндегі ғалам бейнесіне сай болады. Сол себепті теңеулер халықтың тұрмыс-тіршілігі, оның ойлауы мен танымдық қабілеті жөнінде бай мәлімет береді.

Әсіресе ақын-жыраулардың өлеңдерінде төрт түлік мал, қазақ танымына жақын жан-жануарлар мен құстар әлемі теңеу образын жасауға негіз болады. Жалпы құспен қатысты теңеулерде мифтік мазмұн басым болып келеді және олар туралы таным-түсінік тілімізде молынан сақталған. Бұл жөнінде Б. Ақбердиева: “...әлемдік мифологиялық жүйелердің қаймағы бұзылмай сақталып қалған жалғыз көз – қазақтың ұлттық тілі мен мәдениеті. Біздің тіліміздегі кез-келген сөз – символ. Өйткені оның астарында мифтік мазмұн жатыр” [4, 30] – деп ой тұжырымдайды. Мысалы:

Сыпырған томағасын *қыран құстай*,
Самғаушы ем әр қияға кешкі тұрым

Нәпсің бір *көкжал бөрідей*,
Иманың *бағлан қозыдай*
Қыран құстай, көкжал бөрідей, бағлан қозыдай ұғымдары қазақ танымына жақын және ақындардың қаламында дәстүрлі қолданатын теңеулер.

Сені ойлап, жібек едім болдым *жүндей*,
Бұлт басты көңілімді *шыққан күндей*

Замана құбылып тұр *жсел құйындай*,
Дүние көзге ілінбес бір *тиындай*

Толқынды айту керек *жалындай* боп,
Екпіні емен жыққан *дауылдай* боп.
Мамырда майда мақпал жауып өткен,
Төгілтіп нөсерлеткен *жауындай* боп

Табиғат сырын терең түсінген ақынның ғана қолынан келетін сурет. Дәл тауып бейнеленген жанды көрініс. Осындағы көңілді *шыққан күнге*, заманды *құйындай жселге*, толқынды *жалынға, дауылға, жауынға* теңеуде сырттай ұқсастық жоқ, бірақ ішкі байланыс мықты. Поэзия жолдарында реализм тудырып тұрған да сол. Табиғат тынысын ақын жанының ішкі сезім дүниесімен аастастыра суреттеуге ақындар өте шебер.

Ақындар поэзиясының тілі өмір құбылыстарын сан құбылта сырлауға, құйқылжыта жырлауға жетеді.

Көктемнің көркем айындай,
Қытайдың қағаз шайындай.
Еркелейсің жан сәулем,
Қысырдың арда тайындай

Үкілі Ыбырай сынды шебер ақынның қолындағы сөз соны мәнге, жаңа қолданыстарға, ішкі иірімдерге, нәзік ишараға, дәмді тұспалға, мағыналық астарға ие болады.

Әдеби тілге үстеме мағына беріп, оның көркіне көрік қосатын, сол арқылы әдеби тілдің шығармашылық мазмұнын құнарландырып, пішінін ажарландыратын көркемдеу құралдарының бірі – теңеуді өз шығармасында талғампаздықпен Мағжан Жұмабаев шебер қолданады. Ақын «Еділде» атты өлеңінде:

Бүктеліп жатқан бел,
Сүтке тойған марқадай
Бұйра қою қарағай,
Белге біткен шалқалай.
Су жеп қойған жұмыр тас
Түйір-түйір малтадай,
Арнада өзен қылықты

Қылмыңдаған қалқатай, - деп келтіріп, халық тілінде қалыптасқан «сүтке тойған қозыдай» деген тұрақты теңеуді қолдану арқылы, өлең жолдарына ұлттық нақыш береді. Қазақтың ұлттық тағамының бірі малта құртқа су ағысымен екшелген жұмырланған

тастарды ұқсатуы таныс құбылыс. Табиғаттың манаурап жатқан бейнесін суреттеу үшін қолданған «марқадай» теңеуі - өзінің тапқырлығының жемісі. Ал, өзеннің арнасынан асып, бұлықсып ағуын, жігіт алдында әртүрлі ерке қылықтар көрсеткен қыздың мінезіне теңеп, оқырманын өзеннің ағысын қыздың «қылмындаған» әрекетімен ойша салыстыру қиялына жетелейді.

Өлең өрнегіндегі көркемдік қуатқа ие айқындау мен теңеулер қазақтың қара өлеңінің қай-қайсысында болсын кездесе береді. Ақындардың өлеңдеріндегі көркем теңеулердің көптігі кейде бірнешеуінің бір шумақта іркес-тіркес қатар келуі оқырманды жалықтырмайды. Ол теңеулер бірін-бірі жай қайталай бермейді, әрқайсысы көркемдік мақсатқа құрылып, айтысқа түсіп, сөз таластырып отырған ақынның әрқилы қасиетін айқындап, оның бейнесін әр қырынан танытуға себін тигізеді.

Таранған аққудайын айдын көлде,
Көз тартқан шолпыдағы алтын теңге
немесе

Бұлбұлдайын үні бар
Қараторғай деген құс

Ақындар өлеңдерінде теңеу образы қызметін атқаруға қазақ танымына жақын құстар – *торғай, аққу, лашын, қыран, бүркіт, бұлбұл* – зооморфизмдері қолданылған. Теңеу образы қызметін атқарған құс атаулары адам бойындағы әртүрлі қасиеттерді бейнелеп, адам басынан кешкен жағдайларды, көңіл-күйін таныту қызметін атқарған.

Ұшады бозша торғай аспанменен,
Бұйрықсыз жан шыға ма сасқанменен?!
Жиырмаға жеткенде тәйке деген,
Аюша жиған малын төске алады
Сайланып сол мезгілде шықтық жонға,
Қыранша көз жүгіртіп оң мен солға
Құрсанып қылыш өтпес мұздай темір,
Қиядан қыран құсша жауға ұмтылды

Зооморфизмдік теңеулер шығармадағы сөзге айырықша өң береді, үстеме мағына қосады. Сол арқылы әдеби шығарманың мазмұнын тереңдетіп, ажарландырып, суретті көрінісін түрлендіреді. Оқырманының түсінігі үсті-үстіне тереңдейді, ойы айқындалады. Эстетикалық әсер береді. Демек, көрген-білгенін ой елегінен өткізіп, түрлі болжам мен баламалардың, өрнекті, нақышты сөздердің суреттілігімен бейнелей білген суреткерлердің ақындық қуаттылығы осында болар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Айыртау// Құрастырған. – Шығармашылық топ. – 2009. – 192 б.
- 2 Шал ақын. Өлеңдер. Зерттеу деректер. – Алматы: Арыс, 2003. – 200 б.
- 3 Жұмабаев М. Өлеңдері, прозасы және әдеби зерттеулер. Құрастырған Ж. Сүлейменов. – Петропавл: Полиграфия, 2006. – 428 б.
- 4 Акбердиева Б. Қазақ тіліндегі мифтік жүйе: оқу құралы. – Алматы: Арыс, 2005. – 136 б.

В статье рассматриваются языковые особенности, эстетическое познание и духовный мир акынов, живших в северном крае нашей страны. Сделан стилистический анализ видам троп, использованных в стихах Акан сери, Укили Ибрая, Шал акына, Сегиз сери, Кожаберген жырау, Магжана Жумабаева, оставивших после себя большое наследие, любившиеся стране своими песнями-эпосами. Наряду с этим определены их художественная степень и культура использования слова. Проведён филологический анализ художественной характеристики их произведений. Авторы в этой статье дают положительную оценку миру языка величественных сыновей казахского народа.

In this article language features, esthetic knowledge and an inner world of the akyns living in the northern region of our country are considered. The stylistic analysis to the types of methaphor

used in the poems of Akan seri, Ykili Ibrai, Shal akyn, Segiz seri, Kozhabergen zhyrau, Magzhan Zhumabayev is made. They left a big heritage. People of our country love them for their songs eposes. Along with it their art degree and culture of use of the word are defined. The philological analysis of the art characteristic of their works is carried out. Authors in this article give a positive assessment to the world of language of majestic sons of the Kazakh people. The article deals with the stylistic devices of the North Kazakhstan region poets. Also the aesthetic visions, the spiritual world of creative figures on the material of their works are explored.

УДК 82:316.3

А.Б. Темирболат
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
Алматы, Казахстан
alua_t@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МАССОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА СОЗНАНИЕ ЧИТАТЕЛЯ

В статье исследуются особенности влияния массовой литературы на сознание читателя. На основе обобщения, изучения работ отечественных и зарубежных ученых, посвященных данной проблеме, и анализа произведений конкретных жанров выявляются ее отличительные черты и роль в современном историко-культурном процессе, в жизни общества. Раскрывается содержание понятия “массовая литература”. Анализируются идейно-тематическое содержание и построение женских романов, детективов, триллеров, боевиков. Большое внимание уделяется постижению авторской концепции бытия и личности. Детальному анализу подвергаются философские и эстетические взгляды писателей, их представления о вечных и общечеловеческих категориях и ценностях. Устанавливается жанровое и стилистическое своеобразие женских романов, детективов, триллеров, боевиков. Выявляется негативное и позитивное влияние произведений массовой литературы на сознание читателей.

Ключевые слова: роман, жанр, массовая литература, писатель, влияние, содержание, сознание, читатель.

В последние десятилетия широкой популярностью у читателей пользуется массовая литература (“паралитература”, “бульварная литература”, “тривиальная литература”). К ней относятся мелодрамы, женские (розовые), шпионские, криминальные, костюмно-исторические романы, триллеры, боевики, фэнтези и т.п.

Под массовой литературой исследователи понимают “достаточно универсальный термин, ...обозначающий нижний ярус литературы, включающий в себя произведения, которые не входят в официальную литературную иерархию своего времени” [1]. Ее отличительными особенностями являются схематичность сюжета, шаблонность идейно-тематического содержания, клишированность элементов художественной формы, включающих “готовый контекст эмоций, настроений” и воспроизводящих “психологические и идеологические стереотипы” [2, 186]. Массовой литературе присущ принцип повтора, серийного штампа, так как “авторская установка обязательно определяется принципом соответствия ожидаемому аудитории, а не попытками самостоятельного и независимого постижения мира” [3, 33]. Так, например, основу сюжета розового романа составляет история девушки, которая после многочисленных перипетий обретает долгожданное женское счастье рядом с красивым, сильным, обеспеченным мужчиной. В заглавие таких произведений обычно выносятся слова

типа “любовь”, “сердце”, “поцелуй” и т.п. Розовые романы имеют счастливый финал. Трагедия в них недопустима, поскольку это не соответствует ожиданию читательской аудитории.

В романах криминального содержания, в отличие от классического детектива, доминируют сцены погони, насилия, драк, перестрелок. Авторское внимание в них сосредоточивается не на процессе раскрытия совершенного преступления, а на захватывающих моментах следствия. Сюжет в криминальных романах развивается преимущественно по двум линиям – преступника и сыщика, которые не просто противостоят друг другу, но и фактически выступают соперниками, конкурентами. По сути они соревнуются в ловкости, силе, хитрости, смелости.

Произведениям массовой литературы присуща стандартизация в подходе к изображению событий, действительности, передаче информации. Они оперируют простой техникой. Авторы не стремятся к новаторству, экспериментам. Массовая литература “традиционна, консервативна, ориентирована на среднюю языковую семиотическую норму, поскольку обращена к огромной читательской... аудитории” [4, 157]. В ней наблюдаются “жесткие жанрово-тематические каноны, являющие собой формально-содержательные модели прозаических произведений” [5, 15].

Для произведений массовой литературы характерна стереотипность персонажей. Они “почти всегда подчинены той или иной сюжетной функции и не выходят за рамки определенного амплуа” [2, 186].

Произведения массовой литературы отличаются формульностью языка. Каждый жанр имеет свой набор стилизованных клише. Например, в боевиках используются просторечия, вульгаризмы, жаргонизмы, лексика арго. Речь героев розовых романов насыщена сентиментально-возвышенными высказываниями.

В произведениях массовой литературы наблюдается упрощение художественной идеи. Она приобретает тривиальный, примитивный характер.

Массовой литературе присущи предсказуемость тем, сюжетных ходов, конфликтных ситуаций и способов их разрешения. Фактически читатель изначально знает, чем завершится повествование и как сложатся судьбы героев. Это обусловлено тем, что писатель ориентируется на ожидания аудитории, своих потенциальных адресатов. Массовая литература ставит своей целью удовлетворять запросы широкого круга читателей, чем и определяется ее широкое распространение, огромная популярность среди людей самых разных поколений и социальных статусов.

Мелодрамы, женские (розовые), шпионские, криминальные, костюмно-исторические романы, триллеры, боевики, фэнтези и т.п. являются объектом пристального внимания ученых. Массовая литература исследуется в трудах М. Стречера [6], П. Элита [7], П. Свирского [8], А. Барсча [9], Х. Ганса [10], М. Черняк [11], С. Кибальника [12] и других. В их работах осмысливается феномен массовой литературы, раскрываются ее природа и специфика. Исследователи выявляют факторы, обуславливающие развитие таких жанров, как детектив, мелодрама, триллер, боевик, фэнтези. В трудах ученых определяются роль и особенности функционирования произведений массовой литературы, анализируется ее художественное своеобразие. Большое внимание уделяется изучению сюжетной и композиционной организации детективов, мелодрам, триллеров, боевиков, фэнтези, специфики их языка, стиля, форм присутствия автора и системы персонажей.

Актуальность данного исследования обуславливается необходимостью глубокого осмысления особенностей влияния произведений массовой литературы на сознание читателей. Такой анализ позволяет существенно расширить представления о природе столь популярных жанров, как детектив, мелодрама, триллер, боевик, фэнтези, определить степень и формы их воздействия на психологию личности.

Массовая литература, ставящая своей целью удовлетворять запросы широкого круга читателей, оказывает огромное влияние на их сознание. Ее воздействие проявляется как в отрицательном, так и в положительном плане.

По мнению исследователей, массовая литература прежде всего способствует стандартизации мышления. Навязывая определенные стереотипы, она лишает читателей возможности всесторонне и глубоко оценивать различные ситуации [13].

Пример тому – розовые романы. В них создается определенная модель женского поведения. Описывая судьбу главной героини, автор не только повествует в занимательной форме об ее жизни, но и раскрывает, в чем заключается истинный смысл бытия каждой женщины. На страницах розовых романов указывается, какими ценностями должны руководствоваться представительницы слабого пола для достижения гармонии в жизни, обретения своего подлинного “я”.

Во главу угла в данных произведениях ставятся семья, брак. Весь сюжет розовых романов строится на поиске главной героиней ее “второй половинки”. Брак является центральной и конечной целью ее жизни. Желание вступить в союз с мужчиной движет поступками женщины, мотивирует ее поведение.

Семья составляет основу бытия главной героини. Данное понятие воспринимается в ее сознании как истинный смысл жизни женщины. В создании семьи главная героиня видит единственный и верный путь ее самореализации как личности. Данное понятие связывается в розовых романах с категориями счастья, гармонии, любви. Тем самым авторы произведений навязывают читательницам определенные представления, стереотипы об общечеловеческих и вечных ценностях, о природе женского “я”, о социальной роли женщины. В розовых романах уходит на второй план творческая и профессиональная реализация личности. Авторы не показывают сложность и многогранность человеческих чувств. В произведениях не раскрывается богатство душевного мира героев.

Любовь в розовых романах предстает лишь как чувство, соединяющее женщину и мужчину. Она больше напоминает влечение, заставляющее тянуться героев друг к другу. В произведениях не показывается глубина, сила, величие, красота, противоречивость данного чувства. Любовь в розовых романах обусловливается сексуальной природой человека. Описывая судьбу главной героини, авторы почти не упоминают ее отношения к близким, к окружающему миру. Любовь весьма слабо связывается с понятиями человечности, сострадания, уважения.

Соответственно эволюция главной героини происходит лишь в одном направлении. Открыв в себе качество, представляющее интерес для противоположного пола, она начинает развивать его в себе и самоутверждаться через него. Любовь по сути не выполняет своей главной функции – преобразовывать и преображать мир, обогащать человека духовно, вызывать в нем желание созидать. Данное чувство выступает своеобразным инструментом, позволяющим достичь поставленных целей. Любовь предстает как залог брака, создания семьи.

Счастье рассматривается в розовых романах в единстве с понятием союза двух людей. Оно ассоциируется со свадьбой. Создание семьи становится высшим проявлением счастья.

Гармония воспринимается в розовых романах как осознание героями взаимной увлеченности, любви друг к другу.

Красота сводится, главным образом, к внешности описываемых в произведении лиц. Авторы практически не показывают внутренний мир героев.

Красота предстает в розовых романах как некая данность, заложенная в женщине и мужчине изначально. Главная героиня не всегда осознает свою привлекательность. Нередко она обнаруживает ее после встречи с мужчиной.

Массовая литература формирует пассивное восприятие действительности. Авторы розовых, женских, криминальных романов фактически дают готовые ответы на все жизненные вопросы. Тем самым они лишают читателей возможности самостоятельно искать и находить решения. Произведения массовой литературы нередко становятся своеобразным руководством, пособием к действию, инструкцией. Читатели пользуются ими в житейских ситуациях.

Будучи ориентированной на занимательность, эффектность, массовая литература использует в качестве сюжетов такие события, как ограбления, убийства, политические скандалы, любовные драмы, катастрофы. В криминальных романах, боевиках, триллерах

изобилуют сцены жестокости, насилия, что, безусловно, негативно сказывается на психике читателей и особенно морально уязвимых социальных слоев общества. Во-первых, в их сознании постепенно формируется равнодушное отношение к окружающим людям, миру. Они начинают безразлично относиться к происходящему, утрачивают чувство сострадания, соучастия. Во-вторых, получают пособие по совершению преступления, акта насилия. В-третьих, в сознании читателей происходит подмена ценностей. На первый план выходит человек с его индивидуальными потребностями. Идеалом становится личность, способная ради своих интересов идти на любые меры. В-четвертых, в сознании читателей зарождается мысль о вседозволенности, необходимости удовлетворения своих низменных желаний.

Массовая литература способствует формированию потребительского подхода к жизни. Она фактически уводит читателя от реальности в мир мечты, внушая ему, что все исполнится, нужно лишь пожелать.

Образы суперменов, провинциалок, покоровивших столицу и ставших успешными бизнесвумен, гламурных красоток разрушают эстетические ценности, идеалы о подлинно прекрасном, представления о нравственности. Ибо нередко такие герои плетут интриги, курят, пьют, используют в своей речи нецензурные выражения, а возникающие проблемы решают с помощью применения физической силы. Отсюда формирование в сознание читателей стереотипа о том, что признаком и неотъемлемым атрибутом успеха являются грубость, вульгарность, пошлость, беспардонность, наглость. Пример тому – боевики. Их герои нередко плохо воспитанные, малообразованные люди, обладающие недюжинной силой.

Пользуясь своим физическим превосходством, супермены или супервумен ведут себя дерзко, нагло. Зачастую они проявляют полное неуважение к окружающим людям, демонстрируют необоснованную агрессию. Ими не соблюдаются нравственные нормы поведения. Супермены и супервумен не имеют высоких жизненных идеалов. Общечеловеческие ценности для них не играют существенной роли. Ими попираются законы. Главный аргумент и способ решения всех проблем в боевиках – сила. Отсюда их негативное влияние на психику читателей. Как отмечают исследователи, в процессе восприятия произведения идет процесс идентификации реципиента с героями, что, в свою очередь, вызывает усиление агрессивных желаний [14].

Сцены насилия, жестокости оказывают влияние на психические процессы. Душевное состояние читателей. Их воздействие нередко проявляется на уровне подсознания, обуславливая изменения в поведении людей, отражаясь на их ценностных и нравственных ориентациях.

Боевики могут стать причиной агрессивного отношения человека к животным. Стремясь испытать описанные в произведении методы и приемы насилия, читатели начинают издеваться над домашними питомцами или бродячими по улице кошками и собаками.

Сцены жестокости отражаются на самочувствии людей. Находясь под впечатлением прочитанного, они могут испытывать душевный дискомфорт, усталость, моральное переутомление, особенно если жертвой насилия стал понравившийся им герой.

Негативное воздействие на сознание человека оказывают детективы. “Вызывая положительное отношение к агрессивным и насильственным способам поведения” в сочетании с подробным описанием “техники совершения преступлений” данные произведения могут “облегчить отдельным категориям” читателей “совершение антиправового поступка” [14], стать причиной неадекватных реакций и поступков.

Однако не всегда эмоции, вызванные в процессе чтения детективов и боевиков, выражаются в поведении, действиях человека. Они могут накапливаться в душе читателя, нанося существенный ущерб его психическому состоянию, внутреннему миру.

Росту агрессивности человека способствуют триллеры. Описывая различные методы и приемы отрицательного воздействия на людей, они меняют нравственную установку читателя, вызывая в нем желание превратить чью-то жизнь в кошмар, наполнив ее ужасом и страхом. Особенно сильное воздействие на психику человека оказывают триллеры, в которых виновник совершенных злодеяний остается безнаказанным.

Боевики, детективы, триллеры, по мнению исследователей, усложняют процесс общения между людьми. Воздействуя на подсознание человека, данные произведения порождают конфликтность, нетерпимость к чужому мнению. Более того, они своей остросюжетностью затягивают читателя, заставляя его вновь и вновь подпитывать свои негативные эмоции, агрессию, разжигая в нем желание повторить поступки героев, чтобы стать таким же особенным, непохожим на других, способным с помощью страха и силы управлять миром. В свою очередь негативное отношение человека вызывает соответствующую реакцию окружающих его людей. В результате образуется замкнутый круг, способствующий укреплению неправильной нравственной установки читателя. Будучи носителем негативного мышления, он испытывает враждебность окружающих людей к нему. Возрастает его агрессия, отчуждение к миру, обществу. Постепенно происходит разрушение личности, ее нравственная и духовная деградация.

Триллеры иногда становятся причиной бессонницы, необоснованных страхов людей. Описывая ужас, испытываемый героями, данные произведения оказывают сильное воздействие на психику и подсознание человека. Находясь под впечатлением, полученным от чтения триллера, люди начинают бояться обыденных вещей (например, темноты, идущих сзади прохожих, молнии и т.д.).

Массовая литература нередко вырабатывает комплексы неполноценности, снижает самооценку людей, внушая им мысль о том, что непременными атрибутами успешного человека являются богатство, физическая сила у мужчин, яркая внешность у женщин.

Так, внешняя привлекательность, сексуальность служат основой взаимоотношений главной героини розовых романов с окружающими ее людьми. В произведениях нередко проводится мысль о том, что данные качества выступают своеобразным гарантом успешности личности в обществе, в обретении женщиной счастья, гармонии, любви.

Соответственно розовые романы нередко порождают комплексы в сознании читательниц. Сравнивая себя с главной героиней произведений, они разочаровываются в собственной внешности. Обнаруженные ими несоответствия вызывают пессимизм, неуверенность в себе. Некоторые читательницы начинают считать себя недостойными любви, счастья. Борьба с недостатками внешности либо превращается в самоцель, либо приводит к замкнутости личности, ее отчуждению от окружающего мира, либо становится причиной зависти, агрессии по отношению к успешным и красивым женщинам, в числе которых могут оказаться близкие люди.

Аналогичное воздействие оказывают боевики, детективы. Образы суперменов, способных прыгать с любой высоты, бегать по крышам домов, проходить сквозь пылающий огонь, побеждать в одиночку дюжину врагов, уходить от любой погони, вызывают в сознании читателей неудовлетворенность собой. Отсюда порой совершенно беспричинная агрессия, грубость, применение силы по отношению к более слабым людям.

Находясь под впечатлением прочитанных произведений, мужчины, особенно юноши, подростки иногда совершают неадекватные, жестокие поступки, тем самым пытаясь хоть немного приблизиться к своему идеалу, стать такими же сильными и смелыми.

Массовая литература снижает “способность к размышлению, глубинным ассоциациям, перспективному воображению” [5, 212]. Авторы женских романов, детективов, боевиков, триллеров не ставят перед читателем сложных философских, этических и эстетических проблем. Акцент делается на перипетиях судеб героев, острых сюжетных ходах, цель которых доставить удовольствие читателю.

Массовая литература “заменяет истинную картину мира его упрощенными схемами” [15]. Она дает читателю готовые формулы и ответы. Содержание произведений массовой литературы характеризуется поверхностностью, легкостью восприятия. Финал женских романов, детективов, боевиков, триллеров, фэнтези всегда предсказуем, и герои понятны и узнаваемы.

Поверхностное чтение, отсутствие размышлений над содержанием произведений приводит, с одной стороны, к инфантильности сознания человека, с другой – к постепенной утрате им способности проявлять и испытывать глубокие чувства.

Массовая литература, по мнению исследователей, “апеллирует к культурной памяти усредненного читателя, к культурному полю, связанному прежде всего с кинематографом и телевидением, с общеизвестными литературными текстами” [5, 222].

Соответственно человек постепенно отвыкает от “отвлеченных умственных усилий”. Массовый читатель предпочитает иллюзии реальной действительности. Его не интересует жизненная правда, глобальные и социальные проблемы современности. Реальность с ее противоречиями и потрясениями безразлична читателю. Он предпочитает находиться “в состоянии спокойного полусна”, “легкой дрёмы”, позволяющем ему отвлечься от бытовых проблем, жизненных неурядиц [5, 225].

Постепенно снижается уровень притязаний читателя. Его ожидания сводятся, главным образом, к получению удовольствия и к развлечению. “В чтении даже самых образованных и литературно квалифицированных групп” начинают преобладать “ориентации на наивно-адаптивный тип культурного поведения” и потребления, отказ от анализа современности, склонность к “эскапизму, усреднению вкусов, ностальгия по “иной”, либо прошлой, либо сказочной жизни” [16].

Массовая литература уводит человека от реальной действительности, от проблем повседневного бытия. Читатель либо превращается в наблюдателя описываемых событий, не нарушающих его покой и не влияющих на его психологическое состояние, либо погружается в атмосферу увлекательных приключений, ощущая себя супергероем. Человек, по мнению Г. Маркузе, становится одномерным. Он утрачивает способность размышлять, сопоставлять и воспринимать действительность во всей ее многогранности и сложности.

Массовая литература постепенно превращает читателя в “пассивного потребителя” и наблюдателя, “которому доверено переживать страсти других людей” [5, 285].

Человек перестает рефлексировать. Ослабевают его творческое и аналитическое мышление. Он разучивается самостоятельно рассматривать проблемы реальной действительности в их целостности и взаимосвязанности, в контексте единства прошлого, настоящего и будущего.

Массовая литература порождает в сознании читателя мысль о его мнимом всемогуществе. Она создает иллюзию того, что всё в жизни зависит от самого человека, но “с поправкой на то, что сам субъект сводится к одному измерению” [17, 552], в котором реализуется одно из его качеств (например, привлекательность в розовых романах, сила в боевиках и т.д.).

Массовая литература способствует развитию пассивности у личности. Она может стать причиной безответственности человека за его поступки, отношения с окружающими людьми. Так, например, в розовых романах проводится мысль о том, что каждая женщина должна ждать появления в ее жизни сильного мужчины, которого она сможет увлечь собой. Розовые романы позволяют читательницам рассматривать их собственное неудовлетворительное положение либо как временное, либо как результат отсутствия в их окружении настоящего мужчины. В данных произведениях не говорится ни слова о необходимости духовного, нравственного совершенствования и активной позиции личности. Розовые романы, по словам Улыбиной, “работают в качестве протеза, воссоздающего муляж реальности”, так как воспроизводят “фантазии” читательниц и подтверждают “их патологическое восприятие реальности и самих себя” [17, 553]. Тем самым они по сути искажают реальность, ибо причины одиночества могут быть разными и обуславливаются множеством факторов.

Однако несмотря на столь негативное воздействие массовой литературы на психику, духовный мир людей, она несет в себе определенное позитивное значение. Описывая стандартные бытовые ситуации, способы решения обыденных проблем, авторы тем самым обогащают житейский опыт читателей. Например, из розовых романов, женщины могут почерпнуть интересную информацию о видах интриг, которые нередко плетут ближайшие

подруги, знакомые, коллеги по работе. Такая информация полезна, во-первых, в плане нахождения правильного решения и выхода из аналогичной или похожей ситуации; во-вторых, для лучшего понимания различных форм поведения людей и объяснения мотивов их поступков; в-третьих, для углубления знаний о психологии людей, их подспудных желаниях.

Массовая культура, по словам известного ученого, писателя А. Зиновьева, “компенсируя чувство беспомощности среднего человека, создает образы суперменов, преодолевающих те препятствия, которые в практике непреодолимы, побеждающие там, где среднего человека неизбежно ждет поражение. Супермены не ходят на работу с девяти до пяти, не дрожат перед начальством, не боятся, что завтра их уволят без всякого объяснения причин... У них нет проблем, как выплачивать месячные счета. Супермены в одиночку решают все социальные проблемы, в простой и понятной форме – чаще физической силой. Эти сказки не уменьшают стрессов, но хотя бы на время, перед уходом в сон, приносят состояние сладкой дремы” [18].

Произведения массовой литературы могут оказать благоприятное воздействие в стрессовой, критической ситуации и даже помочь избежать суицида. Например, чтение розовых романов, героини которых переживают кучу перипетий и, в конце концов, достигают желанной цели, становятся счастливыми, помогает девушкам, разочаровавшимся в любви или в работе, сохранить веру в светлое будущее, принять сложившуюся ситуацию как временную и преходящую.

Массовая литература служит порой прекрасным средством досуга. Притягивая читателя занимательностью сюжета, она может отвлечь его от иных негативных форм проведения свободного времени.

Произведения массовой литературы, по словам Б. Дубина, выступают “инструментом первичной социализации” [19, 15]. Они помогают современному человеку адаптироваться к условиям, в которых он живет.

Массовая литература доставляет человеку удовольствие. Погружаясь в мир, изображаемый в произведениях, разгадывая повторяющиеся сюжетные ходы, читатели испытывают радость, удовлетворение от того, что хорошо знакомы с “правилами игры”, заданной автором [20, 79]. Они чувствуют себя компетентными, образованными, интеллектуально развитыми, ибо могут предсказать дальнейшее развитие событий. Тем самым массовая литература поднимает самооценку человека. Она наполняет читателя ощущением собственной значимости.

Произведения массовой литературы оказывают психотерапевтическое воздействие. Своим позитивным содержанием они внушают читателю мысль о необходимости веры в исполнение желаний, в изменении жизни в лучшую сторону.

Массовая литература выполняет просветительскую и познавательную функции. Нередко она выступает популяризатором художественных произведений, кинофильмов. Массовая литература углубляет знания читателей о психологии взаимоотношений людей, о типах, мотивах поведения человека. Например, детектив раскрывает состояние героя до и после совершения преступления. Розовые романы позволяют лучше понять особенности “женской” логики. Фэнтези расширяют представления читателей об окружающем их мире.

Массовая литература воссоздает картину современной жизни. Ее герои “действуют в узнаваемых социальных ситуациях и типовой обстановке, сталкиваясь с проблемами, близкими... читателю” [5, 286]. Тем самым она способствует углублению представлений человека об окружающем его мире.

Произведения массовой литературы расширяют кругозор читателей. Они знакомят с “правами, ритуалами людей, этикетом и политическими условиями той или иной страны” [21, 113]

Таким образом, произведения массовой литературы пользуются огромной популярностью у читателей, что обусловливается занимательностью их сюжета, легкостью восприятия. Массовая литература – достаточно сложное явление. Она оказывает различное влияние на внутренний мир личности. Характер ее воздействия неоднозначен. Произведения массовой литературы, с одной стороны, способствуют стандартизации мышления, сужению

представлений человека об окружающей их действительности; с другой – вызывают светлые чувства в душе читателя, побуждая его мыслить и смотреть на мир позитивно. Массовая литература оказывает сильное влияние на сознание, психику людей, изменяя и подменяя систему общественных ценностей.

Список литературы

- 1 Черняк М.А. Феномен массовой литературы XX века: проблемы генезиса и поэтики: дис. докт. филолог. наук: 10.01.01 / СПбГУ. – СПб., 2005. – 488 с. // Retrieved from <http://www.dissercat.com/content/fenomen-massovoi-literatury-XX-veka-problemy-genezisa-i-poetiki>
- 2 Введение в литературоведение / Под ред. Л.В. Чернец. – М.: Высшая школа, 1999. – 556 с.
- 3 Лики массовой литературы США / Отв. ред. А.М. Зверев. – М.: Наука, 1991. – 336 с.
- 4 Руднев В. Словарь культуры XX века. – М.: Аграф, 1999. – 384 с.
- 5 Черняк М.А. Массовая литература XX века. – М.: Флинта, Наука, 2007. – 432 с.
- 6 Strecher M.C. Purely Mass or Massively Pure? The Division Between “Pure” and “Mass” Literature // Monumenta Nipponica. – 1996. – № 3. – Vol. 51. – P. 357-374.
- 7 Elite P.N. Popular and Mass Literature: What People Really Read // The Journal of Popular Culture. – 2004. – № 5. – Vol. 21, Issue 1. – P. 99-107.
- 8 Swirski P. Popular and Highbrow Literature: A Comparative View // Comparative Literature and Culture. – 1999. – Vol. 1. Issue 4. // <http://www.thepress.purdue.edu>
- 9 Barsch A. “Young People Reading Popular/Commercial Fiction”. Systemic and Empirical Approach to Literature and Culture as Theory and Application. – Edmonton: Research Institute for Comparative Literature, U of Alberta and Siegen: Institute for Empirical Literature and Media Research, 1997. – P. 371-383.
- 10 Gans H.J. Popular Culture and High Culture: An Analysis and Evaluation of Taste. New York: Basic Books, 1974. – 162 p.
- 11 Черняк М.А. Актуальная словесность XXI века. Приглашение к диалогу. – М.: Флинта. Наука, 2015. – 232 с.
- 12 Кибальник С.А. “Гибридизация” и “глокализация” в современной русской литературе (В. Пелевин и С. Минаев) // Тамыр. – 2013. – № 1 (34). – С. 56-58.
- 13 Адорно Т. Эстетическая теория. – М.: Республика, 2001. – 527 с.
- 14 Шакеева Ч.А. Социально-психологические аспекты влияния современного кино на ценностные ориентации молодежи: дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / ЛГУ. – Л., 1983. – 172 с. // Retrieved from <http://child.ru/dissernations/id/20104.php>
- 15 Акопян К.З. Массовая культура. – Москва: Альфа-М, 2004. – 304 с.
- 16 Зоркая Н. Чтение в контексте массовых коммуникаций // Мониторинг общественного сознания. – 2003. – № 2 (64). – С. 60-70.
- 17 Улыбина Е.В. Субъект в пространстве женского романа // Пространства жизни субъекта: Единство и многомерность субъектнообразующей социальной эволюции. – М.: Наука, 2004. – С. 538-555.
- 18 Цит. по статье: Гофман М. Анатомия массовой культуры // Научно-логический журнал. – 2014 – № 4 (277) // <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=3846&level1=main&level2=articles>
- 19 Дубин Б. Интеллектуальные группы и символические формы. Очерки социологии современной культуры. – М.: Новое издательство, 2004. – 352 с.
- 20 Eco U. The Role of the Reader. Explorations in the Semiotics of Texts. – Boomington: Indiana University Press, 1989. – 273 p.
- 21 Цукерман А. Как написать бестселлер: рецепт приготовления суперромана, которым будут зачитываться миллионы. – М.: Армада. 1997. – 316 с.

Мақалада оқырман санасына көпшілік әдебиет әсерінің ерекшеліктері зерттелінді. Бұл мәселеге арналған отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері қарастырылады

және көркем шығармаларының нақты жанрларының талдау негізінде көпшілік әдебиеттің өзгешілігі, қазіргі әдеби-мәдени үдерісіндегі, қоғамның өміріндегі ролі анықталады. “Көпшілік әдебиет” ұғымының мағынасы ашылады. Әйелдер романы, детектив, триллер, боевиктердің идея-тақырыптық мазмұны мен құрылымы талданады. Болмыс пен адам туралы авторлық концепцияға назар аударылады. Жазушылардың философиялық және эстетикалық көзқарастары, мәңгілік және жалпы адамгершілік категориялары мен құндылықтары туралы түсініктері толық сипатталады. Әйелдер романы, детектив, триллер, боевиктердің жанрлық және стилистикалық ерекшеліктері анықталады. Көпшілік әдебиеттің оқырман санасына негативті және позитивтік әсерлігі ашылады.

In article features of influence of the popular literature on consciousness of the reader are researched. On the basis of generalization, studying of works of the domestic and foreign scientists devoted to this problem, and the analysis of works of specific genres come to light its distinctive features and a role in modern historical and cultural process, in a life of a society. The content of concept "popular literature" reveals. The ideologically-thematic content and construction of female novels, detectives, thrillers, elements are analyzed. The great attention is given to comprehension of the author's concept of life and the person. Their concepts about eternal both universal categories and values are exposed to the detailed analysis philosophical and aesthetic views of writers. It is established the genre and stylistic originality of female novels, detectives, thrillers, elements. Negative and positive influence of the popular literature's works on consciousness of readers comes to light.

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

УДК 373.3.018:811.161.2

И.Н. Ахметвалиева, А.С. Загоруйко, А.К. Смагул

АО «Университет КАЗГЮУ»

Астана, Казахстан

iduska_astana@yahoo.com, zagoruiko.alina@gmail.com, smagul18@mail.ru

ТЕКСТОТЕКА КАК КОМПОНЕНТ СОДЕРЖАНИЯ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК НЕРОДНОМУ СТУДЕНТОВ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

В статье представлены особенности текстотеки как компонента содержания обучения русскому языку как неродному студентов экономического профиля. Текстовый материал рассматривается как целостная система способов, приемов и средств. Применение текстотеки способствует реализации учебных профессионально ориентированных ситуаций студентов-экономистов. Текст представлен как задача творческого уровня, порождающая новые смыслы и цели профессионального развития студента.

Ключевые слова: языковая ситуация, языковая личность, профессионально ориентированное обучение, текст.

Особенности языковой ситуации в Казахстане в новых геополитических условиях определяются взаимодействием и взаимовлиянием двух языков - казахского и русского, которые стали важными составляющими языкового пространства страны в результате длительных исторических контактов. Согласно Конституции Республики Казахстан, казахский язык является государственным языком, русский - межнациональным, международным, используемым в республике наравне с государственным языком. В ст. 5 «Употребление русского языка» Закона «О языках в РК» (от 11 июля 1997 г., № 151-І) указано, что «в государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским языком официально употребляется русский язык» [1, 6].

Русский язык активно используется и русскоязычными гражданами, и представителями титульной нации. Данный факт обусловлен расширением международных связей и интернационализацией социально-политической и экономической деятельности Казахстана. Русский язык стал не только средством общения в бытовой сфере, он стал непосредственным проводником в социально-политической жизни общества Казахстана. Согласно исследованиям Э.Д. Сулейменовой и Ж.С. Смагуловой, языковая ситуация современного Казахстана характеризуется, «с одной стороны, высокой степенью языкового разнообразия, с другой, - тем, что два этноса (титульный казахский и русский) доминируют в качественном отношении над всеми остальными этносами, усиливая демографически неравновесный и несбалансированный характер языковой ситуации» [2, 23]. В связи с этим происходят коренные изменения в системе преподавания русского языка как неродного.

На сегодняшний день современные процессы развития отечественной индустрии высшего образования определяются необходимостью выбора ориентиров на инновационный личностно-развивающий подход к образованию, а также на раскрытие интеллектуальных и творческих возможностей человека, применимых во всех сферах жизни. Данные преобразования влекут за собой изменения требований к образовательному процессу как с точки зрения теории и законодательства, так и с точки зрения практики.

Необходимо отметить, что подготовка кадров нового качественного уровня, то есть формирование и воспитание высококультурной языковой личности, усилила образовательную значимость знания языков, что является общеобязательным компонентом для профессиональной квалификации современного специалиста.

«Государственная программа функционирования и развития языков на 2011-2020 годы» определяет знание русского языка «лингвистическим капиталом» казахстанского общества и предполагает системную работу по сохранению его дальнейшего функционирования в коммуникативном-языковом пространстве Казахстана [3, 5].

«Русский язык» как учебный предмет в неязыковых вузах относится к циклу общеобразовательных и обязательных дисциплин в системе обучения, «Профессиональный русский язык» является продолжением этого годового курса. Основная цель обучения студентов языку на основе программы Государственного стандарта МОН РК – совершенствование навыков и умения практического владения русским языком в учебно-профессиональной, общественно-политической, социально-бытовой, социально-производственной и научной сферах деятельности.

Языковая подготовка в неязыковых казахстанских вузах осуществляется на 1-2 курсах, где на первом курсе студенты приобретают коммуникативные навыки, которые необходимы для успешного обучения на старших курсах. На старших же курсах студенты обучаются языку специальности.

Эффективность изучения профессионально ориентированного языка находится в прямой зависимости от применения в учебном процессе текстотеки по специальности. Текст как ведущая единица обучения языку выполняет различные функции.

В первую очередь, студенты посредством интенсивной работы над текстом получают представление о лексико-грамматическом и понятийном аппарате языка специальности. Соответственно, текстовый материал должен быть насыщен лексическими единицами и грамматическими конструкциями, которые являются предметом изучения на том или ином занятии.

Во-вторых, текст представляет собой базу для формирования четырех видов речевой деятельности – говорение, письмо, чтение и аудирование. Следует отметить, что в зависимости от того, какой вид речевой деятельности формируется и отрабатывается, к тексту предъявляются различные требования и упражнения.

В-третьих, текстовый материал – основа социокультурной информации о стране либо является актуальной информацией, которая мотивирует обучающегося к речевой деятельности [4, 25].

В исследованиях по теории речевой деятельности описаны различные виды чтения – ознакомительное, поисковое, выборочное, просмотровое, изучающее. Но, на наш взгляд, необходимо обратить внимание на такой вид чтения, как изучающее, которое является более приоритетным в обучении языку специальности.

В неязыковых вузах изучающее чтение представляет собой эффективный и продуктивный вид чтения для освоения лексико-грамматического материала. Для изучающего чтения отбирается информация, которая представляет интерес для студентов с учетом будущей профессиональной деятельности. Кроме того, текстовый материал должен обладать познавательной ценностью как в содержательном плане, так и в языковом, так как данный вид чтения нацелен на полное и точное понимание всей информации в тексте и на использование ее в дальнейшем.

Важно отметить, что профессионально ориентированная языковая подготовка должна включать в себя следующие задачи:

- углублять знания студентов в области их будущей профессиональной деятельности через язык в тесной взаимосвязи со специальными дисциплинами;
- формировать профессиональную и коммуникативную компетентности.

Поскольку текст по специальности предоставляет возможность студенту получить актуальную информацию в сфере своей профессиональной деятельности, можно утверждать,

что текстовой материал, который является ведущей единицей профессионально ориентированного обучения языку, должен отражать специфику дисциплин специальности посредством типов текста, тематики текстов, базисной специальной лексики (терминология, клише, идиомы).

При подборе текста для работы также следует особое внимание уделять содержанию специализированных дисциплин, изучаемых студентами, так как работа над языком текста будет более продуктивной, понятной и интересной лишь в том случае, если его содержание будет либо знакомым, понятным студентам, либо будет нести в себе информацию, полезную в их дальнейшей профессиональной деятельности. В таком случае мотивация к работе будет повышаться. В соответствии с этим, следует проработать учебные программы дисциплин экономического профиля, что поможет определить тематику текстов, на основе которых будет выстраиваться работа.

Профессиональная направленность изучения дисциплин «Русский язык» и «Профессиональный русский язык», как правило, отражена в учебных программах. Однако при построении работы с текстом следует помнить о том, что в рамках изучения данных дисциплин основополагающим является формирование навыков использования именно языка в соответствии с требованиями, предъявляемыми к профессиональному общению специалистов конкретного профиля. Таким образом, тексты, лежащие в основу работы на языковых дисциплинах, должны раскрывать содержание таких тем, как «Источники финансирования предприятия», «Финансовое планирование и прогнозирование», «Экономика предприятия», «Уставный капитал», «Принципы организации производственного процесса», «Банки и их роль в экономике» и т.п.

Приведем пример текста, раскрывающего одну из актуальных для студентов экономического профиля тем.

Внутренние источники финансирования предприятия

В современных условиях предприятия самостоятельно распределяют прибыль, остающуюся в их распоряжении. Рациональное использование прибыли предполагает учет таких факторов, как реализация планов дальнейшего развития предприятия, а также соблюдение интересов собственников, инвесторов и работников.

Как правило, чем больше прибыли направляется на расширение хозяйственной деятельности, тем меньше потребность в дополнительном финансировании. Величина нераспределенной прибыли зависит от рентабельности хозяйственных операций, а также от принятой на предприятии дивидендной политики.

К достоинствам внутреннего финансирования предприятия следует отнести отсутствие дополнительных расходов, связанных с привлечением капитала из внешних источников, и сохранение контроля за деятельностью предприятия со стороны собственника.

Недостатком данного вида финансирования предприятия является не всегда возможное его применение на практике. Амортизационный фонд потерял свое значение потому, что нормы амортизации для большинства видов оборудования, используемых на промышленных предприятиях, занижены и уже не могут служить в качестве полноценного источника финансирования, а разрешенные ускоренные методы начисления амортизации не могут быть использованы для существующего оборудования.

Второй внутренний источник финансирования — прибыль предприятия, оставшаяся после уплаты налогов. Как показывает практика, большинству предприятий не хватает собственных внутренних ресурсов для обновления основных фондов.

Данный текст отвечает тем требованиям, о которых было сказано выше, то есть посвящен теме, раскрывающей одну из сторон деятельности специалистов экономического профиля, содержит грамматические конструкции, работа с которыми обеспечит формирование способности у будущих специалистов осуществлять профессиональное общение. Ведь предложенный текст демонстрирует специфику взаимодействия грамматических конструкций с содержанием высказывания, иллюстрирует

словоизменительные и словообразовательные нормы русского языка, несоблюдение которых может привести к неудачам в профессиональном общении. Помимо этого на примере данного языкового материала можно продемонстрировать правила построения словосочетаний и предложений, а также употребление синонимичных грамматических конструкций. Кроме того, посредством работы с данным текстом студенты получают возможность увеличить активный и пассивный запас слов, наиболее устойчивых грамматических моделей и синтаксических конструкций, без использования которых не обходится профессиональная деятельность специалистов в области экономики.

Кроме соответствия содержания предлагаемого текста темам, разбираемым в ходе изучения специализированных дисциплин, следует обратить внимание и на систему: выполнение предтекстовых, текстовых и послетекстовых заданий формирует необходимые навыки и умения у студентов. Предтекстовые задания устраняют смысловые и языковые трудности понимания текста. Данный вид упражнений должен учитывать лексико-грамматические, структурно-смысловые особенности текста. Основная задача предтекстовых упражнений – формирование умений правильного словоупотребления. Необходимо отметить, что для Казахстана характерна уникальная языковая ситуация, обусловленная постоянным и активным взаимодействием казахского и русского языков: наблюдается тенденция к дифференциальному выбору языка в зависимости от ситуации общения, участников коммуникации и темы сообщения. Чаще всего в профессиональной сфере деятельности билингв использует родной язык, что в свою очередь вызывает ряд ожидаемых ошибок в словоупотреблении. Выполнение предтекстовых упражнений формируют предикационные знания, которые обеспечивают такой навык, как понимание речи и построение самостоятельного высказывания на изучаемом языке [5, 163].

Пример предтекстовых заданий.

1. Познакомьтесь с терминологическими словосочетаниями, которые активно используются в финансовой сфере

состояние организация	финансов
управлять управление	финансами
финансовая	деятельность (осуществлять) система (формировать)
финансировать	предприятие строительство проект

2. Познакомьтесь с примерами употребления терминов, данных в задании 1.

Финансовая деятельность любого предприятия имеет два аспекта: управление активами и управление источниками финансирования.

Финансовый кредит, как правило, не связан с внешней торговлей, а направлен на финансирование строительства крупных объектов.

3. Ответьте на вопросы:

Что лежит в основе финансовой деятельности предприятия?

Что является основным источником финансирования предприятия? Какие еще источники финансирования Вы можете назвать?

Текстовые задания нацелены на необходимость решения определенных познавательно-коммуникативных задач в процессе чтения.

Пример текстовых заданий.

1. Прочитайте текст и назовите его главную мысль.

2. Прочитайте утверждение и скажите, соответствуют ли они содержанию текста.
3. Опираясь на текст, ответьте на вопросы.
4. Закончите следующие высказывания, опираясь на прочитанный текст.

Послетекстовые задания предназначены для закрепления и проверки понимания прочитанного и использования полученной информации в будущей профессиональной деятельности.

Пример послетекстовых заданий.

1. Прочитайте начало диалогов, закончите их, выступив в роли одного из собеседников.
2. Кейс-стади (решение проблемной ситуации)
3. Выскажите свою точку зрения по следующим вопросам.
4. Напишите текст-рассуждение.

Таким образом, профессионально ориентированный текст имеет огромное значение в системе обучения языку как неродному, так как он способствует овладению языком специальности и служит орудием углубления и извлечения необходимой информации в области профессиональной деятельности, расширяет творческий потенциал студентов. Преподаватель занимает позицию координатора данного процесса, способствуя формированию у студентов принципа партнерства и сотрудничества со своими коллегами, развитию навыков работы в группе и способности находить коллегиальное решение.

Список литературы

- 1 Закон о языках в Республике Казахстан. – Алматы: Юрист, 2003, - 54 с.
- 2 Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане / Под общ. ред. Э.Д. Сулейменовой. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 344 с.
- 3 Государственная программа функционирования и развития языков на 2011-2020 годы. – Астана: Акорда, 2011.
- 4 Клобукова Л.П. Обучение языку специальности. -Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 80 с.
- 5 Черевко Ю.А., Миронова В.Е. Система послетекстовых упражнений, используемых при обучении изучающему чтению по специальности (на примере текста из нефтегазовой сферы). //Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2011 №3 (10) - с. 162-165.

Бұл мақалада мәтінмен жұмыс әдісінің педагогикалық мәні түсінілуі және оның практикалық қолданысы көрсетілген. Мәтінді қолдану әдісі кәсіби жағдайлардың және студенттердің қызметінің жүзеге асыру ретінде пайдаланатын тәсілдердің және жобалау құралдарының біртұтас жүйесі ретінде қарастырылады. Мәтін жаңа мағыналар мен студенттің кәсіби дамуының мақсаттарын тудыратын шығармашылық деңгейдегі мәселе ретінде ұсынылды.

The article presents the features of the text as a component of the Russian language learning content as a foreign student in economics. The text is viewed as an integral system of methods, techniques and tools. The use of the text contributes to the training of professionally focused students of economics situations. The text is presented as a problem of the creative level, generating new meanings and purposes of the student's professional development.

К.И. Большина
Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
Kalam.62@mail.ru

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ НА НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЯХ

В данной работе подробно рассматривается вопрос о развитии коммуникативной компетенции студентов в процессе обучения русскому языку как неродному на неязыковых специальностях, представлены примеры обучения посредством указанных методов. Обучение должно иметь системный подход, проводиться на базе речеведческих понятий, разработанных в современной лингвистике и методике. Работа по лингвистическому анализу текста может проходить в три этапа: в рамках практического занятия, самостоятельной работы студента под руководством преподавателя и самостоятельного выполнения поставленных задач.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, контекстная речь, монологическое высказывание, письменная и устная речь, формирование, речевые ситуации, речевая деятельность, языковые средства.

В настоящее время наиболее широкие возможности для формирования и развития коммуникативной компетенции студентов на занятиях по русскому языку предоставляют задания на совершенствование речевого творчества. Становится понятным, что формирование коммуникативной компетенции, в том числе обучение устной и письменной речи разных типов, стилей и жанров на неязыковых специальностях будет успешнее, если работать с профессионально ориентированными текстами, руководствоваться принципом интегрированного использования междисциплинарных связей.

Упор на подобный характер обучения станет приоритетным направлением совершенствования учебного процесса. Высокий интерес к интеграции учебных дисциплин поможет в реализации междисциплинарных связей и обеспечении устойчивой мотивации учения. На занятиях по русскому языку необходимо учить студентов пользоваться русским словом, понять и почувствовать его, стремиться развивать и совершенствовать свое речевое мастерство.

Одной из важнейших задач педагога-филолога становится работа не только над пополнением, обогащением словаря студентов, но и над увеличением подвижности того словарного запаса, которым владеет студент в данный момент, связывать воедино грамматический и речевой аспекты обучения, стремиться к реализации коммуникативного подхода. Развитию коммуникативной компетенции на сегодняшний день посвящено огромное количество исследований. Методика активно занята поиском ответа на вопросы о том, что значит «свободно владеть языком» и каковы пути достижения этого. Работа над текстом (текстовая деятельность) при этом становится средством речевого развития обучающихся. Сегодня необходимо серьезно решать проблему соединения речевого развития, разностороннего формирования личности с изучением языковой системы.

Формирование коммуникативной компетенции – процесс длительный и достаточно сложный, и главная роль здесь отводится занятиям по русскому языку. Особую сложность в преподавании русского языка представляет соотнесение предметного курса и реального речевого опыта студента, процесс приобретения знаний о языке и процесс овладения языком.

Какова же роль данной учебной дисциплины в высшем учебном заведении? Что может сделать преподаватель русского языка, чтобы обеспечить коммуникативную компетенцию

студентов? Прежде всего, создать оптимальные условия для продвижения каждого студента в образовательном пространстве. Для этого необходимо знать учебные возможности студентов, учесть уровень сформированности интеллектуальных умений, исходя из этого, определить направления работы в определенной последовательности: составление алгоритмов, система упражнений, развивающих механизмы речи и т.д. На занятиях особое внимание уделяется коммуникативным компетенциям на основе работы с текстом.

Однако в понятие коммуникативной компетенции входит не только овладение необходимым набором речеведческих и языковых знаний, но и формирование умений в области практического использования языка в процессе речевой деятельности. Это соотносится и с реализацией воспитательных задач по формированию социально активной личности, ориентирующейся в современном мире. Коммуникативная компетенция здесь становится частью культурной компетенции, ведёт к повышению общей гуманитарной культуры личности, формированию у неё высоких творческих, мировоззренческих и поведенческих качеств, необходимых для включения её в разнообразные виды деятельности.

Пути реализации коммуникативной компетенции обучающихся состоят в том, что формы, методы и приемы работы направлены на то, чтобы содержание учебного материала было источником для самостоятельного поиска решения проблемы.

В этом плане использование инновационных педагогических технологий играет большую роль. Исследовательский метод, дискуссии, «мозговой штурм», технология «критического мышления», интерактивные, групповые формы и методы, коллективный способ обучения. Данные технологии развивают творческую активность, формируют мыслительную деятельность, учат отстаивать свою точку зрения, помогают добиться глубокого понимания материала. Работа в парах, в группах сменного состава позволяет решить и задачи воспитания: желание и умение сотрудничать в группах. Главное в работе – студенты свободно говорят, спорят, отстаивают свою точку зрения, ищут пути решения проблемы, а не ждут готовых ответов.

Методами, ориентированными на устную коммуникацию, являются все виды пересказа, все формы учебного диалога, доклады и сообщения, ролевые и деловые игры, учебные исследования и проекты, требующие проведения опросов. Кроме этого, развитию устной коммуникации способствуют обсуждение определенных тем, дискуссии, диспуты, выступления в качестве ведущих на мероприятиях.

К методам, формирующим письменную коммуникацию, можно отнести работы творческого характера, сообщения, сочинения и изложения, подготовку заметок и статей в средства массовой информации.

При обучении русскому языку как неродному на неязыковых специальностях навыки связной речи зачастую приобретаются студентами не в полной мере, закономерности контекстной речи познаются стихийно. Это приводит к таким недостаткам в их монологической речи, как отсутствие глубины в содержании, затруднения при выборе языковых средств для выражения своих мыслей, неумение строить связное высказывание в соответствии с типом речи, жанром и заданной темой. Трудности в построении монологического высказывания «связаны как с языковой реализацией специфических для каждого текста логических связей, так и с композиционным его оформлением» [1, 125].

Положение усугубляется ограниченностью аудиторного времени в условиях кредитной технологии обучения в вузе. Избежать этих недостатков можно путем целенаправленной работы на основе анализа различных текстов, близких по тематике, композиции и стилистической окраске.

Коммуникативная компетенция как целевая установка обучения русскому языку ориентирует на развитие письменной и устной речи – умения использовать средства русского языка в различных речевых ситуациях в соответствии с принятыми в обществе нормами речевого поведения [2, 26]. В основу методики развития устной и письменной речи положен синтаксический подход: работа над предложением, употребление грамматических форм в синтаксических конструкциях. Но для получения желаемого результата в обучении связной

речи этого недостаточно, так как связное высказывание как текст обладает особой структурой, специфическими языковыми законами построения. Эффективность обучения достигается системной работой. Основанная на речеведческих понятиях, таких, как текст, его тема, основная мысль, система «не только формирует отдельные речевые умения и навыки, но и вводит их в различные аспекты и стороны владения неродным языком, вырабатывает в целом речевой механизм билингва» [3, 6].

Усваивая лексические и грамматические языковые значения, студенты «чувствуют, как отражается (моделируется) в языке внешний мир, а усваивая способы выразительной речи, они чувствуют, как выражается с помощью языка внутренний мир человека, как человек выражает свою оценку действительности» [4, 22].

Эмоциональное состояние человека, его оценка действительности может передаваться интонацией, различными морфологическими средствами (частицами, междометиями, модальными словами), синтаксическими единицами (вводными словами, словосочетаниями). Немаловажную роль в передаче эмоционального состояния говорящего играют и лексические средства, а именно: синонимы, антонимы, употребление слов в переносном значении, специальные стилистически окрашенные и экспрессивные слова и т.д.

Коммуникативная компетенция как целевая установка обучения русскому языку ориентирует на развитие письменной и устной речи – умения использовать средства русского языка в различных речевых ситуациях в соответствии с принятыми в обществе нормами речевого поведения [4, 26].

Работа по лингвистическому анализу текста может проходить в три этапа: первый – в рамках практического занятия студент читает (или прослушивает) текст, анализирует его, опираясь на вопросы, подготовленные преподавателем. Вторым, не менее ответственным этапом, является самостоятельная работа студента под руководством преподавателя (СРСП), где студент выполняет аналогичную работу, но предметом анализа является другой текст, близкий по тематике и структуре к первому. И, наконец, третьим этапом в процессе обучения связной речи может стать самостоятельная работа студента (СРС), когда студент конструирует свой текст, аналогичный прочитанным и проанализированным в аудитории по композиции, жанру, функциональному стилю и типу речи, но отличающийся предметом описания.

Предлагаем анализ текстов для студентов специальности «Изобразительное искусство и черчение».

«Осень пришла врасплох и завладела землей – садами и реками, лесами и воздухом, полями и птицами. Все сразу стало осенним. Осень смешала все чистые краски, какие существуют на земле, и нанесла их, как на холст, на далекие пространства земли и неба.

В саду суетились синицы. Крик их был похож на звон разбитого стекла. Они висели вниз головами на ветках и заглядывали в окно из-под листьев клена. ... Я посмотрел на клен и увидел, как осторожно и медленно отделился от ветки красный лист, вздрогнул, на одно мгновение остановился в воздухе и косо начал падать к моим ногам, чуть шелестя и качаясь. Впервые я услышал шелест падающего листа – неясный звук, похожий на детский шепот» (Желтый свет. К.Паустовский).

Примерные вопросы для анализа:

- Какова основная мысль текста? (Описание осенней природы)
- Какой вы видите осень, описанную в отрывке? (Красивую, неожиданную, живую)
- В каком значении – прямом или переносном – употреблено слово *завладела* (землей)?

(В переносном. Захватила, стала господствовать, установила свои порядки: *Все сразу стало осенним*)

– Какие еще слова, употребленные в переносном значении, эпитеты делают образ осени ярче, выразительнее? (*пришла врасплох* – люди не хотели расставаться с летом, не ждали осени; *смешала краски и нанесла их* на далекие пространства земли и неба – как художник кистью преобразила картину природы; *лист вздрогнул, остановился*)

– Как относится автор к синицам и кленовому листу? В каких словах выражается это отношение? (Автор любит птиц, деревья. Он радуется и внимательно наблюдает над

всем, что происходит вокруг. О синицах говорит, как о людях: «...заглядывали в окно из-под листьев клена», слышит «шелест падающего листа»)

– С чем сравнивает К.Паустовский осеннюю природу, пейзаж? (С холстом, на который осень нанесла все чистые смешанные краски)

– С чем сравнивается крик синиц? (Со звоном разбитого стекла, такой же звонкий, переливистый, волнующий, привлекающий внимание)

– А звук падающего листа? (С детским шепотом, полным тайнства и нежности)

– Почему автор пишет о листе не «упал к моим ногам», а «косо начал падать ..., чуть шелестя и качаясь»? (*Падает* тяжелый предмет, и этот процесс не представляет интереса. Для писателя же увиденное было как священнодействие, при котором все остальное становится неважным)

– Почему в тексте лист не «оторвался от ветки», а «осторожно и медленно *отделился*»? (Оторвать что-либо можно насильно, против воли героя, здесь же природа не совершает насилия, все происходит естественно, непринужденно. Это таинство природы могут увидеть только неравнодушные люди)

– Какие чувства хотел передать автор в описании природы? (Чувство любви, трепетного и бережного отношения ко всему живому, к природе)

– К какому функциональному стилю и типу речи относится данный текст? (Художественному; описание)

Стилистическую работу, по мнению Л.П. Федоренко, «целесообразно проводить на том же дидактическом материале, что и грамматическую, что прививает навык запоминания, развитие языкового чутья, впитывание норм, традиций языкоупотребления» [4, 29]. В качестве грамматических заданий предлагаем выписать предложения с однородными дополнениями, с причастным и деепричастным оборотами, выполнить пунктуационный анализ и т.д.

На втором этапе работы продолжается обучение грамматическим средствам языка в рамках самостоятельной работы студента под руководством преподавателя (СРСП). Студент читает следующий текст, анализирует его содержание и языковые средства, использованные автором для раскрытия этого содержания, то есть работает по аналогии с предыдущим анализом текста.

Грамматические задания на данном этапе могут иметь иной характер: это зависит от структуры текста, имеющих в нем синтаксических конструкций. Например: выписать сложные предложения, выполнить синтаксический разбор, составить к ним схемы и т.д.

На третьем, завершающем этапе работы по развитию речи студент получает задание составить текст о природе своего края, по необходимости используя уже знакомый ему лексический материал.

Таким образом, обучение связному высказыванию на занятиях по русскому языку как неродному на неязыковых специальностях должно иметь системный подход, проводиться на базе речеведческих понятий, разработанных в современной лингвистике и методике. Наиболее «оптимальным способом овладения неродным языком следует считать подражание образцам различных жанров, анализ серии текстов, тематически единых, имеющих общую структуру и стилистическую окраску» [3, 2]. При анализе необходимо постепенно усложнять приемы работы над последующим текстом, делая упор на самостоятельную речевую деятельность студентов.

Список литературы

1 Яковлева А.Г. К вопросу о развитии русской монологической речи студентов старших курсов. // Материалы научно-практической конференции «Развитие двуязычия в процессе обучения в национальной школе» – М., 2008.

2 Баяндина С.Ж., Тавлуй М.В. Методика преподавания русского языка. Учебно-методическое пособие для студентов филологических факультетов. Изд. 2. – Кокшетау: КГУ им. Ш.Ш. Уалиханова, 2012. – 183 с.

- 3 Вагапова Д.Х. Обучение связному высказыванию в старших классах казахской школы. – Петропавловск, 1992.
- 4 Федоренко Л.П. Закономерности усвоения родной речи. – М.: Флинта. Наука, 2004.

Мақалада орыс тілін шет тілі ретінде оқыту үрдісінде байланыстырып сөйлеу әдістері қарастырылған. Осы жұмысқа жан-жақты қарастырылатын мәселе дамуы туралы студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін оқу барысында орыс тілін тілдік емес мамандықтар үлгілері берілген оқыту арқылы аталған әдістер. Оқыту болуы тиіс жүйелі көзқарас базасында жүргізіледі речеvedческих ұғымдарды, әзірленген қазіргі заманғы лингвистика мен әдістемесі. Жұмыс мәтіннің лингвистикалық сараптамасын қамтыды мүмкін үш кезеңнен тұрады: практикалық сабақ, өзіндік жұмыс студенттің оқытушының басшылығымен және өз бетімен қойылған міндеттерді орындау.

Usage of development of coherent speech in the process of studying Russian as a foreign language is discussed in the article. In this paper we discussed in detail the issue of the development of communicative competence of students in learning the Russian language in non-language specialties, are examples of learning through these methods. Education should be a systematic approach, carried out on the basis of rechevedcheskih concepts developed in modern linguistics and methodology. Work on the linguistic analysis of the text may take place in three stages: in the framework of practical training, independent work of students under the guidance of a teacher and independent performance of tasks.

ОӘЖ 811.111:378.147.227(045)

Л.Б. Елеуова, Ж.А. Сейтова

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Астана, Қазақстан

yeleu.lb@rabler.ru, zhanat.seytova_81@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қазіргі таңда көптеген әдіскерлер топтық жұмыс формасына үлкен мән беріп отыр. Себебі ол оқу жүйесіне үйлесімді сәйкес келеді, сондай-ақ оны толықтырып, кемшіліктерін түзетеді. Топтық жұмыс өзінің барлық белгілері көрініс табатын оқу ынтымақтастығының идеалды моделі болып табылады. Топтық жұмыстардың пайдасы мен оның тиімділігі бойынша зерттеулерді әртүрлі бағытта жүргізуге болады. Мақала авторлары топтық жұмыстардың әртүрлі формаларын қарастырып отыр. Бұл мақалада ағылшын тілі сабағында топтық жұмыстардың тиімді түрлері ұсынылған.

Кілт сөздер: топ, топтық жұмыс, топтық жұмыс формалары, шағын топ, диада, триада.

Қазақстан республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында еліміздің білім алушыларына сапалы білім беру міндеті қойылған [1]. Оны жүзеге асырудың бір жолы – оқыту процесінде топтық оқытуды қолдану болып табылады.

Топ – қазіргі адамның қоғамдық өмірін ұйымдастырудың басты тәсілі, оның ажырамас қасиеті болып табылады. Топтық уақыт өткізудің мәні мен жалпыға ортақтығын Д.Картрайттың және А.Зандердің мына сөздері дәлелдейді: «егер ... болжамдық марстық адам

Жерді бір қарап шықса, ол, мүмкін, жер адамдарының бір нәрсені топта жасап, өз уақытының сонша бөлігін бірге өткізетініне таң қалатын шығар» [2, 3].

Топтық оқытудың мәні XX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап ескерілген. Бірақ осы күнге дейін көп сұрақтар өз жауабын күтуде. Ең алдымен, айта кететін жайт, «топ» ұғымы негізінен әлеуметтік психологияға тән; ұғымның мәнін жасау, топтық феномендерді зерттеу көбіне көп осы ғылым тұрғысынан жасалып келген. Әлеуметтік энциклопедиялық сөздікте топқа мынадай анықтамалар берілген:

1. «кез-келген жалпы қасиетпен: жалпы кеңістік және уақыт болмысымен, іс-әрекетпен, экономикалық, демографиялық, психологиялық және т.б. сипаттамалармен біріктірілген индивидтер жиынтығы»;
2. «арасында белгілі бір тікелей немесе жанама әлеуметтік қарым-қатынастары бар индивидтер жиынтығы»;
3. «өзара әрекеттесудің стандартталған үлгілері негізінде өздері қабылдаған нормаларды ұстанатын және өздері белгілеген әлеуметтік рольдерді орындайтын индивидтер жиынтығы».

Теориялық зерттеулер де практикалық тәжірибе де көрсетіп отырғандай, оқу іс-әрекетінің пәні, қарым-қатынас құралы болған кезде алынған білімдер нәтижелі болады. Бұл кезде, яғни, топтық оқыту кезінде оқыту үдерісінде білім алушылардың арасында талқыланып отырған мәселеге байланысты қарым-қатынас туындайды: «субъект (студент) – объект (пән) - субъект (студент)». Дұрыс ұйымдастырылған іс-әрекет пен қарым-қатынас оқу үрдісінің оқыту және тәрбиелеу функцияларының қатар және тиімді жүруіне жағдай жасайды. Топтық оқытудың тиімді ойластырылған әдістері, әсіресе, шетел тілдерін үйретуде өте тиімді. Топтық жеделдете оқытуда әрбір жеке тұлғаның қалыптасуына игі әсер ететін оқу ұжымы пайда болады.

Педагогикалық және психологиялық сөздікте «топ - әлеуметтік тұтастықтан белгілі бір нышандары негізінде бөлінетін адамдардың шектеулі шамадағы қауымдастығы; бұл нышандар атқаратын қызметтерінің сипаты, әлеуметтік не таптық қатыстылығы, даму деңгейі және т.б. болуы мүмкін. Топты мөлшері бойынша саралау: үлкен, шағын, кіші топтар (диада, триада) деп бөлу кең тараған. Педагогикада топ: 1) білім алушылар ұйымының мерзімдік не ағымдағы жұмысын атқару үшін құрылған белгілі бір бөлігі. Топ жұмысын топ мүшелері сайлаған топ кеңесі немесе топбасы басқарады; 2) оқу процесінде жоғары мектеп талапкерлерінің курс ішіндегі белгілі бір тұрақты бөлігі; 3) сыныптан не мектептен тыс үйірмелерге (көркемөнер, спорт, т.б.) қатысушылардың қызығушылығы бойынша біріккен бөліктері[3].

«Шағын топ – ортақ мақсат-міндеттерге ие, тікелей қарым-қатынас жасайтын индивидтердің белгілі бір санының бірігуі. Үлкен және күрделі топтардан шағын топтың ерекшелігі – оның салыстырмалы «құрылымдық қарапайымдылығы». Бұның мәні – шағын топта, әдетте, беделді көшбасшысы болады, оның айналасында топтың басқа мүшелері бірігеді. Бұнда топтың көлемі маңызды емес, ол бірнеше ондықты қамтуы мүмкін» делінген ресейлік педагогикалық энциклопедияда [4].

Топтарды талдау барысында оларды жіктеу проблемасы айқындалды. Әдебиеттерді шолу барысында анықтағанымыз, көптеген тұрғылардың барына қарамастан бір типология жоқ. Топтарды ажырату белгілері зерттеушілер еңбектерінде өте кең ауқымды болып келген.

Г.А.Цукерман әлемде жүргізілген зерттеулерді жалпылау кезінде, топтық оқу іс-әрекетіндегі келесі ережелерді көрсетеді:

- білім алушылардың танымдық белсенділігі мен шығармашылық деңгейі өседі;
- білім алушылар арасындағы өзара қатынас сипаты өзгереді;
- білім алушылар маңызды әлеуметтік дағдыларға ие болады: әдеп, жауапкершілік,

басқалардың позициясын есепке ала отырып өз мінез-құлқын қалыптастыру іскерлігі, қарым-қатынастың гуманистік түрткілері;

- оқытушы топқа бөлуде студенттердің өзара бейімділіктерін, олардың дайындық деңгейлерін, жұмыс қарқындарын есепке ала отырып, оқытуда дараландыру мүмкіндігін алады [5].

Студенттердің танымдық белсенділігін топтық оқыту арқылы қалыптастыруда «Оқу және жазу арқылы сыни тұрғыдан ойлауды дамыту» стратегияларын қолданудың маңыздылығы ерекше. Өйткені топтағы студенттердің барлығы өз ойларын еркін айтуға, пікірлерін қорғай білуге мүмкіндік алады. Мұның барлығы топтағы студенттердің қарым-қатынасының жақсаруына, сабаққа қызығушылықпен және белсенділікпен қатысуына өз ықпалын тигізіп, оқу материалын саналы түрде меңгеруіне мүмкіндік береді. Мұндай оқыту стратегияларының ішінен «Ассоциация», «2 жақты күнделік», «Топтастыру», «Түртіп алу», «РАФТ» стратегияларын гуманитарлық пәндерді оқытуда пайдалануға болады. Ағылшын тілі сабағында студенттермен жұмыс жасау барысында осы стратегияларды қолдану оқу-тәрбие үрдісінің жұмысының жоғары деңгейге көтерілуіне үлкен септігін тигізеді.

Шағын топта коммуникативтік құзіреттіліктерді қалыптастырудың педагогикалық технологиясын жобалау кезінде оқытуды ұйымдастыру формасы және оқыту әдістерін таңдау көп жағдайда топтың мақсаты және ерекшеліктерімен анықталады. Яғни, коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастырудың шағын тобын жүйелеу қандай да болмасын негіз бойынша жасалуы керек. Біздің ойымызша, шағын топта коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастырудың педагогикалық технологиясын модельдеуде бес критерийді есепке алу қажет: материалды зерттеу тереңдігі, оқудың ұзақтығы, қатысушылардың құрамы, студенттердің дайындық деңгейі, коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастыруда шағын топтар қызметінің ұзақтығы.

Коммуникативтік құзіреттілік – адамдармен өзара әрекет пен қарым- қатынас тәсілдерін білуді, түрлі әлеуметтік топтарда жұмыс істеу дағдыларын, қоғамдағы түрлі әлеуметтік рөлдерді орындауды, өмірдегі нақты жағдайларда шешім қабылдау үшін байланыстың түрлі объектілерін қолдана алу білігін, мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінде, халықаралық қатынаста шетел тілінде қатынас дағдылары болуын қарастырады [6, 39].

Осылайша, коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастырудың шағын тобы (педагогикада) – тұрақты, саны бойынша үлкен емес (әдетте, 5-7 адам) оқу тобы, топ мүшелері жалпы оқу-танымдық іс-әрекетпен біріктірілген, бір-бірімен тікелей өзара әрекеттесуде (жеке және коммуникативтік қарым-қатынастар және т.с.с.) болады, бұл өз алдына эмоционалдық байланыстардың, спецификалық тұлғааралық құндылықтардың, топтық нормалар мен топтық құндылықтардың пайда болуына әкеледі.

Жоғарыда айтылғандай, шетел тілі сабағында топтық жұмыстарды жүргізуде әртүрлі жұмыс түрлерін қолдануға болатыны анықталды. Шетел тілі сабағында топтармен жұмыс жүргізудің бір үлгісін тәжірибе жүзінде ұсынамыз. Сыныпты бірнеше шағын топқа бөліп, әр топқа қорғалатын тақырыпша беріледі. Мысалы, бір топ “At customs” тақырыбында рөлдік ойыны орындалатын болды. Ол ойында басты кейіпкерлер ретінде топтан екі студент тағайындалды. Біреуі – орыс баласы Сашаның рөлінде болса, екіншісі – кеден қызметшісі рөлінде. Екі студентке де көмек ретінде алдын ала дайындалған кеспе қағаз (карточка) үлестірілді. Ол қағаздарда олардың орындайтын тапсырмасы жазылған болатын. Бірінші студентке тапсырма: Сіз кеден қызметкерісіз. Хитроу әуежайына туристер келіп жатыр. Сіз оларға сұрақ қоясыз. Екінші студенттің тапсырмасы: Сіз Англияға тіл үйренуге келген орыс баласы Сашасыз. Бірақ алдымен сіз кедендік тексеруден өтуге тиіссіз. Осы екі студент тапсырмаларын алысымен, бірнеше минут дайындалады. Дайындыққа бес минут уақыт берілді. Уақыт аяқталған соң, студенттер өз рөлдерін орындап шығады. Топтың басқа мүшелері сөйлеушілердің ойынын бағалайды, қателерін түзетеді. Соңында өз тақырыбын жақсы қорғаған ең үздік топ анықталады. Мысалы:

Customs officer: Where are you from?

Sasha: I am from Russia.

C: What is a purpose of your visit?

S: I want to see England and learn language.

C: Are you travelling alone?
 S: Yes, I am.
 C: How long are you going to stay here?
 S: Three months.
 C: Where are you going to stay?
 S: With an English family.
 C: Do you have anything to declare?
 S: No, I don't.
 C: Open your luggage, please.
 S: Here you are.
 C: I wish you luck!
 S: Thank you. Bye!
 C: Good-bye.

Немесе студенттерге әр топқа әртүрлі ситуациялар ұсынылып, дайындалуға 5 минут уақыт берілді. Ол ситуациялар:

- 1) Roles: a Kazakh boy or girl and an English friend.
- 1) Meet your friend from England at the railway station.
- 2) Take him or her to your house to meet your family members.

- 2) Roles: A customer and a shop assistant

- 1) Say you would like clothes.
- 2) Ask the price of clothes "How much does it cost?" .
- 3) Say that they are good and cheap

- 3) Roles: A patient and a doctor

- 1) Ask him or her questions about his/ her illnesses, feelings, complaints.
- 2) Write him/her your recommendations, prescriptions.

Топтық жұмыстарды ұйымдастыру мақсатында студенттерге көптеген тақырыптарда жағдаяттар ұсынуға болады. Сол тақырыпта студенттер диалогтар құрып, шағын қойылымдар көрсетеді. Жоғарыда берілген жағдаят-тапсырмаларды басқаша да түрлендіруге болады. Студенттер топтарға бөлініп, әр топқа әртүрлі тақырып беріледі. Мысалы: In a clothes shop, in a chemist's, in a café, in a post office. Сол тақырыпқа байланысты сөздер, тіркестер беріледі(vocabulary notes). Осы сөздік қорды студенттер өз презентацияларында көмек ретінде пайдаланады.

Тақырыбы: "In a clothes shop"

Рөлге қажетті сөздер мен сөз бірліктері:

A shirt | tie
 What size are you?
 Small | medium | large
 Too small | too big
 I'll have it, please
 I'll leave them, thanks

Тақырыбы: "In a chemist's"

Рөлге қажетті сөздер мен сөз бірліктері:

Conditioner
 Shaving foam
 Deodorant
 Stomach ache
 Sore throat

Тақырыбы: "In a café"

Рөлге қажетті сөздер мен сөз бірліктері:

A black| white coffee

An espresso | a cappuccino
A pot of tea
A sparkling | still mineral water
A piece of chocolate cake

Тақырыбы: “In a post office”

Рөлге қажетті сөздер мен сөз бірліктері:

Same stamps
First or second class?
A letter | a postcard to Japan
Send this parcel to Mexico
Buy some envelopes etc.

Студенттерге бұндай тапсырмаларды беру мақсаты – олардың ойлау қабілетін жақсарту, ұсынылған рөл арқылы оларды шет тілінде сөйлеуге итермелеу болатын. Осы диалогты құру барысында студенттер жаңа сөздер жаттайды, себебі диалог дайындау барысында студенттердің сөздікпен де жұмыс жасап жатқандығын аңғарылды. Студенттер тапсырманы барынша жақсы деңгейде орындауға тырысты және нәтиже жақсы деуге болады.

Топтық жұмыстарды орындауға берілген түрлі тапсырмалар, біріншіден, студенттердің жоғары мотивациялық қызығушылығын тудырады, екіншіден, тапсырмаларды орындау барысында топтағы студенттердің өзара интерактивті тілдесімдік әрекеті жүзеге асады, үшіншіден, студенттердің шынайы тілдік жағдаяттар үшін қажетті коммуникативтік және тілдік біліктері дамиды. Топтық жұмыстар тиімділігінің дәлелі осылар. Біз топтық жұмыстар арқылы студенттерді оқытып қана қоймай, сонымен қатар оларды тәрбиелейміз. Кез келген студент өзіне тапсырылған рөлді мүмкіндігі келгенше барынша жақсы орындап шығуға тырысады, бұл студент өзіне артылған жауапкершілікті түсініп отыр дегеніміз. Яғни, топтық жұмыстар студенттерді жауапкершілікке шақырады.

Алынған бақылау жұмыстарының нәтижелері мен қорытындылары топтарда шетел тілін оқытуда топтық жұмыстарды қолдану әдістемесінің студенттерге сөйлесім әрекетінің түрлерін бір-бірімен байланыста меңгертудегі тиімділігін дәлелдеді.

Сабақ үрдісінде топтық жұмыстарды қолдану арқылы көп нәрсеге қол жеткіздік: қысқа уақыт ішінде студенттердің тыңдалымдық, оқылымдық, айтылымдық, жазылымдық, лексика-грамматикалық дағдылары қалыптасты; өзін оқу қызметінің субъектісі ретінде сезінді; оқу үрдісін ұйымдастырудағы жағымды психологиялық ахуалдың арқасында еркіндікті сезінді.

Топтық жұмыстарды сабақта пайдаланғаннан кейін студенттер үшін сабақтың келесі тілдік біліктерді дамыту кезеңінде жұмыс жасау аса қиындық келтірген жоқ. Себебі студенттердің тілдік ортадағы сөйлесім, тілдесім әрекеті үшін қажетті тілдік және коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру топтық жұмыстарды қолдану барысында тиімді жүзеге асырылды.

Тілдесімдік біліктерді қалыптастырып, жетілдіру белгілі бір тілдік ортада тиімді жүзеге асатындығын да эксперименттік оқытудың нәтижелері дәлелдеді. Орындауға тапсырылған түрлі топтық жұмыстар, жаттығулар кешені бойынша студенттердің тілдік орталардағы жұмысын ұйымдастыру кезінде олардың ерекше ынта-ықыласы, белсенділігі, қызығушылығы байқалды. Бұл кезеңдегі студенттердің ерекше ынта-ықыласы мен мотивациялық қызығушылығын, белсенділігін былайша тұжырымдауға болады:

- сабақтың түрлі топтық жұмыстар кезеңіндегі жағымды психологиялық ахуал оқытудағы жаңашылдық студенттердің белсенді іс-әрекетін қалыптастыруға игі ықпал етті; студенттердің танымдық іс-әрекетке бағытталған ішкі түрткісі күшейіп, дамыды;

- сабақтың келесі кезеңіндегі оқу үрдісінің студенттердің тілдік ортадағы өзара интерактивті әрекеті негізінде ұйымдастырылуы студенттердің жоғары мотивациялық қызығушылығы мен белсенділігін туғызды; түрлі жағдаяттық, проблемалық жаттығулар мен тапсырмалармен жұмыс барысында студенттердің ойлауы, сөйлеуі, тілдесім әрекеті дамыды;

- оқу үрдісін субъект-субъектаралық қарым-қатынастар негізінде құрудың нәтижесінде студент өзін оқу үрдісінің субъектісі ретінде сезініп, оқудың нәтижелі болуы үшін жауапкершілікті түсінді;

- әр сабақтан кейін ұйымдастырылып отырған рефлексиялық іс-әрекет арқылы студенттің өз оқу іс-әрекетіне талдау жасап, баға беріп, кемшіліктері мен жетістіктерін анықтауы нәтижесінде олардың өз кемшіліктерін жоюға, жаңа жетістіктерге жетуге деген ынта-ықыласы мен құлшынысы пайда болды.

Әрбір топта тек үлгерімі жақсы студент ғана бола бермейтіні белгілі, сонымен қатар үлгерімі төмендеу студенттер болады. Сондықтан студенттердің белгілі бір пәннен үлгерімі төмен болуы – ол пәнге деген қызығушылықтың жоқтығынан. Топ студенттерін шағын топтарға бөлгенде әрдайым үлгерімі жақсы студентпен үлгерімі төмендеу студентті жұп етуге тырысу қажет. Қай кезде де студент өзіне берілген тапсырманы орындап, жақсы баға алғысы келетіні белгілі. Сондықтан студенттерді бағалағанда олар жеке-жеке емес, топтық жұмыстары үшін бағаланып отырды. Сол кезде әрбір топ мүшесі жақсы баға алу үшін өз жұбына көмектесуге, оны да сөйлесуге тырысты. Осы әдісті қолдана отырып, іс – тәжірибе жинақтауда өткізген алты аптада жақсы нәтижеге қол жеткізілді. Үлгерімі төмен студенттердің пәнге қызығушылығы оянып, бойларында өздеріне деген сенімділік пайда болды. Студенттер бойынан “мен барлығымен бірдей екенмін, мен де басқалары сияқты сөйлей алады екенмін ғой ” деген ойдың пайда болғанын байқалды. Осылайша топтық жұмыстарда рөлдік ойындарды шетел тілін үйрету барысында қолданудың тиімді екені анықталды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. //Егемен Қазақстан.14 желтоқсан 2010.
- 2 Cartwright D., Zander A. Introduction to group dynamics. — In: Cartwright D., Zander A. (eds.) Group dynamics. — N. Y., 1968.
- 3 Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Психология малой группы. – М., 1991.
- 4 Научное издательство «Большая Российская энциклопедия». – М.,1999.
- 5 Цукерман Г.А. Развитие учебного сообщества //Вопросы психологии. – 2004. №1.
- 6 Айманова Б.Г., Батырова К.М. Топтық технология түрлері//Сынып жетекшісінің анықтамалығы/№10(22), 2010.

В настоящее время многие методисты уделяют большое внимание групповой форме работы, так как она гармонично вписывается в учебную систему, дополняя и исправляя некоторые ее недостатки. Групповая форма работы со всеми ее проявляющими признаками является идеальной моделью учебной сплоченности. Исследования пользы и эффективности групповой формы работы можно проводить в различных направлениях. Авторы статьи рассматривают различные виды групповой работы. В статье также предложены эффективные виды групповых работ на уроке английского языка.

Nowadays many methodologists pay much attention to the group work, as it fits harmoniously into the educational system, fulfilling and correcting its shortcomings. The group work with its remarkable features is an ideal model of educational unity. Researches on advantage and efficiency of group work can be conducted in various directions. The authors of this article consider different types of group work. There is written about the effective ways of group work at English lessons.

ПРОЕКТНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В УСЛОВИЯХ ФОРМИРУЮЩЕГОСЯ ПОЛИЯЗЫЧИЯ

В статье дается характеристика проектного метода обучения как эффективного в современном образовании, определяются его особенности. На материале курса профессионального русского языка в вузовской аудитории выявляются преимущества применения метода проектов, создающего основу для осуществления профессионального общения на неродном (втором) языке. Определяется понятие профессиональной компетентности, формирующейся в условиях полиязычного образовательного пространства. Рассматриваются вопросы организации учебного процесса, а также роли преподавателя в нем.

Ключевые слова: проектная технология, полиязычие, компетентностный подход, коммуникативная компетенция, профессиональная компетентность, профессиональный русский язык.

Современное казахстанское образование характеризуется полиязычностью, которая получила широкое распространение во всём мире. Актуальность полиязычного обучения определяется всеобщей мировой тенденцией к интеграции в экономической, культурной и политической сферах. С учетом этих тенденций оно обеспечивает человеку широкий доступ к информации в различных предметных областях и на различных языках, получение новой информации в соответствии с индивидуальными потребностями, возможности непрерывного образования. Внедрение полиязычия в учебный процесс требует и эффективных технологий обучения.

Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 гг. в качестве базовых выделяет такие компетенции: трёхязычие, евразийская поликультурность, коммуникативность и технократичность [1]. В рамках данной программы планируется реализация комплекса практических мер по внедрению новых технологий и методов в области изучения и применения государственного языка, а также сохранения языкового многообразия.

Проектная технология обучения – образовательная технология XXI века. Проектная технология обучения как одна из практико-ориентированных технологий позволяет научить обучающихся увидеть, поставить и решить проблемы, имеющие как теоретическую, так и практическую значимость для развития общества.

Полиязычное образование как действенный инструмент подготовки молодого поколения к жизнедеятельности в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира, ориентирует на углубленное изучение государственного казахского языка в гармоничном взаимодействии с обучением русскому и английскому. Особое внимание уделено профессионально ориентированному обучению языкам с целью подготовки специалистов, свободно владеющих тремя языками, что соответствует Закону о языках Республики Казахстан [2] и, несомненно, повысит конкурентоспособность специалистов.

Проектно-ориентированное обучение - один из методов формирования компетенции. Он осуществляется в тесной связи с реальной жизненной практикой, нацелен на формирование у студентов специфических умений и навыков посредством системной

организации проблемно-ориентированного учебного поиска в рамках учебного проекта, выполняемого на втором (неродном) языке.

Метод учебного проекта — это одна из личностно ориентированных технологий, способ организации самостоятельной деятельности обучающихся, направленный на решение задачи учебного проекта, интегрирующий в себе проблемный подход, групповые методы, рефлексивные, презентативные, исследовательские, поисковые и прочие методики [3, 21].

Главная особенность метода проектов - преподаватель создает условия, при которых студент:

- самостоятельно приобретает недостающие знания из разных источников;
- интегрирует самостоятельно новые знания;
- учится пользоваться приобретенными знаниями для выявления проблемы и определения путей ее решения;
- приобретает коммуникативные умения, работая в команде проекта;
- развивает у себя исследовательские умения (выявления проблем, сбора информации, наблюдения, проведения эксперимента, анализа, построения гипотез, обобщения).

В методической литературе последних лет активно обсуждается проблема формирования профессиональной компетентности, которая проявляется в том числе и на языковом и речевом уровне в условиях полиязычного пространства. Под профессиональной компетентностью понимают общую способность и готовность личности к деятельности, основанной на знаниях и опыте, которые приобретаются благодаря обучению, ориентированному на самостоятельное участие личности в учебно-познавательном процессе. Учебная деятельность должна быть направлена на успешное включение обучаемого в трудовую деятельность [4, 58 - 62].

К основным тенденциям развития современного образования можно отнести переход от информативных к активным методам и формам обучения с включением в деятельность обучающихся элементов проблемности, научного поиска, разнообразных форм самостоятельной работы [5, 64]. При формировании профессиональной компетентности человека необходим комплексный подход, что предъявляет особые требования к используемым методам, формам и средствам обучения.

В числе эффективных технологий, имеющих большой образовательный, воспитательный и развивающий потенциал, - проектная деятельность, хотя назвать метод проектов «новым» словом в педагогике все-таки будет неправильно.

Возникновение метода в начале XX века связано с именами американского философа и педагога Дж. Дьюи и его ученика В.Х. Килпатрика, работавших в рамках такого направления, как прогрессивизм. Прогрессивисты считали мышление человека ядром образования, большое внимание уделяли социализации и демократизации, а также индивидуальным различиям и самодисциплине. Ими была провозглашена идея школы как «слепок с общества», а потому признавалась тесная связь школы с жизнью и конкретными проблемами ребенка. Интересно, что была определена и роль учителя как психолога, организатора всех видов учебной деятельности и консультанта. Дж. Дьюи предлагал строить обучение на активной основе (обучение посредством игровой и трудовой деятельности), через целесообразную деятельность ученика, сообразуясь с его личным интересом именно в этом знании. Знание того, как необходимо мыслить, чтобы принять правильные решения, сделает возможным для учащихся справляться с проблемами в жизни. Учиться мыслить должно было стать не столько целью образования, сколько средством разумной организации жизни. Центром же учебного процесса должны были стать *проблема – ученик – опыт*, при этом за знанием закреплялась инструментальная роль, а проблема должна была осознаваться учеником как личная.

Таким образом, в основе метода проектов лежит развитие познавательных, творческих навыков обучающихся, умений самостоятельно конструировать свои знания, умений ориентироваться в информационном пространстве, развитие критического мышления. Метод проектов всегда ориентирован на самостоятельную деятельность обучающихся -

индивидуальную, парную, групповую, которую они выполняют в течение определенного отрезка времени.

Метод проектов всегда предполагает решение какой-либо проблемы, предусматривающей, с одной стороны, использование разнообразных методов, с другой - интегрирование знаний, умений из различных областей науки, техники, технологии, творческих областей. В этом, на наш взгляд, огромное преимущество данной технологии и ее актуальность в современном образовательном процессе.

Проектная технология как форма организации работы на занятиях по русскому языку в группах с государственным языком обучения успешно используется преподавателями при изучении отдельных тем. Однако, насколько нам известно, не было опыта методического построения целого курса на основе метода проекта.

Проанализировав цели, задачи, знания и умения, которые должны быть сформированы у обучающихся в вузе в процессе изучения курса «Профессиональный русский язык», содержание казахстанских типовых программ по профессиональному русскому языку (а содержание, к сожалению, даже концептуально весьма различно для разных специальностей), мы пришли к выводу, что самым оптимальным вариантом реализации задач курса является организация учебной работы именно в форме проекта, что даст возможность не только работать с готовым научным материалом по специальности, но и научиться созданию собственного оригинального учебно-научного продукта через этапы целеполагания, планирования, исполнения и оценки результатов.

На наш взгляд, такой подход позволит решить целый ряд задач.

Во-первых, проектный метод дает возможность вызвать интерес к определенной проблеме, связанной с будущей профессией и специальностью обучающихся. Работа по методу проектов предполагает не только наличие и осознание какой-то проблемы, но и процесс ее раскрытия, решения, что включает четкое планирование действий, наличие замысла или гипотезы решения этой проблемы, четкое распределение (если имеется в виду групповая работа) ролей. Студенты накапливают познавательный опыт еще до включения в самостоятельную профессиональную деятельность.

Во-вторых, проектная деятельность осуществляется на неродном для обучающихся языке, что позволяет сформировать целый комплекс речевых навыков и умений, а значит, усовершенствовать речь как устную, так и письменную на русском языке, так как задания, связанные с проектом, позволят студентам и закрепить навыки составления вторичных текстов (аннотации, планов, конспекта, реферата и т.п.), и создания текстов первичных (тезисы, доклад и т.п.).

В-третьих, проект выполняется небольшим, но коллективом, что обеспечивает психологически комфортную ситуацию для учащегося, а кроме того, позволяет отрабатывать навыки работы в команде, что в современных условиях является весьма ценным. Несмотря на коллективный характер труда, студент приобретает навыки самостоятельного решения проблем. И в этом нет парадокса: ведь чтобы решить большую проблему, приходится на пути к цели решать и проблемы частного характера.

Итак, в основе метода проектов лежат развитие познавательных навыков обучающихся, умений самостоятельно конструировать свои знания, умений ориентироваться в информационном пространстве; развитие критического и творческого мышления. Следовательно, при использовании метода проектов создаются условия, необходимые для формирования общекультурных компетенций, а также осуществляется направленность процесса обучения на развитие самостоятельности в овладении неродным языком.

Для успешного результата применения проектной технологии, разумеется, необходима четкая организация работы учащихся: речь идет о планировании учебного процесса.

Предлагаем выделять в процессе создания учебного проекта следующие этапы.

1. Подготовительный этап. Состоит в формировании творческих групп, выбора темы, определения целей, задач и ресурсов.

2. Этап планирования. Предполагает составление плана и тезисов.

3. **Технологический этап.** Ориентирован на самостоятельную работу обучающихся: поиск фактов; выполнение заданий проекта; обсуждение достигнутых результатов; оформление полученного продукта.

4. **«Тихая презентация».** Своего рода репетиция представления работы. На этом очень важном этапе происходит редактирование, уточнение, детализация подготовленного учащимися материала. Отсутствие этого этапа негативно скажется на этапе общественной презентации.

5. **«Громкая презентация».** Этап публичной защиты с оппонированием со стороны присутствующих.

6. **Рефлексия.** Данный этап представляет собой анализ учащимися своего выступления, роли в создании проекта. Зачастую самооценка значительно строже и критичнее оценок зрителей, слушателей.

Может показаться, что роль преподавателя при такой организации занятия (или серии занятий) исключительно пассивная. Однако на самом деле именно преподаватель является руководителем проектной деятельности студентов. Только он, преподаватель, может определить реальный объем опыта обучаемого, дать возможность участия каждого студента в организации учебного процесса, определить характер и необходимый объем заданий (осуществляя при этом индивидуальный подход к обучающимся), в том числе и творческого характера, направленных на формирование и отработку практических навыков. Все это, несомненно, позволит обучающемуся подняться на совершенно новый уровень знаний и умений. Исключительно важна, по нашему мнению, роль преподавателя на этапе «тихой презентации», когда только преподаватель способен скорректировать работу студентов, вселить в обучающихся чувство уверенности в задуманной и осуществляемой учебной деятельности.

Большой вопрос: кто должен осуществлять учебный процесс по профессиональному русскому языку: преподаватель-специалист, преподаватель-словесник или оба? Последний вариант, на первый взгляд, кажется оптимальным: содержательная сторона проекта прорабатывается преподавателем-специалистом, вопросы оформления, языковой корректировки, стилистической правки и т.п. – прерогатива преподавателя-словесника. На деле же, к сожалению, не всегда возможен творческий союз преподавателей. И на то есть масса причин, увы, объективных: разные взгляды на принципы отбора материала, несогласие по вопросам методическим, организационным вопросам и т.п. Ситуация двоевластия никогда не оправдывала себя. Кто же «профессиональнее» в вопросах преподавания данной учебной дисциплины? Если преподаватель – специалист в области ветеринарии или бухучета, владея терминологией и информацией по специфическим вопросам, может помочь студенту определиться с выбором темы научного исследования, с терминологическим аппаратом, выбором специальных методов, то преподаватель-языковед сформирует у студентов навыки работы с научно-методическим аппаратом, с навыками информационной обработки текстов, составления вторичных текстов и создания оригинальных учебных работ на не родном для обучающихся языке. Представляется, что формирование речевых навыков, безусловно, не в ущерб навыкам по специальности, в современных условиях, когда обучение должно ориентироваться на реальную жизнь, а не на сдачу экзамена, гораздо важнее и приоритетнее. Поэтому, считаем, что данная дисциплина все-таки должна вестись именно преподавателями языковых кафедр.

Следует отметить, что, благодаря использованию метода проекта в преподавании дисциплины «Профессиональный русский язык», студенты приобретают: интеллектуальные умения (работа с информацией научного характера, работа со справочной литературой); творческие умения (умение генерировать идеи); коммуникативные умения (умение излагать свои мысли, дискутировать, слушать и слышать собеседников); навыки представления результатов научных исследований.

Разумеется, в педагогическом арсенале преподавателя есть различные варианты активных групповых форм работы: метод развивающей кооперации, деловая игра и т.п.

Однако проектная деятельность наиболее полно отвечает требованиям к организации учебного процесса по профессиональному русскому языку, поскольку опыт любой, в том числе и коммуникативной деятельности, может быть сформирован исключительно в процессе и как результат этой деятельности, а именно осуществление профессионального общения на втором (русском) языке. Так создается основа иноязычного профессионального дискурса как объекта овладения в студенческой аудитории. Использование профессионально ориентированной проектной деятельности позволяет создать модель обучения иноязычному профессиональному дискурсу как «совокупности структурных компонентов – целевого, теоретического, технологического и оценочно-результативного» [6].

Анализ основных тенденций и проблем современного образования и практический опыт авторов убеждает в том, что именно проектная деятельность дает возможность развивать личность, способную творчески мыслить, самостоятельно принимать решения, свободно ориентироваться в потоке разноязычной информации; воспитывать моральные, духовные, профессиональные качества, необходимые в нынешних условиях.

Профессиональную и языковую компетентность студентов необходимо формировать на основе единства классического образования и современных педагогических технологий. Использование же проектной технологии на занятиях по профессиональному русскому языку делает саму дисциплину практикоориентированной, направленной на конкретный результат.

Список литературы

1 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. – [ЭР]. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001118>.

2 Закон Республики Казахстан «О языках» от 11 июля 1997 года. – [ЭР]. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000>

3 Пахомова Н.Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении: Пособие для учителей и студентов педагогических вузов. – М.: АРКТИ, 2005. – 112 с.

4 Шишов С.Е., Агапов И.Г. Компетентностный подход к образованию: прихоть или необходимость? // Стандарты и мониторинг в образовании. – 2002. – №2.

5 Вербицкий А.А. Активное обучение высшей школе: контекстный подход. М.: Высшая школа, 1991.

6 Минакова Л.Ю. Обучение иноязычному дискурсу студентов естественных специальностей с использованием профессионально ориентированных проектов (английский язык, неязыковой вуз) Автореф. дисс...канд. пед. наук. Томск, 2013.

Мақалада оқытудың жобалық әдістемелегінің мінездемесі беріледі замануи білім беру жүйесінің қолайлы ретінде, ерекшелігі анықталады. Жоғарғы оқу орны аудиториясында кәсіптік орыс тілі курсының материалдарында жобалық әдістің қолдануының артықшылығы анықталады екінші тілде кәсіптік қатынасуға негізін құрайды. Қөптілдік кеңшілік білім беру жағдайында қалыптасатын, кәсіптік біліктіліктің ұғымы анықталады. Оқыту процессінің ұйымдастыру сұрақтары, және ондағы оқытушының рөлі қарастырылады.

This article gives the characteristic of the project method as an effective tool in the sphere of modern education, at the same time its peculiarities are distinguished. Benefits of the project methods applying are identified on the base of professional Russian language course that creates the area for professional communication in a foreign (second) language. The meaning of professional competence, that forming in conditions of polylingual educational field, is defined. Questions of learning process organization and the role of a teacher there are also considered in this article.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОЕКТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ВУЗОВСКОЙ ПРАКТИКЕ

В статье освещается проблема применения в вузовской практике инновационных методов обучения. В частности, раскрывается сущность проектной технологии. Предлагается использование данной технологии при изучении предметов гуманитарного цикла. Авторы дают методические рекомендации к проведению практических занятий по дисциплине «Русская литература XX века».

Ключевые слова: инновационный метод, проектная технология, вузовская практика.

Одной из тенденций настоящего времени является вхождение Казахстана в мировое образовательное пространство, что предполагает изменения в содержании образования, усиление роли науки в создании педагогических технологий, адекватных уровню общественного знания. В современных условиях главной задачей образования является не только получение обучающимися определенной суммы знаний, но и формирование у них умений и навыков самостоятельного приобретения знаний.

В образовательном стандарте отмечена необходимость привести вузовское образование в соответствие с потребностями времени, современного общества, которое характеризуется изменчивостью, многообразием существующих в нем связей, широким внедрением информационных технологий. Высшим учебным заведениям требуются новые методы обучения, которые формируют самостоятельную и инициативную позицию студентов, развивают навыки индивидуальной и групповой работы, способствуя социализации обучающихся.

В связи с этим одну из лидирующих позиций в системе образования занимает проектная технология, которая является образовательной технологией, нацеленной на приобретение студентами новых знаний на основе жизненной практики, формирование у них специфических умений и навыков через проблемно-ориентированный поиск.

Проект (от лат. *Projektus*, буквально – брошенный вперед) – это специально организованный преподавателем и самостоятельно выполняемый студентами комплекс действий, завершающихся созданием творческого продукта.

Метод проектов постепенно становится неотъемлемой частью обучения в казахстанских вузах. Работа с проектом всегда направлена на разрешение конкретной проблемы – исследовательской, информационной, практической. Планирование действий по разрешению проблемы всегда начинается с моделирования самого проекта. Наиболее важной частью плана является пооперационная разработка проекта, в которой приводится перечень конкретных действий с указанием результатов, сроков и ответственных за выполнение проектного задания. Исследовательская работа студентов – обязательное условие каждого проекта. Отличительная черта проектной деятельности – поиск информации, которая затем обрабатывается, осмысливается и представляется участниками проектной группы. Результатом работы над проектом, его выходом является продукт, который создается участниками проектной группы в ходе решения поставленной проблемы. Представление готового продукта с обоснованием, что это наиболее эффективное средство решения поставленной проблемы, показывается на завершающем этапе – презентации продукта и защиты самого проекта. Ряд исследователей считают, что проект – это «пять П»: проблема – проектирование – поиск – продукт – презентация. Шестое «П» проекта – это его портфолио, то есть папка, в которой собраны все рабочие материалы [1, 25].

Существуют несколько классификаций проектов: по количеству участвующих – индивидуальные и групповые; по продолжительности выполняемой работы – краткосрочные (обучающие, чаще однопредметные) – до недели, среднесрочные (содержат исследование значимых проблем межпредметного характера) – от 1 до 4 недель; долгосрочные – от 4 недель до года; по исследуемому материалу – однопредметные и межпредметные.

Метод проектов предполагает в студенте наличие определенных качеств – самостоятельности и инициативности. Чтобы подобные качества появились и «созрели», необходимо вводить этот метод как можно раньше. Задания должны даваться в соответствии с уровнем развития студента с перспективой дальнейшего роста.

В работе над проектом выделяют несколько стадий:

1. Планирование работы над проектом (этап обмена имеющимися знаниями по теме, интересами).
2. Аналитический этап (этап исследовательской работы и самостоятельного получения новых знаний).
3. Этап обобщения (этап структурирования полученной информации и интеграции полученных знаний, умений, навыков).
4. Презентация полученных результатов (этап анализа исследовательской деятельности) [2, 12].

Дисциплины гуманитарного цикла – плодотворная почва для проектной деятельности.

На практических занятиях этого цикла можно обращаться к различным формам групповых творческих проектов. Например, при изучении творчества С.А.Есенина очень интересным будет проект на тему «Литературные места России. Село Константиново – родина С.Есенина». Результатом его станет виртуальная экскурсия по литературным местам России.

Творческий проект «Составление киносценария по рассказам Бунина» приобщит студентов к искусству кинематографа.

Художественным проектом «Заседание театрального художественного совета» можно завершить изучение драматического произведения, в частности, пьесы М.Горького «На дне», в процессе его подготовки студенты овладевают приемами театрального искусства.

Поделимся опытом проведения практического занятия по русской литературе XX века с использованием проектной технологии. Студентам была предложена тема художественного проекта «Сатира и юмор в литературе», посвященного творчеству М.М.Зощенко.

Работая над проектом, целесообразно основываться на «пошаговой технологии» разработки проекта. На первом этапе подготовки проекта изучалась предложенная проблема: обсуждались художественные особенности рассказов М.Зощенко, традиции русской сатирической прозы девятнадцатого века (Гоголь, Салтыков-Щедрин), актуальность творчества писателя в наши дни. Были определены цели и задачи проекта, составлен план работы, распределены обязанности внутри группы. Подготовительный процесс был организован таким образом, что все студенты оказались вовлеченными в процесс познания. Они получили возможность рефлексировать по поводу того, что они знают и думают. Каждый смог внести свой индивидуальный вклад в решение поставленных проблем. Интересными для обсуждения оказались вопросы: «Как вы думаете, почему сатирические рассказы Зощенко вызвали гнев советской критики? Можно ли считать Зощенко «мелким бытописателем»? Почему? Какие ситуации, герои Зощенко очень узнаваемы и в наше время?»

Одно из предварительных заданий носило творческий характер: «Напишите свое юмористическое или сатирическое произведение «в стиле Зощенко». Это задание было направлено на развитие писательского воображения студентов, их письменную речь, оригинальность мышления.

Вторым этапом была реализация проекта, когда студенты анализировали степень готовности своей команды к его защите. Интерактивная деятельность студентов на этом этапе способствовала организации и развитию диалогового общения, что ведет к взаимопониманию, взаимодействию. Преподаватель побуждал участников к творчеству, инициативному поиску.

Подробнее остановимся на третьем этапе, где подводились итоги работы над проектом. Результатом успешного применения интерактивных методов обучения стала способность к коллективной работе. Презентация проекта на тему «Сатира и юмор в литературе» соединила в себе музыкальное и театральное искусство, студентами была подготовлена инсценировка по написанному ими же сценарию с музыкальным сопровождением.

Практическое занятие, посвященное защите проекта, прошло в «театральной» форме: инсценировка рассказов с использованием элементов декораций, костюмов, реквизита и т.п. Студенты показали присутствующим на занятии инсценировки восьми рассказов Зощенко, что доказывало драматургическое начало сатирических рассказов писателя.

Эффективность использования инновационных методов подтверждалась высокой активностью студентов, особой творческой атмосферой, царящей в аудитории. Каждый студент группы продемонстрировал способность к коллективной работе и партнерскому общению с однокурсниками и с педагогом.

Развитию познавательных навыков, творческого и критического мышления, умению самостоятельно конструировать свои знания, ориентироваться в информационном пространстве, умению увидеть, сформулировать и решить проблему и способствует проектная технология.

В процессе работы над проектом должны быть сформированы предметные и ключевые компетенции: коммуникативная, организационная, научно-познавательная, аналитическая, информационно-технологическая, которые направлены на реализацию творческого потенциала отдельной личности. Опираясь на стили обучения по методу Колба, составляется матрица ответственности. Студенты делятся на группы теоретиков, прагматиков, рефлексоров, активистов. Каждая из групп выполняет свои задачи.

При изучении дисциплины «Русская литература начала XX века» мы также практиковали использование проектной технологии, выбрав тему «Искусство Серебряного века» и форму группового проекта. На наш взгляд, искусство Серебряного века настолько многообразно и неоднозначно в оценках, что дает богатую возможность для реализации проектной деятельности.

Группа теоретиков изучала специальную литературу по теме, готовила теоретический «фундамент» для осуществления проекта, показывая отличительные особенности искусства Серебряного века.

Группа прагматиков выстроила ход работы, скоординировала все действия команды, предложила форму презентации проекта.

Группа рефлексоров представила искусство Серебряного века глазами «искусствоведа», «театрального деятеля», «музыковеда», «работника картинной галереи».

Группа активистов подбирала компьютерные программы для презентации проекта, осуществляя перенос информации и знаний с помощью технических объектов и информационных технологий.

За две недели до занятия преподаватель провел разъяснительную работу с участниками проекта. Наиболее важно было дать пооперационную разработку проекта, прокомментировать конкретные действия участников проекта с указанием результатов, срока и ответственных.

Было решено представить искусство Серебряного века глазами «искусствоведа», «театрального деятеля», «музыковеда», «работника картинной галереи».

Исследовательская работа студентов – обязательное условие каждого проекта. Отличительная черта проектной деятельности – поиск информации, которая затем обрабатывается, осмысливается и представляется участниками проектной группы.

Для исследования были предложены задания следующего характера:

1. Изучить материал о художниках, живших и творивших в период Серебряного века (М.Врубель, К.Коровин, К.Петров-Водкин, К.Малевич, А.Кандинский и др.). Творчество этих художников было авангардным, нетрадиционным, поэтому сама тема предполагала решение спорных вопросов. Предлагалось также сопроводить изученный материал показом слайд-шоу на тему «По выставочным залам художественной галереи».

2. Исследовать «музыкальный регистр» эпохи Серебряного века (творчество А.Скрябина, С.Рахманинова, И.Стравинского, С.Прокофьева). Подобрать музыкальное сопровождение к своему материалу, продумать комментарий к музыкальным фрагментам.

3. Исследовать тему «Эпоха конца XIX – начала XX вв. в восприятии... (одного из представителей русской культуры этого времени)», используя мемуарную прозу А. Белого, Ю. Анненкова, В. Ходасевича, З. Гиппиус, Г. Иванова, И. Одоевцевой и др.

Например, для подготовки по этому вопросу были предложены следующие работы:

Серебряный век. Мемуары. / Составитель Т.Дубинская-Джалилова. – М., 1990.

Одоевцева И. На берегах Невы. – М., 1989.

Анненков Ю. Дневник моих встреч. – М., 1989.

В процессе выполнения проекта преподаватель давал необходимые консультации, направлял работу в нужное русло. Самое главное при этом, что мы стремились побудить участников проекта к самостоятельному поиску. Проектная технология развивает способность к коллективной работе и партнерскому общению студентов между собой и с педагогом.

Результатом работы над проектом, его выходом является продукт, который создается участниками проектной группы в ходе решения поставленной проблемы.

Следующий этап – презентация продукта и защита самого проекта на занятии. Участники использовали в ходе защиты проекта мультимедийные средства.

Специальные «искусствовед» и «экскурсовод» провели экскурсию по «выставочным залам» Серебряного века, прокомментировав представленные на галерее картины художников, ответили на вопросы присутствующих. «Музыковед» ввел в мир музыки Серебряного века, дал профессиональный комментарий к прозвучавшим музыкальным фрагментам. «Театровед» рассказал о создании МХАТа, о балетной труппе Сергея Дягилева и ее успехе по всей Европе. Был показан фрагмент танца знаменитой Анны Павловой.

Каждый участник проекта внес свой индивидуальный вклад в решение поставленной проблемы, наблюдался активный обмен знаниями. На занятии царил дух доброжелательности и взаимной поддержки, что позволяло не только получать новые знания, но и способствовало развитию познавательной деятельности студентов.

Особый интерес присутствующих вызвало авангардное искусство Серебряного века (кубофутуризм), до сих пор необычайно популярное и вызывающее неоднозначные оценки и мнения («Черный квадрат» Малевича, творчество Кандинского и Филонова и др.). Атмосфера диалогового общения с элементами дискуссии подтвердила статус занятия в интерактивном режиме.

В чем непреходящее значение Серебряного века для мировой культуры? Почему до сих пор искусство этого периода не оставляет наших современников равнодушными? Вот главный вопрос, к решению которого мы пришли в ходе занятия. Это проблемный вопрос, поскольку он предполагает широту мнений, неоднозначность ответов.

Мы убедились, что интерактивная деятельность на занятии ведет к взаимопониманию, взаимодействию, к совместному решению общих, но значимых для каждого участника задач.

При использовании интерактивной технологии студент становится полноправным участником учебного процесса, его опыт служит основным источником учебного познания.

Применение проектной технологии на практических занятиях позволяет сформировать межпредметные связи: в процессе работы над проектом студенты применяют знания из области истории, эстетики, информатики, дизайна, математики, компьютерной графики и др. Работа над проектом позволяет на практике применить знания, полученные на занятиях. Метод проектов воспитывает исследовательскую культуру, развивает навыки эстетического оформления и презентации результатов своего труда. Используя метод проектов, преподаватель получает возможность увидеть скрытый потенциал студента, найти индивидуальный ключик к раскрытию его интеллектуальных и творческих задатков.

Суть проектной технологии сводится к созданию условий для полноценного проявления и развития личностных качеств студента. Необходимо помочь молодому человеку в определении своего отношения к самому себе, к другим людям, к окружающему миру и к

своей будущей профессиональной деятельности. Для студента становится важным не просто получить определенную сумму знаний и умений, а «найти себя», состояться как личность. И литература дает прекрасную возможность для реализации личностно-ориентированного подхода к обучению, когда создаются условия для проявления и развития личностных функций студента. Литература учит относиться к окружающему миру сквозь призму собственного восприятия и понимания, способствует развитию рефлексии, самопознания. Она вовлекает читателя в жизненные ситуации и во взаимоотношения людей, предоставляя ему самому разобраться в своих чувствах. В борении чувств и мыслей и выбирается установка на определенный тип человеческих отношений, происходит обогащение духовным опытом человечества, сконцентрированным в литературе. Опыт участия в проекте вооружает личность коммуникативными умениями и навыками, которые лежат в основе любой деятельности.

Список литературы

- 1 Круглова О.С. Технология проектного обучения // Завуч. – 1999. – № 6.
- 2 Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. – Ростов-на-Дону, 2000.

Мақалада жоғары оқу орнындағы тәжірибеде білім берудің инновациялық әдістемелерін қолдану мәселесі көтерілген. Нақтырақ, жобалық технологияның маңыздылығын ашып көрсеткен. Берілген технологияны гуманитарлық цикл пәндерін оқып білуде қолдануды ұсынған. Авторлар «XX ғасырдағы Орыс әдебиеті» пәні бойынша тәжірибелік жұмыс өткізуге әдістемелік кеңес ретінде ұсынады.

The article highlights the issue of application in the university practice of innovative teaching methods. In particular, there was revealed the essence of design technology. We offer the use of this technology in the study of subjects of a humanitarian cycle. The authors provide guidelines in carrying out practical lessons on discipline «Russian literature of the XX century».

ОӘЖ 811.512.122'42

Г.Т. Мухамеджанова, Г.Ж. Дуйсенбаева
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
elnur-09@list.ru

ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ҮЛГІЛЕРІ

Білім берудің маңызды мақсаттарының бірі – оқушыларды өмір сүруге үйрету. Осы себепті қазіргі таңда білім беру кеңістігі көптеген өзгерістерге толы. Мақалада оқытудың актив, пассив және интерактив үлгілері қарастырылған. Олардың арасындағы айырмашылықтар сараланып, ерекшеліктері көрсетіледі. Интерактивтік үлгі - оқу материалын тереңінен түсінуге, «мұғалім мен оқушы», «оқушы мен оқушы» арасында өзара әрекет жасаумен ерекшеленетін оқыту түрі. Сонымен қатар мақалада интерактивтік әдіс-тәсілдер ұсынылған.

Тірек сөздер: білім беру, оқыту, үлгі, пассив, актив, интерактив.

Қазіргі таңдағы әлемдік білім беру үдерісінің даму тенденцияларына оқыту үдерісіндегі жаңа білім беру технологиялары кіреді. Заманауи білім беру концепцияларын әзірлеу, білім алушылардың өмір бойы үзіліссіз өздігінен білім алу талпынысын дамыту қажеттілігін

мойындауы төмендегі талаптарға сай қазақ тілін оқытуда интерактивтік технологияларды қолдануға әкеледі:

- білім беру сапасы мен тиімділігін арттыру;
- өздігінен танымдық әрекетке ынталандыруды қамтамасыз ету;
- пәнаралық байланыстарды дамыту.

Соңғы уақытта педагогика пәнаралық байланыстарды кеңейте отырып, шектес ғылымдармен әрекеттесе бастады және осы өзгерістер «интерактивтік оқыту» ұғымының пайда болуына әкелді. Интеракция түсінігі әлеуметтанудан енген кірме сөз, оның санаттылық аппаратына сәйкес пайдаланушы мен компьютердің диалог түріндегі арақатынасын қамтамасыз ететін арнайы құрылғылар немесе құралдар интерактивтік болып аталады. Теледидар мен радио тыңдаушылармен немесе көрермендермен «тірі» әңгімелесу жүргізілетін интерактивтік сауалнамалар пайда болды. Білім алушы оқыту үдерісінің тең құқылы мүшесіне айналады, оның тәжірибесі оқу танымның негізгі қайнар көзі болады. Мұғалім, өз кезегінде, жол сілтеуші ролін атқарады. Ол тапсырмаларды дайын күйінде бермейді, бірақ білім алушыны өздігінен ізденуге талпындырады.

Дәстүрлі оқытумен салыстырғанда интерактивтік оқытуда оқушы мен мұғалімнің арақатынасы кезекпен алмасып отырады. Заманауи әдістемеде білім берудің бірнеше үлгілері ажыратылады:

- оқушы білім берудің «объектісі» ретінде танылатын пассив үлгі (тыңдайды және көреді);
- оқушы білім берудің «субъектісі» ретінде танылатын актив үлгі (өз бетімен істеген жұмыс, шығармашылық тапсырма);
- оқушы тек мұғаліммен ғана емес, басқа да оқушылармен өзара әрекеттестікте болатын интерактивтік (inter (өзара), act (әрекет ету) үлгі. Мұндай саралаудың критерийлері білім беру үдерісінің қатысушыларының деңгейімен айқындалады.

Әр үлгіні жан-жақты қарастырайық. Білім берудің **пассив үлгісі** – білім алушы білім беру қызметінің «объектісі» ролінде, сол арада мұғалім сабақтың негізгі әрекет етуші тұлға болатын, мұғалім мен оқушы арасындағы өзара қатым-қатынас нысаны. Білім берудің мұндай нысанына сабақ, дәріс, факультативті сабақты жатқызуға болады [1].

Сабақтың мұндай формаларында мұғалім оқушылармен сауалнама жүргізу арқылы бақылау тапсырмалары мен тестілеу арқылы қарым-қатынас жасайды. Заманауи педагогикалық технологиялар мен оқушылардың материалды игеру тиімділігінің көзқарастарына қарағанда пассив үлгі тиімсіз болып табылады. Дегенмен ол – мұғалім үшін сабаққа оңай дайындалу мен оқу материалдарының үлкен көлемін шектелген уақыт ішінде қамту деген сияқты оң сипаттамаларға ие бола алады.

Оқытудың **белсенді үлгісі** білім алушы сабақ барысында мұғалім мен белсенді әрекеттесіп, көбінесе оқыту қызметінің субъектісі ретінде болатын, мұғалім мен оқушының қарым-қатынасының нысаны болып табылады. Оқушы мен мұғалім тең құқыққа ие. Оқытудың белсенді әдістері осы оқу қызметінің ең алдымен, мұғалімнің дайын білімді мазмұндауы мен оны жаңғыртуы емес, оқушының белсенді танымдық қызмет үдерісіндегі өздігінен білім алуға бағытталған әдістемелік амалдардың жүйесін пайдаланылуын болжайды.

Белсенділіктің әртүрлі деңгейлері бар, олар:

- білім алушының есте сақтау, білімді жаңғырту, қолдану жолдарын меңгеру талпынысымен сипатталатын жаңғырту белсенділігі;
- білім алушының ізденістің мағынасын түсіну, байланыс орнату, өзгерген шарттарда білімді қолдану жолдарын меңгеру талпынысымен байланысты түсіндіру белсенділігі;
- білім алушының білімді теориялық тұрғыдан ұғыну, мәселенің шешімін өздігінен іздеу, танымдық қызығушылығын қарқынды таныту ұмтылысын болжайтын шығармашылық белсенділік [2, 15].

Белсенді оқытудың ерекшеліктеріне:

- ойлау үдерісін мәжбүрлі жандандыру, білім алушы өзінің қалауынан тәуелсіз белсенді болуға мәжбүр болуы;

- білім алушыларды оқыту үдерісінң неғұрлым ұзақ уақыт бойы еліктіру, өйткені олардың белсенділігі тұрақты және ұзақ болуы тиіс;
- білім алушының оқытудың субъектісі ретінде шығуы;
- білім алушылардың өздігінен шешім қабылдауы;
- білім алушылардың ынталандыру деңгейін көтеру;
- білім алушылар мен мұғалімдердің үнемі әрекеттесуі [2, 16].

Берілген оқыту нысанына жоғары сынып оқушыларына арналған практикалық сабақтарды, пікірталас және консультацияларды жатқызуға болады. Осы білім беру нысандарында білім алушылар өздігінен оқу-танымдық әрекетін көрсетеді, оның нәтижесі аса терең және жүйеленген білім болып табылады.

Оқытудың интерактивтік үлгісі. Интерактивтік («inter» (өзара), «act» (әрекет ету) әлдекімен әрекеттесу, әңгімелесу, диалог режимінде болу дегенді білдіреді. Белсенді әдістерге қарағанда интерактивтік үлгілер оқушылардың тек мұғаліммен ғана емес, сонымен қатар бір-бірімен аса кең әрекеттестікке және оқыту үдерісінде оқушылардың белсенділігінің басымдылығына бағдарланған. Интерактивтік сабақтарда мұғалімнің рөлі оқушылардың әрекетін сабақтың мақсатына жетуіне бағыттауға ауысады. Сонымен қатар мұғалім сабақ жоспарын жетілдіріп әзірлейді.

«Интерактивтік», «интерактивтік оқыту», «оқытудың интерактивтік әдістері мен әдістемесі» терминдері алғаш рет Т.Ю. Аветовтың, Б.Ц. Бадмаевтың, Е.В. Коротаеваның, М.В. Клариннің, Е.Л. Рудневаның мақалалары мен жұмыстарында кездесе бастады.

Білім алушылардың белсенділігін ынталандыру факторларына:

- танымдық және кәсіби қызығушылық;
- сабақ өткізудің шығармашылық сипаттамасы;
- бәсекелестік;
- оқу-танымдық қызметінің ойын сипаты;
- жоғарыда аталған факторлардың эмоционалды әсері жатқызылады.

Қазақ тілін оқытудың интерактивтік тәсілінің негізгі әдістемелік қағидаларының ішінде төмендегілер ажыратылады:

- барлық қатысушыларға тең дәрежеде қызықты, барлығына маңызды жағдайдағы бірдей ақпаратты қабылдау мен өңдеу мақсатында шет тілінде өзара тілдесу;
- үш объектінің: ақпаратты өндіруші, ақпаратты қабылдаушы мен ситуациялық мәтіннің өзара байланысымен сипатталатын бірлескен қызмет;
- мұғалімнің білім беру үдерісіндегі дәстүрлі рөлінің өзгеруі, демократиялық тілдесу стиліне көшу;
- оқытудың рефлексивтілігі, бұл мұғалімнің және білім алушылардың тарапынан саналы және сыни көзқараспен іс-қимылдың мағынасын, оның сапасын және нәтижесін ұғыну [3, 87].

Осы жағдайда білім беру үдерісінің нәтижелілігі келесі қағидаларды жүзеге асырумен байланысты: коммуникативтік-жағдаяттық оқыту, интерактивтік, білім алушының ана тілінде сөйлеуіне бағытталған жұмыс кестесінің көптүрлілігі. Интерактивтік қағидасы оқыту барысында білім алушы тек кәсіби маңызы бар білім алып қана қоймай, сонымен бірге «олардың өздері пәндік іс-әрекетті орындау нәтижесінде өзгереді» [4, 46]. Арнайы іріктелген проблемалық тапсырмаларды өз бетімен шешу нәтижесінде, білмеушіліктен білімге қарай өту динамикасында білім алушылардың өздерінің белсенді қатысуымен беріледі» [4, 47]. Жұмыс кестесінің көптүрлілік қағидасы кәсіби маңызы бар ақпаратпен топтық және индивидуалды деңгейде алмасуды, сонымен бірге дәрістік және үй жұмысының заманауи байланыс құралдарын қолдану арқылы үйлестіруді көздейді. Дефференцирленген тәсіл қағидасы мен жеке ерекшеліктерді ескеру қағидасын үйлестіре отырып, мұғалім білім берудің барлық кезеңінде білім алушылардың ынтасы мен ойлау белсенділігін қабілетін сақтауға қабілетті, әдістемелік амалдар мен әртүрлі ынталандыру тәсілдерін таңдау барысында анағұрлым еркін болады [4, 47].

Интерактивтік оқыту тұлғаның шығармашылық қырын дамытуға мүмкіндік береді. Интерактивтік әдістердің мәні білім алушылардың танымдық күшін және талпынысын

жұмылдыруға бағыттаудан, өз бетінше білімге деген құлшынысын оятуға, қызмет етудегі өзіндік амалдарды қалыптастыруда шығармашылық үдеріске назар салып, одан ләззат алу қабілетін дамытудан тұрады. Интерактивтік әдістер білім алушылардың субъектілік тәжірибесіне жүгінеді және де оларға оқыту барысында өздерінің әлеуметтік тәжірибені ашу тәсілдерін игеруге көмектеседі. Интерактивтік оқытуды ұйымдастырудың міндетті шарттарына:

- мұғалім мен оқушы арасындағы сенімге негізделген қарым-қатынас;
- мұғалім мен оқушының, оқушылардың өздерінің арасындағы қарым-қатынас үрдісіндегі әріптестік;
- оқушылардың өз тәжірибесіне сүйенуі,
- ақпаратты ұсыну нысаны мен әдістерінің көптүрлілігі, оқушылардың қызметінің нысаны мен олардың ұтқырлығы;
- қызмет етудегі ішкі және сыртқы ынталандыруды іске қосу, сонымен қатар оқушылардың өзара ынталануы жатқызылады.

Кейбір авторлар өзара әрекеттестіктің үш нысанын былайша ажыратады: тұлғааралық интерактивтік (interpersonal interactivity); ақпараттық интерактивтік (informational interactivity) және ақпараттық-коммуникативтік ортадағы адами-компьютерлік әрекеттестік (human-computer interaction).

«Тұлғааралық интерактивтік» ұғымына адамдар арасындағы екі жаққа бағытталған әрекеттестік мағынасы енеді, оның барысында хабарламаны алушы мен жіберуші орындарын ауыстыруы мүмкін және белсенді бағдар мен қызығушылықты ұстана отырып, коммуникацияның сәтті әрекетін жасай алады.

«Ақпараттық интерактивтік» ақпарат алу мен қандай да бір мағлұматты жариялауға бағытталған, өзіне ғаламтор дереккөздерін қолдануды, мәліметтерді кілт сөздер мен өзге де әрекеттесу нысандары арқылы іздеуді кіргізеді. «Адам-компьютер интерактивтілігі» немесе адамның компьютермен әрекеттесуі бұл пайдаланушы мен компьютердің құрылғылық-бағдарламалық қамтылуының арасындағы, мысалы, әрекеттесудің мынандай құралдары мен құрылғылары тышқан, пернетақта, графикалық интерфейс, дауыс пәрменін танып білу және басқалары арқылы әрекеттестікке жататын сала. Тұлғааралық интерактивтілікке «Адам-адам» технологиясының типін жатқызуға болады, ол оқытудың келесі нысандары мен әдістерін қамтиды: эвристикалық әңгімелесу, пікірталас, «ойға шабуыл», рөлдік ойындар, тренингтер, презентациялар, кейс-әдіс, шеберлік сабақтар және басқалары.

«Интеракция» ұғымы (ағл. interaction –әрекеттесу) ең алғаш рет әлеуметтану мен әлеуметтік психологияда пайда болды. Психологияда интеракция әрекеттесу, үзіліссіз диалогтегі адамдардың өзара ықпалы немесе топтардың бір-біріне ықпалы дегенді білдіреді. Джон Мидтің әлеуметтік психологиясында айтылғандай, тұлғааралық тікелей коммуникация («таңбалармен алмасу»), оның ең маңызды ерекшелігі адамның қарым-қатынас серіктесінің (немесе топтың) қабылдағанындай, «басқаның рөлін қабылдау», өзіне елестету «сезіну» қабілетін мойындау дегенді білдіреді.

Қазіргі таңда педагогикада «интерактивтік оқыту» ұғымы – оқушылардың бірлескен қызметінің, білім алу үрдісінің барлық қатысушылары бір-бірімен әрекеттесу, ақпаратпен алмасу, бірлесіп мәселелерді шешу, әріптестерінің қызметін және өздерінің жүріс-тұрысын бағалау, мәселелерді шешу бойынша шынайы іскерлік әріптестік ахуалына ену нысандарында жүзеге асырылатын таным тәсіл. Осылайша интерактивтік оқыту әдістерін қолдану барысында қатысушылардың көбінің әрекеттестігімен олардың аргументтерінің теңдігімен, сонымен қатар, өзара бағалау мен бақылау мүмкіндігімен сипаттауға болатын білім беру ортасы пайда болады.

Интерактивтік оқыту әдісінің мақсаты ретінде төмендегілер белгіленеді:

- білім беру үрдісінің тиімділігін арттыру;
- жоғары нәтижелерге жету;
- пәнді игеруге деген ынтаны күшейту;
- білім алушылардың кәсіби қабілеттерін қалыптастыру мен дамыту;

- сараптау мен сананы өзіне назар аудару қабілетін дамыту;
- заманауи техникалық құрылғылар мен қабылдау технологияларын игеру мен ақпаратты өңдеу қабілеттерін дамыту;
- өз бетінше ақпаратты табу мен оның сенімділігін анықтау икемділігін қалыптастыру мен дамыту;
- оқушылардың сыныптағы жұмыс үлесін азайту мен өзіндік жұмыс көлемін арттыру.

Интерактивтік оқытудың қағидалары: диалогтік әрекеттестік, қауымдастық мен әріптестіктің негізіндегі кішігірім топтардағы жұмыс, белсенді-рөлдік (ойын) қызметі, оқытудың тренинг түрінде ұйымдастырылуы болып табылады.

Жоғарыда атап өткендей «интерактивтік» термині әрекеттесу дегенді білдіреді, яғни әлдекімен әңгімелесу немесе диалог тәртібінде (режимінде) болу. Басқаша айтқанда, белсенді әдіске қарағанда интерактивтік әдіс білім алушылардың мұғаліммен ғана емес, білім беру үрдісінде білім алушылардың бір-бірімен кең әрекеттестігіне және олардың белсенділігінің басымдылығына бағытталған. Интерактивтік сабақтардағы мұғалімнің орны білім алушылардың қызметін сабақтың мақсатына бағыттауға саяды. Мұғалім сонымен қатар сабақ жоспарын әзірлейді.

Оқытудың интерактивтік әдістерінің дамуы мен оны қолдану тарихы XX ғасырдың 20-шы жылдарында бастау алады. 60-шы жылдары интерактивтік әдістерді әзірлеу В.А.Сухомлинскийдің еңбектерінде кездеседі. 70-80-ші жылдары Ш.А.Амонашвилидің, В.Ф.Шаталованың, Е.Н.Ильинаның осы саладағы шығармашылық ізденістерінде аталған. Интерактивтік әдістердің мағынасын айқындайтын негізгі ұғым «әрекеттестік» болып табылады. Әрекеттестік тікелей тұлғааралық коммуникация ретінде түсіндіріледі, оның маңызды ерекшелігі адамның «басқаның рөлін қабылдау», қарым-қатынас кезіндегі серіктесінің немесе топтың оны қалай қабылдайтының елестету және сәйкесінше жағдайды интерпретациялау мен өзінің іс-әрекетін құрастыру қабілетінің мойындалуы.

Бізге белгілі болғандай оқытудың интерактивтік әдістері білім алушылардың бір-бірімен және мұғалім мен тікелей байланысына негізделеді. Осылайша әдісті неғұрлым мақсатына сай қолдану тәжірибелік немесе семинар сабақтарында өткізу болып табылады. Осындай сабақтарды өткізудің танымал нысандарына **пікірталастар, іскерлік және рөлдік ойындар, ойға шабуыл, тренингтер, кейс-әдіс, ойын** түріндегі сабақтар жатады. Сабақтардың интерактивтілігі теориялық сұрақтардың тәжірибелік тапсырмаларға және проблемалық жағдайларды шешуге алмастырылуымен сипатталады. Мұғалімдердің алдында шынайымен шамалас нақты жағдайлар құрылады. Оқушылардың алдында айқындалған тапсырма тұрады, ол – осы немесе өзге мәселені шешу қажеттілігі. Осылайша оқушылар білім беру үдерісіне белсенді түрде атсалысады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Леонтьев А.А. Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия. – М.: Русский язык, 1991. - 360 с
- 2 Ступина С.Б. Технологии интерактивного обучения в высшей школе: учебно-методическое пособие. – Саратов: Наука, 2009. – 56 с.
- 3 Арутюнов Ю.С. и др. О классификации активных методов обучения // V Межведомственная школа-семинар по интенсивным методам обучения... - Рига, 1983.
- 4 Дзуличанская Н.Н. Интерактивные методы обучения как средство формирования ключевых компетенций/ Н.Н. Дзуличанская – М.: Наука и образование, 2011.

Важнейшая задача образования – научить школьника жить. В настоящее время образовательная сфера полна многих изменений. В статье рассмотрены пассивные, активные и интерактивные модели образования, анализируется различие среди них. Интерактивный модель – вид обучения, которое отличается углубленным пониманием учебного материала, взаимодействием «учитель-ученик», «ученик-ученик». Также в статье предложены интерактивные методы обучения.

The most important problem of education – to teach the school student to live. Now the educational sphere is full of many changes. In article passive, active and interactive models of education are considered, distinction among them is analyzed. Interactive model – a type of training which differs in profound understanding of a training material, interaction "teacher-pupil", "pupil-pupil". Also in article interactive methods of training are offered.

ОӘЖ: 37.041.5/.013(574)(045)

А.М. Мұратбекова, Г.А. Куkenова, Г.Т. Омарова
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Астана, Қазақстан
muratbek_aigul@mail.ru

ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЕРЕСЕКТЕРДІ ОҚЫТУ (АНДРОГОГИКА) ҰСТАНЫМДАРЫ

Мақалада ересектерді оқытудың ерекшеліктері, ұстанымдары туралы айтылады. Үздіксіз білім берудің мазмұны компьютерлік, функционалдық, әлеуметтік сауаттылықты, біліктілікті арттыруды және кәсіптік қызметінен тыс қосымша білім беруді қамтиды. Инновациялық технологияның пайда болуымен байланысты әлемнің қарқынды дамуы ересек адамнан бар біліміне қосымша білім, іскерлік, дағдылардың жиынтығын қажет етеді. Сондықтан адам үзіліссіз үдеріс түріндегі оқуға дайын тұру керектігі басты орында болуы керек. Үздіксіз білім беру үдерісі андрагогика ғылымымен тығыз байланысты. Жалпы және кәсіптік білім алуға, мәдениет жетістіктерін меңгеруге көмектесетін әрекеттің теориялық және методологиялық негіздерін қалай отырып, андрагогика білімді адамның өмір жолы контекстінде қарастырады.

Андрагогика ілімі ересектерді оқытумен қатар тұлға ретінде қалыптастыру теориясын да қарастырады. Өйткені андрагогика жеке тұлғаның жан-жақты ашылуына, өмірде өз орнын табуға, жасырын қабілеттерінің жүзеге асуына ықпал етеді.

Кілт сөздер: андрагогика, үздіксіз білім, ересектер, технология, оқыту ұстанымдары, білім, білік, дағды.

Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне енуі отандық білім дамуының стратегиялық жоспарын әзірлеуді және ұлттық білім жүйесінің жетістіктері мен білімнің дамуындағы жалпы әлемдік үдерістерді негізге алатын озық үлгісіне көшуді талап етуде. Сондықтан қазіргі таңда үздіксіз білім беру жүйесінде ересектерге қазақ, орыс, ағылшын тілдерін меңгерту – күн талабында тұрған негізгі мәселе. «XXI ғасырдың табалдырығы алдында білім беру капиталға айналуға, ол өз мазмұны жөнінен стратегиялық ресурстармен бәсекелесе алады және солай болуға тиіс. Елдің даму деңгейі осы арқылы бағаланатын болады», – деп, Елбасымыз өзінің Жолдауында үздіксіз білім алуға ерекше мән беруі –оның нақты дәлелі [1].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңының 24-бабында: «Ересектерге білім беру қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге сәйкес білімдер мен дағдылардың қосымша көлемін алу үшін олардың өмір бойы білім алу қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған» екендігі атап көрсетілсе [2], ҚР Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында 2020 жылға қарай өмір бойы оқу үшін жасына, білімі мен кәсіби біліктілік деңгейіне қарамастан, жағдайлар жасалатындығы және халықтың ересек тобын қайта мамандандырудың ваучерлік жүйесі әзірленетіндігі айқындалып берілген [3].

Үздіксіз білім беру идеясы андрагогикамен тығыз байланысты. Андрагогика (андрос грекше – ересек адам) – оқыту үрдісі барысындағы оқытушы мен білім алушылардың іс-

әрекеттерін негіздейтін, ересектерді оқыту туралы ғылым. Алғаш рет андрогогика терминін 1833 жылы Ағартушылық дәуірінің неміс тарихшысы А. Капп енгізген болатын. Жалпы сол дәуірде үздіксіз білім берудің қарсыластары көп болды, өйткені оның қажеттілігі мен мүмкіндіктерін ғалымдар мойындамады.

70 жылдары ересектердің білім алу рөлінің артуына байланысты андрогогика педагогиканың бір бөлігі болып дамыды, бүгінгі күні ол мақсаты, ұстанымы айқындалған, оқыту технологиясы мен теориясы жасалған, өмірлік және кәсіптік тәжірибе мен жаңа білімді игеру үшін жоғары деңгейлі мотивацияға, жетістіктерге ие.

Андрогогика – оқу әрекетінің ересек субъектісінің білім мен іскерлікті меңгеруінің ерекше заңдылықтарын, сондай-ақ педагог тарапынан осы әрекетке жетекшілік ету ерекшеліктерін қарастыратын оқыту теориясы. Кең мағынада, андрогогиканы адамның бүкіл өмірі бойы өз-өзін жан-жақты көрсете білуі туралы ғылым деп түсінуге болады.

П.ғ.д., профессор Ш.Қ.Құрманбаева: «Тіл үйренуші ересек адам – қоғамдық ортада алатын үлес салмағы жоғары, қоғамды құрушы әлеуметтік топ. Ересек адамның оқу мен еңбекке белсене араласып, қоғам мүшелерімен қарым-қатынасқа еркін түсе алуы, қоғамдық идеологияның қозғаушы күші, әлеуметтік сананың тетігі болуы – оның қоғамдық тұлға ретінде қалыптасуы болып табылады, бұл үрдіс ғылымда тұлғаның әлеуметтенуі» деп көрсетеді [4, 56].

Андрогогика ілімі ересектерді оқытумен қатар тұлға ретінде қалыптастыру теориясын да қарастырады. Адамдардың бір бөлігі жас шағында өз-өзін жан-жақты көрсете алатыны белгілі, бірақ көпшілігі білім, іскерлік, тәжірибе, дағдыны өмір бойы жинақтай келе өзін біртіндеп таныта бастайды. Андрогогика жеке тұлғаның жан-жақты ашылуына, өмірде өз орнын табуға, жасырын қабілеттерінің жүзеге асуына ықпал етеді.

1970 жылы М.Ш. Ноулс «Ересектерге білім берудің қазіргі заманғы іс-тәжірибесі» атты андрогогика туралы көлемді еңбегін жарыққа шығарды. Бұл еңбекте ғалым андрогогиканың негізгі қағидаларын (ережелерін) тұжырымдап берді:

1. Оқыту үрдісінде ересек адам жетекші рөл атқарады. Ол қалыптасқан жеке тұлға ретінде, өз алдына оқытудың нақты мақсаттары негізінде өз бетімен жұмыс істеуге, өзін таныта білуге, өзін-өзі басқаруға әрекет етеді.

2. Ересек адам оқыту үрдісінде қажетті кәсіби және өмірлік тәжірибе, білім, іскерлік, дағды сияқты қасиеттерге ие болады. Ересек адам оқу барысында алған білімін тез арада пайдалану жолдарын қарастырады.

3. Оқу үдерісі біршама деңгейде не оны шектейтін, не оған ықпал ететін кәсіби, тұрмыстық, кеңістіктік, уақыттық, әлеуметтік факторлармен анықталады.

Оқыту үдерісі оның барлық кезеңдерінде үйренуші мен оқытушының бірігіп әрекет етуі түрінде ұйымдастырылған. Ересектерді оқыту үрдісі оның барлық (жоспарлау, жүзеге асыру, бағалау және түзету) кезеңінде оқытушы мен үйренушінің бірлескен іс-әрекеті түрінде ұйымдастырылады.

И.А. Колесникова андрогогиканы ғылыми білімнің және әлеуметтік іс-тәжірибенің саласы, оқу пәні ретінде әр тұрғыдан қарастыруға болатынын: «Андрогогику можно рассматривать с разных позиций, как: область научного знания; сферу социальной практики; учебную дисциплину» деп айтады [5].

Андрогогиканың *ғылыми ерекшелігі* туралы түсінікті құрастыру үшін ол оқытатын пәнді, оның ғылыми таным үдерісіне және өзгеруіне ықпал ететін негізгі ұстанымдары мен әдістерін, осы пәндерді сипаттайтын түсініктер жүйесін анықтау қажет. Осыған сәйкес андрогогикалық білімнің қазіргі ғылыми жүйесіндегі орны мен қызметі белгіленеді [6; 7].

Әлеуметтік іс-тәжірибе саласы ретіндегі андрогогиканы меңгеру ересектерді оқыту әрекеттің мағынасы мен мәніне сәйкес келетін құндылық қарым-қатынастардың білім, іскерлік, дағды, кәсіби ұстанымдарына ие болуын көздейді.

Оқу пәні ретіндегі андрогогиканың ерекшелігін түсіну үшін мамандарды дайындауда олардың алатын орны мен білім беру мүмкіндіктерін белгілеу маңызды. Дәстүрлі педагогикадан андрогогиканың негізгі ұстанымдарынан айырмашылығы оқыту ұстанымында

жетекші рөлді үйретуші емес, үйренуші атқарады. Бұл жағдайда оқытушының міндеті үйренушінің жеке тәжірибесін анықтап жүйеге келтіру, оның білімін толықтыруға көмек көрсету.

Кері құбылыс ретінде ересектердің қабылдау, есте сақтау, ойлау қабілеттері балалар мен жеткіншектерге қарағанда төмендеу болатынын атап өткен дұрыс. Осыған байланысты оқытудың әдіс-тәсілдерін, атап айтқанда, есте сақтаудың мнемоникалық тәсілдерін (мнемоника (еж.-грек тілінен «есте сақтау өнері» дегенді білдіреді) қолдану аса маңызды. Мнемоника қажетті ақпаратты есте сақтауды жеңілдететін асоциация (байланыс) құрау тәсілдері мен әдістерінің жиынтығы.

Ересектерді оқыту нақты, дәл, айқын және оның әлеуметтік-психикалық, кәсіби тұрмыстық жеке мәселелеріне сәйкес білім, білік, дағды және жеке қасиеттерінің әрі қарай қолдануымен тығыз байланысты. Оқыту жүйесінің нәтижелі, өзекті болуы үшін, ең алдымен, оқыту жүйесінің ұстанымдарын айқындап алу керек. Қазіргі ғылым андрогогиканың төмендегідей негізгі ұстанымдарын басшылыққа алады:

1. *Өз бетімен білім алу басымдылығы ұстанымы.* Бұл ұстанымды практикалық тұрғыда пайдалану дайындықты қажет етеді. Ол – оқыту бағдарламасын дайындау, оқу материалын іріктеп алу және тарату, компьютерлік оқыту бағдарламаларымен қамтамасыз ету. Бұл ұстаным ересек адамның оқу материалдарымен асықпай танысуын, терминдерді, ұғымдарды, жіктемелерді есте сақтауын, олардың орындалу барысы мен технологияларын түсіне білуін қамтамасыз етеді. Бұл жағдайда қазіргі қашықтан оқыту технологиясының маңызы зор. Қашықтан оқыту ересектердің білім және ақпарат алуға деген құқықтарын іске асыратын үздіксіз білім беру жүйесі нысандарының бірі ретінде мамандардың білімін, біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қашықтан оқыту білім, білік дағдыларды алу үрдісі, бұл кезеңде оқыту оқытушы мен білім алушының аймақтық алшақтығына қарамастан жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың көмегімен жүзеге асырылады. *Кейс-технология* оқытушы-тьюторлардың дәстүрлі және қашықтан кеңес ұйымдастыру кезінде мәтіндік, аудиовизуальды және мультимедиялық оқу-әдістемелік материалдарды жинау және оларды пайдаланушылардың өз бетінше меңгеруі үшін жіберуге негізделген. *Желілік технология* білім алушы мен оқытушылар арасындағы интерактивті өзара байланысы мен оның оқу-әдістемелік құралдармен жабдықталуын қамтамасыз етуде телекоммуникациялық желіні (Интернет желісі, электронды пошта, телекоммуникациялық құрылғылар, мультимедия) қолдануға негізделген.

2. *Оқыту және дайындық барысында үйренушінің топтастарымен және оқытушымен бірігіп әрекет ету ұстанымы.*

Үйренушінің қажеттілігі мен өндірістік қажеттілікті анықтау оқыту ұстанымының мақсатын анықтау болып табылады. Үйренушімен бірлесе отырып интервью, сауалнама, тест жүргізу, топтық, ұжымдық талқылау осы қажеттілікті анықтауға мүмкіндік береді. Оқыту үдерісіне байланысты үйренушінің (немесе топтық оқу түрінде бірнеше үйренушінің), оның жетекшісінің, серіктесінің (фирмаішілік, өндірістік қарым-қатынаста үйренуші кімдермен байланысқа түсетіндеріне қарай) көзқарасын ескерген дұрыс. Бұл ұстаным бойынша оқытушы мен білім алушының, сондай-ақ, топтағы өзге де білім алушылардың топтық іс-әрекетінің нәтижесінде сабақты жоспарлау, оны жүзеге асыру, бағалау мен оқыту үрдісін коррекциялау жүзеге асырылады. Андрогогикалық оқыту жүйесіндегі арнайы оқыту әдістері қолданылады, олар: дөңгелек үстел, проблемалық оқыту әдісі, тренингтер, топтық, рөлдік, имитациялық ойындарды моделдеу әдісі, пікірталас, іскерлік ойындар, интерактивті және имитациялық ойын әдісі.

3. *Жаңа білім көзі мен оқыту базасы ретінде үйренушінің практикалық білімін, іскерлігін, дағдыларын, жағымды өмірлік тәжірибесін пайдалану ұстанымы.* Бұл ұстаным үйренушінің шығармашылық жұмысын жандандыратын оқытудың белсенді әдістеріне негізделген. Екіншіден, жеке жұмыс түрлеріне, эссе, шығарма сияқты жұмыстарды жазуға, әдістемелік сызбалар мен сипаттамаларды құрастыруға да назар аударылады.

4. *Жаңа білімді меңгеруге кедергі келтіретін бұрынғы іс-тәжірибені және жеке ұстанымды түзету ұстанымы.*

Уақыт талабы мен корпоративтік мақсаттарға сәйкес кәсіби, сондай-ақ әлеуметтік іс-тәжірибені пайдалану. Мұндай жағдайда үйреншікті іс-тәжірибенің жарамсыздығына сендіру, жаңа көзқарасты қалыптастыру, жаңа мақсаттарға жол ашу, яғни тәрбие шараларын жүргізу үшін әңгіме талап етіледі.

5. *Оқытуға жеке тұрғыдан қарау ұстанымы.*

Оқуға деген жеке қажеттіліктің негізінде жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық сипатының, оның бос уақытының, қаржы ресурстарының және тағы да басқа іс-әрекеттің болуына байланысты болатын шектеулерді ескеру қажет. Сондықтан жеке тұрғыдан қарау ұстанымының негізінде үйренушінің жеке тұлғасын бағалау, оның кәсіби іс-әрекетіне, әлеуметтік мәртебесі мен ұжымдағы өзара қарым-қатынасына талдау жасау жұмыстары жүргізіледі. Алдын ала интервью, сауалнама, тест жүргізу үйренушінің әлеуметтік-психологиялық сипаттамасын жасауға мүмкіндік береді. Білім алушының психо-физиологиялық және когнитивтік ерекшеліктері, оқытудың мақсаты мен нақты білімінің талаптарын ескере отырып жеке оқыту моделі құрастырылады.

Алдын ала интервью, сауалнама, тест жүргізу үйренушінің әлеуметтік-психологиялық сипаттамасын жасауға мүмкіндік береді. Білім алушының психо-физиологиялық және когнитивтік ерекшеліктері, оқытудың мақсаты мен нақты білімінің талаптарын ескере отырып жеке оқыту моделі құрастырылады.

6. *Оқытудың элективтілігі ұстанымы.* Ол оқытудың мақсаты, мазмұны, түрі, әдісі, дереккөзі, тәсілі, мерзімі, уақыты, оқытуды жүргізу орны, білім нәтижесін бағалауды үйренушіге таңдауға еркіндік беру дегенді білдіреді.

7. *Үйренушінің тәжірибелік қызметінде оқыту нәтижесін қажет ету ұстанымы.* Ең алдымен, үйренуші меңгерген білім, іскерлік, дағдының кәсіпорынның шаруашылық, өндірістік әрекетіне қажеттілігі. Осы ұстанымға сай оқытудың мақсаты мен міндеттерін тұжырымдауға мүмкіндік беретін оқытуды жоспарлаудың және ұйымдастырудың алдында іс-әрекетті зерттеу және оған талдау жүргізу қажет.

8. *Оқытудың жүйелілік ұстанымы.* Бұл ұстаным оқу мақсаты мен мазмұнының оның формасына, әдісіне, тәсіліне сәйкес келуінен және нәтижені бағалаудан тұрады. Жүйелілікті және де сонымен алдындағы білім нәтижесін және оқудағы жаңа қажеттіліктерді есепке ала отырып, бірізділік, яғни үздіксіздік немесе тұрақтылық деп те түсінуге болады. Оқыту мазмұны негізгі тілдік қарым-қатынастың әлеуметтік-тұрмыс, әлеуметтік-мәдени салалары бойынша материалдардың тақырыптық топтастырылу әдісімен құрылуы тиіс. Ұсынылатын тілдік материал әр сабақта қарапайымнан күрделіге ұстанымы бойынша жүйелі кезеңдерден құрала отырып, берілетін материалдың спиральды дамуын қамтамасыз ете алуы тиіс. Оқыту жүйесінің мұндай ұстанымы бірізділікке қол жеткізеді.

9. *Оқытудың нәтижесінің өзектілігі ұстанымы.* Бұл ұстаным оқыту нәтижесінің қажеттілігі, жеке дара тұрғыдан қарау, жинақталған білімді іс-тәжірибесінде пайдалану сияқты ұстанымдармен қамтамасыз етіледі.

10. *Білім алушыны тұлға ретінде дамыту ұстанымы.* Оқыту тұлғаны жетілдіруге, өзін-өзі оқыту қабілеттерін дамытуға, адамның тәжірибелік іс-әрекет үдерісінде жаңа білімді игеруге бағытталуы тиіс. Бүгінгі таңда әлемдік ғаламдану кезеңінде көрініс алып отырған үздіксіз кәсіби білім берудің біртұтас жүйесі тұлғаның шығармашылық дамуы, өзгеруі және жетілуі, оның білім алу кеңістігіндегі жаңалыққа ұмтылысын, бейімділігін қамтамасыз ету және кәсіби білім алуы үшін қолайлы жағдайлар жасау, білім беру кеңістігін құрудың қажеттілігін дәлелдеп отыр.

Адамның кәсіби дәрежесін анықтауда құзыреттілік ұғымы қолданылады. Құзыреттілік – бұл қоғамда қазіргі уақытта қабылданған нормативтер мен стандарттарға сәйкес кәсіби қызметті орындауға адамның қабілетін білдіретін жеке тұлғалық сипаттамасы. Заман талабына сай технологияның дамуы, оны өмірдің әр саласына белсенді түрде енгізілуі адамның кәсіби құзыреттілігіне жаңа талаптар қояды.

Жоғарыда аталған ұстанымдарды жүзеге асыру барысында оның қажетті әдістері айқындалады. Андрогогикалық оқыту жүйесі қазақ, орыс тілдерінен білім берудің әдістерін үлкен екі топқа, атап айтқанда, негізгі және арнайы оқыту әдістері деп бөліп қарастырады. Андрогогикалық оқыту жүйесіндегі негізгі қолданылатын әдістер: қателіктермен жұмыс әдісі, ойын әдісі, рөлдік моделді зерттеу әдісі, әлеуметтік өзара іс-әрекет, идеялар мен жобаларды презентациялау әдісі. Тілдерді меңгеруде білім алушы ересектердің психологиялық мүмкіншіліктерін, өзара қарым-қатынас байланысын ескеру жетістікке жетудің ең негізгі шарты. Сондықтан андрогогика мақсаттарына жетудің ең жоғарғы деңгейдегі тиімділігін арттыру үшін ересектерді жас шамасына қарай үш категорияға бөлу қажет. Әлеуметтік ғылым ересектердің жас шамасына қарай үш жас категориясын 25 жасқа дейін, 25-тен 45 жасқа дейін, 45 жастан жоғары деп бөліп көрсетеді.

Бірінші категория екі топқа бөлінеді – кәсіптік білімі бар немесе білімі жоқ ересектер. Бұл ересектерді кәсіптік әрекетке енгізу мақсатында өндірістік оқу сыныптарын ұйымдастыра отырып, білім беру мақсаты іске асырылады. Екіншіден, кәсіби деңгейлерін көтеру үшін жағдай жасалады.

Екінші категорияның кәсіби білімі және жұмыс істей алу тәжірибесі бар, сондықтан кәсіби дамуы мен әлеуетін арттыру маңызды болып табылады.

Ересектердің үшінші категориясы оның белгілі бір әлеуметтік және кәсіби деңгейіне жеткеніне қарамастан, үнемі болып тұратын оқытуды қажет етеді, бірақ бұл оқыту көпшілік жағдайда бірінші және екінші категориялармен өзара байланыста болуды қажет етеді.

Соңғы жылдары бүкіл әлемде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер қосымша кәсіби және жалпымәдени оқытуды қажет ететін ересектердің саны артып отырғанын көрсетеді.

Білім беру парадигмасының түбегейлі өзгеруіне сәйкес инновациялық технологияның кең қанат жаюына байланысты әлемнің қарқынды дамуы ересек адамнан бар біліміне қосымша білім, іскерлік, дағдылардың жиынтығын қажет етеді. Сондықтан әрбір ересек адам үзіліссіз үдеріс түріндегі оқуға дайын болуы басты орында болуы керек. Үздіксіз білім берудің мазмұны компьютерлік, функционалдық, әлеуметтік сауаттылықты, біліктілікті арттыруды және кәсіптік қызметінен тыс қосымша білім беруді қамтиды.

Қорыта келе, ғылым ретінде андрогогиканы зерттеу нысаны, ең алдымен, қосымша факторларды (жасы, жынысы, әлеуметтік мәртебесі, білімі мен кәсіби біліктілігін және т.б.) ескере отырып, әртүрлі топтағы ересектердің білімге деген қажеттіліктерін зерттеуді, негізгі және қосымша білім беру, өз бетімен білім алу қызметінің формалары мен бағыттарын модельдеуді, білім беру жүйесін кадрлік жағынан қамтамасыз етуді қажет етеді деп тұжырымдауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Республикасы орта білім жүйесін ақпараттандыру жөніндегі Мемлекеттік бағдарламасы. – Алматы, 22 қыркүйек 1997ж.

2 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, Ақорда, 2007 жылғы шілденің 27-сі.

3 Қазақстан Республикасы Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы

4 Құрманбаева Ш.Қ. Қазақ тілін ересектерге жеделдетіп үйретудің теориясы мен әдістемесі. - Өскемен, 2006. – 112 б.

5 Колесникова И. А. Основы андрагогики. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Москва, 2007. - 167с.

6 Основы андрагогики. Терминологический словарь-справочник для студентов социально-гуманитарных специальностей. / Сост. Маслова В.В. – Мариуполь, 2004.- 19 с.

7 Основы андрагогики //под редакцией И. А. Колесниковой. - Москва: «Academa», 2007. – 167с.

21 век – это эпоха стремительных перемен, так как идет постоянный рост новейших технологий во всех отраслях наук. Современному человеку требуется большой объем знаний, чтобы не затеряться в этом огромном информационном потоке, находящемся в постоянном движении. Должно меняться содержание образования, ориентированного на получение новых умений и навыков.

Следует отметить, что непрерывное образование, актуальное на сегодняшний день, должно быть заинтересовано в профессиональном образовании, в повышении уровня компьютерной, функциональной и социальной грамотности.

Необходимо уделять внимание исследованиям в области андрогогики как науки, включающей в себя, прежде всего, изучение вопросов, касающихся различных групп населения с учетом личных и профессиональных данных (возраст, пол, социальный статус, уровень подготовки и т.д.), совершенствование форм образовательной деятельности взрослого человека, имеющего базовое и дополнительное образование, и обращающего внимание на самообразование и духовного развития.

21 century is an epoch of swift changes, because the newest technologies in all branches of sciences keep developing. Modern people require large volume of knowledge to be not mislead, in this enormous data flow that is being in permanent change. Content of the education oriented to the receipt of new abilities and skills must change.

It should be noted that continuous education actual to date must be interested in trade education, in the increase of level of computer, functional and social literacy.

It is necessary to pay attention to researches in area of androgogics as science plugging in itself, foremost, study of questions touching the different groups of population taking into account the personal and professional data (age, sex, social status, level of preparation etc.), perfection of forms of educational activity of the adult people having base and additional education, and paying attention to self-education and spiritual development.

УДК 378.147:811.161.1

Б.Р. Оспанова, С.К. Нурпеисова, Т.В. Тимохина
Карагандинский государственный технический университет
Караганда, Казахстан
o.b.r.@mail.ru, svetlana943865@gmail.com, tanyushatv16@mail.ru

РАЗВИТИЕ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В настоящее время полиязычное образование является одной из важнейших стратегий развития Казахстана. Учитывая принципы обучения в системе полиязычия, авторы останавливаются на использовании и характеристике отдельных инновационных технологий. Полиязычие рассматривается как действенный инструмент личного профессионального становления специалиста.

Ключевые слова: полиязычное образование, языковые компетенции, полиязычная личность, инновационные технологии.

Повышение качества образования в Республике Казахстан – одна из основных задач, декларируемых Концепцией языковой политики Республики Казахстан, культурным проектом «Триединство языков», Государственной программой развития и функционирования языков на 2011-2020 гг.

Следует отметить, что практически во всех документах в области языковой политики стрелковой идеей является необходимость овладения несколькими языками. «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, — неоднократно подчеркивал Президент РК Н.А. Назарбаев, — население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык — государственный язык, русский язык — как язык межнационального общения и английский язык — язык успешной интеграции в глобальную экономику» [1, 2].

Данная политика в целом рассматривает языковое образование как действенный инструмент подготовки молодого поколения к жизнедеятельности в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира.

На сегодняшний день принято уже говорить о полиязычном образовании, полилингвальной личности. Не вызывает сомнения, что стремительное развитие международных связей, активное взаимодействие цивилизаций, интенсивность сотрудничества представителей различных народов в области экономики, политики, социокультурной сферы послужили импульсом для развития полиязычного образования.

В широком смысле, полиязычное образование — это процесс формирования полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности, а также в эмоционально-ценностном отношении к языкам и культурам.

Отметим, что составляющими полиязычного образования в РК, безусловно, должны явиться родной язык, который закрепляет осознание принадлежности к своему этносу, казахский язык как государственный, владение которым способствует успешной гражданской интеграции, русский язык как источник научно-технической информации, иностранные языки, развивающие способности человека к самоидентификации в мировом сообществе. В этом контексте предполагается построение такого образовательного пространства, в котором каждый студент сможет самореализоваться и самоопределиваться.

Все это приводит к необходимости разрабатывать и применять инновационные методы и технологии обучения в языковом образовании, способствующие развитию таких качеств личности, которые являются востребованными современным поликультурным и многоязычным обществом. В связи с этим проблема использования инновационных технологий преподавания языкам в вузе представляется очень важной.

Как известно, на сегодняшний день полиязычное образование в Казахстане набирает темп.

Поскольку одним из существенных направлений модернизации системы подготовки инновационных кадров является подготовка полиязычных кадров для нашего государства, то и Карагандинский государственный технический университет определил для себя ключевые задачи на пути модернизации высшего образования, с последующей интеграцией в мировое экономическое и образовательное пространство. Одним из этапов вхождения является организация поэтапного внедрения полиязычного образования: создание Центра «Триединство языков» им. Ш. Кудайбердиева, разработка Стратегии и Программы развития полиязычного образования (2012-2016 гг.), направленной на создание непрерывной многоуровневой поэтапной полиязычной подготовки студентов бакалавриата, магистратуры и докторантуры по приоритетным специальностям: «Электроэнергетика», «Машиностроение», «Стандартизация и сертификация», «Металлургия», «Информационные системы». Сформированы полиязычные группы по указанным специальностям, определен контингент обучающихся, проведен мониторинг их знаний, привлечены квалифицированные кадры преподавателей с учеными степенями, имеющие опыт обучения и работы за рубежом, определены языковые компетенции преподавателей, ведущих занятия по базовым и профильным дисциплинам.

В качестве реализации Концепции полиязычного образования фундаментальные науки в университете осваиваются на первом году обучения в вузе. Начиная со второго курса, обучение студентов специализированным дисциплинам проходит в следующей пропорции:

½ на государственном языке, ¼ на русском языке и ¼ на английском языке для групп с казахской формой обучения. Для русскоязычных групп ¼ на государственном языке, ½ на русском, ¼ на английском языке. В таком случае, студенты могут пройти общеобразовательный блок и усиленную языковую подготовку. Учебный процесс в КарГТУ организован в соответствии с требованиями полиязычного обучения: внедрена уровневая методика обучения иностранному языку, разработана методологическая база полиязычного обучения (учебно-методический комплекс дисциплин на казахско-русско-английском языках, модули, силлабусы, рабочие программы), запланировано проведение специализированных авторских программ на иностранных языках по фундаментальным направлениям науки.

Следует отметить некоторые принципы обучения в системе полиязычия [3, 4]:

- казахский язык – русский язык – английский язык;
- изучение языков должно идти параллельно, опорой должен являться родной язык;
- обучение иностранному языку должно проецироваться на обучение речевому мышлению, овладение новыми средствами выражения мыслей и миром изучаемого языка;
- обучение должно строиться на принципе непрерывности.

Учитывая данные принципы обучения, остановимся на использовании и характеристике отдельных инновационных технологий, применяемых преподавателями кафедры русского и иностранных языков КарГТУ. Именно применение инновационных технологий в учебном процессе является эффективным фактором для развития полиязыковой личности и действенным инструментом для формирования интереса у студентов к изучению инокультуры и неродного языка.

Не вызывает сомнения, что развитие полиязыкового сознания у человека происходит путем развития речи посредством мысленной, устной и письменной коммуникации.

В связи с этим действенными являются, на наш взгляд, следующие инновационные методы и технологии: *игровые; проектные; технология проблемного обучения; технология дифференцированного обучения; технология учебно-исследовательской деятельности.*

При обучении русскому языку как неродному преподавателями кафедры активно используется одна из самых актуальных современных технологий – *метод проектов*. Данный метод, сочетая в себе элементы проблемного обучения и обучения в сотрудничестве, позволяет достигнуть наивысшего уровня овладения русским языком. Метод проектов формирует у студентов коммуникативные навыки, культуру общения, умение самостоятельно находить, анализировать, обобщать и информацию, представлять ее в виде оформленного результата деятельности.

Так, например, при изучении тем «Научные достижения ученых нашего университета», «СМИ и их роль в жизни общества» студентам предлагается задание составить проекты, например: «Ученые КарГТУ в области моей профессии», «Кто они - ученые моей будущей профессии?», «Кто автор книг, по которым я учусь?», «Влияние СМИ и рекламы на модное поведение студенчества», «СМИ как фактор формирования стереотипов в молодежной среде?» и др. Студенты проводят исследовательскую работу по предложенной теме, расспрашивают преподавателей и сотрудников кафедры о выдающихся личностях, проводят опрос среди студенческой молодежи разных курсов, пишут, фотографируют, пользуются различными источниками информации, а впоследствии «защищают» свои проекты.

Практически все цели метода проектов используются при выполнении этой работы. Не вызывает сомнения, что работа над проектом - это многоуровневый подход к изучению языка, который заставляет студентов обращаться к справочной литературе, словарям, компьютеру, тем самым создаётся возможность прямого контакта с аутентичным языком, чего не даёт изучение языка только с помощью учебника на занятиях.

К современным технологиям относится и *технология сотрудничества*. Основная идея данной технологии заключается в создании условий для активной совместной деятельности студентов в разных учебных ситуациях. В обучении, построенном на основе технологии сотрудничества прямая цель – развитие интеллектуальных, духовных и физических

способностей, интересов, мотивов, выработка научно-материалистического мировоззрения. Содержанием занятия в таком обучении является освоение способов познания, общественно и лично значимых преобразований в окружающей действительности, а не программные знания и материал учебников.

Например, при изучении темы «Культура и традиции. Праздники и искусство в жизни человека» студентам предлагается разделиться на две группы. Одной группе дается задание привести аргументы, которые доказывают положительное влияние процессов глобализации на сохранение национальной самобытности. Вторая группа должна привести аргументы, доказывающие обратное, а именно отрицательное влияние процессов глобализации на сохранение национальной самобытности.

Отметим, что основными идеями обучения в сотрудничестве являются общность цели и задач, индивидуальная ответственность и равные возможности успеха. Именно сотрудничество, а не соревнование лежит в основе обучения в группе. Индивидуальная ответственность означает, что успех всей группы зависит от вклада каждого участника, что предусматривает помощь каждого члена команды друг другу. Равные возможности означают возможность каждого студента совершенствовать свои собственные достижения. Это означает также, что каждый студент учится в силу собственных возможностей и потому имеет шанс оценивать себя наравне с другими.

Технология сотрудничества при обучении русскому языку как методический прием принимает участие в формировании общего мировоззрения студентов в их профессиональном образовании, что является неотъемлемой частью учебно-воспитательного процесса в единстве его взаимосвязанных компонентов: образовательного, воспитательного, развивающего и практического.

ППС кафедры активно внедряет в учебный процесс *информационные технологии*, которые позволяют разнообразить процесс восприятия и отработки информации. Благодаря компьютеру, Интернету и мультимедийным средствам студентам предоставляется уникальная возможность овладения большим объемом информации с ее последующим анализом и сортировкой. Значительно расширяется и мотивационная основа учебной деятельности. В условиях использования мультимедиа студенты получают информацию из газет, телевидения, сами берут интервью и проводят телемосты. Изучение русского языка с помощью компьютерных программ вызывает огромный интерес у студентов.

Нельзя не заметить, что активное использование студентами компьютерных технологий решает сразу несколько задач: во-первых, студенты учатся самостоятельно извлекать информацию; во-вторых, они учатся творчески применять полученные знания на практике; кроме того, студенты получают опыт общения при подготовке проекта и умение работать в группе. Результаты работы над проектом представляются в разной форме: компьютерной презентации, буклета, брошюры и т.п.

Так, при изучении темы «Здоровье и здоровый образ жизни» студентам предлагается подготовить презентацию на тему «Полезные советы по сохранению здоровья», «Правильное питание – залог здоровья», «Вредные привычки в дом, здоровье – из дому вон» и др. Использование ИКТ при обучении русскому языку как неродному способствует главному: повышать мотивацию студентов к изучению русского языка, развивать самоконтроль и чувство ответственности за выполненную работу, расширять возможности общения, стимулировать их к самостоятельному поиску дополнительной информации, создавать возможности творческого саморазвития личности.

С успехом используются преподавателями и *игровые технологии* (деловые игры и ролевые игры), без которых не мыслится овладение умениями и навыками языкового общения и поведения.

Игра на занятии способствует выполнению важных методических задач:

- создание психологической готовности студентов к речевому общению;
- обеспечение естественной необходимости многократного повторения ими языкового материала;

- тренировку студентов в выборе нужного речевого варианта.

Одной из форм игровых технологий является пресс-конференция. Так при изучении темы «Здоровье и здоровый образ жизни» проводится пресс-конференция «Здоровье человека – дело общественное или личное?», при которой моделируется ситуация с участием членов Национального Центра проблем формирования здорового образа жизни РК, представителей сайта развлекательного медицинского журнала «Будь здоров, Казахстан!», корреспондентов 5-го канала, журналистов газеты «ЗОЖ».

Практика показывает, что по своей сути учебная игра она создает условия для комплексного формирования соответствующих компетенций студентов, способствует более естественному овладению русским языком. Преимущество данной технологии заключается в том, что усвоение нового языкового и речевого материала на неродном языке происходит более эффективно, поскольку осуществляется в эмоционально свободной игровой обстановке в процессе общения, максимальной двигательной активности.

Используемые на занятиях русского языка интерактивные методы и технологии обучения приводят не только к овладению студентами системой лингвистических знаний и закономерностей функционирования языка, его функциональных разновидностей, развитию общеучебных умений работы с материалом, получения, анализа и переработки информации, но и развитию личности обучаемого, раскрытию его творческих способностей, самостоятельности мышления.

Таким образом, использование инновационных методов и технологий помогает гуманизации образования; преодолению формализма, авторитарного стиля в системе преподавания; использованию личностно-ориентированного обучения; в поиске условий для раскрытия творческого потенциала студента; социокультурной потребности современного общества; самостоятельной творческой деятельности. Чем выше в обществе заинтересованность в новых профессиональных, личных, культурных, научных контактных навыках с носителями языка, с достижениями науки, техники, культуры разных стран, тем выше статус полиязычия как инструмента налаживания профессионального общения для эффективного обмена опытом и, как следствие, личного профессионального становления специалиста [2, 4].

В заключение хотелось бы отметить, что одними из актуальных и перспективных направлений научных исследований для современного полиязычного образования являются направления, связанные с разработкой инновационных методик и технологий обучения.

Список литературы

- 1 Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. – № 33 (25278). - 2007. - 1 марта.
- 2 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы.
- 3 Жетписбаева Б. А. Полиязычное образование: теория и методология. – Алматы: Білім, 2011. – 343 с.;
- 4 Жетписбаева Б.А., Аязбаева С.С. Лингводидактический аспект учебно-методических комплексов в полиязычном образовании // Вестник КарГУ им. Е.А. Букетова. Серия «Педагогика». № 2(62) / 2011.- С.4-8.

Қазіргі уақытта көптілді білім беру – Қазақстан дамуының маңызды стратегияларының бірі. Көптілді білім беру жүйесіндегі оқыту қағидаттарын ескере отырып, авторлар инновациялық технологияның жекелеген кейбір түріне сипаттама береді және оның қолданылуына тоқталады. Кәсіби маман тұлға етіп қалыптастыруда көптілдікті қажетті құрал ретінде қарастырады.

Now polylingual education is one of the most important strategies of development of Kazakhstan. Considering the principles of training in a multilingualism system, authors emphasize

the use and the characteristic of separate innovative technologies. The multilingualism is considered as the effective instrument of personal professional formation of the specialist.

УДК 373.3/78. 514

Г.И.Сманова¹, Б.И.Сманова²

Южно-Казахстанский государственный педагогический институт¹
Казахстанский инженерно-педагогический университет Дружбы народов²
Шымкент, Казахстан
gaziza_on@mail.ru

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ УРОКОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Современное общество требует осведомленной и компетентной личности, способной принимать самостоятельные решения и нести за них ответственность. Одной из главнейших задач, которую ставит перед собой каждый учитель – формирование жизненных компетенций учеников: социальных, личных, жизненных, коммуникативных, интеллектуально-информационных. Надо стремиться сделать каждый урок научным, интересным, захватывающим для учеников, в том числе и урок английского языка. Возникает необходимость обеспечить такое построение учебно-воспитательного процесса, которое предполагало бы постоянную потребность в применении названных выше качеств, давало бы школьнику возможность развивать их.

Ключевые слова: иностранный язык, обучения, формирование, развитие, характер, процесс, требования.

Ускорение социально-экономического развития нашей страны резко повышает требования к личностным качествам человека. Необходимость решения нестандартных научных и технологических задач делает особенно актуальными такие его качества, как оперативность и эвристичность мышления, воля, воображение, самостоятельность и смелость решений, целеустремленность, инициативность и т.д. Эти качества не появляются в структуре личности сами по себе, их необходимо целенаправленно формировать, и в этом одна из важнейших задач любого типа общеобразовательных школ.

Возникает необходимость обеспечить такое построение учебно-воспитательного процесса, которое предполагало бы постоянную потребность в применении названных выше качеств, давало бы школьнику возможность развивать их. В педагогике эта функция закреплена за всеми школьными предметами, в том числе и за дисциплиной «Иностранный язык». Этим обстоятельством объясняется введение развивающей цели в новых программах обучения иностранным языкам. Широко известен тот факт, что «чем большим количеством языков владеет каждый потенциальный участник процесса межкультурного общения, тем легче происходит его интеграция в интернациональное сообщество, понимание особенностей культуры и национального менталитета того или иного народа, тем проще осуществляется кооперация на мировом рынке труда и тем выше его шанс для получения достойного места в жизни» [1, 13]

Бесспорно, что в начале нового века целью обучения иностранным языкам уже не может являться передача лингвистических знаний, умений и навыков, и даже не энциклопедическое освоение страноведческой информации, ограничивающейся, в первую очередь, суммой географических и исторических понятий и явлений. Центральное место в педагогическом процессе должно занять формирование способности к участию в межкультурной коммуникации, что особенно важно сейчас, «когда смешение народов, языков, культур достигло невиданного размаха и как всегда остро встала проблема воспитания терпимости к

чужим культурам, пробуждения интереса и уважения к ним, преодоления в себе чувства раздражения от избыточности, недостаточности или просто непохожести других культур. Именно этим вызвано всеобщее внимание к вопросам межкультурной коммуникации» [2].

Развитие у учащегося способности к межкультурной коммуникации, то есть адекватному пониманию своего собеседника или адресата, принадлежащего к другой национальной культуре, делает актуальным обращение к целому ряду личностных параметров школьников, которые до последнего времени не были предметом пристального внимания ни со стороны методистов, ни со стороны учителей. В первую очередь речь идет о формировании таких качеств личности, как *открытость, терпимость и готовность к общению*. Открытость есть свобода от предубеждений по отношению к людям – представителям иной культуры. Данное качество позволяет увидеть в культуре страны изучаемого языка непривычное, чужое. С открытостью связана способность человека терпимо относиться к проявлениям чуждого, непривычного в других культурах, готовность к межкультурному общению, которые являются существенной составляющей коммуникативной компетенции и обеспечивают активное общение с представителями иных социокультурных общностей.

Расширяющиеся международные контакты Казахстана в различных областях показали, что необходимо глубокое понимание особенностей менталитета, стиля жизни и системы моральных ценностей, если народы стремятся к сотрудничеству и совместному устройству будущего мира. Отсутствие взаимопонимания обусловлено в меньшей степени наличием ошибок лингвистического плана, и в гораздо большей – стратегическими ошибками в коммуникации.

Это означает, что при обучении иностранному языку следует исходить не из собственных морально-оценочных категорий обучаемого, а из попытки взглянуть на отличия в другой культуре, насколько это возможно в рамках учебного процесса, с позиций жителя другой страны. Важно понять сходство и различия культур, не создавая стереотипов, не бездумно критикуя, но и не создавая образа идеальной страны, живущей без проблем. С первого урока казахстанские школьники знакомятся с жизнью сверстников в Англии, учатся сопоставлять и анализировать проблемы, стоящие перед молодежью двух разных стран, что расширяет их межкультурный потенциал.

Следует отметить, что не только в практике обучения, но и в теоретических исследованиях проблеме развития учащихся до сих пор не уделялось достаточного внимания. Показательным является тот факт, что в курсе общей педагогики нет даже соответствующего раздела; этот курс, как известно, включает в большинстве случаев лишь две главные составные части – дидактику и теорию воспитания. Что касается методики, то эта проблема до сих пор находилась лишь на периферии внимания исследователей. В связи с этим и сами термины *развитие* и *воспитание* употребляются в различных значениях и нередко подменяют друг друга.

Взаимодействие человека с внешней средой проявляется в форме его деятельности. Учебно-воспитательный процесс представляет собой специально организованную деятельность учащегося, направленную на усвоение школьных предметов, которые воплощают социальный опыт предыдущих поколений. Каждый шаг в учебно-воспитательном процессе – это преодоление учеником противоречий между тем, что он уже знает и чем владеет, и тем, что он уже знает, чем не владеет. Эти противоречия устраняются посредством усилий школьника, его деятельностью: он преобразует предмет (в процессе выполнения упражнений) и тем самым добивается соответствующих изменений в самом себе, в своем сознании, в своих возможностях, в своем поведении. Однако для нас принципиальное значение имеет не только этот общий вывод. Не менее важно учесть, какие специфические потребности человека и в какой степени реализуются в деятельности. И здесь правомерно говорить о трех ее главных функциях, составляющих содержание взаимодействия человека со средой.

Во-первых, человек воспринимает и усваивает среду. Наблюдая ее, он пополняет свой опыт необходимыми ему знаниями, умениями и навыками (так называемые

«репродуктивные», или «шаблонные», компоненты мышления). Приобретенный опыт, собственный и заимствованный у других людей, осмысливается, теоретически обрабатывается и закрепляется в памяти. В учебно-воспитательном процессе эта линия взаимодействия со средой, представленной учебным предметом, обозначена термином *обучение*. Как известно, с ней связаны две определяемые программой цели обучения иностранному языку: практическая и общеобразовательная. Обе они предполагают усвоение определенных знаний, умений и навыков.

Во-вторых, обеспечивая свою жизнедеятельность, человек активно воздействует на внешнюю среду. Он является существом активным, наделенным жизненными природными силами. Познавая и усваивая среду, человек ищет способы удовлетворения своих потребностей путем воздействия на нее, подчиняя ее своей воле. Нередко предметом подобного воздействия становится и его собственный внутренний мир, его «я». При этом, наталкиваясь на преграды, человек учится преодолевать их, ищет новые, ни у кого не заимствованные пути решения своих проблем. Преодолевая трудности, он радуется успеху. Стремясь сделать что-то впервые, человек, посредством деятельности, совершенствует свои возможности. Именно в процессе деятельности активизируются не только знания, умения и навыки, но и психологические характеристики (мышление, механизмы памяти, воображение, способности, наблюдательность, внимание, любознательность, сообразительность, настойчивость, инициативность, воля, эмоции, потребности. Актуализируясь в деятельности, данные качества человека закрепляются, усиливаются, развиваются. Это направление формирования личности носит творческий характер и обозначается термином *развитие* [3, 201].

В-третьих, успех деятельности человека определяется и его способностью к ориентации и саморегуляции, что, в конечном счете, ведет к формированию и закреплению в опыте определенных норм отношения к внешней среде (природе, обществу, социальным институтам, коллективу, семье, отдельным людям, самому себе). Сталкиваясь с элементами среды, человек регулирует и закрепляет в сознании свое отношение к ним в форме взглядов, убеждений, навыков поведения, привычек. При этом естественно, что данный процесс обусловлен не только активностью самого индивида, он достаточно строго регламентируется требованиями среды, в первую очередь социальной, протекает в борьбе между личными потребностями и потребностями общества. Именно с позиции социального окружения этот процесс определяется как *воспитание* личности, с позиции индивида – это *самовоспитание*.

Процессы обучения, развития и воспитания взаимосвязаны, взаимообусловлены и параллельны. Они реализуют свое единство в деятельности и в одинаковой степени отражают и активность, и инертность личности. В то же время необходимо отметить их определенную автономность. Это касается, в частности, и развития. Оно не тождественно усвоению знаний, умений и навыков, ибо имеет совершенно другую природу: если обучение предусматривает усвоение данных, получаемых извне, то развитие связано с воздействием человека на внешний мир.

Сказанное выше дает основание сделать два вывода. Во-первых, формирование личности учащегося неотделимо от деятельности – формы его существования, в которой он создает себя. И это должна быть его собственная деятельность. Ее можно стимулировать или тормозить, усложнять или упрощать, разнообразить или стандартизовать, но ее нельзя заменить деятельностью другого человека. Во-вторых, развитие личности обеспечивается сферой активного воздействия человека на среду, воздействия, изменяющего объект. Наталкиваясь на преграды, человек преодолевает их путем соответствующих усилий, в которых принимают участие творческо-поисковый, волевой, эмоциональный и другие потенциалы его личности.

Суть задачи составляет проблема. Она осознается как противоречие между тем, что человек может, и тем, что он должен, что необходимо для достижения цели. Поэтому проблема всегда составляет начало мыслительной деятельности. В учебно-воспитательном процессе проблема задается специально в виде учебного задания. Восприятие ее, то есть осознание того,

что в известном есть что-то неизвестное, существенно важное и одновременно такое, что нельзя сразу определить, ведет к превращению предложенного учителем задания в задачу для учащегося. Ее обязательными компонентами являются объект, представленный материально или идеально, и требование (предписание), касающееся преобразования объекта в другое состояние. Каждое задание обладает хотя бы минимальным зарядом проблемности.

Если для его выполнения необходима лишь работа памяти или если способ решения дается в готовом виде, то в этом случае практически не участвуют ни мышление, ни другие функции человека. Развивающий эффект такого задания минимален. Наоборот, наиболее полезным для учащегося окажется задание, которое требует максимально доступных ему усилий. В связи с этим учебные задания обычно классифицируются по степени предполагаемого участия школьника в их решении. Соответственно различают репродуктивные, поисковые и творческие задачи. В условиях мотивации все три уровня решения задач предполагают активность, но по степени развивающего воздействия наиболее эффективными окажутся творческие задачи и наименее – репродуктивные.

Разумеется, выделение подобных классов задач и уровней их решения представляется в известной степени условным и отражает скорее лишь общую тенденцию. Путь от репродукции к творческой деятельности индивидуален и обусловлен не только опытом учащегося, но и его естественными способностями, а также другими факторами.

Учащийся сам может сформулировать свою задачу на основе проблемной ситуации. В то же время ее может предложить в виде упражнения и кто-то другой, например, учитель, автор учебника, она может быть запрограммирована в компьютере. Задача является доминирующим звеном учебно-воспитательного процесса. Важным сопутствующим фактором здесь остается мотив, осознание учеником потребности в решении задачи как необходимости и как цели, к которой он лично стремится. При этом любая новая деятельность вообще становится возможной после того, как учащиеся овладели определенными знаниями об этой деятельности.

Отсюда в процессе обучения выделяются два главных компонента: 1) получение и усвоение новой информации, связанной с предстоящим решением задачи, 2) непосредственная активная деятельность ученика, направленная на ее решение.

В решении задач очень важно найти целесообразную меру участия учителя. Если учитель сразу же сообщит ученику последовательность решения задачи, а также ожидаемый результат, то такая помощь не принесет пользы, особенно сильным учащимся. В то же время неудачной представляется очень трудная и большая по объему задача. В этом случае помощь учителя необходима, но она предлагается с таким расчетом, чтобы основную работу выполнил все-таки сам ученик. Он должен постоянно встречаться с трудностями, ибо лишь в процессе их преодоления сможет развивать свои умственные, волевые, эмоциональные и другие качества.

Традиционные классификации упражнений на иностранном языке обычно касаются говорения. Упражнения по обучению другим видам речевой деятельности разработаны менее четко и не входят в единую систему. Оценка деятельности учащегося с точки зрения проблемности предполагает определенную работу по совершенствованию аппарата упражнений-задач. Более того, понятие упражнения-задачи в этом случае распространяется на все формы и виды учебно-воспитательной деятельности. Таким образом, мы вплотную подходим к тому, что в педагогической литературе определяется как проблемность обучения в широком смысле. Все, что делает ученик на уроке, должно носить, в известной степени, проблемный характер. Поэтому в конкретной методике обучения иностранному языку следует говорить об упражнениях-задачах не только для обучения говорению, но и для обучения аудированию, чтению и письму. Нами такая система разработана применительно к развитию навыков письма.

Исходя из специфики предмета, важнейшей задачей на уроках иностранного языка считается воспитание внимания, памяти и логического мышления, а также воспитание учащихся в духе интернационализма. При этом достигается и лучшее произношение

учащихся, так как новый материал усваивается ими под непосредственным руководством учителя. Только выработав у учащихся привычку внимательно слушать, читать, анализировать прочитанное, внимательно писать в классе, можно требовать от них такой же работы и дома.

Список литературы

- 1 Василевич А.П. Проблемы измерения языковой компетенции // Сб. научных трудов «Лингвистические основы преподавания иностранного языка». – М., 1983. – С. 113.
- 2 Тер-Минасова С.Г. Язык как орудие культуры. – М., 1999.
- 3 Общая методика обучения иностранным языкам. Хрестоматия / Сост. А.А. Леонтьев. – М., 1991. – С 201

Қазіргі дамыған қоғам өз бетінше шешім қабылдай алатын және үлкен жауапкершілікпен құзыретті жеке тұлға болып қалыптасуды талап етеді. Қазіргі таңда әрбір мұғалімнің алдында тұрған бүгінгі күнгі ең өзекті мәселе, әлеуметтік, жеке, өмірлік, коммуникативтік, зерделілік және ақпараттық құзыреттіліктерді оқушылардың бойында қалыптастыруды зерттедік. Әр сабақты ғылыми, қызықты, оқушының ойын жаулап алуға тырысу керек, әсіресе ағылшын тілі сабағында.

Modern society requires an informed and competent person, able to make decisions and take responsibility for them. One of the main tasks set before him every teacher - development of life competences of students: social, personal, life, communication, intellectual and information. We must strive to make every lesson scientific, interesting, exciting for the students, including English lesson.

УДК 37.016:64

О.А. Стычева
Южно-Казахстанский государственный педагогический институт
Шымкент, Казахстан
sto0906@mail.ru

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБОРОТОВ

Материал статьи составили сведения о содержательном и учебно-методическом обеспечении вузовских языковых занятий, на которых дается характеристика фразеологизмам с учетом их стилистических характеристик. Выход на функциональную стилистику предполагает использование инновационных подходов, основным из которых следует считать грамотную организацию внутрипредметных (а в условиях профессионализации – межпредметных) связей. Изучение фразеологии русского языка позволяет не просто познать определенное языковое явление, но и усвоить основные нормы грамотного построения высказываний, относящихся к различным стилям речи. Наблюдения убеждают: результативной обучающей деятельности преподавателя в работе по усвоению фразеологии способствует активное привлечение текстов, относящихся к различным стилям речи. Методические рекомендации направлены на рационализацию задач формирования языковой и речеведческой компетенций студентов, изучающих русский язык как неродной.

Ключевые слова: фразеологизм, стилистическая характеристика, полилингвальная среда.

Основная задача изучения русского языка в вузах Республики Казахстан – овладение навыками грамотной и выразительной речи. На совершенствование всех видов речевой

деятельности направлены в условиях интерактивного обучения и усилия преподавателя, и старания студента. Образовательная программа по предмету построена таким образом, чтобы способствовать становлению специалиста, коммуникативная компетентность которого базируется на полилингвальной подготовке. А потому большое значение отводится работе по пополнению лексического запаса студентов, формированию их активного и пассивного словаря. При этом не остается без внимания и вопрос о том, что для наименования предметов, признаков, действий и состояний, помимо слов, используются еще и фразеологизмы, т.е. устойчивые сочетания, которые по смыслу и по функциональным признакам приравниваются к отдельным лексическим единицам [1].

Ядерным компонентом освоения учебного предмета «Русский язык» в вузовских группах с нерусским языком обучения является функциональная стилистика, в связи с чем сведения по фразеологии усваиваются параллельно с характеристикой книжных (официально-делового, публицистического, научного, художественного) и разговорного стилей речи. Содержательное обеспечение материала по фразеологии сводится к следующему. Являясь самостоятельным разделом лингвистики, фразеология описывает устойчивые сочетания, функционирующие в языке, и помогает в совершенстве овладеть законами их употребления, дает представление о том, как позитивно влияет правильное использование устойчивых оборотов на выразительность и действенность речи. Фразеология – это украшение языка, могучее стилистическое средство меткой и доходчивой передачи мысли.

В научном отношении изучение фразеологии важно для познания самого языка. Фразеологизмы существуют в языке в тесной связи с лексикой, их изучение помогает лучше понять строение, образование и употребление устойчивых сочетаний в речи. Возникновение многих фразеологизмов непосредственно связано с использованием переносных значений слов и их сочетаний. Это явление можно продемонстрировать, сравнивая, например, свободные словосочетания, в которых слова использованы в прямом значении и соответствующие устойчивые сочетания: *прикусить язык, правая рука*. Умение понимать переносное значение, присущее фразеологизму, свидетельствует о степени овладения образной стороной родной и неродной речи.

Фразеология как раздел языкознания исследует устойчивые сочетания слов, на основе которых выделяются основные признаки фразеологичности и решается вопрос о сущности сочетаний такого рода как особых единиц языка, а также описывает процессы их образования и выявляет закономерности функционирования в речи. Иначе говоря, освоение фразеологизма организуется на основе семантического, этимологического и функционального аспектов. Материал указанного раздела способствует решению развивающих и познавательных задач, т.к. происхождение фразеологических единиц русского языка может быть объяснено с привлечением знаний по этнокультурологии. Кроме того, изучение данной темы содержит огромный потенциал для реализации воспитательных задач. «Фразеология» в практике вузовского изучения, таким образом, позволяет в комплексе решать обучающие, развивающие и воспитательные задачи, в связи с чем ее освоение должно быть методически обеспечено с учетом следующих положений:

1) тема «Фразеология», в силу своей специфики, достаточно сложна для студентов, осваивающих русский язык как неродной;

2) изучение данной темы организуется в вузе на функциональной основе, с учетом особенностей осваиваемого стиля речи;

3) значимость изучения фразеологии заключается, прежде всего, в повышении культуры речи, в ее обогащении, что полностью соответствует тем направлениям языковой подготовки, которые в настоящее время определены в программах вузовских лингвистических курсов в качестве приоритетных.

Изучение фразеологии русского языка позволяет не просто познать определенное языковое явление, но и усвоить основные нормы грамотного построения высказываний, относящихся к различным стилям речи.

Выход на функциональную стилистику предполагает использование инновационных подходов, основным из которых следует считать грамотную организацию внутрипредметных (в условиях профессионализации – межпредметных) связей. Наблюдения убеждают: результативной обучающей деятельностью преподавателя в работе по усвоению фразеологии способствует активное привлечение текстов, относящихся к различным стилям речи [2].

В современных работах по фразеологии исследуется удельный вес устойчивых сочетаний в фонде выразительных средств современного русского языка, содержатся убедительные доказательства того, что функциональная характеристика несвободных словосочетаний лежит всецело в области стилистики. Для стилистики, как известно, наиболее актуальны вопросы:

- 1) «внутренней формы» фразеологических соединений, второго семантического плана образа;
- 2) типической широты обобщения;
- 3) мотивировки включения фразеологических единиц в контекст;
- 4) отношения лексико-семантического состава и грамматической структуры идиомы к живым нормам языка.

Кроме того, для стилистики небезразлично определение ближайшего источника, социальной среды, откуда пришло в литературный язык вообще или в язык данного писателя то или другое устойчивое словосочетание. Стилистический эффект книжно-литературных идиом отличается от эффекта фразеологических стереотипов фольклора, а еще более ощутимы в стилистическом отношении профессиональные фразеологизмы. Наряду с процессом устаревания и неактивного употребления фразеологизмов, современная лингвистическая литература отмечает процесс появления в речи новых устойчивых сочетаний, для которых характерна ярко выраженная закреплённость за определенным стилем речи:

- *вотум доверия, точка отсчета, зеленая улица, голубое золото, прямой эфир, черный вторник, закон джунглей* (публицистика);

- *аттестат зрелости, свидетельство о рождении, удостоверение личности, пенсионный фонд, предвыборная кампания, минимальная зарплата, давать показания, конфискация имущества* (официально-деловой стиль);

- *квадратный корень, точка пересечения, знаки препинания, деепричастный оборот, щитовидная железа, периодическая система* (стиль науки).

Исходя из сферы употребления фразеологических оборотов современного русского литературного языка и присущих им экспрессивных особенностей, Н.М. Шанский и В.В. Иванов разделяют устойчивые сочетания на три группы: фразеология разговорно-бытовая, книжная и межстилевая [2].

Фразеологические обороты разговорно-бытового характера, в отличие от межстилевых фразеологизмов, имеют, с одной стороны, более узкую сферу употребления (это преимущественно или исключительно сфера устной речи), а с другой, – специфическую «сниженную» экспрессивно-стилистическую окраску. Эти свойства особенно ярко видны при сравнении их с общеупотребительными словами: *разговаривать – точить лясы; много – куры не клюют*. Почти все разговорно-бытовые фразеологизмы имеют образный характер и вносят в речь оттенок непринужденности и простоты.

Группа фразеологических оборотов книжного характера отличается от разговорно-бытовых фразеологизмов совершенно иной сферой употребления (преимущественно это письменная речь), своей специфической «возвышенной» экспрессивно-стилистической окраской (книжности, торжественности, патетичности, поэтичности и т.д.). Подобно книжной лексике, основной сферой употребления книжной фразеологии является строго нормированная литературная речь, стили публицистических и научных произведений, язык художественной литературы. Особые качества книжных фразеологизмов (как и фразеологизмов разговорно-бытового характера) яснее всего ощущаются при сравнении с общеупотребительными лексическими синонимами: *сдаться – сложить оружие; лечиться – проходить курс лечения, победить – одержать победу*.

В группу межстилевых фразеологических оборотов объединены устойчивые словосочетания, известные и употребляемые во всех стилях языка и представляющие в силу этого фразеологизмы с «нулевой» стилистической характеристикой», например: *сдержать слово, потерять сознание, играть роль*. Межстилевые фразеологизмы, как и межстилевые слова, являются простыми наименованиями явлений объективной действительности, без какой-либо их оценки. Они не окрашены экспрессивно и являются общеупотребительными. Поэтому в ряду синонимичных слов и оборотов они всегда выступают как стилистически нейтральные. Фразеологических оборотов межстилевого характера много, и количество их постоянно растет. Однако их все же меньше, чем фразеологизмов, которые эквивалентны по семантике слову, функционируют в качестве образных синонимов слов и имеют какую-либо экспрессивно-стилистическую окраску [3].

Представленная выше классификация имеет лингводидактическую значимость и может быть охарактеризована как компонент учебно-методического обеспечения языковых занятий в вузе. Она создает условия для знакомства студентов с фразеологией как лингвистическим явлением, включает сведения об отличительных характеристиках устойчивых сочетаний, подводит к выводу об их экспрессивной и стилистически значимой функции.

На материале наблюдений студентами осознаются и осваиваются группы *разговорных, книжных и межстилевых* фразеологизмов. В дидактических целях может быть использована и другая классификация фразеологизмов, основанием для которой также служит функциональный показатель:

1) *номинативные* фразеологизмы являются названиями предметов, явлений, процессов окружающей действительности. Например: *анютины глазки* – название цветка, *квадратный корень* – математический термин, *вопросительный знак* – термин из области лингвистики, *глазное яблоко* – научное понятие из области медицины;

2) *изобразительно-выразительные* фразеологизмы характеризуются художественностью, эмоционально-экспрессивным наполнением, высокой степенью обобщенности значения. Эти фразеологизмы функционируют в живой разговорной речи, в художественных и публицистических текстах, где способствуют реализации стилистических задач.

Особо следует сказать об употреблении фразеологизмов в текстах художественных произведений. Стилистическое использование устойчивых словосочетаний писателями всегда творческое, поскольку фразеологизмы в речи обычно используются с определенным художественным заданием. Фразеологизм, употребляемый в художественном или публицистическом тексте, в общепринятой форме и обычном значении, вносит в текст образность и выразительность. С течением времени ряд фразеологизмов утрачивает свою первоначальную образность и становится привычным. Поэтому с целью обновления образности фразеологизма, усиления его выразительности, а также уточнения значения применительно к данному контексту писатели преобразуют общезыковую форму фразеологизма [4].

Сведения об использовании фразеологических оборотов с учетом стилистической принадлежности текста в вузовский период углубляются и систематизируются. Так, студенты узнают, что самый большой стилистический пласт составляет разговорная фразеология (*без году неделя, держать язык за зубами, водой не разольешь*): она используется преимущественно в устной форме общения и в художественной речи. К разговорной близка просторечная фразеология, более сниженного плана (*вправить мозги, чесать языком, разбиться в лепешку, скалить зубы*).

Другой стилистический пласт образует книжная фразеология, которая употребляется преимущественно в письменной речи. В составе книжной фразеологии можно выделить научную (*центр тяжести*), публицистическую (*шоковая терапия*), официально-деловую фразеологию (*потребительская корзина*). Внимание студентов обращается и на общеупотребительную фразеологию, которая находит применение как в книжной, так и в разговорной речи (*время от времени, друг друга, иметь значение, иметь в виду, сдерживать*

слово, День знаний). Этот материал имеет перспективную значимость: на этапе усвоения грамматики студенты определяют границы устойчивых сочетаний и правильно дают характеристику их синтаксической функции.

На языковых занятиях, построенных на стилистической основе, чрезвычайно важен разговор об учете эмоционально-экспрессивной окраски фразеологизмов. Одну группу составляют фразеологизмы с яркой эмоционально-экспрессивной окраской, которая обусловлена их образностью, использованием в них выразительных языковых средств. Так, фразеологизмы разговорного характера окрашены в фамильярные, шуточные, иронические, презрительные тона (*ни рыба ни мясо, сесть в лужу, как снег на голову*); книжным присуще возвышенное, торжественное звучание (*держать порох сухим, уйти из жизни, играть первую скрипку*). Другой стилистический пласт составляют фразеологизмы, лишенные эмоционально-экспрессивной окраски и употребляемые в строго номинативной функции (*компостировать билет, железная дорога, военно-промышленный комплекс, взрывное устройство, повестка дня, командировочное удостоверение*). Таким фразеологизмам не свойственна образность, они не содержат оценки. Среди фразеологизмов этого типа много составных терминов (*ценные бумаги, валютные операции, удельный вес, магнитная стрелка, чередующиеся гласные, вирусный грипп*). Как и все термины, они характеризуются однозначностью, образующие их слова выступают в прямых значениях.

Изученная лингводидактическая литература, беседы с преподавателями, проведение наблюдений в период педагогической практики магистрантов позволили нам отобрать и систематизировать рекомендации, направленные на рационализацию задач формирования языковой и речеведческой компетенций путем определения основных содержательных аспектов темы «Фразеология»:

1. *Функции фразеологизмов в языке.* Фразеологизмы служат для называния предметов, признаков количества и качества, действий и состояний. Обладая определенной семантикой, фразеологические обороты несут на себе и функциональную нагрузку – являются членами предложения.

2. *Системные связи фразеологизмов.* Фразеологизмы вступают в синонимические и антонимические связи как с отдельными лексическими единицами, так и между собой. Находясь в тесных смысловых отношениях, фразеологические обороты могут образовывать тематические группы. Кроме того, они поддаются типологической классификации, основанием для чего может служить степень спаянности входящих в него компонентов, их стилистический формат, эмоционально-экспрессивная образность.

3. *Происхождение фразеологизмов.* Пути пополнения фразеологической системы языка: приобретение словом фразеологически связанного значения, переосмысление свободного словосочетания; сокращение, компрессия пословиц и поговорок; использование образных выражений из произведений литературы; заимствование иноязычных устойчивых сочетаний.

4. *Употребление фразеологизмов в речи.* Фразеологические обороты литературного языка по-разному используются в разных сферах его применения – в бытовом общении людей, в официально-деловых отношениях между членами общества, в публицистике, в науке, в литературно-художественном творчестве. Одни устойчивые выражения характеризуются как нейтральные и используются во всех стилях речи, другие находят применение лишь в определенной речевой сфере. Ограниченность их употребления предполагает закреплённость за каким-то одним стилем.

5. *Фразеологические словари и справочники русского языка.* Указанная лексикографическая группа представлена двумя основными видами – общие словари и частные словари. Назначение указанных словарей – совершенствование речевых навыков путем освоения устойчивых сочетаний, пословиц, поговорок, крылатых выражений, афоризмов. Благодаря работе с ними качество речи повышается, поскольку соотносится с понятиями «богатство» и «выразительность».

Чтобы методически обеспечить перечисленные направления содержательного компонента раздела «Фразеология», необходимо обратиться к исследованию методов и

приемов, востребованных на различных этапах его освоения, оценив их соответствие современным дидактическим требованиям. Не менее важно продумать характер средств обучения (наглядных и технических), а также отобрать дидактический материал и построить такую систему заданий, при выполнении которой теоретические знания по стилистике фразеологии будут трансформироваться в практические умения и навыки [5].

Список литературы

- 1 Шмелев Д.Н. Лексика и фразеология русского языка. – М., 2001.
- 2 Современный русский язык. Т. 1 / Н.М. Шанский, В.В. Иванов. – М.: Просвещение, 1987.
- 3 Баженова И. С. Эмоции, прагматика, текст. – М., 2003.
- 4 Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996.
- 5 Баранов М.Т. Методика лексики и фразеологии на уроках русского языка. – М., 2003.

Мақала материалдары жоо тілдің сабақтарын мазмұның және оқу әдістемелік жағынан қамтамасыз ету туралы мәліметтерден тұрады, соның негізіне фразеологизмдерге сипаттама беріледі. Функционалды стилистиканы ішкі пәндік байланыстарды (пәнаралық мамандандыру шарттары жөнінде) сауатты ұйымдастыруды негізге ала отырып? Инновациялық тұрғыдан пайд... Орыс тілінің фразеологиясын оқу тек нақты тілдің құбылыстарды ғана танытып қоймай, сонымен қатар сөйлеудің түрлі стильдеріне қатысты пікірдің сауатты құрылуының негізгі нормаларын меңгеруге де мүмкіндік береді. Фразеологияны меңгеру жұмыстары бойынша сөйлеудің түрлі стильдеріне қатысты мәтіндерді тарту оқытушының оқу ісінің нәтижелі болуына ықпал етеді.

Of material information about the articles made meaningful and teaching university providing language classes, in which the characteristic phraseology is given with regard to their stylistic will. An exit on functional stylistics supposes the use of innovative approaches from that it is necessary basic to count literate organization of connections into linguistics or with contiguous with linguistics objects (for example, on a philological faculty) Study of phraseology of Russian allows not simply to get to know the certain language phenomenon, but also to master the basic norms of literate construction of the expressions related to different styles of speech. Supervisions convince: to effective teaching activity of teacher in-process the active bringing in of the texts related to different styles promotes on mastering of phraseology. Guidelines are aimed at streamlining the tasks of formation of linguistic competence and rechevedcheskoy students studying Russian as a foreign language.

ОӘЖ: 81'0;373.1.02.

А.С. Таженова., Г.А. Койтасова
Шет тілдер және іскерлік карьера университеті
Алматы, Қазақстан
saynovna.a@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІ ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Әлемдік білім беру кеңестігіне ықпалдасқан және еңбек рыногында бәсекеге қабілетті мамандарды қамтамасыз етуші білім беру жүйесінің ұлттық моделі қалыптастыруда. Қазіргі білім беру жүйесі жоғарғы білім ордасында біліммен дағдылану деңгейлері және түрлері бойынша қалыптасқан құрылымымен сипатталады. Ағылшын тілінде дәріс беру арқылы жас жеткіншіктерге экологиялық білім мен тәрбие берудің мазмұны мен мәні

ғылыми-әдістемелік түрде негізделмеуі, экологиялық тәрбиелілікті педагогикалық және тәжірибелік талдау негізінде қазіргі кезеңдегі қоршаған ортаны қорғау мәселесінен туындап отырған өте күрделі де ауқымды іс-шараның бірі болып саналады, қоғамдық маңызға ие болған проблемалармен ұштасқан әлеуметтік тапсырысқа нақты тақырыптың негіздемесіне дәйек болып табылады.

Түйін сөздер: экологиялық білім, экологиялық тәрбие, экологизация.

Адамзат тіршілігінде адам мен қоғамның, бізді қоршаған ортаның өзара байланыстылығы, қоршаған ортаның ластануы, табиғи қорларының көзі жойылуының кесірінен адам өміріне қауіп төніп тұрғанының қаннен қаперсіз екені айқын. Бүкіл әлемге белгілі экологиялық дағдарыстар мен апаттардың ушығу салдарынан пайда болуда. Жалпы алатын болсақ, Қазақстан жерінің табиғат тынысы керемет. Қазақстандағы қалыптасқан экологиялық жағдайдың керемет екендігін айтып жеткізу қиын.

Экологиялық білім мен тәрбиенің теориясы және әдістемесін дамыту мақсатында мынадай мәселелердің қажеттілігін уақытысында қадағалай отырып, экологиялық білім мен тәрбие берудің мәні мен мазмұнын зерттей отырып, мәселенің маңыздылығын меңгерте, оқу мен тәрбие процесінде ғылыми түрде зерттеуге бағытталатын қоршаған ортаның әлеуметтік қажеттілігін арттыруда, іс жүзінде орын алатын кейбір келеңшіліктер кездеседі.

1866 жылы қазіргі заманғы экология пәнін зерттеген неміс ғалымы Э.Геккель ғылымға экология терминін енгізді. Грек тілінен аударғанда ол үй туралы ғылым деген мағынаны береді. (ойкос–үй, тұратын жер, логос–ілім). Э. Геккель [1] бұл ғылымның анықтамасын былай тұжырымдалады: экология дегеніміз- бұл табиғат және адамзатқа байланысты білімдер, әсіресе жануарлар әлемі, табиғат тынысы, сонымен қатар тура яки жанама байланыс болатын өсімдіктер мен жануарлар тіршілігі және олардың өзара байланыстық әрекетінің бүкіл жиынтығын зерттеуді түсіндіреміз».

Экологиялық ойлаудың одан әрі дамуына XIX ғасырдың басында биогеографияның пайда болуы әсер етеді. А. Гумбольдт [2] тағыда басқа ғалымдардың еңбектері өсімдіктер географиясындағы жаңа бағытты анықтады.

Неміс жаратылыс зерттеушісі Э.Геккель[1] өзінің «Ағзалардың жалпы морфологиясы» (1866) және «Әлемнің пайда болуының табиғи тарихы» (1868) еңбектерінде экологияны ағзалардың қоршаған ортамен, тіршілік ету жағдайларымен қатынасын зерттейтін жалпы ғылым ретінде түсіндіреді.

Ұлы орыс биологы К. Рулье [3] жануарлардың өмірін зерттеуге, табиғаттың өзіндік әсерін зерттейтін зоологияның жаңа бағытын тұжырымдады. Рулье ағзалардың эволюциясының мекен ету ортасының өзгерісіне байланыстығын дәлелдеді.

XVIII ғасырда француз жаратылыс зерттеушісі Ж. Бюффон [4] алғаш рет сыртқы орта жағдайларының жануарлардың құрылысына тікелей әсерін зерттей бастады. Ол бір түр басқа түрге температура, ауа-райы, тамақтың сапасына байланысты өзгере алады деді. Бірінші эволюциялық ілімнің негізін қалаушы Ж.Б. Ламарк [5] «сыртқы жағдайлардың әсерін ағзалардың бейімделуі, және өсімдіктер мен жануарлардың эволюциясының басты себептері болып есептеді.

Шындығында адамның биосферадағы орнын екі жақты қарастыруға болады. Біріншіден, бұл планетаның экожүйесінің құрам бөлігі, ал екіншіден, басқа тіршілік иелерінен адамға биологиялық емес, әлеуметтік-мәдени қажеттіліктер мен даму механизмі болып табылады.

Жалпы экологияны ғылыми негізінен қарастырсақ, XIX ғасырдың аяғында қалыптасты. XX ғасырдың ортасына дейін гидробиологтардың, ботаниктердің, зоологтардың экологиялық мектептері қалыптасты. Олардың әрқайсысында экология ғылымының белгілі бір жақтары дами бастады.

Уақыт өте келе экологиялық заңдылықтар ағзалардың жиынтығы–популяцияларға, бірлестіктерге, экожүйелерге, ақырында бүкіл тірі табиғатқа қатысты қолдана бастады. Білімнің барлық салалары сияқты экологияда бірқалыпты емес, бірақ үздіксіз дамиды.

Қазіргі таңда ең өзекті мәселе бірі болып саналатын – бұл қоршаған ортаны қорғау. Қоршаған ортаны қорғау көптеген білім салаларында ескеріліп негізінде жүргізіле бастады. Қоршаған ортаны қорғауға байланысты мынадай пәндер негіз болып табылады: экология, табиғаттану, жаратылыстану және т.б. байланыстырылады. Қоршаған ортаны қорғау – бұл біздің ғажайып әсем табиғатымыздың әсемдігі мен кереметігін сақтау.

Адам баласы – табиғаттың ажырамас бөлігі екені рас. Сондықтан халқымызда ойында «Жер-Ана» деген егіз ұғым ретінде бағалайды. Жерді өз Анасындай, Анасын Күндей қастерлеген халықпыз. «Жер шоқтығы-Көкшетау», «Астана – ару қала», «Жасыл-жайлау, түкті кілем, түк кілем» «Жер жаннаты-Жетісу» деп, бабаларымыз туған жерге, табиғатқа деген ыстық махаббатын білдірген.

Сондықтан орман-тоғайларды сақтап, қоршаған ортаның, өзен мен көлдердің ластанбауына ерекше мән берген. Ана құрсағынан шыр еткен сәби жарық әлемге келісімен көрікке тұнып тұрған тартымды ағаштарды, мөлдір таза тұнық тұрған қарқынды бұлақтарды, ештеңе болмағанда ағып жатқан бұлақтың сыбдырын, айналада болып жатқан жұмыстың сыңғырын, құстардың бұлбұлдай әсем үнін, әлемнің нұр сыйлаған жарық күнін естіп –көріп ерекше ерендей күйге түседі, бұл күй – табиғат күйі.

Табиғат – жаратылыстың ғажап туындысы. Табиғатта болып жатқан алуан түрлі оқиғалардың желісі, алуан түрге бөленетін құстардың сайраған үні, қызыл-жасылды түстерге боялған ағаштардың жемісі бәрі-бәрі адам баласының таңдайын қақтырып, таңқалдыратыны сөзсіз. Міне, сондықтан да адам баласының табиғатты жырлаудағы шеберлігі, табиғатпен сырласатын көрегендігі, табиғаттың тыныс тіршілік әрекеті, барлығы табиғат құбылысын шынайы сипаттайды. Қанша десек те, табиғаттың күйін, әсем формасын, қазынаға толы қоймасын көрсек жанымыз тойғысыз, жырласақ, әнге салсақ та тіл жеткіліксіз. Бұл бір ғана мысал. Әлемде қаншама табиғат апаттары, жер сілкіністері, қар көшкіндері, тайфун, жел, сел, дауылдар, құйындар тіркелген. Мұның барлығы тілсіз ашынған табиғаттың қаруын асынған адамзатқа іспен қайтарған жауабы. Ал, қаруын асынбаған адамзатқа, табиғат та ешқашан ашынбаған.

Қайта ондай адамзатқа «жылы-жылы сөйлесең жылан інінен шығады» дегендей табиғат та өз ұясынан шығып, көркем бейнесіне еніп, жер әлемінің кейбір тұстары асыл адам баласының адамгершілік принциптеріне қарай жәннаттың бір бақшасындай жайқалып көркеюде. Адам баласының адамгершілікті әрбірі надангершілікті кейбірін жазалай отырып, әлемнің кейбір емес, әрбір тұсын жайқалтуға жұмыла жұмысқа кіріссе, бәріміз үшін нұр үстіне нұр жауатыны сөзсіз.

Туған жердің әсем табиғаттын жырлауда немесе табиғат лирикасы дегенде ұлы Абай Құнанбаев еске түседі. Ақындары да (С. Сейфуллин, М. Жұмабаев, И. Жансүгіров) табиғат лирикасын жырлады. Ал қоршаған орта туралы өлеңдер жазбаған немесе жазбайтын жазушыларды кездестіру қиын. Демек, табиғат лирикасы өзіндік жырға толы ойлармен қауышатын тақырып екенін анықтайды.

Экологиялық тәрбие барысында Абайдың шығармалары мен еңбектері өте көп. Әсіресе, табиғат құбылыстарына байланысты өлең-жырлары мол, осылайша табиғи көріністер мен жыл мезгілдері, көк аспан, түкті кілем көп кілемдей жайлауы, сарқырап аққан бұлақтың көзі, шапағатын төккен күннің нұры адам жанын шаттыққа бөлеп, табиғаттың әсемдігі мен сұлулығын сездіре сипаттай жазған өлең – дастандар әрбір адамзаттың жан-дүниесін тебірентеді.

Экологиялық тәрбие барысында Абайдың шығармалары мен еңбектері өте көп. Әсіресе, табиғат құбылыстарына байланысты өлең-жырлары мол, осылайша табиғи көріністер мен жыл мезгілдері, көк аспан, түкті кілем көп кілемдей жайлауы, сарқырап аққан бұлақтың көзі, шапағатын төккен күннің нұры адам жанын шаттыққа бөлеп, табиғаттың әсемдігі мен сұлулығын сездіре сипаттай жазған өлең – дастандар әрбір адамзаттың жан-дүниесін тебірентеді. Абай тіршіліктің тұрқасы деп еңбек пен білімді ұғындыруға тырысты. Қазақтың білім сипатының, оның мәнділігі мен маңызы, сол кезең үшін гумандық, халықтық –деп түсінген Шоқан Уалиханов, білім мен оқу ғана қазақтардың әлеуметтік-әділетті күреске

жұмылдырады, тек білім мен оқу көшпенділерді қоғамдық процес пен еркін дамуға жол көрсетеді – деген үлкен гуманистік ой-пікірде болды.

Ұлттық мәдениетіміздің ұлы ағартушысы Шоқан Уалихановтың қазақ еліне деген, жеріне деген сүйіспеншіліктің мол екендігін сипаттай жазған еңбектері едәуір көп. Орта Азия елінің тарихы мен географиясын сонымен бірге этнографиясын зерттей отыра, қоршаған орта құбылысын негіздеп, табиғат шексіз, мәңгілік сарқылмайтын қазына ретінде философиялық ой-пікірге тоқталады.

Абайдың негізгі зерттеу объектісі – адам. Сол адамның эстетикалық, этикалық талғамы, арман –мақсаты, өмірінің мәні, сезімі мен түйсігі, болмысы мен ұлттық ойлау ерекшелігі ұлы ойшылды терең тебіреніске түсірген. Шығыс ойшылы ретінде Абай адам проблемасын үлкен ауқымда, яки қоғамдық, руханилық, құндылық этикалық, эстетикалық тұрғыдан зерделеді.

Ы. Алтынсаринның дүниеге деген көзқарастық ой-пікірлері ағартушылық, қоғам мен табиғат мәселелерін талқылау барысындағы еңбектерінің негізгі түйіні: жас буынды өнер-білімге үндеу, қоршаған ортаны танып білу, адамгершілік мінез-құлыққа тәрбиелеу болды [6]. Ыбырай өлеңдері мен әңгімелері ол табиғаттың әдемілігі мен сұлулығын бағалай отырып, табиғат туралы эстетикалық сипаттамалары өмір тынысымен, адамзат қоғамның болмысымен және тұрмысымен бір-бірімен байланыстыра отырып, оқырманын табиғатты ғылыми түрде ұғындыруға шақырады.

Қазақ әдебиеті мен мәдениеті мол мұра қалдырған философ, аудармашы, Ш.Құдайбердиев өмірінің сара жолымен өз халқына қалдырған шығармалары сол кезеңде өткен тарихи оқиғаларымен тікелей байланысты, өзінің шығармалары арқылы қоршаған орта мен табиғатқа деген сүйіспеншілігін сипаттайды. Шежіреші Шәкәрім қоршаған ортаның жұмбақ сыры мен жыры ұғынуға, Алатаудай сымбатты заңғарлы тауы, құнарлы жерлері, байтақ та, бай өлкесі, қазыналы кең де, тасқындаған өзендері, көркемдігі елтітетін сұлу таулары көркемдейді, сонымен қатар ол шексіз қазына байлығын өз кәдесіне пайдалануға сілтейтін білім көзін түйіндейді. Ш. Құдайбердиев табиғаттың байлығын ысырапсыз пайдалану қажеттігіне көңіл бөле, адамзат пен табиғаттың арасындағы саналы қарым-қатынасты ғылыми тұрғыда зерттеуге шақырады.

Мағжанның орыс ақындарының ықпалымен жазылған шығармаларынан оның ақындық күші де молырақ көрінеді. Ақын жалпы адамзаттың көңілі мен сезімін бейнелеп, адамзат пен табиғатқа деген сүйіспеншілігін ой мен сезімге терең қабыстыра, ақының ішкі жан дүниесі оның әр түрлі табиғат құбылыстарын сезінуі, бейнелеп зерттеуі арқылы танылатын өлең-жырлары мол. Сондықтан ақындар табиғатқа арнап өлеңдер жазып отырған. Мағжанның «Толқыны» да табиғат лирикасына жатады. Көшпелі қазақ өмірі мен тұрмысын жақсы түсінген М. Жұмабаев дала табиғатының маңызына ерекше көңіл бөлді.

Қоғамдық ой-пікірінің аса көрнекті ағартушысы С. Торайғыров адамды дала табиғатының туындысы деп қарастырған. Жас жеткіншектердің бойына туған жер табиғатына және атамекенге деген сүйіспеншілік қасиетін дарытқан. Оның шығармашылық еңбектеріндегі табиғат пен қоғам қатынасы туралы түсінік халықтың ой-санасын кеңейтіп, табиғат пен адам, тәлім-тәрбие, әдебиет пен мәдениет тақырыптары кең көлемде таралған. Сонымен бірге көшпенділікпен өмір сүрген халқымыздың болмысы табиғатпен етене жақын болғандықтан табиғатқа туған анасындай аяулы сезіммен қарау әрбір адамның парызы болып есептелген.

1960-1990 жылдар аралықтағы әдебиетінің көрнекті қалам иелерінің бірі –жазушы Сайын Мұратбеков ауыл тынысы, дала тіршілігі, сол ортадағы адамдардың дүниеге көзқарасы, адамдарының өзара қарым-қатынастарындағы өзгерістер, тіпті сол дала тіршілігіндегі жайдары құбылыстарды сипаттауынан классик жазушы Ғ. Мүсіреповтен алған тамаша дәстүрдің заңды жалғасы мен тың соқпақты байқауға болады.

Экологизация дегеніміз – бұл экологиялық ойлар мен мәселелердің білімнің басқа салаларынан ету болып табылады. Ғалым Н.Ф. Реймерстің [7] (1992ж.) тұжырымы бойынша «Үлкен экология» деп қазіргі кезеңде экология әлі де қалыптаспаған пәндер комплексіне

айналып отырған іс-әрекет. Жаңа анықтамалардың пайда болу салдарынан экологиялық зерттеу объектілерде кеңеюде.

Орыс ғылымы, академик В.И. Вернадскийдің табиғат қорғау теориясы туралы көптеген еңбектері жарық көрді. В.И. Вернадскийдің айтуы бойынша адам алып геологиялық күш ретінде әсер ете бастады [8]. Ол Жербиосферасы туралы тұжырымдамасын құрастыра отырып, «Адам және Биосфера» мәселесін шешуге арналған ғылыми –теориялық негіздемесін берді. Оның ғылыми – теориялық ілімі негіздей отыра, біздің планетамыз тіршіліктің көрнісінің арқасында үлкен өзгерістер туғызады. Қазіргі заманғы экологиялық мәселелер ең алдымен адам қызметімен байланысты.

Американдық эколог Б. Коммонердің тұжырымы бойынша, адам мен табиғаттың арасындағы қайшылықтарды ұсынуы адамзат табиғаттың даму заңдылықтарына көңіл бөлмегендіктен туындайтын ықпал. Туындалған ықпалдың әсерінен негізделген тұжырым – бұл шет тілін оқыту үрдісіндегі экологиялық білімділік пен тәрбиелілік мәселесі қарастырды. Экологиялық қарым-қатынастарды құқықтық реттеу тұжырымдалып, дәлелденген заңдарды қабылдаудан басталады.

Қазіргі кезде Қазақстанда мониторинг жүргізілуде ерекше көңіл бөлген мәселелер:

- Мұнай өндіру қызметінің нәтижесінде мұнаймен ластану.
- Магистральды су жүйелерінің – Ертіс, Сырдария, Нұра, Орал өңірінің суының ластануы.
- Ірі өндіріс орталықтарында –Алматы, Лениногорск, Өскеменде ауаның ластануы.
- Радиоактивті газ-радон көп бөлінетін территориялар.
- Семей аймағы мен басқа да жарылыстар жүргізілген жерлердегі радионуклидтермен ластанған территориялар.
- Қазақстанның Оңтүстігіндегі жер асты суларының радионуклидтермен табиғи ластануы.
- Солтүстік және Оңтүстік Қазақстанның, әсіресе, Ақмола облысының табиғи геохимиялық ластануы.
- Қазақстанның оңтүстік, солтүстік және батыс бөлігіндегі ауыл шаруашылық жерлерінің пестицидтермен ластануы.
- Оңтүстік Қазақстандағы шөлдеу мен жерлердің деградациясы.
- Аурулар картасын жасау және құрастыру.

Міне, осындай өзекті де маңызды мәселелердің негізін қарастырсақ, адам және қоршаған ортаның ластануы экология проблемаларды туғызатыны сөзсіз. Табиғат құндылықтарын көздің қарашығындай қорғау алдымен әрбір адамзаттың парызы. Қоршаған ортаның құнды ормандары, жан-жануарлары және өсімдіктерінің өсіп-өнген өнімдерін пайдаланып барлығын ортақ міндет.

Табиғатты қорғау – барша халықтың парызы. Қоршаған ортаны қорғау іс-шараларын орындау үшін облыстық бюджетке қоршаған ортаны ластағаны үшін төлемдердің шамамен 70-80 % көлемде түскен ақшалай пұлы шығымы анықталады. Табиғатты қорғау аясында республиканың барлық елді мекендерінде қалпына келтіру мәселелері қарастырылуда. Табиғатты қорғау шарасы бойынша- экологиялық білімділік пен тәрбиелілікті жүргізу іс-шаралары көрсетілген. Табиғат байлығының құндылығын жан-жақты жете түсінуіне керекті білім мен наным жүйесін қалыптастыру мақсатында семинарлық сабақтар, тренингтер, экофестивальдер, конкурстар өткізу арқылы өскелең ұрпақтың табиғатты қорғауға тәрбиелеуге үйретуге ықпалын тигізуіміз керек. Өскелең жас жеткіншіктерге экологиялық мәселелердің өзектілігін ұғынып қоймай, сонымен қатар іс-жүзінде жүзеге асыру, оқушылардың қоршаған ортаны қорғауға тәрбиелеуіміз керек.

Табиғатымыздың сарқылмас байлықтарын жас ұрпақтарымызға сол күйінде жеткізу керек. Ел ішінде экологиялық білімділік пен тәрбиелілік іс-шараларды жүргізу кезінде телеарналар мен газет-журнал беттеріне табиғатты қадірлеп, қастерлеу, сонымен қатар табиғат туралы ақпараттар мен бейне-таспа көрсетілімдері жарияланып отырады.

Жас жеткіншектер - табиғат қорғаныштары мен жанашырлары. Қазақ халқының мақал-мәтелдеріне үңілетін болсақ, өскелең ұрпақтарға берері мол табиғаттың тазалығы мен пәктілігі, адам баласының бойына қуаты мен шабытына бөлейтін сұлу да әдемі құбылыс. Табиғаттың сұлулығы мен әсемдігіне арналып шығарылған қаншама әндер мен өлеңдер мол. Сол қазақ халқының мақалдарына тоқталалық.

Мысалы: «Бұлақ көзсең көзін аш», «Бір тал ексең, он тал ек», «Атаңнан мал қалғанша, тал қалсын». т.б. Дене тәрбиесі сияқты, адамгершілік тәрбие мен экологиялық тәрбиенің арасындағы айырмашылықтары мен қатар ұқсастықтары және олардың арасындағы әсерліктің мәнін байқауға болады.

Адам табиғатқа мейірімділікпен, сүйіспеншілікпен, қамқорлықпен қарап, үйлесімділік сақтағанда, адамзат баласы үшін табиғат – кең сарай, мәңгі тозбас құтты қоныс болады. Жер бетіндегі барлық тіршілік тынысы атаулы табиғат-анаға қарыздар. Сондықтан да табиғатқа салдырт қарау, онымен санаспау-ана сүтін ақтамағанмен пара-пар. Адам баласы табиғаттың ең ұлы перзенті болумен бірге, ең ұлы қамқоршысы да екенін ешқашан естен шығармауымыз керек.

Қазіргі кезде Қазақстан территориясында көптеген бөліктері күшті антропогенді әсерге ұшыраған. Арал маңы аймағы экологиялық қатер аймағы болып табылады. Мұнда шаруашылық қызметінің нәтежесінде қоршаған орта қайтымсыз өзгерістерге ұшыраған, Аралдың экожүйесі бұзылып, халықтың денсаулығының төмендеуі мен өлімнің артуы байқалып отыр. Қазіргі заманғы экологияның әдістемелік негізін жүйелік тұрғыдан қарастыру, ортаның жағдайын бақылау, эксперимент және модельдеу құрайды. Экологияның кез-келген объектісі, тірі табиғаттың барлық элементтерімен өзара байланыста болғандықтан, жүйе және оның бөлігі болып табылатындықтан көптеген экологиялық зерттеулер қарастырылуда.

Қортындылай келе жалпы қоғам мен табиғат арасындағы өзара қарым-қатынас байланысын ағылшын тілін оқыту үрдісі арқылы экологиялық білімділік пен тәрбиелік жүйесін қалыптастыру құнды да маңызды. Экологиялық тәрбиелілікті педагогикалық практикада талдау жасаудың нәтежесі ағылшын тілін оқыту барысында оқушылардың тіл ұстарту дағдылары мен тілді меңгеру процестерін қалыптастыруда үлкен шешімін тауып зерттеуге ықпалын тигізді. Әсіресе, ағылшын тілін оқыту барысында экологиялық білімділік пен тәрбиелілікті қалыптастыруда экологияға қатысты тілдік тақырыптардағы мәтіндерді оқып түсіну, қарым –қатынас жасау аясында ауызша сөйлеу қабілеттілігін дамытуға, жаңа мәдени әлеуметтік ортада әрекет жасауда тілі оқытылып отырған елдегі адамдардың күнделікті өмірінен хабардар ететін тақырыптармен пысықталып, кәсіби-оқу қарым-қатынас аясында тақырыпты талдап-талқылауға және тыңдап түсіну дағдыларын қалыптастырды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Геккель Э., Мюллер Ф. Основной биогенетический закон. – М. – Л., 1940.
- 2 Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.
- 3 Рулье К.Ф. Избранные биологические произведения / под ред., с коммент. и послесл. Л.Ш. Давиташвили, С.Р. Микулинского. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 688 с.
- 4 Канаев И.И. Жорж Луи Леклер де Бюффон. – М.: Наука, 1966. – 266 с.
- 5 Жан Батист Ламарк. [Избранные произведения в двух томах. Том 1: Вступительные лекции к курсу зоологии, Философия зоологии \(1809\)](#), АН СССР, 1955. – 965 с.
- 6 Алтынсарин. Ы.Таңдамалы педагогикалық мұралары. –Алматы.Рауан, 1991, -150б
- 7 Реймерс Н.Ф.. Экологизация. Введение в экологическую проблематику. – М.: Изд-во РОУ, 1992. – 121 с.
- 8 Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. –М.:Молодая Гвардия, 1991. –158с

Экологическое образование и воспитание рассматривается как одно из приоритетных направлений развития современной педагогической науки. Цель экологического образования и воспитания - формирование экологической культуры личности и общества. Таким образом,

экологическое образование, в том числе и на уроках иностранного языка становится предметом интереса.

Ecological education and upbringing is considered as one of priority areas for the development of modern pedagogical science. The aim of ecological education and upbringing is the formation of ecological culture of personality and society. Thus, ecological education, including on the lessons of the foreign language is becoming the subject of interest.

УДК 81`562

А.И. Шужебаева, Г.К. Нурашева
университета «Туран-Астана»
Астана, Казахстан
gauhar_nura@mail.ru

СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ УМЕНИЙ СРЕДСТВАМИ НЕВЕРБАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ

В данной статье рассматриваются проблемы формирования коммуникативных умений студентов медицинских вузов средствами невербального общения. Обосновывается необходимость правильного распознавания невербальных средств коммуникации будущими специалистами, так как невербальные средства общения являются одной из составляющих профессионального становления врача. В статье дается анализ основных компонентов невербального общения: проксемических компонентов, тактильной коммуникации, просодических компонентов коммуникации, мимических жестов и т.д. Автор также акцентирует свое внимание на классификации коммуникативных умений средствами невербального общения.

Ключевые слова: коммуникативные умения, невербальные средства коммуникации, межличностная коммуникация, тактильная коммуникация, проксемические компоненты коммуникации, просодические компоненты коммуникации, мимические жесты.

На современном этапе выхода Казахстана на мировую арену актуальной задачей современной высшей школы становится разработка концепции языкового образования, ориентированной на фундаментальную языковую подготовку специалистов. Следовательно, коммуникативные качества будущих медицинских работников являются необходимым условием осуществления их эффективной профессиональной деятельности.

Профессиональная деятельность медицинских работников предполагает активное общение с пациентами, людьми с различными психологическими качествами, людьми разного возраста, уровня образования, социальной и профессиональной принадлежности. От умений специалистов устанавливать психологический контакт, умений развивать взаимоотношения с людьми напрямую зависит профессиональная успешность деятельности врача.

Коммуникативные умения включают в себя не только наличие определенных психологических знаний, но и умения устанавливать контакт, слушать, правильно воспринимать невербальные средства коммуникации. Наряду с этим, медицинский работник в любой ситуации должен уметь управлять своими эмоциями, сохранять уверенность, контролировать свое поведение в целом. Адекватная коммуникация предполагает правильное понимание больного и соответствующее реагирование на его поведение. Независимо от того, в каком душевном состоянии находится пациент, испытывает ли он гнев или печаль, беспокойство, тревогу или отчаяние, врач должен уметь с ним взаимодействовать, адекватно строить отношения, добиваясь решения профессиональных задач.

Исследователь Васильева Л.Н. считает, что коммуникативная составляющая профессионализации врача отражается, прежде всего, в его коммуникативной компетентности, которая является его сущностной характеристикой, и представляет собой интегральное качество, имеющее в своей структуре три уровня: базовый, содержательный и инструментальный. Эти уровни взаимосвязаны. Инструментальный уровень имеет два подуровня: общих и профессиональных коммуникативных умений и навыков [1, 5].

Проблема формирования коммуникативной компетентности врача в его профессиональном становлении недостаточно изучена в психологии. Вне поля зрения остался вопрос о сущности и содержании коммуникативной компетентности как одного из важнейших профессионально важных качеств личности современного врача, а также мало изучены факторы, определяющие степень ее развития. Можно констатировать наличие определенного противоречия между растущей потребностью в полной и эффективной реализации врачом коммуникативного потенциала при осуществлении лечебно-профилактического процесса и недостаточной разработанностью теории коммуникативной компетентности врача, а также незначительному количеству исследовательских работ, посвященных этой проблеме. Единой концепции в понимании профессиональной коммуникативной компетентности врача до сих пор не существует, а исследования касаются частных вопросов проблемы.

Л.М. Бедрин, Л.П. Урванцев в своей работе «Психология и деонтология в работе врача» выделяют ряд коммуникативных умений: 1) умения, позволяющие правильно воспринимать и понимать других людей, их поведение и психологические особенности; 2) умение слушать и понимать речевые сообщения собеседника; 3) экспрессивные умения, позволяющие адекватно выразить (иногда, наоборот, скрыть) свои чувства, отношение к собеседнику в мимике, пантомимике, интонации и т. д.; 4) умение точно и эффективно сформулировать и передать в речи ту или иную информацию; 5) умение воздействовать на собеседника, вызывать у него определенные мысли, чувства, желания, поведение; 6) умение контролировать ход процесса общения и при необходимости корректировать его. Первым шагом на пути к совершенствованию любого умения является оценка (или самооценка) уровня его развития [2, 36].

Исследователь Тищенко В.А., рассматривая различные классификации для определения круга коммуникативных умений, приходит к выводу, что наибольший интерес представляет определение коммуникативных умений представленное в психологических и педагогических науках [3, 103]. По мнению Ю.Ж. Жукова, одни исследователи подразумевают под умениями, прежде всего, поведенческие навыки, другие – способность понимать коммуникативную ситуацию, третьи – способность оценивать свои ресурсы и использовать их для решения коммуникативных задач [4, 215]. Чаще всего используется следующая классификация коммуникативных умений. Коммуникативные умения состоят из блока общих умений и блока специальных умений. В свою очередь общие умения делятся на умения говорения и слушания. В обоих блоках выделяют как вербальные составляющие, так и невербальные. Причем наибольшее внимание уделяется формированию умений слушать и умений невербального общения. Аргументируется это тем, что в рамках традиционной системы обучения не формируется эта группа умений, кроме того, невербальные реакции происходят на уровне подсознания, что требует дополнительных усилий для формирования сознательных умений пользования этими реакциями. К специальным коммуникативным умениям относятся в основном умения необходимые в профессиональной деятельности.

Невербальные средства общения занимают особое место в процессе межличностной коммуникации, в процессе формирования коммуникативных умений, так как они являются эффективными средствами как отражения информации и сообщения о внутреннем мире человека, так и способом передачи определенного сообщения коммуникативного плана. Так, благодаря правильному восприятию невербальных средств общения, мы считываем 70 % необходимой информации. Распознавание информации, передаваемой невербальными средствами общения, оказывает значительное влияние на эффективность коммуникации. К невербальному общению можно отнести расстояние между коммуникантами, позы,

принимаемые коммуникантами, порядок расположения за столом, различного рода жесты, мимические жесты, взгляды коммуникантов, улыбку, просодические компоненты коммуникации, тактильные средства коммуникации, коммуникативно значимое молчание и др.

В процессе подготовки будущих медицинских работников посредством невербального общения происходит формирование следующих коммуникативных умений:

1. Умение ориентироваться в партнерах, т.е. определять характер человека, его настроение; читать экспрессию поведения партнеров, верно ее истолковывать.

2. Умение ориентироваться в отношениях с возможными партнерами и между ними, т.е. в соотношении своего и их половозрастного и ролевого статусов – в степени близости и в мере доверительности.

3. Умение ориентироваться в ситуации общения. Важность этого умения определяется главным образом тем, что правила общения диктуются той конкретной ситуацией, в которой оно происходит.

Большое значение в межличностной коммуникации «врач-пациент» имеют проксемические компоненты коммуникации. Слово «проксемика» в переводе с английского (proximity) означает «близость». Пространственные характеристики общения определяются ориентацией партнеров, а также дистанцией между собеседниками.

Индивидуальное пространство зависит от культурной среды, от плотности населения, возраста, пола и социального статуса коммуникантов. Пространственные параметры оказывают значительное влияние на восприятие и на передачу информации коммуникантами. Э. Холл выделяет следующие характеристики пространства общения: 1) люди состоят в близких, интимных отношениях – 45 см; 2) общение знакомых людей – от 45 см до 120 см; 3) официальное формальное общение – от 120 до 400 см; 4) публичное общение – от 400 до 750 см. Расстояние между партнерами устанавливается произвольно и может изменяться в зависимости от культурных стереотипов [5, 126].

На выбор коммуникативной дистанции партнеров значительное влияние оказывает их гендерная принадлежность: 1) в женских парах коммуникативное пространство меньше, чем в мужских; 2) расстояние между коммуникантами-женщинами с возрастом увеличивается, а между мужчинами уменьшается; 3) в однополых женских парах расстояние между участниками коммуникации меньше, чем в разнополых; 4) в разнополых парах расстояние меньше, чем в однополых мужских; 5) в стрессовых ситуациях дистанция между коммуникантами уменьшается, по сравнению с обычными ситуациями; 6) в смешанных парах на расстояние между партнерами влияет степень знакомства [6, 413].

Тактильная коммуникация в большей мере, чем другие виды невербальной коммуникации, отражает ролевые отношения коммуникантов, а также степень их близости, родства. Поэтому неправильная интерпретация коммуникантами тактильных средств общения может привести к конфликтным ситуациям. Поверхность тела человека снабжена различными сенсорными рецепторами, благодаря которым коммуникант ощущает тепло, холод, давление, то есть тактильный канал сообщает мозгу человека такую информацию, которая не может быть получена ни через один другой невербальный канал.

Одним из важнейших факторов, оказывающих влияние на тактильное поведение индивидов, является их гендерная принадлежность.

В отличие от европейской культуры, в восточных культурах, в условиях общения мужчин и женщин исключаются такие формы телесного контакта, как: похлопывание по плечу, прикосновение к руке и т. д.

Женщина чаще касается собеседника. Возможно, это объясняется ее социальной ролью матери. В результате исследований психологами было установлено, что среди преступников больший процент составляли люди, которых мало касались в детстве, то есть дети, которые испытывали дефицит прикосновений. Психологи считают, что значительную роль играет не сама ласка, а различного рода касания. Тактильное поведение личности регламентируется

многими факторами: фактором возраста, пола, социального статуса коммуникантов, а также степенью их знакомства.

Мимика лица – это, прежде всего, место симптоматического выражения чувств, внутреннего состояния человека и межличностных отношений, иными словами, важнейшей функцией, которую выполняют лицевые мышцы является эмотивная функция. Мимика является отражением эмоционального и интеллектуально-волевого состояния коммуниканта. Сокращение мышц лица дает возможность выразить различные эмоциональные состояния человека: радость, удивление, страдание, гнев, презрение, испуг, счастье, любовь, злость, печаль, изумление. Эффективное использование мимики, умелое владение мимическими жестами, способность правильно распознавать невербальные сигналы способствуют эффективному общению с людьми. Мимика детерминруется ситуацией общения, каналом коммуникации, а также имеет культурный и социальный контекст. Восприятие мимических жестов тоже зависит от самых разных факторов, а не только от конкретного значения, которое имеет то или иное мимическое движение.

Взгляд – это не только средство восприятия окружающих, но и коммуникативный невербальный знак, выполняющий коммуникативную функцию. Посредством взгляда можно передавать и получать определенную информацию. В Японии взгляд передает больше информации, чем слова, поэтому различие между европейцами и представителями восточных народов интерпретируется как различие между людьми зрения и людьми голоса. Основные функции взгляда это контактоустановочные и контакторегулирующие. В процессе контакта коммуниканты неоднократно обмениваются взглядами, что свидетельствует об активном общении между говорящим и слушающим.

Улыбка является исключительно важным социальным и культурным феноменом. Это связано с увеличением числа и значимости социальных и культурных ритуалов в современном обществе. Речь идет о таких важных социальных ситуациях, как социальное представление-знакомство, деловые встречи, ведение коммерческих, дипломатических и политических переговоров, ритуализованные визиты и приемы, посещение банков, магазинов, юридических контор, медицинских и других общественных учреждений. В этих и подобных случаях мы всегда сталкиваемся с социальными улыбками разных типов, видов и форм. Улыбка является не только знаком расположения, выражения симпатии к собеседнику, улыбка может быть знаком нервозности, смущения, растерянности. В Японии улыбка – социальный феномен. Она – не только естественное выражение эмоций, но еще и форма этикета. Японских детей учат, чаще всего личным примером – улыбаться во исполнение социальной обязанности. И другим странам эта практика не чужда, но там она экстернализована, выведена вовне и носит особое название *Social-stile* (светская улыбка). В Японии функция улыбки интеркализована, введена вовнутрь. Улыбка стала здесь подсознательным жестом [6, 245].

Просодия – это общее название ритмико-интонационных сторон речи, таких как высота, длительность, громкость голосового тона. Многочисленные характеристики голоса человека создают его образ, способствуют распознаванию его состояний, выявлению психической индивидуальности. По голосу человека можно узнать о его эмоциональном состоянии, индивидуальности, установить социальный статус, пол, возраст. Быстрота установления контакта между людьми и успех общения во многом зависит от тона голоса. Одной из просодических характеристик голоса является интонация, которая, как и все средства невербальной коммуникации, способна выражать мысли, чувства, желания в совокупности с языковыми средствами. Интонация – звуковая форма высказывания, система изменений (модуляций) высоты, громкости и тембра голоса, организованная при помощи темпа, ритма и пауз, а также выражающая коммуникативное намерение говорящего, его отношение к себе и адресату, к содержанию речи и обстановке, в которой она произносится. Интонация, вопреки нашему желанию, произвольно может противоречить тому, что мы хотим выразить словами. Составляющими речевой интонации являются мелодия, ударение, тембр голоса, пауза, сила голоса. Неравномерность в ритме указывает на неустойчивое, зависимое от эмоций, с трудом поддающееся самоконтролю настроение.

Молчание – информативно значимый способ невербальной коммуникации. Оно может сигнализировать об эмоциональном состоянии коммуниканта, а также передавать определенную информацию. В.В. Богданов рассматривая молчание как нулевой речевой акт, указывает на ряд причин, способствующих предпочтению молчания как нулевого коммуникативного знака: 1. Вербальная невыразимость сообщаемой информации. 2. Наличие большого общего тезауруса (общих знаний) у коммуникантов, снижающего их коммуникативные потребности. 3. Наличие ситуации, однозначно определяющей то, что должны были бы говорить коммуниканты, если бы они говорили. 4. Молчание зависит либо от специфики конкретных экстралингвистических условий, либо от особенностей самих коммуникантов. Например, в определенных условиях следует молчать по соображениям вежливости, по причинам культового характера, вследствие принятых в данном обществе условностей и т.д. Из особенностей коммуникантов, способствующих молчанию, можно указать на следующие: а) Психологический тип одного или обоих коммуникантов. Коммуниканты могут относиться к интравертам, т.е. к замкнутым, неразговорчивым людям. Б) Состояние здоровья. Один или оба коммуниканта могут быть настолько больны, что это исключает вербальную коммуникацию. В) Текущее психологическое состояние. Один или оба коммуниканта могут находиться в таком подавленном состоянии, что не могут принимать участия в вербальной коммуникации. Г) Враждебное отношение коммуникантов друг к другу. Д) Языковая компетенция. Один из коммуникантов не владеет в достаточной степени языком, на котором к нему обращается другой коммуникант [7, 51]. Использование молчания в коммуникации обусловлено рядом факторов, таких как: социальный, факторы возраста, пола и др.

Таким образом, проблема формирования коммуникативных умений студентов медицинских вузов средствами невербального общения является одной из актуальных проблем подготовки будущих специалистов в вузе и требует дальнейшего рассмотрения.

Список литературы

- 1 Васильева Л.Н. Коммуникативная компетентность в профессионально-личностном становлении будущего врача. Автореф. дисс. канд. психол. наук. – Кострома, 2010. – 135 с.
- 2 Бедрин Л.М., Урванцев Л.П. Психология и деонтология. – Ярославль, 1988. – С.20-27.
- 3 Тищенко В.А. Классификация коммуникативных умений студентов. – М.: Флинта, 2011. – 115 с.
- 4 Жуков Ю.М. Методы диагностики и развития коммуникативной компетентности // Общение и оптимизация совместной деятельности. – М.: МГУ, 1987. – С.64-78.
- 5 Holl E.T. The Dimension. – New York: Anchon, 1969.
- 6 Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.
- 7 Богданов В.В. Функции вербальных и невербальных компонентов в речевом общении // Языковое общение: единицы и регулятивы. – Калинин, 1987. – С.137-142.

Мақалада медициналық жоо студенттерінің коммуникативтік дағдыларын бейвербалды қарым-қатынас құралдарымен қалыптастыру мәселелері қарастырылды. Болашақ мамандармен коммуникацияның бейвербалды құралдарын дұрыс қабылдау қажеттілігі негізделді. Өйткені қарым-қатынастың бейвербалды құралдары дәрігердің кәсіптендіру үдерісінің құрамдауыш бөлігінің бірі болып есептеледі. Мақалада проксемикалық компоненттері, тактильдік коммуникация, коммуникацияның просодикалық компоненттері, мимикалық ым-ишаралары сияқты коммуникацияның бейвербалды құралдарына талдау жасалды. Сонымен қатар, автор коммуникативтік дағдылардың топтастырылуына назар аударды.

In this given article considered the problem of formation of communicative abilities of students from medical universities by means of non-verbal communication. It is settled to the necessity of correct recognition of non-verbal means of communication with future specialists, as non-verbal

means of communication is one of the formation of professional doctors. The article gives analyzes the basic components of non-verbal communication : proxemic components, tactile communications , prosodic components of communication, facial gestures and so on. Author also accents the own attention to the classification of communicative abilities by means of non-verbal communication.

ОӘЖ 801. 5: 943.42(5к)

Б.С. Шукуманова

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан

МОДУЛЬДІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕДЕ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІ

Мақаланың негізгі мақсаты - білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс - тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Осы мақсатты жүзеге асыруда ақпараттық технологияны пайдалану әдісі зор рөл атқарады. Қазіргі кездегі білім беру жүйесінің негізгі мақсаты студентке жеке тұлға ретінде қарап оның дамуына ерекше көңіл бөлу. Міне, осы жағдайда ақпараттық - қатынас технологиялардың рөлізор, сабақтың тиімділігін, студенттердің белсенділігін жоғарлататын технологиялары бірі болып табылады. Бүгінгі таңда, мектеп пәндерін компьютер көмегімен оқыту нәтижелілігін жоғарлату проблемасын қарастыру ең басты орын алатыны айтылады.

Тірек сөздер: интерактивті модульдік технология, ақпараттық технология, жаңа технология, телеграф аспап, техникамен жабдықтау, педагогикалық технология, қарым-қатынас технологиясы, жоғарлату проблемасы, интеллектуалдық танымы.

Қазақ тілі мемлекеттік тіл болғанымен, бүгінгі таңда оның қолданылу аясы қанағаттанғысыз екені ешкімге жасырын емес.

Қазіргі таңда мемлекеттік тілді оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану – заман талабы. Көп жайларды зерттеп, көңілге түйіп, «әттеген – ай!» дегізетін мәселелер төңірегінде іздену әр ұстаздың міндетіне айналды. Сондықтан ұстаздардың тәжірибесінде мынадай проблема тууы мүмкін: студенттердің танымдық қабілеттерін, танымдық процестерін (есту, көру, қимыл және т.б.) дамытуда қолданып жүрген әдіс-тәсілдердің заман талабына сай болмауы. Осы проблеманы шешу үшін тиімді жолдарды қарастыру қажет [1].

Білім берудің негізгі мақсаты - білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс - тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Осы мақсатты жүзеге асыруда ақпараттық технологияны пайдалану әдісі зор рөл атқарады. Қазіргі кездегі білім берудің жүйесінің негізгі мақсаты студентке жеке тұлға ретінде қарап оның дамуына ерекше көңіл бөлу. Міне, осы жағдайда ақпараттық - қатынас технологиялардың рөлізор, сабақтың тиімділігін, студенттердің белсендігін жоғарлататын технологиялары бірі болып табылады. Бүгінгі таңда, мектеп пәндерін компьютер көмегімен оқыту нәтижелілігін жоғарлату проблемасын қарастыру ең басты орын алады [2, 4].

Әлемдік оқу үрдісінің өзегі - жаңа технологиялар екені мәлім. Әрбір технология өзіндік жаңа әдіс-тәсілдермен ерекшеленеді. Әдіс-тәсілдерді мұғалім ізденісі арқылы студент қабілетіне, қабылдау деңгейіне қарай іріктеп қолданады. Қазақ тілі сабағында АҚТ мүмкіндіктерін қолдану арқылы, интерактивті модульдік технология қағидаларын іске асыру барысында студенттердің танымдық белсенділіктерін, білім сапасын, қазақ тіліне деген қызығушылығын жоғарлатуға көмектеседі.

Осы жерде модульдік технологияның ерекшеліктеріне тоқталып біраз түсініктеме берген жөн. «Модуль» деген - қандай да бір жүйенің бөлігі, яғни оқу процесінің ортақ құрылымы, бірақ әр түрлі мазмұны бар жекеше бөліктерден тұрады. Модульдік оқыту технологиясы баланы оқытып қана қоймай, оның танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруға, оқу процесін «диалогтік» қарым-қатынас негізінде құруға тиімді болып саналады.

Модульдік оқыту технологиясының мазмұны:

1. Модульдік оқыту технологиясының құрылымы;
2. Оқу модулінің кіріспе бөлімі;
3. Оқу модулінің диалогтік бөлімі;
4. Диалогтік бөлімді дайындаудың негізгі этаптары;
5. Диалогтік бөлімді құру принциптері;
6. Танымдық іс - әрекеттерін ұйымдастыруда оқушылардың білімділік дәрежесін есепке алу;
7. Шығармашылық және технология;
8. Оқу модулінің диалогтік бөлімінің ерекшеліктері;
9. Психологиялық атмосфера;
10. Диалогтік бөлім - оқушылардың іс - әрекетін ұйымдастыру;
11. Ойын арқылы оқыту технологиясы;
12. Дискуссиялық формалар;
13. Ойын арқылы оқыту технологиясы;
14. Диалогтік бөлімде оқу еңбегінің нәтижелерін бағалаудың мәні мен мағынасы;
15. Оқушылардың іс - әрекетін бағалаудың оқу модуліндегі нұсқаулары;
16. Оқу еңбегінің нәтижелерін бағалау;
17. Оқу модулінің қорытындысы және бақылаудың басқа түрлері. Бұл педагогикалық технологиялық негізінде "қалпына келтіре қайталай" оқыту циклының идеясы жатыр.

Сабақтарда да АҚТ мүмкіндіктерін қолдану барысында осы ерекшеліктерді ескеру қажет.

Модульдік оқыту технологиясының құрылымы үш бөліктен тұрады:

1. Кіріспе (модульге, тақырыпқа енгізу)
2. Сөйлесу бөлімі (оқушылардың өзара сөйлесу арқылы танымдық қызметін ұйымдастыру)
3. Қорытынды (бақылау)

Модульдік технологияның әр бөлігінде ActivStudio мүмкіндіктерін қолдануға болады. Оқыту үрдісін компьютерлендіру мақсатында интерактивті тақтамен жұмыс жасау тиімді. Қазіргі уақытта Қазақстанның жалпы орта білім беретін мектептерінің барлығы дерлік интерактивті тақтамен қамтамасыз етілген. Тақтаны қолдану арқылы студенттердің қызығушылығын, интеллектуалдық танымын, білім сапасын арттыруға болады. Мысалы, кіріспе бөлімінде Power Point бағдарламасын немесе электрондық оқулықтарды қолдануға болады. Студенттер интернет жүйесінен керекті суреттерді түсіріп әкеліп, фотоаппарат арқылы флипчарт кітапханасын толықтырады. Студенттердің флипчарт кітапханасын толықтыру барысында қызығушылықтары артып, білім сапасы жоғарлайды [3, 12].

Ал, сөйлесу бөліміне көшкенде:

- аспаптар панеліндегі " Мәтін" құралы арқылы клавиатура аспабын таңдап, мемлекеттік тілде сөз тіркестерін, мәтінді тез теруге дағдыланады.

- үй тапсырмасын тексеру, өткен сөздерді қайталаған кезде "Нысанды өндеу", "перде", "проектор" қолдануға болады. Тез, аз уақыттың ішінде студенттердің білімдерін тиімді анықтауға мүмкіндік береді.

- телеграф аспабы арқылы сабақтың тақырыбын жазуға болады және студенттер сабақтың тақырыбына қайта-қайта назар аударып отырады.

- студенттер есту, көру сезім мүшелері арқылы мәтінді меңгерту мақсатында флипчарт бетіне мәтінін теріліп жазылады, музыканы да қосуға болады.

- оқытушы *PowerPoint* бағдарламасында жасаған слайдын флипчарт бетіне ауыстырып, аспап панеліндегі құралдарымен әр түрлі жұмыс жүргізе алады.

Интерактивті тақтаны пайдалану арқылы студенттердің білімін тексеру үшін әр тарауды аяқтаған кезде, немесе жаңа сабақты бекіткен уақытта «сұрақ -жауапты» қолдануға болады. Барлық студенттерден бір уақытта жауап алуға мүмкіндік береді. Ол үшін интерактивті тақталардың арнайы *activote* құралдары қолданылады.

Тестілеудің нәтижелерін құрылған график арқылы тексеріп, сол уақытта бағалауға болады. Бұл жүйе тұйық студенттердің ойын білдіріп, білімі нашар оқушылардың қызығушылығын арттырады. Студенттер жауаптарын құпия түрде бере алады. Осы аталған бағдарламалардың мүмкіндіктерін сабақта қолдану оқытушының уақытын үнемдеп, студенттерді қазақ тілін білуге қызықтыра түседі. Сонымен қатар нәтижелерімен сол сәтте таныстыруға болады. Қазақ тілін оқыту процесінде *ActivStudio* бағдарламасын қолданғанда осындай мәселелер анықталады:

1. техникамен жабдықтандыру мәселесі
2. психологиялық кедергілері
3. компьютерлік біліктілігінің төмен болуы

Бірінші мәселені шешу үшін, барлық кабинеттер интерактивті тақтамен жабдықтандырылуы керек. Тақта бір кабинетке берілгендіктен, қалған оқытушылардың жұмыс істеуге ынтасы төмен болады. Сондықтан оқу бөлімінің меңгерушісімен бірге интерактивті тақтамен жүргізілетін бірнеше оқытушылардың сабақ кестесі құрастырылса, сонда ғана әр оқытушыға *ActivStudio* бағдарламасының мүмкіндіктерін тиімді қолдана отырып сабақ жүргізе алатындай мүмкіндік туады.

Қазақ тілі сабағында *ActivStudio* құралдарын пайдалану үшін оқытушының шеберлігі қажет. Техникалық құралдардың түрлері баршылық. Оны тақырыптың мақсатына, мазмұнына қарап, қайсысы қай уақытта қалай пайдалану керек? - деген сұрақтар туындайды. Ол үшін аспап панелінің құралдарымен жұмыс істеу әдісін үйрену керек. Компьютерлік біліктілігі төмен болғандықтан, оқытушы өзі жұмыс істей алмайды. Бұл мәселені шешу үшін шығармашылық топ ұйымдастырылып, апта сайын семинар – практикум жүргізіліп, мұғалімдер өз алған тәжірибелерімен алмасу керек [4, 16].

Модульдің қорытынды бөлімінде бақылаушы - бағдарламаны қолдануға болады. Бақылаушы – бағдарламалар бақылауға қажетті тұрақтылықты, көп нұсқалықты, бағаның мұғалімнің субъективтік көзқарасынан және тағы да басқа факторлардан тәуелсіздігін қамтамасыз етіп, білім беру үрдісінің сапасын жоғарлатып, студенттің еңбек өнімділігін, нәтижелілігін жоғарлатады. Сондықтан, әсіресе тест тапсыратын студенттерге тестілеу бағдарламасы өте қажет.

Мысалы, студенттердің қазақ тілінен білімін тексеруге арналған модуль тақырыптары бойынша тоқсан сұрақтан тұратын үш деңгейлік тест тапсырмаларының үлгісі бар. Бағдарлама үш деңгейдің сұрақтарын үлестіре отырып компьютерге отырған әр оқушыға арнап 30 сұрақтан тұратын тест нұсқасын дайындайды. Аяғында тестілеудің қорытындысын шығарады. Үш деңгейлік тесттер студенттердің білімдерін қабілеттеріне қарай тексеруге мүмкіндік береді.

Қазақ тілі сабағында АҚТ мүмкіндіктерін қолдана отырып, интерактивті модульдік технология қағидаларын іске асыру келесі нәтижелерге жеткізеді:

1. Уақыт үнемделеді.
2. Сабақтың сапасын көтереді.
3. Оқу әдісі мен құралдарын таңдауға мүмкіндік тудырады.
4. Оқушылардың белсенділігін мен қызығушылығын арттырады, сондықтан оқу үлгерімі көтеріледі.

Республикамызда білім беру жүйесі мен білімді тексеру мақсатында ақпараттық технологияларды енгізу басты мәселеге айналды. Заман ағымына сай күнделікті сабаққа видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді, интерактивті тақтаны қолдану айтарлықтай нәтижелер береді. Мұндай қондырғылар студенттердің қызығушылығын

арттырып, зейін қойып тыңдауға және алған мәліметті нақтылауға мүмкіндік береді.

Білім беру – социумның өзінің және іс-әрекет жүйелерінің қайта жаңғыруы мен дамуын қамтамасыз ететін социумның қызметтері. Бұл қызмет адамдардың бірін-бірі үзіліссіз алмастырып отыратын ұрпақтарымен, әлеуметтік қатынастардың жаңа материалдарында, мәдениеттің трансляциясы үрдісі және өзгеріп отыратын тарихи жағдайлардағы мәдени нормаларды іске асыру арқылы орындалады. Білім беру қызметі ретінде адамдар қарым-қатынастарының барлық жүйесіне таралған, бірақ ұйымдасқан үрдіс ретінде білім беру арнайы әлеуметтік институттармен іске асырылады.

Білім берумәселесі дамудың бағыты өзгергендегі, дағдарыстық жағдайларда, социум өмірінің құлдырау сәттерінде қоғамдық қарым-қатынастардың анықтаушы тақырыбына айналып бара жатыр. 20 ғасырда даму және динамикалық қоғам үзіліссіз білім беру (60-80 жылдары) немесе әрбір дерлік адамға білім беру қызметін іске асыруға қатысушы ете отырып, бүкіл өмір арқылы білім беру (90 жылдары) парадигмасын қабылдайды [5, 26].

Білім берудің басты мақсаты – адамның қорларын дамыту болып табылады. Әрбір ел үшін экономикалық және технологиялық даму, қоғамның жақсы жағдайы мен азаматтарының жақсы өмірі оның белсенді халқының дағдыларының, білімдері мен біліктіліктерінің орташа деңгейіне пропорционал болады.

Жоғары білікті адамдардың жақсы еңбек ақы алуына, бақталастыққа қабілеттілікті жоғарылатуға көмектесу мүмкіндіктері бар, олар жұмыс профилінің мүмкін болатын өзгерістеріне жақсы бейімделген, одан айырылып қалған жағдайда көп қайғырмайды, өз білімдері мен дағдыларының деңгейін көтеруге және оны жаңартуға қабілетті болып келеді.

Адам қорлары дамуының біртұтас және ұзақ мерзімді жобасы университеттердегі, политехникалық және кәсіби мектептердегі білім беруге қол жеткізу үшін қажетті жағдай жасау дегенді білдіреді. Бұл білім берудің үшінші деңгейі. Оған оқытудың кішігірім жалғасымдылығымен кәсіби-ұйғарымдық бағыты кіреді.

Қоғамдағы өзгерістерге сәйкес болу үшін жоғарғы оқу орындарына мынадай бір қатар маңызды міндеттерді шешу қажетті:

1) қоғамның күтетін қажеттіліктеріне ыңғайлана отырып, оқыту бағдарламаларын, оқу жоспарларын және оқытудың мазмұнын соған бейімдеу;

2) оқу жоспарларының дамуында транс пәндік сабақтарды пәндік сабақтармен теңдей етіп қарастыру;

3) білім беру бағдарламалары мен оқу жоспарларының иілгіштігіне үлкен мән беру;

4) оқытудың жобасын бұқаралық білім беруге бейімдеу;

5) технологиялық, методологиялық, әлеуметтік және мәдени өзгерістер мен жаңалықтардан тыс қалмау;

6) кез-келген бағдарламада міндетті пәндер ретінде ақпараттық және коммуникациялық технологияларды және шет тілдерін қарастыру;

7) жыл сайынғы ғылыми дәрежесі бар адамдарды шығаруды көбейту;

8) өзіне-өзі білім беруге студенттердің қабілеттіліктерін, олардың тұлғалық потенциалы мен талпыныстарын дамыту;

9) сабақ беру мен оқудың стандартты емес жолдарын пайдалану, оқыту мен білім берудегі жаңа бағыттарды қолдану.

Педагогикалық іс-әрекет – бұл бір қатар іс-әрекеттердің күрделі ұйымдасқан жүйесі:

1. тікелей оқытатын оқытушының іс-әрекеті;

2. оқыту тәжірибесін жалпылау іс-әрекеті (оқыту процедураларын салыстыру, оқытудың біршама тиімді тәсілдері мен жолдарын анықтау – методист іс-әрекеті);

3. оқу құралдары мен оқу пәндерін құруға бағытталған әдістемелік іс-әрекет;

4. оқу пәндерін бір тұтас етіп жалғастырудан тұратын, оқу бағдарламаларын бағдарламалау, құрастыру іс-әрекеті.

Бұрын оқытудың мақсаттары мен міндеттерін саясат пен мәдениет анықтайтын. Қазіргі кездегі әлеуметтік мәдени жағдай оқытудың мақсаттары мен міндеттерін бейнелеу мен анықтау жұмыстарымен педагог-методисттер айналысуын талап етеді. Себебі, біріншіден,

қазіргі кездегі өндірістік-практикалық іс-әрекет өте жиі тек маман ғана шеше алатын міндеттерді қояды. Екіншіден, қазіргі кездегі методологиялық ойлау оқу үрдістерін тиімді проекциялай отырып, сұраныс берушіден айқын және анық мақсаттарды талап етеді. Үшіншіден, қазіргі технологиялық қоғам тез және интенсивті дамуда және оқыту жүйесінен соны талап етеді, яғни кәсіби сауда-саттықты қадағалауды, қоғамға қажетті адамның қасиеттерін тез және жүйеленген түрде бейнелеуді, және оқу бағдарламаларының міндетінде оперативті проекциялауды талап етеді. Кеңірек мағынада, бұндай ойлаудың нәтижесі адам проектсі болады, ал біршама тар мағынада – маман проектсі болып табылады [6, 26].

Оқыту – адамға белгілі-бір БИД (компетенциялар) беру. Бірақ білімді құры “беріп”, “алуға” болмайды. Жаңа білімдер оқытушының және оқушының өзінің белсенді іс-әрекеттерінің нәтижесінде ғана пайда болуы мүмкін. Оқыту – нәтижесінде оқушының бойында өзінің белсенділігі негізінде белгілі-бір БИД қалыптасатын оқытушы мен оқушы арасындағы белсенді өзара әрекеттестік үрдісі [6, 20].

Педагог оқушы үшін қажетті жағдай жасайды, керекті құралдар мен ақпараттарды бағыттайды, бақылайды, береді.

Оқытудың қызметі – адамдарды іс-әрекетке деген қабілеттіліктердің қалыптасуы үшін белгілік және заттық құралдардың максималды икемделінуі. Оқытудың ең қарапайым варианты өз мұғалімінің іс-әрекетін қайта жаңғыртуға талпынған, оқушы мен мұғалімнің (кәсіби іс-әрекетті тасымалдаушы) қарым-қатынасы болып табылады; мұғалім оқушының іс-әрекетін дұрыс немесе дұрыс емес ретінде біліктендіреді. Бұл жағдайда оқу үрдісінің тікелейлігі, бөлінбегендігі көрінеді.

Оқыту жүйесінің дамуы іс-әрекеттің күрделі түрлерін қарапайымдарға бөлуден және басында іс-әрекеттің қарапайым түрлеріне оқытудан тұрады. Кейін осы қарапайым іс-әрекеттерден қажетті күрделілерді құрастыру мақсатында, іс-әрекеттің күрделі кәсіби түрлерінен қарапайым элементарлы түрлерін бөліп алу міндет болып табылады. Осылайша, педагогикалық рефлексияның *бірінші қағидасы* – элементарлы іс-әрекеттерді бөлу және олардың трансляциясы. Бірақ іс-әрекетті соңына дейін қарапайым элементтерге бөлшектеу мүмкін емес. Сондықтан *екінші қағида* көрінеді, ол негізгі элементтерден күрделі іс-әрекетті құрастыруға мүмкіндік беретін белгілік құралдарды проекциялау мен трансляциялаудан тұрады. Бұл белгілік құралдар іс-әрекетті бейнелеу және проекциялау құралдары болып табылады.

Сонымен, методологиялық тілде оқыту жүйесі іс-әрекетті рефлексивті бөлшектеу арқылы күрделі іс-әрекеттерге оқыту жағдайынан бас кезінде қарапайым іс-әрекеттерге оқытуға, ал одан кейін қарапайымнан – іс-әрекеттің берілген тапсырмалар жағдайын қанағаттандыратын күрделілерді құрастыруға қарай дамиды, жүйе ретінде бейнеленуі мүмкін.

Психиканың қалыптасуының психологиялық жобалары:

1. *Интериоризация жобасы.* Қазіргі кездегі психология бойынша, адамның бойында берілген психологиялық білімдерді (бейне, түсінік) қалыптастыру үшін, ол түсінік қызмет ететін, ондай түсініктер іс-әрекеттің дамуы үрдісінде қалыптасатын, іс-әрекетті бөліп көрсету қажет.

Бірінші міндет – орындаған кезде берілген түсінікті пайдалану қажет болып табылатын іс-әрекетті табу. Ол үшін орындалуы іс-әрекеттің дұрыс орындалуын алып келетін жағдайлар жиынтығын бөлу қажет болып табылады. Бұл жағдайлар іс-әрекеттің толық ұйғарымдық негізінің тапсырмасына сәйкес келеді. Тапсырманы шешу арқылы сүйенішпен дұрыс ұйғарымдардың жиынтығы қалыптасады. Іс-әрекет жүйелі түрде қайта жаңғыратын болғандықтан, ұйғарым бірте-бірте ішкі жоспарға қарай қозғалады. Іс-әрекетті қайта жаңғырту барысында ұйғарымдық іс-әрекет жинақталады, автоматтанады, жалпыланады және ішкі жоспарға ауыстырылады.

2. *Экстериоризация жобасы.* Бұл жоба психикалық мазмұнды іштен сыртқа ауыстыруды білдіреді. Бұл жинақталған ойды айқындау қажеттілігі туындаған кездегі коммуникация жағдайы. Түсіну үрдістері экстериоризацияны ұйымдастырады, тыңдаушы

ойларды көрсетуді ұйымдастыруға белгілі-бір талаптар қояды. Экстериоризация – басқа біреу үшін ойды айқындау үрдісі болып табылады. Осы айқындау арқылы ой объективтенеді және сын мен рефлексияға ыңғайлы бола бастайды.

3. *Мәселелендіру (проблематизация) және рефлексия жобасы.* Мәселелік жағдай – бұл іс-әрекеттің қиындыққа кез болу жағдайы. Мәнді мәселелік жағдайларды шешу үшін рефлексия акты – сыртқы қиындаққа кез болуды зерттеу іс-әрекетінен шығу қажет, содан кейін өз іс-әрекетін сынау мен жаңаларын проекциялау керек. Рефлексияның мағынасы - өзіне сырттан қарау. Яғни, рефлексия – дамудың бастауы және түбкі механизмі.

Осылайша, оқыту мен дамыту практикалық іс-әрекет арқылы іске асады → мәселелік жағдайлар арқылы белгіленген қиындықтар → қиындықтарды және мәселелік жағдайларды саналау акты → келесі рефлексияны, әрекеттің критикасын → жаңа әрекеттерді проекциялау және оларды іске асыру (орындау). Тек осылай ғана ұйымдасқан оқыту оқушының санасын дамытуды қамтамасыз етеді.

Оқу жағдайының құрылымына 5 мәнді айнымалылар енеді:

1. қатысушыларды білім беру жағдайына енгізудің мағынасы мен мақсаты;
2. оқу пәнін меңгеру мақсатында құрылымданған және операцияланған сол оқу пәнінің объективті мазмұны;

3. оқу пәндерінің мазмұнын меңгеру үрдісін, сонымен қатар оқу іс-әрекетінің жалпыланған тәсілдері мен меңгерудің деңгейлері мен кезеңдерінің бірінен екіншісіне ауысуын меңгеру үрдісін ұйымдастырушы процедуралар;

4. оқытушы мен студенттердің оқу өзара әрекеттестігі және студенттер арасындағы (өзара әрекеттің мақсаты, тәсілдері, құралдары, процедуралары) өзара әрекеттестік жүйелері оқыту үрдісіндегі тұлғаның даму жағдайын әлеуметтік реттеу формасы ретінде;

5. меңгеру үрдісінің барлық барысындағы көрсетілген айнымалылардың өзара байланыс динамикасы.

Оқу-тәрбиелік жағдай - өзара байланыстың белгілі-бір типі, барлық көрсетілген айнымалылардың оқу үрдісінде дамуының динамикасындағы сәйкестік. Оқу жағдайы құрылымындағы орталық динамикалық формалар, бір жағынан, студенттердің өздерінің бір-бірімен өзара әрекетінің сипатын анықтайтын оқытушы мен студенттердің оның басқаруының авторитарлық немесе демократиялық басымдылығымен оқу өзара әрекет жүйесі; екінші жағынан, оқу пәнінің пәндік мазмұнын объективтендіретін әртүрлі психологиялық қиындықтағы тапсырмалар жүйесін құрылымдандырудың сипаты.

Оқытушы мен студенттердің бірлескен іс-әрекетіне оқытушы мен студенттердің тек коммуникативті ғана емес, сонымен қатар заттық-практикалық өзара әрекеттестігі де енеді. Бұл өзара әрекеттестіктер педагогикалық қарым-қатынастың негізін құрайды.

Бірлескен оқу іс-әрекеті – меңгерілген іс-әрекеттің қалыптасу үрдісіндегі әрекеттерін, операцияларын, осы әрекеттердің, оқытушы мен студенттер арасындағы және оқушылардың өздерінің арасындағы операциялардың вербалды және вербалды емес сигналдарын алмастыру акты [7, 20].

СД мақсаты – оқудың өзіндік реттелуінің, меңгеріліп отырған заттық іс-әрекеттің және өзара әрекеттестік актары мен ондағы тұлғаның позицияларының механизмдерін құру.

Пәні – оқу іс-әрекетінің және өзара әрекеттестік пен қарым-қатынастың нормаларының тәсілдері.

Өнім – оқудың жаңа мағыналарын өзектендіру және студенттердің меңгерілген іс-әрекеттің мазмұнымен және жұптағы тұлғалық ұстанымдарын реттеумен байланысты мақсаттарды, оқудың жаңа мақсаттарын айқындауы.

СД мақсаттарына қол жеткізу құралы ретінде бірлесіп шешілген өнімді және шығармашылық тапсырмалар жүйесі, оқытушы мен студенттердің бір-бірімен өзара әрекеттестік формаларының жүйесі алынады.

Бірлесіп жұмыс жасаудың 8 формасын бөліп көрсетуге болады:

1. іс-әрекетке кіріспе (педагог қалыптасып отырған іс-әрекетке адекватты мағыналар мен мақсаттардың активациясы негізінде жаңа оқу тапсырмасына тұлғалық көшуді қамтамасыз етеді);

2. бөлінген әрекет (оқушыны іс-әрекеттің операциялдық-орындаушы қырына тарту іске асады);

3. имитациялайтын әрекет (тапсырманы шешу жолдарын бірлесіп іздеу, ұйғарымдық-зерттеу және операциялдық-орындау сфераларының инициациясы);

4. әрекетті ұстану (оқушылардың инициативасын, бақылау сферасын, үрдістер мен шешімдердің нәтижелерін бағалауын кеңейту);

5. өзіндік реттелінетін әрекеттер (тапсырмаларды шешумен, мақсатқа бағыттылықпен байланысты іс-әрекеттің барлық компоненттеріне қатысты өзара және өзіндік бақылау);

6. өзіндік ояну әрекеттері (оқушылардың жаңа мақсаттарды, саналанған мақсатқа бағытталуды, сонымен қатар нәтижеге қол жеткізуді бақылаудың сыртқы және үрдістік формаларының редукциясын қозғау, талқылау және қабылдау);

7. өзіндік ұйымдасатын әрекеттер (конструктивті қызметтестіктің жаңа тәсілдері мен жобаларын қозғау және апродациялау, өнімдік және шығармашылық тапсырмаларды шешуге қатысушылардың барлығының арасындағы тұлға аралық қатынастар мен қарым-қатынастардың спектрін кеңейту, өзара әрекеттестікке қатысушылардың ұстанымдарының белсенді өзгеруі); жұптық (шығармашылық іс-әрекет пен өзара әрекеттің құрылымындағы барлық компоненттердің өзіндік ұйымдасуы негізінде педагогпен және құрдастарымен сапалық жаңа қатынастарға ауысу: ұйымдастыру-орындаушылық, бақылау-бағалаулық, интеллектуалды-коммуникативті және мотивациялық- мағыналық) [8, 24].

Оқу оқушы педагогикалық жағдайда қандай қызмет атқаратынына тәуелді белгілі-бір әрекеттерден құралады. Олар мыналар болуы мүмкін: сырттан келетін ақпараттарды пассивті қабылдау және меңгеру; ақпараттарды белсенді өз бетінше іздестіру және пайдалану.

Бірінші жағдайда студентті педагогтың қалыптастыру әсерлерінің объектісі ретінде қарастырады. Онда үйренудің негізінде оған белгілі-бір әдістердің негізінде дайын ақпараттарды, дайын білімдер мен икемділіктерді беру жатады.

Оқыту (грек тілінен аударғанда “адамға жол” – мақсатқа қол жеткізу тәсілі, білім алу жолы) әдісі – ақпараттарды қайта өңдеу арқылы белгілі-бір мақсатқа қол жеткізуге бағытталған педагог пен оқушылардың өзара әрекеттестік тәсілдерінің біртіндеп алмасуы.

Оқытудың формасы – бұл оқушылардың білім алуы барысындағы оқушылар мен оқытушының ұйымдасқан өзара әрекеті:

- фронтальды, индивидуалды, топтық, сыныптық-сабақтық, кешкі және т.б.;
- сабақ, экскурсия, семинар, дәріс, практикалық сабақтар, өндірістік практика, емтихандар, сынақтар, кеңес берулер.

Әдістің формадан айырмашылығы: әдісте білім алу тәсілі және оқушының өзінің қатысу деңгейі берілген.

Жоғарғы мектепте дәріс, семинар, практикалық сабақтар сияқты оқыту формалары біршама дәстүрлік болып табылады.

Дәріс – негізінде оқытудың түсіндіру-иллюстративті әдісі жатыр (оқытушы түсіндіреді, материалды иллюстрациялайды). Студенттің іс-әрекеті ақпаратты алуға және тануға бағытталған (“таныс-білімдер” қалыптасады).

Семинар мен практикалық сабақтар – негізінде репродуктивті әдіс жатыр (оқытушы тапсырмалар құрастырады, тапсырмалар, сұрақтар береді, ал студент алынған білімдерін, тапсырмаларды шешу тәсілдерін қайта жаңғыртуы тиіс). Бұның нәтижесінде “көшірме-білімдер” қалыптасады.

Оқытудың бұл дәстүрлік әдістерінің негізгі мәні – оқушыларға белгілі дайын білімдерді беру үрдісі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елінің қатарына кіру стратегиясы» атты халыққа Жолдауы.
- 2 Бойченко Е. «Образование – ключевой фактор развития государства» // Пульс района. – № 27. 30июня, 2006 г.
- 3 Нурсейт Айтқали «Даешь конкурентноспособных!» // Казахстанская правда. – №29. 23 июня, 2006 г.
- 4 Гамарник Г. «Бизнес-образование – курс на инновации и конкурентноспособность» // Казахстанская правда. – №31. 28 июня, 2006 г.
- 5 Әміров Р.С. Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерешеліктері. – Алматы: Мектеп, 1977. – Б. 16-18.
- 6 Жеткізген Ж.Б. Қазақ тілін оқытудың тиімді әдістері. (әдістемелік құрал). – Алматы: Кітап, 2006. – Б. 36 -37.
- 7 Балакараев М.Б., Жанпейісов Е.Ж., Томанов М.Т. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 1966. – Б. 15-18.
- 8 Мусабаев Г.Г. Современный казахский язык, лексика. – Алматы, 1966. – 185 с.

Основная цель статьи заключается в том, что автор представил материал, связанный с обновлением содержания образования, форм и методов обучения. Важно отметить, что огромную роль играет использование информационных технологий для реализации данной цели. Информационно-коммуникационные технологии играют большую роль в эффективности урока, повышении активности студентов, что и является одной из технологий.

Primary purpose of the article - along with updating of maintenance of education, requires forms and methods of educating and increase of efficiency applications of different facilities. An enormous role is played by the use of information technologies for realization of this aim. Looking on his development, as physical person, primary purpose of the system of education in modern the special attention to the student. Here, in this case informatively - of communication technologies, role, to efficiency of lesson, increases of activity of students is one of technologies. To date, to consider the problem of increase of efficiency of educating by means of computer, that the main place of discipline is talked at school.

РЕЦЕНЗИЯ

**на монографию «Курды: история и современность»
академика Международной академии наук Высшей школы Мирзоева К.И.**

В Казахстане, где проживают в дружбе и согласии различные этносы, благодаря существованию Ассамблеи народа Казахстана созданы все условия для развития и сохранения их языков и культур, функционируют ассоциации и этнопросветительские школы, публикуются книги и газеты, стало хорошей традицией издание книг, в которых рассказывается история, язык, культура того или иного народа. Поэтому любое издание книги о народе Казахстана – всегда важное событие для всего государства.

Представленная на рецензию книга известного в Казахстане и за рубежом ученого-востоковеда, академика Международной академии наук Высшей школы, доктора филологических наук, профессора Князь Ибрагимовича Мирзоева "Курды: история и современность"[3; 4] – Книга дает возможность познакомиться с историей народа, который в течение многих лет живет и трудится во благо развития и самоопределения. Согласно справочным данным, "курды в Казахстане появились в 30-е годы XX века и за несколько десятилетий превратились в одну из самых многочисленных и быстрорастущих этнических общин республики. По оценке на 1 января 2014 года в республике проживало свыше 42 тысяч курдов, которые занимали 13-е место по численности населения. По сравнению с последней переписью населения Казахской ССР их число в республике увеличилось более чем на 68 %. Казахстанские курды в основной своей массе являются уроженцами республики во втором и более поколениях, имея закавказское происхождение" [5; 6]

Публикация книги К.И. Мирзоева – это экскурс в историю и культуру курдского народа. В последнее время внимание мировой общественности обращено к Курдистану, где происходят судьбоносные и одновременно трагические для курдского народа события. В современном мире курдская проблема является одной из самых сложных и нерешенных. Курды –это народ, который разделен между четырьмя государствами Ближнего Востока, часть которого была депортирована в Казахстан, и которые нашли здесь свою Родину, являясь равноправными гражданами республики.

В рецензируемой книге К.И. Мирзоева раскрывается история и современное состояние курдского народа, что является подтверждением того, что и в XXI веке Ближний Восток продолжает оставаться одной из самых горячих точек мира, ареной борьбы и соперничества геополитических игроков. Особенно нестабильным является положение на территориях, населённых курдами, где сложился целый комплекс острейших проблем – геополитических, экономических, религиозных, национальных. Многомиллионному народу было отказано мировой историей в праве иметь собственное государство на своей исконной земле. Курдская проблема стала уже не эпизодом, а постоянной темой международной жизни.

В связи с этим публикация двухтомной монографии с актуальным на современном этапе названием «Курды: история и современность» – важный источник, который раскрывает столь сложную проблематику национальной идентичности. Данная весомая двухтомная монография посвящена одному из древнейших народов Ближнего Востока, о котором имеются упоминания в V веке до н.э. в трудах древнегреческих философов.

Монография включает в себя описание исторического и культурного многообразия курдов, и представляет собой образец детального рассмотрения актуальных вопросов мировой политики, связанной с курдским народом, с его борьбой за обретение независимости.

Вполне закономерно, что только такой человек, как Мирзоев Князь Ибрагимович, известный ученый-востоковед и общественный деятель Казахстана, смог стать автором столь

обстоятельного научного труда, поскольку его опыт работы в качестве председателя Республиканского Общественного Объединения Ассоциации «Барбанг» курдов Казахстана, опыт работы в вузе позволяет многосторонне и объективно рассмотреть столь сложный вопрос и описать его, используя весь арсенал языковых средств.

Примечательным является то, что в двухтомном труде представлены первоисточники, впервые вводимые в научный оборот, факты обстоятельно проанализированы и тщательно выверены, глубоко продуманны и впервые вводятся в научный оборот. Структура монографии своеобразна, однако составлена в рамках соблюдения всех законов логики, поражает разносторонней проблематикой, научностью и общекультурной эрудицией автора.

Монография автора «Курды: история и современность» состоит из двух томов. Первый том «Курды. На перекрестках истории» посвящен истории курдского народа, историко-культурной теории происхождения курдов, историко-географической и социально-хозяйственной структуре ареала расселения и проживания древнего курдского народа.

Во втором томе «Культурное наследие курдов» автор особое внимание уделяет культуре, обычаям, обрядам и традициям, религии, языку и литературе курдского народа. Достойное место во втором томе уделено курдскому фольклору, поэзии, сказкам, пословицам и поговоркам, в котором отражены душа и мудрость курдского народа.

Князь Ибрагимович Мирзоев, как признанный ученый филолог, обстоятельно и профессионально уделит внимание вопросам касающимся лингвистической теории происхождения курдов, развития курдского языка, фольклора, письменной литературы, курдско-евразийских литературных связей. В книге автор особое внимание уделяет историко-культурным связям курдов с духовно-нравственными ценностями Казахстана и Средней Азии. Авторский подход к данному направлению позволил раскрыть тему, что предоставит читателям открыть новый путь познания всей красоты и многогранности культуры и литературы курдского народа.

Данная монография будет интересна как историкам и религиоведам, политологам и филологам, так и всем, кто интересуется историей и культурой народов мира, поскольку поднимаемые проблемы и вопросы рассматриваются автором основательно и скрупулезно. С интересом ее будут читать представители этнопросветительских школ и студенты, магистранты специализирующиеся по направлению регионоведения.

Довольно интересным является материал, посвященный персоналиям. История и культура курдского народа рассматривается автором через призму деятельности ярких личностей, проживающих как в дальнем, так и в ближнем зарубежье. Перед читателями предстает уникальная галерея выдающихся представителей курдского народа – военные и политические деятели, деятели науки, культуры и искусства, простые труженики, крупные ученые, заслуженные учителя за период его всей многовековой истории до сегодняшнего дня. Автором также представлены яркие и выдающиеся представители культуры ближнего и дальнего зарубежья и многие выдающиеся представители культуры обширного евразийского пространства.

Монография снабжена подтверждающимся красочным иллюстрированным материалом, что делает книгу более интересной и познавательной и дает возможность читателям ознакомиться со всей палитрой колоритности истории, культуры, быта и сложных общественно-политических перипетий жизни древнего курдского народа.

Проблема создания независимого Курдистана продолжает оставаться одним из самых сложных национальных вопросов нашего времени. Курды (более 40 миллионов) остаются одним из крупнейших народов в мире, лишенные собственной государственности. Курдский вопрос находится в постоянном фокусе мировой общественности и средств массовой информации. Справедливая борьба курдского народа за свои неотъемлемые национальные права вызывает сочувствие и поддержку демократических кругов во всем мире.

Автор монографии на презентации своей книги в республиканском Доме Дружбы в Алматы (20 мая 2016 года), отметил, что «эта книга – дань признательности выдающимся сыновьям, деятелям и мыслителям курдского народа, которые возвестили миру о славном

имени «курдов», и тем, кто пожертвовал собой во имя этого. Одновременно настоящая книга является благодарностью народам постсоветского пространства и странам дальнего зарубежья, их гостеприимной земле, что приютили и создали условия для сохранения и развития национальной самобытности моего многострадального народа. И каждое поколение курдов всегда будут чтить эту высокую гуманность вышеуказанных стран и народов».

Представленная монография – это ценное исследование, которое позволяет близко соприкоснуться с историей и культурой древнего народа, почувствовать невзгоды и радости, печаль и оптимизм курдов, которые заслуживают пристального внимания читателей.

Двухтомная монография «Курды: история и современность» академика К.И. Мирзоева является безусловным событием в культурной жизни Казахстана и представляет интерес не только для тех, кто знаком с историей и культурой курдского народа, но и для тех, кто интересуется ею. Данная монография – это весомый вклад автора в освещение истории, культуры, политической жизни и современного состояния курдского народа в мировом сообществе. Монография расширяет представление читателя о значимости курдской проблемы в современной мировой политике.

Список литературы

- 1 Мирзоев К.И. Исторические судьбы курдской литературы. – Алматы: «Ғылым», 1996.
- 2 Мирзоев К.И. Курды. Малая энциклопедия. – Алматы: «Ғылым», 2001.
- 3 Мирзоев К.И. Курды: история и современность. – Алматы: КазНПУ им. Абая, изд. «Ұлағат», 2016. – Том I. Курды. На перекрестке истории. – 376 с.
- 4 Мирзоев К.И. Курды: история и современность. – Алматы: КазНПУ им. Абая, изд. «Ұлағат», 2016. – Том II. Курды. Культурное наследие курдов. – 360 с.
- 5 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х. Языки народов Казахстана. Социоллингвистический справочник. – Астана: Арман ПВ, 2007. – 304 с.
- 6 Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

*Шаймерденова М.Д.,
кандидат исторических наук, профессор
Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова
г. Алматы*

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- 1 **Абнасырова Р.Ж.** – кандидат филологических наук, ассистент профессора университета имени С. Демиреля (Казахстан)
- 2 **Абнасырова Г.Ж.** – преподаватель лингвистической гимназии им. Ш. Смаханулы (Казахстан)
- 3 **Айтмұхаметова Құралай Өзбекқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының доценті (Қазақстан)
- 4 **Акшолокова Асем Жаксыбековна** – доктор PhD, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан)
- 5 **Амренова Раушан Сактияровна** – кандидат филологических наук, декан факультета филологии и педагогики Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 6 **Ахметвалиева Ида Николаевна** – старший преподаватель АО «Университет КАЗГЮУ» (Казахстан)
- 7 **Байгозинова Д.Е.** – магистрант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)
- 8 **Бакен Алемгул** – магистрант Карагандинского государственного университета имени Е.А. Букетова (Казахстан)
- 9 **Бекдаулетова Б.Б.** – магистрант Казахского государственного женского педагогического университета (Казахстан)
- 10 **Бисенбаева Меруерт Кенжеғұлқызы** – докторант Казахского национального педагогического университета им. Абая (Казахстан)
- 11 **Большина Куралай Ильясовна** – преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 12 **Герфанова Эльмира Фиратовна** – PhD докторант Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 13 **Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна** – филология ғылымдарының кандидаты, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің аға оқытушы (Қазақстан)
- 14 **Дмитрюк Наталья Васильевна** – доктор филологических наук, профессор Южно-Казахстанского государственного педагогического института (Казахстан)
- 15 **Дмитрюк Сергей Валерьевич** – кандидат филологических наук, редактор издательского отдела Московской Международной академии (Россия)
- 16 **Дуйсенбаева Гаухар Жумабаевна** – phd докторант Казахского национального педагогического университета им. Абая (Казахстан)
- 17 **Елеуова Лейла Батыровна** – магистр АО «Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина» (Казахстан)
- 18 **Ердембеков Бауржан Амангельдыевич** – доктор филологических наук, профессор Восточно-Казахстанского государственного университета имени Сарсена Аманжолова (Казахстан)
- 19 **Жабаева Сауле Сагинтаевна** – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой иностранной филологии Костанайского государственного университета им. А. Байтұрсынова (Казахстан)
- 20 **Жанұзақова Құралай Темірбекқызы** – филология ғылымдарының докторы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан)
- 21 **Жумадилова Гульнар Акановна** – кандидат педагогических наук, доцент Государственного университета имени Шакарима города Семей (Казахстан)

- 22 **Жумагулова Омиргуль Акановна** – кандидат филологических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 23 **Жумасеитова Гульнара Тазабековна** – кандидат искусствоведения, доцент Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова КН МОН РК, ведущий научный сотрудник отдела театра и кино (Казахстан)
- 24 **Жұмақаева Береке Даулетханқызы** – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан)
- 25 **Забинякова Галина Валентиновна** – старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 26 **Загоруйко Алина Сергеевна** – старший преподаватель АО «Университет КАЗГЮУ» (Казахстан)
- 27 **Ибраева А.Б.** – кандидат филологических наук, доцент Университета КАЗГЮУ
- 28 **Исина Аягоз Оразбековна** – магистр филологических наук, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 29 **Исмагулова Айнагуль Ерболатовна** – кандидат филологических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 30 **Кажигалиева Гульжан Абзалхановна** – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора Казахского государственного женского педагогического университета (Казахстан)
- 31 **Какжанова Фазира Айдархановна** – кандидат филологических наук, доцент КарГУ им.Е.А. Букетова (Казахстан)
- 32 **Камзина Айман Ариповна** – старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан)
- 33 **Кенжекканова Куралай Кенжекканқызы** – доктор PhD, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан)
- 34 **Кистаубаева Дильдар Мусахметовна** – кандидат филологических наук, доцент университета «Мирас» (Казахстан)
- 35 **Кожагулов Сайлаухан Кажыбекович** – кандидат филологических наук, доцент Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова (Казахстан)
- 36 **Конырбекова Толкын Ордабековна** – старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан)
- 37 **Кукенова Г.А.** – кандидат филологических наук, доцент АО «Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина» (Казахстан)
- 38 **Кадыров Жанбай Турарович** – кандидат филологических наук, и.о. профессора СКГУ имени М. Козыбаева (Казахстан)
- 39 **Қасымова С.К.** – филология ғылымдарының кандидаты, ҚР ТЖМ Көкшетау техникалық институтының доценті (Қазақстан)
- 40 **Кажыбаева Гульден Кенесовна** – кандидат филологических наук, и.о. доцента Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 41 **Қожекеева Бекзада Шакизадақызы** – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің қауымдаст.профессор м.а. (Қазақстан)
- 42 **Койтасова Гулжазира Ашировна** – педагогика ғылымдарының магистрі, Шет тілдер және іскерлік карьера университетінің аға оқытушы (Қазақстан)
- 43 **Локтионова Наталья Петровна** – кандидат педагогических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 44 **Мищенко Ирина Сергеевна** – преподаватель Государственного университета имени Шакарима города Семей (Казахстан)
- 45 **Молдахметова С.С.** – преподаватель Университета КАЗГЮУ (Казахстан)
- 46 **Муратбекова А.М.** – кандидат педагогических наук, доцент АО «Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина» (Казахстан)

- 47 **Мухамеджанова Гульмира Тастемировна** – phd докторант Казахского национального педагогического университета им. Абая (Казахстан)
- 48 **Мұханбетова Жангүлім Өтепбергенқызы** – М. Өтемісов атындағы БҚМУ-дың «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс магистранты (Қазақстан)
- 49 **Наревская Татьяна Александровна** – старший преподаватель Государственного университета имени Шакарима города Семей (Казахстан)
- 50 **Нурашева Г.К.** – магистрант университета «Туран-Астана» (Казахстан)
- 51 **Нурпеисова Сауле Кузембаевна** – старший преподаватель Карагандинского государственного технического университета (Казахстан)
- 52 **Омарова Г.Т.** – старший преподаватель АО «Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина» (Казахстан)
- 53 **Оразбек Мақпал Советқызы** – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)
- 54 **Оспанова Бикеш Ревовна** – кандидат филологических наук, доцент Карагандинского государственного технического университета (Казахстан)
- 55 **Печерских Талия Фаязовна** – кандидат филологических наук, доцент Карагандинского государственного университета имени Е.А. Букетова (Казахстан)
- 56 **Рахимбаева Багира Оспановна** – старший преподаватель Карагандинского государственного университета имени Е.А. Букетова (Казахстан)
- 57 **Румянцева Марина Васильевна** – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой иностранных языков Костанайского государственного университета имени А. Байтұрсынова (Казахстан)
- 58 **Сағидолда Г.** – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)
- 59 **Сейтова Жанат Адильбековна** – магистр АО «Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина» (Казахстан)
- 60 **Смагулова Нургул Каирбековна** – кандидат филологических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 61 **Смағұл Алтынай Қабидоллақызы** – старший преподаватель АО «Университет КАЗГЮУ» (Казахстан)
- 62 **Смаилова Анар Шабазовна** – старший преподаватель Карагандинского государственного университета имени Е.А. Букетова (Казахстан)
- 63 **Сманова Ғазиза Ілесханқызы** – кандидат педагогических наук, доцент Южно-Казахстанского государственного педагогического института (Казахстан)
- 64 **Сманова Бахыткул Ілесханқызы** – кандидат филологических наук, доцент Казахстанского инженерно-педагогического университета Дружбы народов (Казахстан)
- 65 **Стычева Ольга Андреевна** – кандидат педагогических наук, доцент Южно-Казахстанского государственного педагогического института (Казахстан)
- 66 **Сүйеркүл Ботагөз Мырзабайқызы** – филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының доценті (Қазақстан)
- 67 **Сұлтанғалиева Рита Бекжанқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, М. Өтемісов атындағы БҚМУ қауымдастырылған профессоры (Қазақстан)
- 68 **Утемғалиева Насихат Адайхановна** – старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан)
- 69 **Таженова Айнагул Сайновна** – педагогика ғылымдарының магистрі, Шет тілдер және іскерлік карьера университетінің аға оқытушы (Қазақстан)
- 70 **Таласпаева Жанар Серкешқызы** – кандидат филологических наук, профессор СКГУ имени М. Козыбаева (Казахстан)
- 71 **Темирболат Алуа Берикбайқызы** – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан)
- 72 **Тимохина Татьяна Владимировна** – старший преподаватель Карагандинского государственного технического университета (Казахстан)

73 **Тлеумбетова Дана Бековна** – старший преподаватель Карагандинского государственного технического университета (Казахстан)

74 **Шаймерденова Мендыганым Джамалбековна** – кандидат исторических наук, профессор Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова (Казахстан)

75 **Шужебаева А.И.** – кандидат педагогических наук, доцент университета «Туран-Астана» (Казахстан)

76 **Шукуманова Баглан Серикбаевна** – магистр педагогических наук, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

77 **Энгель Наталья Викторовна** – магистр гуманитарных наук Карагандинского государственного университета имени Е.А. Букетова (Казахстан)